

Halász Levente

**Városfejlődési pályák és válságkezelési alternatívák
Miskolc, Ózd és Kazincbarcika rendszerváltozás utáni társadalmi, gazdasági és
térszerkezeti átalakulása**

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

Témavezető: Dr. habil. Izsák Éva PhD. egyetemi docens

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Földtudományi Doktori Iskola

Vezető: Dr. Bartholy Judit DSc. egyetemi tanár

Földrajz–Meteorológia Program

Vezető: Dr. Karátson Dávid DSc. egyetemi tanár

Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar

Földrajz- és Földtudományi Intézet

Budapest, 2018

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	3
1.1. Kutatási célok és a téma relevanciája	3
1.2. Kutatási kérdések	7
1.3. A kutatás módszertana	9
2. A kutatás elméleti keretei.....	14
2.1. Zsugorodó városok: Alternatív városfejlődési út vagy urbanizációs zsákutca?	14
2.2. Dezindusztrializáció és reindusztrializáció	26
3. Társadalmi átalakulás jellemzői.....	33
3.1. A rendszerváltozás keretében történt változások	33
3.2. Társadalmi és demográfiai folyamatok.....	36
3.3. Az oktatás helyi sajátosságai	49
3.4. Szegregációs jellegzetességek, gettók formálódása, (mély)szegénység	56
3.5. Az etnikai és szociális gettók és a lakóhelyi szegregáció	68
4. Gazdasági átalakulás.....	90
4.1. Elmúlt három évtized strukturális gazdasági változásai	90
4.2. A munkaerő-piaci folyamatok alakulása.....	112
4.4. A szocialista nagyipar válsága: makrostrukturális gazdasági és politikai változások	129
5. Szocialista és posztoszocialista időszakok településszerkezeti és urbanisztikai változásai.....	165
5.1. A magyarországi szocialista iparvárosok építése és fejlesztési jellegzetességei	165
5.2. A 1989/90 utáni átalakulás térszerkezeti és urbanisztikai következményei	174
5.3. Városszerkezetek	202
6. Terület- és településfejlesztési gyakorlatok Borsod-Abaúj-Zemplén megyében.....	210
6.1. Válságkezelés, felzárkóztatás és a területfejlesztés intézményi átalakulása	210
6.2. Borsod-Abaúj-Zemplén megye meghatározó területfejlesztési dokumentumai	219
7. A doktori kutatás összefoglalása.....	235
Felhasznált irodalmak jegyzéke	243
Függelék I. – Interjúk alanyai	263
Függelék II. – A félig strukturált interjúk vázlata.....	265
Ábrák és táblázatok jegyzéke.....	266
Köszönetnyilvánítás	268
Összegzés/Summary	270

„A jelen nemcsak a múlttal terhes – vagy éppen attól gazdag -, hanem egyben maga a befejezetlen múlt is. Nemcsak filozófiai kérdés, hogy az idő folyamatában a jövő szüli-e a jelenből a múltat, vagy a múlt megy át a jelenből a jövőbe.”
(Losonczi, 2005, p. 13.)

„A posztkommunista város az örökség és átmenet közötti meg nem vívott harc eredményének tekinthető”
(Borén – Gentile, 2007, p. 95.)

„A kilencvenes évek mélyülő neoliberalizmusa már a kiterjedt privatizáció és dereguláció időszaka, erős városi hatalommal, önálló politikát folytató városokkal, a fényűzés és szegénység megrázó ellentéteivel, a társadalom kettészakadást sugalló kettős város jelenségével.”
(Brenner et al., 2010. idézi Bodnár, 2013, p. 16.)

1. BEVEZETÉS

1.1. Kutatási célok és a téma relevanciája

Milyen gyökeres változásoknak kellett ahhoz bekövetkeznie, hogy Móricz Zsigmond által egy évszázada „a legnagyobb jövőjű magyar városként” nevezett Miskolc, valamint a Borsodi-iparvidék, amely a szocializmus szimbolikus ipartérségeként élt a köztudatban, néhány évtized lefolyása alatt súlyos társadalmi és gazdasági problémákkal *stigmatizált* térséggé váljon? Hogyan sikerült az országos szinten példa nélkülivé formálódott *recessziót* előzetes *válságkezelési gyakorlatok* hiányában kezelni és fenntartani a társadalmi rendet? Hogyan alakultak az elmúlt három évtized folyamán Miskolc, Ózd és Kazincbarcika *fejlődési irányai* az esélyek és akadályok szempontjából, miközben a kapitalizmus újfajta kiszolgáltatottságot teremtett? Az előzőekben, valamint doktori értekezésem címében is megjeleníteni kívántam azt a három, egymást magyarázó és kiegészítő kutatási problematikát (*válságkezelés, átalakulás és városi fejlődési pályák*), amelyre munkám során folyamatosan keresem a település-specifikus válaszokat.

A Borsodi-iparvidék a II. világháború utáni erőltetett szocialista iparosítás kiemelt térségeként töretlen fejlődésen ment keresztül. Az állami redisztribúció stratégiai fontosságú térségének dinamikus *társadalmi, gazdasági és urbanisztikai átalakulásai* leglátványosabban doktori értekezésem mintatelepüléseivé választott városokat érintették. Miskolcot, amely Budapest után az ország második legjelentősebb településévé vált, a kohászati fellegvárrá fejlesztett Ózdot és a hazai újjáépítés egyik pionírját, Kazincbarcikát. A települések 1950-es, 60-as és 70-es évtizedekben *kirakatvárosokként* a területfejlesztési politika kitüntetettjei, a *monofunkciós ipar- és gazdaságfejlesztés* preferált

települései voltak. A szocializmus társadalmi jellegzetességeit igyekeztek megvalósítani a népesség struktúrája, a városi funkciók, az építészet és településszerkezet terén, ennek következményeként az ipari központok életére végérvényesen rányomta ideológiai bélyegét a rendszer.

Az 1970-es és 80-as évek globális szintű *válsága* drasztikus változásokat indított el a világgazdaságban. Erre válaszul a kapitalista berendezkedésű országokban idejében hozzákezdtek a strukturális változtatásokhoz, megindult az ipari recesszió által sújtott térségek *szerkezetváltása*. Ezzel szemben az egykori Keleti Blokk országait – *kései reagálásuk* okán – a negatív előjelű változások felkészületlenül érték. A gazdasági válság mélyülésével az egyoldalú gazdaságszerkezetük miatt sérülékeny nehézipari térségekben *depressziós tünetek* váltak egyeduralkodóvá. A kedvezőtlen társadalmi és gazdasági folyamat az *1989-es politikai fordulattal* „csúcsosodott ki”, szabad utat engedve a piacgazdaságnak, a globális hatások beáramlásának, végképp megrendítve a mesterségesen fenntartott szocialista nagyipart, ennek farvizén pedig a gyárakkal szimbiózisban élő városokat is. Ezeket a szocialista iparvárosokat sújtó szerepvesztés jelentette az elmúlt évszázad legsúlyosabb *válságerózióját* az országban – véli Beluszky és Győri (2004).

A piaci viszonyokhoz való igazodás *sokkhatást* eredményező leépülést okozott. Az 1989-es politikai fordulatig gyakorlatilag azonos *fejlődési pályát* követő városok egyszerre, azonban eltérő mértékben szenvedték el a településhierarchián belüli kivételezett pozícióik (ideiglenes) elvesztését, a gazdasági talajvesztést és a társadalom alapszövetének megbomlását. A válságkezelést *differenciáló legfőbb tényezőkként* a nagyvállalatok átszervezése vagy leállítása, az állami szubvenciók mértéke és a folyósítás időbeli hossza hatottak. Volt település, amelyet *sokkterápia-szerűen* hagytak magára, az ottani ipari létesítményeket gyors egymásutánban zárták be, ezáltal gyakorlatilag „amputálták” a várost, majd megkezdődött a válságkezelés kényszerű folyamata. Volt, ahol a *fokozatosság elve* értelmében lépcsőzetesen redukálták a nagyipari termelést és kordában tartották a munkapiaci krízis negatív hatásait.

A támogatásokért és befektetőkért folyó kényszerű rivalizálás miatt versenytársakká váló városoknak igen szerteágazó és *sokrétű problémahalmazzal* kellett megküzdeniük az elmúlt negyedszázadnyi *útkeresés, arculatváltás* során, ez pedig hozzájárult az eltérő *transzformációs modellek* kialakításához. Egyesek az 1990-es évtizedet jellemző általános recessziót követő *rezilienciának* köszönhetően eredményesen alkalmazkodtak a piacgazdaság által támasztott új feltételrendszerhez, másoknak a *halmozottan hátrányos helyzet* megkövesedése, a hanyatlás, a *helyi szintű rendszerváltozás megkésettisége* vagy

félbemaradása jutott osztályrészül. A szocializmus idejétmúlt díszleteit mai napig rejtő városokban éles *polarizációs* folyamatok indultak el, ennek következtében mind a társadalom szövetére, mind a települések gazdaság- és térszerkezetére az egyre erőteljesebb aszimmetria és fragmentáció lett jellemző. A torz társadalmi és gazdasági struktúrák, a mélyen gyökerező *konfliktusok* és a horizontnélküliség alapvetően meghatározta az újrakezdés esélyeit, sőt egyes esetekben hibernálta a válságot.

Eltérő sebességgel és eredménnyel, de Miskolcon, Ózdon és Kazincbarcikán az új évezred első évtizedére tulajdonképpen lezajlott a *szerkezeti átalakulás*, azonban a szocialista múltat béklyóként cipeli tovább mindhárom város. Ez magyarázza, hogy a térségi *válság hatásaival*, a települések mai „állóképességét” meghatározó sikeres/sikertelen *túlélési technikákkal* a jelenben és a jövőben egyaránt foglalkozni szükséges. Ugyanígy releváns kutatás alapot jelent a települési *fejlődési utak csomópontjainak*, a *hasonlóságok és különbségek*, a városi társadalmi, gazdasági terek *függőségi viszonyainak* azonosítása. A kutatás relevanciájának további indoklását Grubbauer (2013) és Bodnár (2013) azon megállapításaira alapozom, miszerint az új értelmezésre váró kelet- és közép-európai félperiféria kapitalista városai egyben posztoszocialisták is és az államszocialista múlt miatti különbségekkel való elszámolás *tudományos kihívása* továbbra is érvényes. Ennek ellenére a posztoszocialista városok és városrészek, azok átszerveződése közötti szisztematikus, a városfejlődés trendjeit *összehasonlító kutatások* nagyrészt *hiányoznak*. Kétségtelen, hogy a posztoszocialista idősakra jellemző városi átalakulás vizsgálatai a szellemi érdeklődés homlokterébe tartoztak, azonban főként a kelet- és közép-európai térség *ikonikus városaira* (fővárosok, többszázézes iparvárosok) koncentráltak (például Węclawowicz, 1988; Szczepański, 1993; Andrusz – Harlow – Szelényi, 1996; Sýkora, 1999, 2009; Enyedi, 1998; Kovács, 1998; Szirmai, 2002; Marcińczak, 2007; Hirt, 2012). *Másod- és harmadrendű városok*, főként periférikus elhelyezkedésű egykori szocialista iparvárosok eddig marginálisan jelentek meg a tudományos kutatások között annak ellenére, hogy az *EU kohéziós politikájának* területi dimenziója fokozottan tolódik e városok problémahalmazai irányába. Ennek kapcsán az elmúlt évtizedek fontos hazai kutatásai közül fontos kiemelni Szirmai, 1988; Aleksandrowicz, 1999; Sikos T., 1995; Bencsik, 2000; Germuska, 2001, 2002; Kalocsay, 2003; Czomba, 2008; Barta, 2014 műveit.

Dolgozatommal *célom* az eddigi tudományos tartalomhoz való hozzájárulás, a kutatások során szerzett tudásanyag bővítése és a *kutatási hiátusok betöltése* a Sajó mente három városának „*megröntgenezése*” segítségével. Mindazonáltal az eddigi térség- és témaspecifikus tanulmányok fókuszaitól tudatosan eltérek három téren:

Egyrészt doktori kutatásom hosszú, közel harminc évnyi időtávja miatt. Vizsgálati *referenciapontként* a politikai rendszerváltozást választottam, ugyanis a három város életében egyértelmű *fordulópontot* jelentett a nyolcvanas évek vége és a kilencvenes évek legeleje. A választott elemzési *bázisidőpont* relevanciájának másik magyarázata a nyugat-európai hasonló struktúrájú válságövezetek reorganizációja során szerzett nemzetközi kutatói és területfejlesztői gyakorlatok. Ezek alapján a mélyen gyökerező krízis kezelésében, a társadalmi és gazdasági struktúrák átalakításában minimum 15–20 évet követően érzékelhető érdemi változás, ugyanis két évtized után válhatnak objektív szempontok alapján is mérhetővé és értékelhetővé a szerkezeti beavatkozások konkrét eredményei (Horváth, 1998; Marcińczak, 2007). *Másrészt* integrált jellege miatt. Az Európai Unió városfejlesztésének egyre jelentékenyebb eleme az *integrált* megközelítés, így relevánsnak tartom a társadalmi, gazdasági és térszerkezeti változásokat, valamint a fejlesztéspolitikai jellemzőket *komplex módon* bemutatni. Mindezzel célom a három évtizednyi fejlődés eredményességének és/vagy kudarainak, valamint az új, növekedésre ható elemeknek a bemutatása, miközben törekszem az *általánosságok* és *helyi specifikumok* egyidejű magyarázatára. *Harmadrészt* az elméleti keret miatt, ugyanis a *dez- és reindusztrializációs narratívák* mellett a vizsgált településekre jellemző *városi zsugorodás* folyamatát mélyrehatóan elemzem. Ennek magyarázata, hogy a zsugorodó városok vizsgálata a súlyos válsággal küzdő települések sikeres intézményi és gazdasági átalakulásának teljes tárházát jelenít(het)i meg.

A témaválasztást az 1990-es évtizedben Borsod-Abaúj-Zemplén megyében átélt és elraktározott *személyes város- és tájélményeim* magyarázzák, emellett eddigi *szakmai tapasztalataim*, ugyanis 2011 óta zajló tudományos munkáim között kiemelkedő helyet foglalnak el az *egykori szocialista iparvárosok* (különösképpen újvárosok) posztiszocialista átalakulásával foglalkozó kutatások.¹ Ezen kívül fontos megemlíteni a *terület- és településfejlesztő végzettségemből* adódó tudományos kíváncsiságot is. Eszerint érdekesnek és hiánypótlónak vélem olyan városokat összehasonlítani válságkezelési stratégiáik és fejlődési pályáik szempontjából, amelyek; (1) hasonló múlttal rendelkeztek a szocializmus

¹ Egy új városfejlődési modell szerveződése? Átmenet és globalizáció a magyarországi ún. új városokban és térségeikben (2010–2013) OTKA K 81547

Social Polarisation in the New Town Regions of Hungary and Central Europe: Impacts of Transition and Globalisation (2013–2015) OTKA K 106169

Hibrid városfejlődés, átalakulási folyamatok és a liminalitás terei Budapesten. A városi átalakulás evolucionista megközelítései egy posztiszocialista fővárosban (2018–2019) DAAD

Halász, L. –Várad, Zs. (2013): Potentials, Constraints and Conflicts between Kazincbarcika and Gyöngyös, a Hungarian New and Historical Town and their Surroundings. In: Vujosevic, M. – Milijic, S. (Eds.) Regional Development, Spatial Planning and Strategic Governance. Conference Proceedings CD. IAUS, Belgrade.

Halász, L. (2016): Social and Spatial Transformation in Komló and its Region. In: Szirmai, V. (Ed.) 'Artificial Towns' in the 21st Century. Social Polarisation in the New Town Regions of East-Central Europe, 197–215.

alatt, (2) egymáshoz földrajzi közelségben helyezkednek el, azonban országon belüli lokalizációjuk periférikus, (3) a rendszerváltozás utáni válság alapjaiban és hosszú távon rengette meg a városi gazdaságokat, ennek következtében gazdasági kényszer okán indult el a szerkezetátalakítás, (4) kiemelt állami és Uniós támogatásokban részesültek és (5) súlyos társadalmi problémákkal küzdenek.

1.2. Kutatási kérdések

Kutatási kérdéseimet azzal a céllal fogalmaztam meg, hogy Miskolc, Ózd és Kazincbarcika rendszerváltozás utáni fejlődési pályáinak jellegzetességeit, a városok válságkezelésének és arculatváltásának folyamatait komplex módon (társadalmi, gazdasági, térszerkezeti és fejlesztéspolitikai változások szempontjából) mutassam be. A szocializmus alatt hasonló fejlődési mintázatú, 1989 után a rendszerváltozás traumájának béklyóját hosszasan magukon viselő Sajó menti iparvárosokat túlélési, megújulási képességük alapján hasonlítom össze. Célom hozzájárulni ahhoz az évtizedes diskurzushoz, amely a térség harminc éve fennálló kedvezőtlen társadalmi és gazdasági helyzetének eredőit kutatja.

Ennek alapján a következő fő kutatási kérdéseket fogalmazom meg:

I. Mennyiben tekinthető a városzsugorodás urbanizációs zsákutcának vagy alternatív városfejlődési útnak?

- *Milyen térbeli, társadalmi és gazdasági jellegzetességekkel rendelkeznek a zsugorodó városok?*
- *Helyénvaló a zsugorodást a városok hanyatlásaként értelmezni?*
- *Milyen új funkciókat talál(hat)nak a települések, amelyek fenntartható fejlődési pályára állíthatják a zsugorodó városokat?*
- *Mennyiben értelmezhető a városzsugorodás a szocializmus korában történt irracionális városfejlesztést követő normalizálódásként?*

II. Milyen demográfiai pályát követnek a Borsodi-iparvidék városai és mely társadalmi kihívásokkal kellett megküzdeni az elmúlt három évtized folyamán?

- *Milyen tendenciák jellemzik a népességszám-változást, a demográfiai idősödést és az inter- és intraregionális migrációt?*
- *Milyen mértékben nőtt/csökkent a társadalmi polarizáció szintje?*
- *Hogyan alakul a városi szegénység?*
- *Milyen térbeli és társadalmi mintázatokat követ a gettósodás folyamata?*

III. Hogyan alakultak át és milyen hasonlóságok és különbségek jellemezték a városi gazdaságokat?

- *Mennyiben befolyásolta az átalakulást a szocializmus hagyatéka?*
- *Milyen jellegzetességei voltak az eltérő dinamizmusú gazdasági fejlődésnek?*
- *Miben hasonlítottak és különböztek a válsághatásokat mérséklő beavatkozások?*
- *Mennyiben tudták diverzifikálni az egykoron monofunkciós (ipar)városi gazdaságokat?*
- *Milyen mértékű dez- és/vagy reindusztrializációt lehetett nyomon követni a Borsodi-iparvidék városaiban?*
- *Hogyan reagáltak a térségi/regionális/globális szintű gazdasági konjunktúra-változásokra a városi gazdaságok?*
- *Milyen munkaerő-piaci egyensúlytalanságokkal küzdenek a települések?*

IV. Milyen főbb változások történtek a városok térszerkezeti és urbanisztikai mintázataiban?

- *Mennyiben határozzák meg a szocializmus idején zajló urbanisztikai beavatkozások az 1990 utáni „városi tájat”?*
- *Miben változtak meg a különböző városmorfológiai egységek (városmagok, átmeneti, kertvárosi, ipari övezetek és lakótelepek)?*
- *Milyen szinten bővültek/sivárodtak funkcióikban a vizsgált városok?*
- *Milyen minőségi és mennyiségi változás jellemzi a szuburbanizációs folyamatokat?*
- *Milyen új városi formák jelentek meg (pl. zárt lakóparkok, megújított barnamezők, rehabilitáción átesett dzsentrifikált negyedek)?*

V. Hogyan változtak a terület- és településfejlesztési prioritások, célok, eszközök az elmúlt közel három évtizedben?

- *Milyen dokumentumok készültek és ezek milyen irányokat mutattak a térségi vagy települési válságkezelés, szerkezetátalakítás, dinamikus fejlődési pályára állás érdekében?*
- *Milyen főbb változások történtek a térségfejlesztés célrendszerében az Európai Unió csatlakozás előtti és utáni időszakban?*
- *Hogyan alakultak a vizsgált városok alkupozíciói és milyen változások történtek akár az állami, akár az Unió szintű forrásallokációban?*
- *Milyen specifikumokkal jellemezhetőek az eltérő városi közpolitikák?*

1.3. A kutatás módszertana

Az értekezés alapvető módszere az *induktív, problémafeltáró*, a megfigyelt *térbeli, társadalmi, gazdasági* jelenségek, folyamatok hazai és nemzetközi *szakirodalmakon, statisztikai adatok* elemzésén, *résztevő megfigyelésen*, valamint *félig strukturált szakértői interjúkon*² alapuló *összehasonlító vizsgálata*. A települések elemzése érdekében a *terepkutatás* eszköztárát hívtam segítségül. A hasonlóságokat és különbségeket, az egyedi sajátosságokat *történelmileg meghatározott* keretben vizsgálom, ennek során a *szocialista időszakot* történelmi távlatként értelmezem, ezzel célom tisztábban és egyértelműen bemutatni a *városfejlődési folyamatokat*, azok közötti összefüggéseket és módosulásokat. A *kvalitatív terepkutatás* előnye, hogy összetett, átfogó mérések segítségével olyan mélységei válnak megragadhatóvá a vizsgált folyamatoknak, amelyek a kérdőíves vizsgálatokkal és kísérletekkel általában elérhetetlenek maradnak. Ezen felül hasznos ellensúlyt kínál a kísérletek és a kérdőíves vizsgálatok erősségeivel és fogyatékosságaival szemben és különösen alkalmas társadalmi történések időbeli alakulásának vizsgálatára. (Babbie, 2001)

A vizsgálatok során törekedtem a kutatásokat jellemző három egymásra épülő és egymást kiegészítő gyakorlat alkalmazására. Az *elméleti megalapozásból*, a *kvalitatív és kvantitatív adatgyűjtésből* és az *adatok feldolgozásából* származó eredményeket tudatosan ötvöztem, ugyanis a *városfejlődési folyamatok leírásánál, magyarázatánál és a következtetések levonásánál* így vélem logikusnak. A városok *leíró jellegű* elemzésénél törekedtem a *kontextualizálásra*, tehát tágabb szociológiai és egyéb társadalomtudományi, urbanisztikai, gazdaságelméleti és fejlesztéspolitikai keretben mutatom be a választott posztiszocialista térségbeli *zsugorodó* városok jellegzetes *átalakulási folyamatait*. A tudományos tartalom rendezési elveként a közel *három évtizednyi* fejlődést megtörő/félbeszakító, a fejlődés irányát megváltoztató, emellett ütemét mérséklő/gyorsító *csomópontokat* választottam, amelyeket igyekeztem *kronológiai sorrendben* feltüntetni. Az *idődimenzió* szempontjából *longitudinális* kutatást végeztem, tehát hosszú időtávon (*három évtized*) keresztül figyeltem meg ugyanazon jelenségeket, folyamatokat. Ezen belül az említett mintavételi módszer két típusát is használtam, egyrészt *trendvizsgálatot*, tehát az idővel bekövetkezett változásokra koncentráltam, másrészt *panelvizsgálatot*, azaz minden alkalommal ugyanazon városok (mintavételi egység) *átalakulási folyamatait* elemeztem. A választott időtartam magyarázata, hogy a szocializmus alatt kiemelten fejlesztett, majd mély válságba került borsodi-iparvidéki városok *szerkezetátalakulása* az új évezred első

² Az interjúvázlat a II. számú függelékben olvasható.

évtizedének közepére/végére gyakorlatilag lezajlott/félbemaradt, így 2010 után a *konszolidálódott/konszolidálódó állapot* részletezésére nyílik lehetőség. Kutatásom irányai *duálisak*, ugyanis górcső alá veszem „a várost”, mint az egykori szocialista, majd posztszocialista/újkapitalista rendszerek integráns részét, emellett Miskolcot, Ózdot és Kazincbarcikát *sajátosságai* tükrében is vizsgálom, annak speciális belső társadalmi, gazdasági, településszerkezeti és építészeti jellegzetességeivel.

Az értekezés módszertanilag *négy pilléren* áll:

- I. Primer kutatásként 2016 és 2018 között *előzetesen validált, félig strukturált, kvalitatív jellegű szakértői interjúkat* (N=39) készítettem egyrészt Miskolcon, Ózdon és Kazincbarcikán élő *véleményalkotó szakemberekkel*, kulcsinformátorokkal, akik életkoruknak és vezető beosztásaiknak köszönhetően részt vettek a negyed évszázada tartó átalakulásban. A teljesség igénye nélkül az *interjúk alanyai* között vannak jelenlegi és egykori polgármesterek, alpolgármesterek, jegyzők, főépítészek, önkormányzati képviselők, bizottsági tagok, intézményvezetők, vállalatvezetők, valamint egyházak, civil szervezetek, nemzetiségi kisebbségi önkormányzatok vezetői. Másrészt számos megkérdezést végeztem a három vizsgált városban akár jelenleg, akár egykoron ott élő lakosokkal, akik a változásokat látták, tapasztalták és/vagy elszenvedték. A kérdések során azzal a *hermeneutikai igazsággal* találtam szemben magam, miszerint annak ellenére, hogy előre bejártott, validált, alkalmazhatónak és egyértelműnek vélt kérdéseket tettem fel, ezeket túlzottan *szubjektíven* kezelték, *másként értelmezték*. A kérdésre adott választ nagymértékben befolyásolta az interjú időpontja, helyszíne és a kérdéssel esetlegesen felkavart, megzavart emlékezet. Elsősorban a városok történetével kapcsolatos elbeszélés során találkoztam az *objektív emlékezést zavaró tényezőkkel*. Ezek közé tartoznak a személyes sérelmek, az idő múlásával helytelenül rögzült események, a szelektív emlékezet, a jelenkor politikai narratívái által torzított múlt, végül a szájhagyomány útján részben helytelenül továbbadott információk. Ezek gyakran vezettek *téves megállapításokhoz, féligazságokhoz*, további konkretizálást igénylő kérdéshez. Az évtizedek alatt torzult, egymásnak ellentmondó információk közötti rendteremtés, a szakirodalommal is alátámasztott, objektívnek vélt alapigazságok megfogalmazása jelentette a *doktori kutatás alapvető nehézségét*.

- II. Jóllehet nem csak az előzőekben részletezett módszer³ lebonyolítása érdekében, de 2017 márciusa és 2018 áprilisa között a *Miskolci Egyetem Földrajz – Geoinformatikai Intézetének* tudományos munkatársaként dolgoztam. Az egy éves munka igényelte személyes jelenlét gyakorlatilag *résztevő megfigyelésként* is értelmezhető és értékelhető. Ennek okán lehetőségem nyílt elsősorban a miskolci, emellett az értekezés által inspirált rendszeres ózdi és kazincbarcikai tartózkodásom alatti megfigyelésekre. Tudatosan és tudat alatt is az egykori szocialista iparvárosok társadalmát, a különböző státuszcsoporthoz sorolandó lakosokat követtem figyelemmel. *Érdeklődésem* főként a mindennapi életre, a térhasználati és kultúrafogyasztási szokásokra, általános beszédtemákra és a mind hivatalos, mind szabadidős elfoglaltság során tapasztalható viselkedésre koncentrált. A hónapok alatt szerzett *szubjektív tapasztalatok* nagyban befolyásolták, finomhangolták, élesítették vagy mérsékelték a személyes preconcepciókat, az interjúk során nyert információkat, valamint a szakirodalmak és fejlesztési dokumentumok által közölt tartalmakat.
- III. Az értekezés részfejezeteinek empirikus tartalmait *statisztikai adatokra*, azok feldolgozására, másodfeldolgozására, csoportosítására, elemzésére alapoztam. Döntően a KSH (népszámlálások és mikrocenzusok adatai, települési adatgyűjtő stb.) és a TEiR statisztikai adattárakat (ITS tervezését támogató alkalmazás, Települési adatgyűjtő, Helyzet-tér-kép, Interaktív elemző) használtam kutatásom során.
- IV. Az *elméleti* (példának okáért zsugorodó városok, de- és reindusztrializáció, gazdasági átalakulás, szegregáció és gettósodás, barnamezős beruházások, rehabilitáció) és *történelmi* fejezetekben leírtakhoz hazai és nemzetközi szakirodalmakat (könyvek, könyvfejezetek, doktori értekezések, szakfolyóiratok, periodikák) és fejlesztési dokumentumokból, kormányrendeletekből, önkormányzati háttérdokumentumokból származó tudományos tartalmakat vettem segítségül. Annak érdekében, hogy a *közeli múlt* (2016–2018) folyamatai is bemutathatóvá váljanak, a hivatalos statisztikákban és szakirodalmakban még nem megjelentetett információk elérése érdekében nyomtatott és online formában megjelent

³ A szociológia módszertani eszköztárát gazdagítja a *résztevő megfigyelés*. Az alapvetően etnográfában és antropológiában kidolgozott, majd használt módszert a szociológia is adaptálta. A résztevő megfigyelés rendkívül intenzív és hosszú közösen eltöltött időt igényel, ahol a kutató integráns részét képezi a vizsgált közösségnek, mindeközben megfigyeli a csoportdinamika jellemzőit, a közösség tagjainak reakcióit, viselkedésüket, kommunikációjuk jellegzetességeit, a beszédtemák főbb irányát, szokásaikat, öltözködésüket, térhasználatukat, kulturális fogyasztásukat, szabadidős tevékenységüket. Hosszú időtartalmú kutatás, amely során a kutató párhuzamosan tölti be a részttevő és megfigyelő szerepét.

újságcikkeket és egyéb, főként települési honlapokon megjelenő tartalmakat is integráltam.

- V. Terület- és településfejlesztési dokumentumok *tartalomelemzése* segítségével készült el a három vizsgálatba vont település fejlesztéspolitikai *cél- és prioritásrendszere* tekintetében tapasztalható súlypont-változások leírása.

A felsorolt módszerekkel céloom kettős. Egyrészt a városok *strukturalista és determinista megközelítések* értelmében törvényszerűségek alapján (Durkheim, 1895; Lévi-Straus, 1958), az emberi beavatkozásoktól, cselekvésektől mentesen működő, külső és belső tényezők által változó entitások. E tekintetben a városokat folyamatosan átalakuló egységként, *objektív eszközökkel* lehet vizsgálni, amelyből a szubjektív kutatói elemek kötelezően hiányoznak. Másrészt viszont a *városi folyamatok* az emberi cselekvéseknek, személyes döntéseknek köszönhetően *formálódnak* (Giddens, 1984; Lefebvre, 1993; Losonczy, 2005), ezek elemzéshez pedig nélkülözhetetlen a racionális valóság mögé tekintés, az objektív szenvtelenségnek ellentmondó, kvalitatív jellegű és szükséges mértékű *kutatói szubjektivitásnak* teret biztosító módszerek.

1. táblázat: *A doktori kutatás módszertanának összefoglalása*

Kutatási cél	Miskolc, Ózd és Kazincbarcika rendszerváltozás utáni fejlődési pályáinak jellegzetességeit, a városok válságkezelésének, útkeresésének és arculatváltásának folyamatait komplex módon (társadalmi, gazdasági, térszerkezeti és fejlesztéspolitikai változások szempontjából) vizsgálni.
Kutatás kérdései	I. Mennyiben tekinthető a városzsugorodás urbanizációs zsákutcának vagy alternatív városfejlődési útnak? II. Milyen demográfiai pályát követnek a Borsodi-iparvidék városai és mely társadalmi kihívásokkal kellett megküzdeni az elmúlt három évtized folyamán? III. Hogyan alakultak át és milyen hasonlóságok és különbségek jellemezték a városi gazdaságokat? IV. Milyen főbb változások történtek a városok térszerkezeti és urbanisztikai mintázataiban? V. Hogyan változtak a terület- és településfejlesztési prioritások, célok, eszközök az elmúlt közel három évtizedben?
Kutatás jellege	Komparatív jellegű városföldrajzi kutatás
Kutatás diszciplináris típusa	Multidiszciplináris <i>(főbb tudományterületek és aldiszciplinák: társadalom- és gazdaságföldrajz, városföldrajz, szociológia, urbanisztika, tranzitológia)</i>
Vizsgálati mintatelepülések	Miskolc, Ózd, Kazincbarcika
Vizsgált időtáv	1989–2018
Kutatás jellege idődimenzió szempontjából	Longitudinális <i>(trend- és panelvizsgálat)</i>
Kutatás végzésének periódusa	2016–2018
Vizsgálat módszere	Leíró és magyarázó jellegű kvantitatív és kvalitatív terepkutatás
Primer adatforrások	Félig strukturált kvalitatív jellegű szakértői interjúk (N=39), résztvevő megfigyelés
Szekunder adatforrások	Statisztikai adatok, nemzetközi és hazai publikációk, terület- és településfejlesztési dokumentumok, kormányrendeletek, önkormányzati háttérdokumentumok

2. A KUTATÁS ELMÉLETI KERETEI

A Bevezetőben leírtak értelmében, doktori disszertációmban tudatosan *nem különülnek el a szigorúan vett elméleti és empirikus tartalmak* a jobb érthetőség érdekében. Ettől függetlenül alábbi fejezetben bemutatásra kerül két olyan *globálisan jelentkező* és a vizsgált városok esetében is releváns *földrajzi jelenség*, amely a *társadalmi, gazdasági és térszerkezeti átalakulási folyamatok* megértéséhez főként nemzetközi, kisebb részben hazai szakirodalmon alapuló magyarázatot nyújt. Ebből kifolyólag egyrészt áttekintést adok a *zsugorodó városok (shrinking cities) jellemzőiről és kezelési lehetőségeikről*, másrészt az *ipar hanyatlásával, jelentőségének visszaszorulásával* fémjelzett *dezindusztrializációról*, illetőleg az *újraiparosodásról/újraiparosításról*.

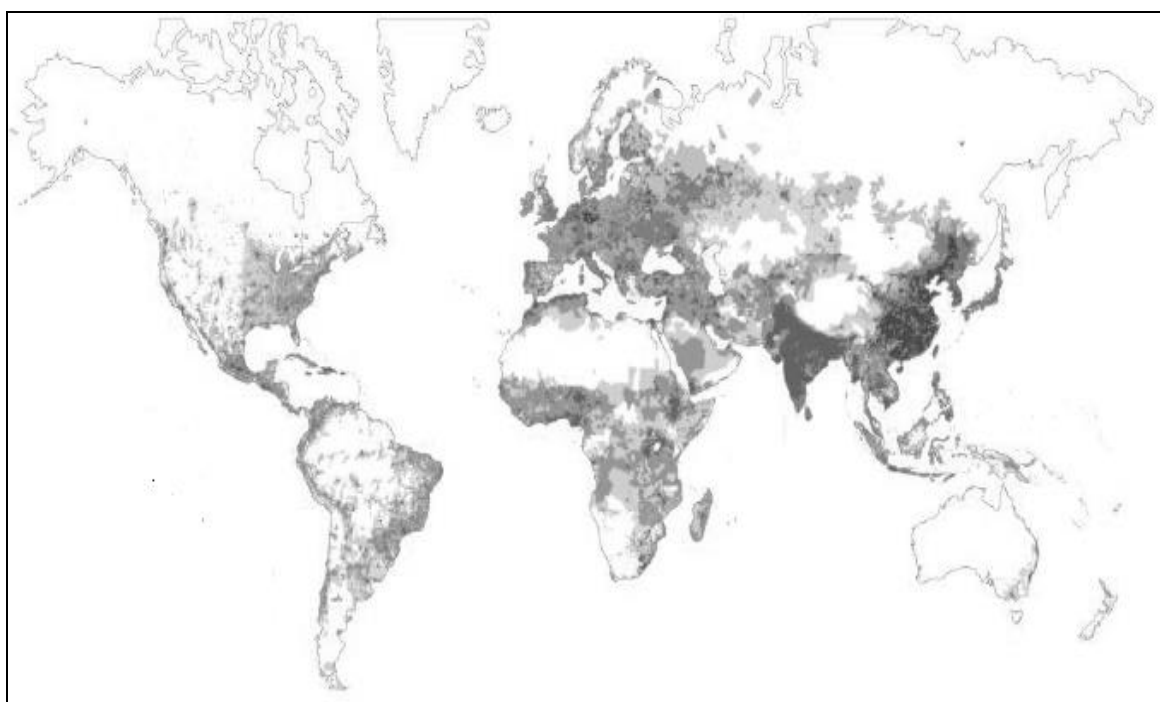
2.1. Zsugorodó városok: Alternatív városfejlődési út vagy urbanizációs zsákutca?

A Borsodi-iparvidék az ország egyik leggyorsabb ütemben *kiüresedő*, társadalmilag és gazdaságilag szélsőségesen átalakuló térsége, ahol a *városi zsugorodás* évről évre jelentősebb *kihívást*, egyben kínálkozó *lehetőséget* teremtő *urbanizációs folyamat*. Az 1980-as évek végén, 1990-es évtized elején zajló megrázkódtatás kényszerpályára állította a mély társadalmi és gazdasági „sebeket” szerzett városokat. Mindazonáltal a radikális változás szülte helyzet erősítheti az innovatív és kreatív megoldások települési szintű adaptálását, így a zsugorodó városok mélyreható elemzése megjelenítheti a sikeres társadalmi, gazdasági és térszerkezeti átalakulások teljes tárházát. A *II. (elméleti) fejezet* a zsugorodó városok kialakulását magyarázó *elméleteket*, az érintett városok *szocioökonómiai jellegzetességeit*, a szerkezetátalakulás miatt megváltozott *stratégiai tervezési gyakorlatokat és kezelési lehetőségeket* mutatja be.

A Föld népességének mára több, mint 50%-a városlakó, akik többsége gyors ütemben növekvő, megállíthatatlanul fejlődő városi terekben él, így érthető, hogy a kurrens városföldrajzi kutatások fő sodorvonalába az *erősödő urbanizáció* tartozik. Ezzel párhuzamosan Pallagst (2008) és Hollander (2011) azt hangsúlyozza, hogy a XX. század második felétől kezdve a globalizáció következményeként a városok *minőségi és mennyiségi zsugorodása*, fogyatkozása tekinthető főként nyugat-európai és észak-amerikai *urbanizációs kihívásnak*. Az említett folyamat a posztoszocialista országok településeit is látványosan sújtja olyannyira, hogy *a kontinens zsugorodó városainak döntő többsége jelenleg Kelet- és Közép-Európában* található (Mykhnenko – Turok, 2008). Jóllehet ezek a

városok (*shrinking cities*) az uralkodó társadalom- és településtudományi diskurzusok mostohagyermekai két okból, egyrészt mert posztszocialisták, másrészt mert az általános érvényű növekedési paradigmával szemben zsugorodnak (Haase et al., 2016). Mégis ezeknek a településeknek átalakulásai, funkcionális változásai a XXI. század városfejlődési gyakorlatok kiemelkedően fontos iskolapéldái, ugyanis a tartósan fogyatkozó, illetve egykoron csökkenő, mára stabilizálódott népességszámú városok az *urbanizáció releváns új útvonalát, fejlődési típusát* testesítik meg (Häussermann – Siebel, 1987). Ugyanakkor létezik ezzel ellentétes vélekedés is, amelynek értelmében a fogyatkozás iránti attitűd az 1970-es, 1980-as évek nemzetközi településföldrajzi elemzéseiben *negatív konnotációt* kapott. Ezeket a városokat gyakorta a *declining (hanyatló)* jelzővel illették, deklarálva, hogy a zsugorodásra, mint megoldandó problémára, (rendszer)hibára tekintenek (van den Berg, 1982; Enyedi, 1984, 1998, 2012; Glock, 2006; Pirisi – Máté, 2015). (Gyakorlatilag a zsugorodási/hanyatlási folyamat végállomásaként Dürrenmatt kelet-európai *Güllenjéhez* hasonlóan kiürült, perspektíva és jövő nélküli városokat vizionáltak!)

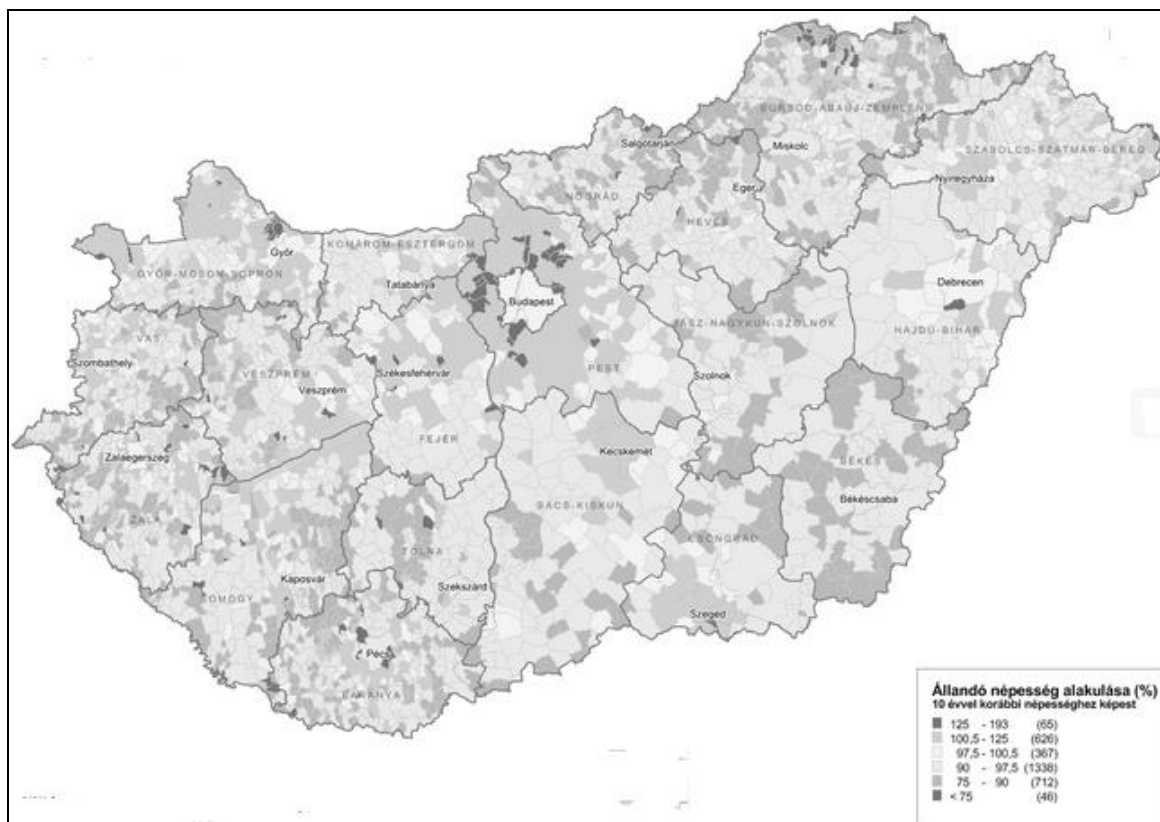
1. ábra: Globális népességszám-változás aszimmetriái (2005–2015)

Forrás: *shrinkingcities.com*⁴

⁴http://www.shrinkingcities.com/fileadmin/shrink/projekt/redaktionsbilder/Prog_Polarisierung.pdf
(Letöltés dátuma: 2016. október 30.)

2. ábra: A magyar települések állandó népességszámának alakulása (2004–2014)

Forrás: geoindex.hu⁵

Világszerte hatból egy, Magyarországon minden második város népességszáma csökken (Hollander, 2011; Pallagst, 2007; Oswalt – Reinitz, 2006; Enyedi, 2012) elsősorban a földrajzi vagy gazdasági periférián lévő, vagy azzá vált depressziós térségekben (1. és 2. ábrák). Hírhedt példák a népességük több mint felét elvesztő *észak-amerikai Nagy-tavak környéki metropoliszok*: Detroit, Pittsburg, Cleveland, Buffalo, de az extenzív bányászatra épülő, főként *nehézipari profilú európai iparvidékek* (Black County, Ruhr-vidék, lengyel és cseh Felső-Szilézia, Duna-delta közelének román iparvárosai). Leginkább az iparosítási törekvések következtében *mesterségesen felduzzasztott*, majd akár globális, akár regionális léptékű gazdasági recesszió, rossz elérhetőséggel párosuló periférikus határ menti elhelyezkedés, geopolitikai fordulat, természeti csapás okán válságba került városokat jellemzi a leglátványosabb *menyiségi és minőségi zsugorodást*. Magyarországon a szocialista időszakban népességszámukat és lakásállományukat tekintve abnormálisan duzzasztott, viszont infrastrukturálisan gyenge *borsodi-iparvidéki városokat* jellemezte az egyik leggyorsabb mértékű zsugorodás – emiatt is tartom fontosnak a zsugorodó városokkal már az értekezés kezdetén foglalkozni. Esetükben a nehézipar, a feldolgozóipari kapacitások

⁵ <http://www.geoindex.hu/adatbazisok/magyar-telepulesek-nepessege-2014-evi-adatokkal>
(Letöltés dátuma: 2016. október 5.)

és a hagyományos élelmiszeripar elsorvasztása, a térségi termelési kapcsolatok szétzilálódása, az ingázási irányok megváltozása, a gyenge települési tőkevonzó-képesség, a szerény kapcsolati tőkével rendelkező helyi kis- és középvállalkozások, a munkahelyek számának drasztikus csökkenése és a munkapiacok átrendeződése, végül a hagyományos térszerkezet felbomlása okozta a három évtizede konstans zajló zsugorodást.

Nem uniformizált jelenségről van szó, hanem számos kontinentális, országos, regionális, lokális, sőt városrészi specifikumok léteznek. Szerencsésebb esetben „csak” a városok népességszáma csökken, azonban az infrastruktúra, az intézményhálózat, a lakosok életminőségét meghatározó egyéb szolgáltatások színvonala, elérhetősége változatlan marad. A problematikusabb forgatókönyv értelmében a települések szelektív demográfiai erózióját a központi szerepkör jelentőség-csökkenése, az infrastruktúra minőségének, az igénybe vehető (alap)szolgáltatások elérhetőségének romlása kíséri. Egy bizonyos; a zsugorodás a posztmodern városfejlődés általános területi, társadalmi, gazdasági kihívása és nincs olyan településhierarchiai szint, ahol ne éreztetné hatását.

Az interpretáció nehézségei és a magyarázó modellek

A zsugorodó városok fogalmi definiálására és kategorizálására számos kísérlet született. Wiesmann (2007) vélekedése szerint olyan magas népsűrűségű városias térség, amely minimum 10.000 állandó lakossal rendelkezik és népességszáma a megelőző két évben konstans csökkenést mutatott, gazdasága átalakulóban van, miközben strukturális válság jeleit viseli. Pallagst (2007, 2013) egyszerűbb megközelítést választ, fogyatkozóknak tekinti mindazon várostérségeket, amelyek rövid idő alatt látványos csökkenést szenvedtek el a népesség és munkahelyek számának, valamint a városi funkciók diverzitásának területén. Úgyszintén Pallagst és munkatársai (2013) öt éven keresztül zajló bármilyen mértékű permanens népességszám-vesztést tekintik a zsugorodás alapkövetelményeként. Oswalth és Rienits (2006) az évi 1%-nyi népességszám-csökkenést véli egyértelmű zsugorodási bizonyítéknak. Pirisi és Trócsányi (2015) az 1%-nál kisebb mértékű, azonban tendenciájában tartós csökkenésben látja a zsugorodást. Vey (2007) az egykori iparvárosok azon csoportjaként azonosítja, amelyekre az elmúlt 40 év folyamán jelentékeny (minimum 25%-os) és folyamatos népességszám-csökkenés volt jellemző, míg az elhagyott lakások, üresen álló telkek aránya drasztikusan megnőtt – beleértve az elhanyagolt, sorsára hagyott ipari, kereskedelmi és lakóépületeket.

Lényegesnek tartom megemlíteni mindazokat a megközelítési modelleket, amelyek a városi zsugorodás témakörében születtek. A városfejlődési modell az iparosítás fordí

sémáját veszi alapul, így a városfejlődést ciklikus folyamatként értelmezi, amelyben a város/várostérség hanyatlását ismételt növekedés követi. (Ezt támasztja alá számos urbanizációs elmélet: Berend T., 2002; Enyedi, 1984, 2012; van den Berg, 1982; Castells, 1991). Sőt mi több, Kondratyev 1926-ban publikált cikluselmélete is azon a feltevésen alapszik, miszerint a szakadatlan növekedést megakasztó visszaesés nem csupán dekonjunktúrát, hanem szerkezeti változásokat is jelez. A *monofunkciós városi modell* szerint az egyoldalú függés mind a munkaerő, mind a népességszám fluktuációjának párhuzamos alakulását okozza, a grandiózus nagyvállalatok stratégiai döntései pedig az egész település és vonzáskörzetének (akár egy-egy régió) életét hosszú távon, alapjaiban megváltoztathatják (Martinez-Fernandez et al., 2012a). Ebben az esetben a város a gazdasági növekedés egyetlen ágensére fókuszál, ez azonban sérülékennyé teszi a gyors ütemű hanyatlással, a válságok begyűrűző hatásaival szemben és roncsolja rezilienciáját. Előző állítást bizonyítja, hogy a 2008-tól eszkalálódó pénzügyi, gazdasági és hitelválság, a globális szinten százezreket érintő kilakoltatás, az üres ingatlanok számának gyarapodása azokat a zsugorodó városokat, ahol az alacsony jövedelmű társadalmi csoportok koncentrációja jelentékenyebb, erőteljesebben érintette (Hollander, 2011). A Borsodi-parvidék esetében leginkább a *sokkterápia-modellt* vélem elfogadhatónak. Eszerint a zsugorodás, fogyatkozás döntően a posztszocialista országok monofunkciós iparvárosait jellemző folyamat, ahol az állami tulajdonban lévő szocialista nagyvállalat privatizációja kudarcba fulladt, ez pedig végleges gyárbezáráshoz, elhatalmasodó szociális problémákhoz vezet (Bontje, 2005). Végül Hollander (2009) fogalmazta meg a *kreatív hanyatlás elméletet*. A „kevesebb ember, kevesebb épület, kisebb volumenű földhasználat” attitűdöt érvényre juttatva az életminőség javítását folyamatosan csökkenő népességű településeken próbálják elérni. Itt tartom szükségesnek kitérni a schumpeteri *kreatív/teremtő rombolásra*. Igaz, a szerző a vállalati innovációk szintjén értelmezi a folyamatot, azonban ez a települések közötti verseny kapcsán is releváns magyarázattal szolgálhat. Elmélete értelmében a meglévő dolgok és erők kombinációját az innováció megváltoztatja. Az így létrejött új kombinációk helyi energiákban, települési előnyökben testesülnek meg, „amelyek a régiókat kiegészítik, helyettesítik, elszívják előlük az erőforrásokat, végül kiszorítják őket a versenyből” (Schumpeter, 1980, pp. 111–112.). Az innováció tehát egyesek számára fejlődést, másoknak hanyatlást jelent, beszéljünk akár vállalatokról, akár településekről, tehát schumpeteri értelemben valami elpusztul, ezzel szinkronikusan valami más/új keletkezik.

A zsugorodó városokkal foglalkozó kutatások pionírai

A közelmúltban számos amerikai, távol-keleti, nyugat-európai, valamint kelet- és közép-európai ország esetében a zsugorodás folyamatának erősödése a jelenségre összpontosította a *tudományos figyelmet*. A különböző kezelési lehetőségek feltárása mai napig növekvő számú és mélységű inter- és multidiszciplináris *kutatás központi témája*. Az egyik legátfogóbb zsugorodó városokkal foglalkozó projekt a *German Shrinking Cities (Német Zsugorodó Városok)*, ennek keretében döntően német építészek, kutatók, művészek és helyi szervezetek segítségével dolgoztak ki alternatív megoldásokat, fejlesztési lehetőségeket azzal a céllal, hogy az *ellen-urbanizáció (counter urbanization)* által sújtott városok számára adaptálható gyakorlatokat készítsenek (Rugare – Schwarz, 2008). Releváns példaként említhetők a *Stadtumbau Ost*⁶ (*Keleti Városmegújulás*) koncepció keretében Lipcse számára, 2001-ben készített „csökkenés-orientált” integrált városfejlesztési tervek (Glock, 2005). Ezek a projektek is hozzájárultak ahhoz, hogy a 2000-es évek elejétől kirajzolódni látszik a zsugorodó városok elméleti és gyakorlati megközelítésével, konceptualizálásával foglalkozó *Német Iskola*, azonban ennek vizsgálati sikerei és a hasznosítható eszköztárak mellett hátránya, hogy elhanyagolható számú némettől eltérő nemzetiségű kutatóval, építésszel kooperáltak, így kifejezetten *Németország-specifikus megoldási javaslatok* születtek.

A tengerentúlon erős tudományos visszhangot kapott az Ohio-beli Youngstown-ra készített terv, amely a *shrink smart (kreatív zsugorodás)* (Aepfel, 2007; Lanks, 2006), annak eszközeit, főként az ún. *újra-természetesítési* törekvéseket támogatja. 2004-ben a University of California szakértői gárdájának bevonásával alapították meg a *Shrinking Cities International Research Network (SCIRN)*⁷ elnevezésű szervezetet, amely tagjai folyamatos kutatásokat végeznek a témában (többek között amerikai, mexikói, brazil, német, francia, brit, dél-koreai, ausztrál és japán eseteket vizsgálva). A téma relevanciáját jelzi, hogy a Forbes magazin elkészítette a leggyorsabban fogyatkozó nagyvárosok/városok listáját (Zumbrun, 2008; Woolsey, 2008), emellett számtalan formális és informális csatorna (például *MilwaukeeTalkie*, *FixBUffalo*, *ThinkDetroit*) foglalkozik megoldási javaslatok gyűjtésével, azok adaptálhatóságával. A globalizáció térnyerését és a városi terek homogenizációját ellenző *Cittaslow International (Lassú Városok Nemzetközi Szövetsége)*⁸ 1999-ben alakult azzal a céllal, hogy az erőszakos fejlesztésekkel, a környezet túlterhelésével szemben az életminőség javítása érdekében a közösség igényeihez idomuló

⁶https://www.staedtebaufoerderung.info/StBauF/DE/Programm/Stadtumbau/StadtumbauOst/stadtumbauOst_node.html (Letöltés dátuma: 2017. október 9.)

⁷ <http://shrinkingcities.com/index.php%3Fid=2&L=1.html> (Letöltés dátuma: 2017. október 10.)

⁸ <http://www.cittaslow.org/> (Letöltés dátuma: 2017. október 9.)

fejlesztéseket valósítsanak meg. „Hitvallásuk” szerint a népességszámban fogyatkozó, egyre kiterjedtebb zöldterülettel és egyre kevésbé túlhasznált infrastruktúrával rendelkező zsugorodó városok megfelelő helyszínt biztosíthatnak a „nyugodt/lassú város” mozgalom fejlesztési-tervezési elképzeléseinek és beavatkozásainak.

A zsugorodó városok jellegzetességei

A legtöbb zsugorodó város a *posztfordizmus terméke*, az ipar részarányának, jelentőségének csökkenése növekvő arányú munkanélküliséget, recesszióba süllyedő térségeket véglegesen elhagyó tömegeket eredményez. A *folymatot katalizáló tényezők* közül kiemelendő a szuburbanizáció, az urban sprawl és a dezurbanizáció, továbbá rossz fertilitási jellemzők, öregedő népesség, élesedő társadalmi polarizáció, (világ)gazdasági konjunktúra-ciklusok váltakozása, gazdasági egyenlőtlenségek, háborús konfliktusok és természeti katasztrófák. A népességszám-csökkenés a városi funkciók hanyatlásához, átalakulásához is vezethet. Példának okáért a közlekedési rendszereknek, a szolgáltatásoknak adaptálódni kell a kevesebb lakoshoz, azok változó igényeihez. A zsugorodás általában idősödő társadalmakat, erősödő szegregációt, rezidualizációt eredményez, így az ellátórendszerek átalakítása is nélkülözhetetlen (Kovács, 1999a; Grossmann et al., 2014). A *zsugorodás üteme* nagyban függ az átmenetet követő ideiglenes (vagy tartós) leépülés hosszától, súlyosságától, emellett a település gazdasági szerkezetének jellemzőitől, a helyi, térségi vállalatok válsággal szembeni kitettségétől és az új gazdasági struktúrákhoz való adaptációs sikertől. A *válságra kényszerből extrém neoliberalizmussal és befektetőbarát politikával* válaszolnak, míg üresedő közintézmények, erőtlen tervezői testületek és túlterhelt ellátórendszer jellemzi őket (Haase et al., 2016). A fogyatkozó városokat *dualitás, a területi-társadalmi egyenlőtlenségek konfigurációinak új mintázatai* jellemzik. Egyes városrészek, negyedek népessége dinamikusabb csökkenést, az épületállomány gyorsabb pusztulást szenved el, az aszimmetrikussá váló társadalom szövete megbomlik, majd megkezdődik a *szelektív elvándorlás*. Ezzel szemben máshol kevésbé érezhetőek a zsugorodás negatív hatásai, sőt *fenntarthatóbb és élhetőbb városi terek* alakulnak ki. Párhuzamosan zajlik a városi terek *polarizációja és koncentrációja*: egyes városrészek belülről homogénebbekké, míg egymással szemben lényegesen különbözőbbekké válnak (Sýkora, 2009; Pirisi – Máté, 2015; Szirmai, 2015). A folyamat regionális szinten is megjelenhet, ugyanis a zsugorodást kiváltó társadalmi és gazdasági okok általánosságban egy egész térségre, annak szinte minden településére jellemzőek, *nem elszigetelt városfejlődési „defektként”* érzékelhetik hatásait.

Az egykori *Vasfüggönytől keletre lévő országok* legtöbbszében a városi népességszám csökkenését – a *posztindusztriális fázis*ba jutott nyugat-európai és amerikai városokhoz hasonlóan – már az 1980-as években tapasztalni lehetett. Noha ez a negatív demográfiai folyamat csak az *1989-es politikai fordulatokkal* erősödött fel igazán (Andrusz et al., 1996; Stanilov, 2007; Sýkora, 2009), ugyanis a *posztszocialista átmenet* miatti politikai, gazdasági és társadalmi változások felgyorsították a megközelítőleg egy évtizede tartó negatív előjelű tendenciáját. A *településszerkezetre és lakásépítések*re is látványos *befolyással bír* a zsugorodás, ugyanis egyrészt a lakosság elvándorlásának köszönhetően megindul a *városi tér kiüresedése*, amely főképp a rehabilitáció előtt álló *városközpontokat és lakótelepeket* érinti (Sýkora, 2009), másrészt azon lakosok számára, akik a városban képzelik el jövőjüket, a *külvárosok és a szuburbán zóna* válnak a lakásépítések új centrumaivá (Izsák, 2004; Schuchmann, 2013). A zsugorodás hatására a *kapitalista városokra jellemző szellős, levegős városszerkezet jön létre a kompaktságot előnyben részesítő szocialista városképpel szemben*. Ezt tetézi a *gazdasági és kereskedelmi szuburbanizáció*, amely következtében a belvárosok gazdasági gyengülése a városok agglomerációjának erősödésével párhuzamosan zajlik (Enyedi, 2012; Izsák, 2015). A települési gazdaságot a kieső adóbevételek, a megroppant munkaerőpiac, a munkaerő létszámának csökkenése, a befagyott ingatlanpiac, az intézményfenntartással kapcsolatos költségvetési problémák is béklyózzák. Emellett a *városimázsra* gyakorolt káros hatása is figyelemreméltó, akár a jövőbeni tőkebefektetések becsatornázására, akár a közkedvelt kitörési lehetőségként tekintett turizmusfejlesztésre gondolunk.

A *helyi, térségi, állami politikai vezetők számára egyre kevesebb hatékony beavatkozási eszköz áll rendelkezésre*, így a városfejlődés irányításának módja alapvető változtatás előtt kell, hogy álljon. A neoliberalizmus hegemoniájának köszönhetően az egykori Keleti Blokk országainak állami intézményeiben, a *top-down tervezés „dogmájába” fektetett hit* gyengébb, mint Nyugaton, ezáltal az egymással versengő városok fejlődésének elsőszámú mozgatórugói a piaci szabályozók, a beruházók fejlesztési döntései és a külföldi működő tőke telephelyválasztásai. Ennek eredményként különböző fejlődési pályák kristályosodnak ki. Egyes településeknek sikerült az *ismételt növekedést* elérni (pl. a németországi Ruhr-vidék központja, a félmillióss Essen városa, amely 2010-ben Európa kulturális fővárosa, míg 2017-ben Európa zöld fővárosa címet nyerte el), míg mások *hanyatló jellegű zsugorodása* véglegesnek bizonyult és adaptálódni kellett a megváltozott társadalmi és gazdasági körülményekhez (pl. USA-beli Rustbelt, az Al-Duna ipari konurbációja (Galați, Brăila) vagy a *Borsodi-iparvidék egykori fellegvárai*). *Attitűdbeli paradigmaváltás hiányában* a zsugorodás elfogadása nem egyszerű, emiatt a fejlesztők is

leggyakrabban *átmeneti állapotnak, strukturális hibának, megváltoztatható tendenciának* vélik. (Ozwar, 2008). Az elfogadást az a tény is akadályozza, hogy *minden „zsugorodás” eltérő jellegzetességű*, így nincs előre kidolgozott és gyakorlatban kipróbált kezelési módszer és eszköztár (Glock, 2006). Ehelyett a fogyatkozást status quo-ként felfogó városoknak *önálló fejlesztési utakat, megoldási javaslatokat* lenne szükséges kipróbálniuk, ez azonban nehézkes, ugyanis sok esetben a legfőbb gond, hogy a problémák számának növekedésével párhuzamos a hatékony intervenciós lehetőségek ritkulása (Maes et al., 2012).

Paradigmabeli változásra világít rá Székely (2011), aki szerint a fejlesztési szakma közkedvelt kifejezését, a *népességmegtartó erőt* túlzottan gyakran és félreérthető módon használják. Úgy véli, a fogalom mögött az a téves feltételezés lapul, miszerint a növekvő népességszámú település pályája pozitív folyamat, míg a csökkenés negatív előjelű. Ezt túlzottan generalizált és az ok-okozati összefüggéseket elfedő, leegyszerűsítő megközelítésnek tartja. A növekvő népességszám ellenére (is) számos kedvezőtlen folyamat tapasztalható a városi térben: munkaerő-piaci egyensúlytalanság, túlterhelt és diszfunkcionális infrastruktúra, súlyosbodó környezeti konfliktusok, életkörülmények romlása. Ennek ellenére mégis „ördögtől valónak” tartják a csökkenő népességet, pedig számos pozitív hatással járhat együtt úgy, mint az ellátórendszerekhez való jobb hozzáférés, a városi környezeti állapot javulása, vagy a kevésbé terhelt közösségi terek. Előzőek okán a népességmegtartó erő helyett a *virulencia (életképesség) és a társadalmi talaj* fogalmak használatát javasolja, amelyek habár szubjektív jellegű kvalitatív kategóriák, mégis a települészsugorodás által kiváltott hatásokat érzékelhetőbben és értékítélet-mentesen magyarázzák.

A stratégiai tervezés sajátosságai

A jelenleg elfogadott *növekedés-orientált városfejlődési paradigma* szemszögéből a zsugorodás abnormális, zsákutcás, az általános trendektől ideiglenesen eltérő folyamatnak tekinthető, amely árnyékjelenségként él a globális szinten megállíthatatlanul gyors urbanizáció mellett. Ennek hátterében a fejlesztői-tervezői gyakorlat hiánya is állhat, ugyanis a zsugorodás optimális kezelésére *sem elegendő tapasztalat, sem erőforrás egyelőre nem áll rendelkezésre*, sőt a politikai, tervezői, kutatói szakmai attitűdre világszerte a *regresszív gondolkodás, a kései, tűzoltás-szerű beavatkozások* kényszerű előnyben részesítése jellemző (Hollander, 2009a). Ezt elkerülendő, első lépésként a *növekedés-orientált ortodox tervezői szemléletmódon* – amely a zsugorodó várost hanyatló településként, egyben a rendszerben felbukkanó hibának értelmezi (Glock, 2006) –

szükséges változtatni, ugyanis ennek szellemében bármilyen csökkenés, fogyatkozás, zsugorodás hűvös fogadtatásra lel, míg a hosszú távú gazdasági és demográfiai apályhoz való adaptáció képessége gyengül (Hollander, 2011; Martinez-Fernandez et al., 2012b; Rhodes – Russo, 2013). Pallagst és Wiechmann (2005) hipotézise szerint a *zsugorodási paradigmát elfogadva* alapjaiban változhat meg a terület- és településfejlesztés, valamint a tájépítészet tervezési kultúrája.

A XXI. század elejétől kezdve látványosan gyarapodó számú kutatás kezdte *alternatív módon megközelíteni a zsugorodást*, emellett a kvalitatív és kvantitatív fogyatkozást *lehetőségként értelmezni* (Martinez-Fernandez – Wu, 2007). Ezt bizonyítja, hogy néhány új tudományos diskurzus már a „*fewer better*” (*kevesebb több*) ideológiát alkalmazza. Ennek értelmében elkezdődött a városzsugorodás pozitív hatásainak és hatékony kezelésének vizsgálata és az eredmények gyakorlati alkalmazása (Hager – Schenkel, 2003), sőt megjelent a *zsugorodó városok konceptualizálása* is (Wiechmann – Pallagst, 2012; Pirisi – Máté, 2014). Fontossá vált alternatív városfejlődési scenáriók kidolgozása, például az ún. *post-growth* (*növekedés utáni*) megközelítés fő sodorvonalba kerülése. Ezen zsugorodó városok stratégiai tervezése kivétel nélkül a *fenntarthatóságot, a revitalizációt, a kompakt városi struktúra megteremtését, a zöldterületek- és felületek⁹ nagyságának növelését*, rendszerbe integrálását – ezzel párhuzamosan a zöld infrastruktúra fejlesztését – valamint *kulturális és turisztikai szuprastruktúrát* érintő beavatkozásokat tartja evidenciában. Pozitívuma, hogy nélkülözhetetlen a műszaki tervezés merevségétől elrugaszkodott *kreatív tervezés-fejlesztés* lehetőségeinek kiaknázása, amelyre ugyan nincs általánosan elfogadott stratégiai terv, de helyette megjelennek a lokalitás jellegzetességeit, *alulról jövő kezdeményezések* ötleteit figyelembe vevő intervenciók. *Lehetséges beavatkozási területek* között szerepelnek többek között: minőségi munkahelyek kialakítása, oktatási intézmények kapacitás-racionalizálása, majd ezt követő fejlesztése, leromlott állagú és üres lakóépületek bontása, belső városrészek felértékelése, lakófunkcióik erősítése, új lakóterületek kialakítása, szabadidő eltöltésére szolgáló közösségi térfejlesztés, időskori ellátórendszerek fejlesztése, városközpontok rehabilitációja, városi funkciók minőségi javításával párhuzamos mennyiségi csökkentése.

⁹ Zöldterület: A település beépítésre nem szánt területeinek részben vagy egészben állandóan növényzettel fedett, más terület-felhasználási egységhez nem tartozó közterületei, kivételesen közhasználat céljára átadott területei. (közparkok, közkertek).

Zöldfelület: minden olyan terület, amelyet növényzet borít.

Zöldfelületi rendszer: A település klimatikus viszonyainak fenntartása, javítása érdekében döntően zöldfelületekből és vízfelületekből álló, hatásmechanizmusuk és térbeli elhelyezkedésük alapján egy nagy egységet képező települési szövet (alrendszer), amely az adott település ökológiai paramétereit, lakóinak pszichés és szomatikus érzetét javítja, egyes állatok számára élőhelyet biztosít, a város káros környezeti hatásait tompítja. <http://tajepiteszek.hu/alapfogalmak> (Letöltés dátuma: 2017. október 10.)

Városfejlesztési koncepciók

Számos *utópisztikus és realiztikus koncepció*, megoldási javaslat született a zsugorodó városok kezelésével kapcsolatban: A *városi archipelago* elképzelés a létező településszerkezeti keretben fontosabb csomópontok körül koncentrálja a városfejlesztési beavatkozásokat, ezáltal szigetszerűen a népességszám emelkedik, míg összességében a város zsugorodik. A növekedési pólusok körüli területen pedig bontásokra, sőt végső esetben a természetes élővilág visszaállítására is lehetőség nyílik (Ungers et al., 1977; Cepel 2006). Jóllehet a tervet a bonyolult földhasználati szabályozások meghozatala és elfogadtatása, valamint a „fejlesztési csomópontok” szubjektív kijelölése mögötti politikai érdekek akadályozhatják.¹⁰ Adekvát beavatkozásként említhető a *népsűrűség és beépítettség-sűrűség csökkentése*. Ennek keretében bátorítanak a még a településen élőket a kiüresedett foghíjtelkek, lakások kreatív és innovatív használatára, amelyek fenntartásában az önkormányzat is segítséget nyújtana.¹¹ Ezeken az üres területeket lehetőség nyílna például városi kertészkedésre, melléképületek építésére, vagy otthoni vállalkozások működtetésére. Hatásos alulról jövő kezdeményezés, amelynek megvalósítása egyszerű és több amerikai és nyugat-európai városban hatékonyan működik, így posztiszocialista térségbeli adaptációja is lehetséges.

Magyarország, sőt a Borsodi-iparvidék esetében leginkább hasznosítható megoldási javaslat (1) *a leromlott épületek elbontása*, ugyanis az elhagyott, üresen maradt épületek hozzájárulnak a vandalizmus erősödéséhez, illegális lakásfoglalók, drogcsempészek, prostituáltak célpontjai lehetnek. (2) A növekedés-orientált várostervezési és -fejlesztési paradigma értelmében erősíteni szükséges a „*less is more*” brandet, ennek fényében az alacsony népességszámmal párosuló sokrétű városi szolgáltatási arzenált értékként szükséges felfogni. (3) „Puha” javaslatként a *város percepciójának, profiljának megváltoztatása* is lehetséges megoldás. Célja az egykori iparváros-imázs homályosítása és vagy vadonatúj, vagy a múlt pozitív jellegzetességeire (is) alapozó városbrand kialakítása; Egészséges és tiszteletreméltó távolságot kell kialakítani a jelen modern városa és az ipari múlt között. Az ipartörténeti örökség szőnyeg alá söprése helyett azt értékként szükséges felfogni, azonban egyértelműsíteni kell, hogy az egykori városi milió nem tér vissza. A

¹⁰1990-ben hasonló beavatkozással próbálták a zsugorodó Detroitot átalakítani, azonban az intenzív népességszökkenés sújtotta városrészekben még mindig jelentékeny számban éltek alacsony jövedelmű és kisebbségekhez tartozó lakosok, így a projekt megvalósítása már a kidolgozás szintjén hamvába holt (Waldheim – Santos-Munn, 2001). A városok legfejlettebb, legtöbb innovációs potenciállal rendelkező központi, alközponti területei az Önkormányzat felől több támogatásban részesülnének, míg a leromló, kiüresedő városrészekben „csak” az alapszolgáltatások színvonalának fenntartására koncentrálnak.

¹¹ <http://www.cudc.kent.edu/blog/category/landlab/> (Letöltés dátuma: 2016. október 10.)

település *repozicionálása* történhet az ipari múltra alapozva, vagy a gyökeresen új utat kihangsúlyozva. (4) A neoliberalizmus időszakában a hasonló profilú gyárak, vállalkozások becsalogatásáról le kell mondani, ugyanis ezek a multi- és transznacionális vállalatok az olcsó munkaerőt követik, tehát például Kínában, Délkelet-Ázsiába telepítik leányvállalataikat. Helyette *versenyképes közép- és kisvállalkozásokat szükséges támogatni* – akár inkubációval, amelyek elsősorban oktatási, kutatási, fejlesztési, innovációs, kulturális profillal rendelkeznek. (5) Erősíteni a *szabad vállalkozási zónákká* nyilvánítást, ahová a betelepülő cégek fejlesztési és foglalkoztatási többlettámogatásban, adókedvezményben részesülnek. (6) Releváns lehetőség a zöldmezős helyett/mellett *barnamezős beruházások* előnyben részesítése, a gyakorta központi elhelyezkedésű területek infrastrukturális helyzetének javításával vonzóvá tenni potenciális befektetők számára.

Összegzésként elmondható, hogy számos kérdés, kétely merül fel a zsugorodó városok jövőjével, kezelési, beavatkozási lehetőségeivel kapcsolatban. Ezeket azonban addig nem lehet megválaszolni, amíg *konceptcionális szinten hiányzik a koherencia*. Sem tervezői, sem politikai, sem kutatói oldalról nem érkezett globálisan elfogadható magyarázat arra, vajon a tervszerű zsugorodás, csökkenés miért hasznosabb és hosszabb távon fenntarthatóbb, mint a spontán úton végbemenő, tüneteit kapkodva, ötletelve orvosló megoldások. Nélkülözhetetlen a *paradigmaváltás*, tehát a zsugorodást hanyatlás helyett a városfejlődés egy „természetes” típusaként elfogadni. Amíg nincs konszenzus a zsugorodó városok jövőjét illetően, tehát negatív előjelű és ideiglenes folyamatként interpretálják, kihasználható lehetőség, kihívás helyett, addig néhány lokális szintű jó gyakorlaton kívül *nem várható globálisan elfogadott stratégia* és az ezen alapuló operatív beavatkozási gyakorlatok alkalmazása. Jóllehet, a magyarországi, ezen belül a doktori kutatás által vizsgált városok vezetői, az ottani *fejlesztési szakma jelenleg ugyan észlelik a folyamatot, értik a kiváltó okokat*, ezeket stratégiai dokumentumaikban (pl. integrált településfejlesztési stratégiák, megye- és településfejlesztési koncepciók, gazdasági tervek) részletezik. Ettől függetlenül a *folyamatos zsugorodást* megmásíthatatlan tényként következetesen *elutasítják*, az évtizedekkel ezelőtt megszerzett központi funkciókhoz, térségi vezető szerepekhez vasmarokkal ragaszkodnak. *A dokumentumok célrendszerei a népességmegtartó erő növelését, a lakosságszám-csökkenés mérséklését/megállítást, a térségi funkciók kiterjesztését látta(t)ják prioritásként* (részletesebben a 6. fejezetben olvasható), bízva abban, hogy akár sikeres gazdasági szerkezetváltás, akár a szociális krízis oldása következtében a zsugorodás megállítható.

2.2. Dezindusztrializáció és reindusztrializáció

A szocializmus időszakának egyik legnagyobb mértékű, a városi társadalmakat, gazdaságokat és térszerkezetet megváltoztató folyamatként tekinthető a Sajó menti települések *iparosítása*. Ugyanilyen gyökeres változásokat okozott az 1980-as évektől lappangva, a rendszerváltással pedig nyíltan felszínre kerülő *strukturális válság*, amely következtében magyarországi összehasonlításban példátlan ipari leépülés zajlott a térségben. Mivel doktori kutatásom fő sodorvonalához tartoznak a borsodi-iparvidék vizsgált városaiban véghezvitt *ipari válság kezelése* érdekében végrehajtott gyakorlatok, emiatt nélkülözhetetlennek tartom az ipar részarány-csökkenésének, tehát a *dezindusztrializáció*nak elméleti bemutatását.

A dezindusztrializáció jellemzői

A II. világháborút követő évtizedek – globálisan ugyan eltérő időben és mértékkel – meghatározó urbanizációs jellegzetessége a dezindusztrializáció, tehát az *ipari hanyatlás, leépülés*. Ennek következményeként az addig extenzív módon fejlődő/fejlesztett *városok eróziója megkezdődött*: felgyorsult a népesség szelektív elvándorlása eleinte a városokhoz közeli, majd egyre távolabbi munkaerő-piaci csomópontok irányába, gazdasági alapjaik meggyengülése miatt pedig súlyos foglalkoztatási problémákkal találták szemben magukat (Lever, 1991; Saeger, 1997). A két folyamat kapcsolata megkérdőjelezhetetlen, ugyanakkor természete közel sem egyöntetű, mégis a *posztindusztriális társadalom* kialakulásáért közösen felelősek.

A dezindusztrializáció kifejezés alatt tágabb értelemben *az ipar adott gazdaságban betöltött szerepének csökkenését, az iparban foglalkoztatottak számának relatív visszaesését* értjük (Tregenna, 2009; Lux, 2012; Wolman et al., 2015). Szűkebb értelemben *az ipar hanyatlása az adott település válságba kerülésével jár*, amely általában lokálisan következik be akkor, amikor az adott ipari körzetben a helyi gazdaság kizárólagos pillére, az ipari termelés visszaszorulása – alternatív erőforrás, kidolgozott válságkezelési gyakorlat híján – társadalmi és gazdasági összeomlást idéz elő (Allen – Massey, 1992; Manzagol, 1993; Palma, 2005). A nemzetközi szakirodalom négy tényezőt különböztet meg, amelyek a dezindusztrializációért felelős. (1) A *posztfordista szemlélet* értelmében a tömegtermelés által gyártott termékek volumene és a szektor által foglalkoztatottak száma egyértelműen csökken (Cairncross, 1982). (2) A szekunder szektorban foglalkoztatottak részesedése csökken a *tercier szektor részesedés-növekedésének* kárára (Dicken, 1986). (3) Csökken az export volumene, így a gazdasági egyensúlyhoz nélkülözhetetlen *export-többlet elmarad*

(Singh, 1977). (4) A *deficit*es kereskedelmi egyenlegnek köszönhetően egyre kevesebb termék importjára lesz képes adott ország/régió, amely szükséges előfeltétele a fenntartható termelésnek, ezáltal beindul az ipar fokozatos részarány-csökkenéséhez vezető ördögi kör (Chisholm, 1985).

Rowthorn (1986), Rowthorn és Wells (1987), Rowthorn és Coutts (2004) *három elmélete* rávilágít az ipar leépülésének hátterében megbúvó tényezőkre. A *(túl)érettségi teória* magyarázata szerint a gazdasági fejlődéssel az ipar részaránya az agrárium kárára gyors ütemben növekszik, végül stabilizálódik a szolgáltató szektor jelentőség-növekedésének köszönhetően. Majd az ipari szektor hanyatlásnak indul, ugyanis a fejlődés katalizátorai a tercier és kvarterner szektorban koncentrálnak. A folyamat hosszú távú és mélyen gyökerező volta miatt valószínűtlen különböző (szak)politikai és tervezési beavatkozásokkal az ipari leépülés és ezzel párhuzamosan az iparvárosok hanyatlásának megfordítása. Figyelemreméltó megközelítést képvisel a *kereskedelmi specializáció* elmélete. Eszerint a háború utáni restauráció, a gazdaságok talpra állítása intenzíven növelte a helyben gyártott termékek iránti keresletet, ekkor ugyanis még az ipar jelentette adott ország prosperitásának és növekedésének alapját. A posztfordista rezsimek előretörésével az ipari termelés gócpontjai kevésbé fejlett, alacsonyabb munkabér-igényű országok, régiók felé tolódtak, emellett vezető helyzetbe került a tercier szektor termékeinek kereskedelme. A folyamat miatt kisebb volumenű többlet ipari termék helyben történő előállítására keletkezett igény, a felszabaduló erőforrásokat pedig oktatásra, egészségügyre, szociális ellátásra lehetett átcsatolnák. Sőt, jelentősebb foglalkoztatási krízissel sem járt a folyamat, ugyanis az iparban megszűnt munkalehetőségeket a tercier szektor magasabb termelékenységű munkahelyeivel pótolták, ahová a munkaerőt átcsoportosíthatták. Az imént részletezett gazdaságilag sikeres transzformációt a szerző *pozitív dezindusztrializáció*nak nevezi. Ez a megközelítés szoros párhuzamban áll a zsugorodó városokat lehetőségként elfogadó „kevesebb több” és a kreatív zsugorodás paradigmájával. Végül a *kudarcteoría* rávilágít, hogy abban az esetben, ha egy ország, régió, város ipari termelése nemzetközi téren versenyhátrányba kerül, prosperáló, magas foglalkoztatottsági rátával rendelkező gazdasága hanyatlásnak indul és exportpiacait gyakran versenytársai fölőzik le. Ebben a *negatív dezindusztrializációs* esetben valós munkapiaci krízis alakul ki, gazdasági kudarccal és társadalmi erózióval párosulva.

A torz iparszerkezet miatt strukturális válságba kerülő térségeket a *depressziós* jelző illeti. Ezek időben először Európa kapitalista piacgazdaságaiban, majd a nyolcvanas évektől a Vasfüggönytől keletre elhelyezkedő országokban is sorra megjelentek. Ezeknek a térségeknek Horváth (1992, 1998) és Germuska (2002) szerint két alapvető típusa

különböztethető meg. Egyrészt a *kedvező nyersanyagbázison kifejlődött területek* (pl. Ruhr-vidék, Felső-Szilézia, Baszkföld), másrészt a viszonylag *fejletlenebb mezokörnyezetből kiemelkedő ipari szigetek* (nagyvárosok, ipari tengelyek, zónák pl. Borsodi-iparvidéket is magába foglaló délkelet-északnyugat irányú, a hegyvidék és Alföld találkozásánál húzódó ipari (energetikai) tengely). Ezekben a *konfliktustérségekben* a dezindusztrializáció által kiváltott *gazdasági irányváltást számos tényező hátráltatta*. Többek között a szerves fejlődéssel diverzifikációra képtelen monofunkciós ipari struktúra, a döntően alacsony hozzáadott-értéket képviselő nyersanyag-kitermelés és alapanyag-termelés, korszerűtlen a termékszerkezet, hiányzó technológiaigényes termékek, erős külső függés, fejletlen gazdasági és infrastrukturális szolgáltatások. A válságágazatokat döntően a települési/térségi gazdaságot köldökzsinór-szerűen életben tartó nagyvállalatok reprezentálják, az egyéb iparágak vállalatainak irányítása a térségen kívülről történik, a munkaerő szakképzettsége egyoldalú és alacsony a konvertálható szakképzettségűek aránya. A depressziós térségek *gazdasági szerkezetének átalakítása rendkívüli erőfeszítéseket igényelt*, és a befektetett aránytalanul nagy összegek ellenére viszonylag csekély eredménnyel járt. Ezt támasztja alá, hogy az említett települések, térségek az ezredforduló után is *súlyos strukturális gondokkal küzdő konfliktusgóccokként* ismertek. *A válságkezelés sem Nyugaton, sem Keleten nem tudott kitaposott ösvényeket követni adaptálható jó gyakorlatok hiányában*, ennek következtében többnyire kudarcos eredményekkel, eseteként és helyenként halovány sikerrel párosuló kísérletezgetés zajlott, sokmilliárdnyi „feneketlen zsákba” töltött kiadással. (A diósgyőri és ózdi nehézipar megmentésének, majd kényszerű leépítésének és a válságkezelés helyi gyakorlatai releváns példáját adják az előzőekben leírt folyamatnak. Részleteiben a 6. fejezetben olvasható.)

A nyugati piacgazdaságokban különösen az 1970-es években váltak általánossá a központi kormányzatok *tűzoltás-szerű akciói*. Ezek a villámprogramok elsősorban a válságba került ipari üzemek *példátlan mértékű állami támogatását célozták, valamint gazdasági előnyöket, ösztönzőket kínáltak* az újonnan telepített vagy fejlesztésbe, modernizációba fogó vállalkozások számára. Azonban a sikertelen intézkedések, kudarcok sora rávezette a kormányzatokat és a válságkezeléssel foglalkozó szervezeteket arra, hogy a régi nyersanyag- és alapanyag-termelő ágazatokat a minimális szintre szükséges csökkenteni, gyakorlatilag fel kell számolni. Sőt, a nyolcvanas és kilencvenes években egyértelműen bebizonyosodott, hogy azok a *versenyképességet erősítő struktúraváltási programok voltak (lehetnek) sikeresek*, amelyek a vállalati struktúrán belül a kis- és középvállalkozásokat preferálják, a fogyasztói igényekhez rugalmasan alkalmazkodó, technológiailag korszerű, munkaigényes, környezetkímélő iparágakat fejlesztenek, a

csúcstechnológiának megfelelő telephelyeket hoznak létre, elősegítik a kutatási és fejlesztési intézmények letelepülését és a korporatív együttműködéseket, fejlesztik a zöldinfrastruktúrát, valamint támogatják a környezetvédelem céljából történő kezdeményezéseket, javítják a térség közlekedési adottságait és elérhetőségét, integráltan fejlesztik a telekommunikációt és az informatikát, megfelelő szakmai képzési és átképzési rendszert építenek ki, kiemelten kezelik a tercier ágazatokat, különösen a termelői és az üzleti szolgáltatásokat, erősítik a régió/térség társadalmi kohézióját – ezáltal az egyenlőtlenségek, szerkezetváltás miatti problémákat gyorsabban tudják kezelni (Storper, 1997; Horváth, 1992, 1998; Lengyel, 2009; Bencsik, 2000). Összességében a *szerkezetátalakítás magas ráfordításokkal* jár együtt, ugyanakkor könnyebben valósítható meg, mint az *(újra)iparosítás*, mivel ezeket a válságzónákat a tőkés és képzett munkaerő hiánya jellemzi, ezen kívül az *újraélesztést gátolja* az évtizedek alatt kialakult avított, rugalmasságra képtelen *ipari és intézményi bázis*. Ezen kívül érzékelhető befolyással bírnak az évtizedek alatt kialakult hatalmi-gazdasági érdekkörök, sőt az egyéni/családi életpályák, életstratégiák jövőbeni bizonytalansága is ésszerű visszatartó erőt jelent.

Az egykori Keleti Blokk országaiban mind a szocialista iparosítás, mind a dezindusztrializáció folyamata különböző mértékben, eltérő területi mintázatban jelent meg, ahol azért járt a krízis a gazdaság szinte teljes összeomlásával, mert az uralkodó állampártok *párhuzamos valóságban* éltek, a végletekig halogatták a piacok által igényelt racionális intervenciókat és hagyták eszkalálódni a válságot (Horváth, 1998; Kovács, 1998; Węclawowicz, 1998; Sýkora, 1999). Kelet-Németországban a szocialista város- és gazdaságfejlesztés legfőbb célterületeinek az elmaradott rurális terek számítottak az erőteljes ipari profillal rendelkező tradicionális iparvárosokkal szemben. (Nuisl – Rink, 2005). Bulgáriában és az egykori Jugoszláviában a fővárosok és regionális központok külvárosi – egyes esetekben belvárosi – zónái adtak helyet a szocialista ipari beruházásoknak (Hirt, 2008). Míg Magyarországon, az egykori Csehszlovákiában és Lengyelországban mind egyes vidéki térségek (pl. zöldmezős beruházásként felépített új iparvárosok vagy az Alföld iparosításának céltelepülései), mind egykori iparvárosok és regionális központok potenciális telephelyekké váltak. Ezek az új ipari centrumok a szocialista időszakban az *inter- és intraregionális migráció*, valamint az *ingavándorforgalom* fő fókuszaivá nőttek ki magukat. A gyarapodással fémjelzett évtizedeket követően megkezdődött a térségek lassú és *fokozatos dekonjunktúrája* évekkal a szocialista rezsimek megszűnése előtt. A ráfizeteses ipari létesítmények nagy részét fokozatosan leépítették, ennek következtében megindult a *városok kiüresedése*, felszínre kerültek és súlyosbodtak az addig lappangó *szociális problémák*. A „megkezdett” posztindusztriális korszak első

jeleiként az egykori szocialista nagyvállalatok *foglalkoztatottjainak száma és a termelés volumene lépcsőzetesen csökkent*, a *gyárak* jelentős hányada *végleg bezárta kapuit*, vagy *csökkentett kapacitással működött tovább* elveszítve a versenytársakkal vívott harcot, területükön pedig mementókként kiterjedt barnamezők maradtak az utókor számára (Chelcea, 2008). A vázolt ipari szerkezetváltás leginkább a *bányászat- és/vagy nehézipar-dominanciájú monofunkciós iparvárosokat, ipari térségeket sújtotta*. A válságkezelés a dinamikus *tercierizációnak*, a *kis- és középvállalkozások* gombamód szaporodásának és nem utolsósorban *állami tőkeinjekcióknak* köszönhetően relatíve gyorsan – eltérő területi mintázatban és ütemben – megindult. A szolgáltatások részesedésének növekedése már a szocialista időszakban elkezdődött, főként a fővárosi térségekben (pl. Budapesten az ipari foglalkoztatottak száma 1965-ben 612.000 fő, míg 1988-ban 318.000 fő volt (Barta et al., 2006), összehasonlításként Szófiában pedig ugyanezen időszak alatt a terciér szektor aránya 53%-ról 74%-ra emelkedett (Hirt, 2008), a vidéki iparvárosokban pedig kisebb volumennel (Lentz, 2002).

Újraiparosodás

A dezindusztralizáció és terciérizáció jelentékeny folyamat az *újraiparosodás* , *újraiparosítás*,¹² mint a gazdaság globális szintű átrendeződésének fontos részfolyamata. Az ipar XXI. századi kihívásai között a leépülést, depressziót érdemes elsősorban megemlíteni, tehát az ipar részarányának csökkenését mind a foglalkoztatottak száma, mind a GDP-részesedése tekintetében. Mindazonáltal az *ipar nemzetgazdasági jelentősége* – kisebb volumennel, mint a XX. századi erőltetett iparosítás idején – számos térségben *növekedésnek indult*. Az újraiparosodás (reindusztralizáció) következtében a nagyobb hozzáadott értékkel rendelkező *tudásalapú gazdasági ágazatok* (pl. elektronika, vegyipar, járműipar, high-tech termékek) *súlya gyarapszik*, ezzel szemben a *hagyományos ipari termelési tevékenységek jelentőségükből veszítenek* (Barta – Czirfusz – Kukely, 2008; Kuttor, 2011; Molnár – Lengyel, 2015). Ennek a folyamatnak meghatározó faktorai a technikai fejlődés, az innováció és a magasan képzett munkaerő (Lengyel et al., 2016). *Területi szempontokat figyelembe véve* az említett gazdaságszerkezeti átalakulás történhet akár *ipari múlt nélküli, a külföldi működő tőke által újonnan felfedezett földrajzi terekben*, akár *egykori ipari fellegvárakban*, ahol a múltbeli ipari ágazatok megváltoztatásával felfrissült termelési struktúra, új ipari hagyományok jellemzik a helyi és térségi gazdaságokat (Barta, 2002; Kiss, 2002, 2010). *Szűk értelemben a feldolgozóipar aránynövekedésével magyarázzák az ipar „újrafelfedezését”, tágabb interpretációban*

¹² Az újraiparosodás önmagát gerjesztő folyamatot jelöl, míg az újraiparosítás háttérében tudatos és erős (terület)politikai beavatkozási lánc áll.

azonban ide sorolandó a reálgazdaság felértékelődése és maga a gyártás is az értékláncban lévő szolgáltatások szélesebb körével kiegészülve (Westkamper, 2014). Barta – Czirfusz – Kukely (2008) hangsúlyozza, hogy a fentebb tárgyalt *globális ipari átalakulási folyamatot* újraiparosodásnak nevezni helytelen, ugyanis az iparosodás megállására, majd ismételt elindulására utal. Ez pedig azért sem igaz, mert *rendkívül összetett folyamatok* zajlanak az iparban, ahol *párhuzamosan van jelen az átstrukturálódás (ipari leépülés, ipari ágazatok földrajzi mintázatainak megváltozása) és új, magasabb hozzáadott értékű ágazatok megjelenése és integrációja* a helyi és térségi gazdaságokba.

Maga a fogalom globális szinten három-négy évtizede ismert, a kelet- és közép-európai átalakuló térségben a modern iparágak, külföldi működő tőke és az export bővülése kapcsán tett szert népszerűsége az elmúlt nagyjából másfél évtized során. Noha a 2008-as gazdasági és pénzügyi válság (*globális erőátrendeződés*) visszavetette az újraiparosodás/újraiparosítás volumenét, azóta a sikeres gazdaságszerkezeti átalakulás, stabilizáció egyik *kulcsfolyamata*ként tekintenek az iparosításra/iparosodásra. (Lux, 2012, 2013; Madár, 2014; Valentinyi, 2014; Lengyel et al., 2016).

Az újraiparosodás kapcsán fontos megemlíteni a *delokalizáció* szerepét is (Barta et al., 2008; Kiss, 2010). Fejlett országokból a közepesen fejlett, viszont megbízható, stabil gazdasággal és politikai rendszerrel rendelkező, alacsony termelési költségű térségekbe helyeződik át a *gyártási tevékenység*. Ezzel párhuzamosan az *irányító funkciók*on kívül a termelés jelentékeny részét leépítik a centrumországokban, helyette kutatási, fejlesztési és innovációs részlegek fejlesztésébe fognak. Az áthelyezett ipari gyártási bázis elsősorban a globális piacokat célozza meg, gyakorta már meglévő leányvállalatokat fejlesztenek tovább, kiegészítő beruházásokat hajtanak végre, sőt magasabb hozzáadott-értékű termékek gyártását is elkezdik.

Az újraiparosodás nagymértékben *átrendezte a poszt szocialista régió ipari térszerkezetét*, amelynek következtében a gazdasági centrumtérségek, az EU törzsterületéhez közelebb lévő határ menti területek, a nagyváros-térségek váltak az ipari termelés súlypontjaivá, ezzel együtt azonban *élesedtek a területi egyenlőtlenségek* és mintázataik is megváltoztak (Nemes Nagy, 1999; Józsa, 2017).

Összefoglalva Miskolc, Ózd és Kazincbarcika *egyoldalú, torz gazdaságszerkezete* miatt a rendszerváltozást övező évtizedben strukturális válságba került. A dezindusztrializációnak köszönhetően *negatív előjelű mennyiségi és minőségi változások* béklyózták a településeket, többek között radikálisan csökkent az ipari termelés, az ipari munkásság körében általánossá vált a hosszú távú munkaerő-piaci kiillesztődés, megindult a lakosság elvándorlása. Mindezek kényszerűen hozzájárultak a *profilváltáshoz*, a *helyi*

gazdaság megújult és fenntartható alapokra helyezéséhez. A dezindusztrializációs folyamat keretében az adott város gazdasági struktúraváltásának mértékétől és hosszától, a becsatornázott támogatásoktól, a település lobbijától és a városvezetés rátermettségétől függött, hogy milyen irányba építi új fejlődési útját. Egyfelől az ipari leépülés megmaradhatott hosszú távú változatlan negatív folyamatként, másrészt eredményes terciarizálódás esetében a városok a szolgáltató szektor, valamint a kutatás, fejlesztés és innováció irányába koncentrálták fejlesztéseiket. Harmadsorban előfordult, hogy technológiai frissítést követően fejlesztették tovább a megújított ipari termelésre alapuló gazdaságot, akár előzmények nélküli, vadonatúj ipari tevékenységbe kezdtek. A három folyamat természetesen nem vegytisztán és elkülönülten zajlik, tehát – amint Miskolc, Ózd és Kazincbarcika gazdasági átalakulása esetébe is olvasható a későbbiekben – az ipari leépülés és ezzel együtt járó gazdasági pangás, a folytatólagos iparosodás (indusztrializáció) és az újraiparosodás egymással szinkron, egymást gyakran kiegészítő folyamatok.

3. TÁRSADALMI ÁTALAKULÁS JELLEMZŐI

3.1. A rendszerváltozás keretében történt változások

A szocializmus utolsó évtizedében megyei szinten kiegyenlítődés zajlott Magyarországon a lakosok életkörülményeit, gazdasági aktivitásukat, az infrastrukturális viszonyokat tekintve (Beluszky, 1999). Az 1980-as évek közepétől viszont *negatív előjelű társadalmi és gazdasági folyamatok* indultak el, amelyek az 1990-es évek elejétől *radikalizálódtak*, ennek hatásai legnagyobb mértékben a *szocialista monokultúrás nagyipar szerkezeti válságával sújtott térségeit* terheltek, többek között a Sajó mentét. 1989 után a Borsodi-iparvidék városainak társadalmát a megosztottság, a gyors ütemű *elszegényedés* és a társadalmi mobilitási csatornák közötti átjárhatóság akadályozottsága jellemezte. Ezek háttérében Losonczy (1989) és Ladányi – Szelényi (2004, 2014) szerint három feltétel lapult. Egyrészt látványos mélység tátongott a hatalom birtokosai és a kiszolgáltatottak, reménytelenek között. Másrészt a redisztribúció megváltozott tényezői a keveseket érintő vagyonosodás és az egyre általánosabbá váló elszegényedés mentén. Harmadrészt az alap- és szaktudáshoz való hozzáférés, az érdekérvényesítés tekintetében, amely – akár fiatal kortól kezdve – befagyasztja a függőségi viszonyokat.

Miskolc, Ózd és Kazincbarcika társadalmi karakterüket tekintve különböznek a kapitalista fejlődési dinamikájú iparvárosoktól. 1989 előtt kisebb fokú társadalmi diverzitás, elhanyagolható mértékű szegregáció, relatív biztonság, valamint a devianciák „kordában tartása” jellemezte őket. A *politikai fordulattal* mind a városi társadalmi státuszcsoporthoz, mind a városrészek széteséséhez, az ezek közötti *(újra)polarizáció mélyülése* következett be. Egyes városrészek, negyedek esetében megkezdődött a *slumosodás*, *szegény- és nyomortelepek* alakultak ki, míg mások a *dzsentrifikálódásnak* köszönhetően nem csak építészeten és térszervezésben, hanem demográfiai és szociális téren is felfrissültek, hozzájárulva az *intra- és interurbán mobilitások* erősödéséhez. A polarizáció erősödésére utal, hogy a városok *társadalmi rétegzettségére* a kilencvenes évek előtti tojásdad alak helyett a lefelé szélesedő *körte-forma* vált jellemzővé. Az egalitáriánizmusra épülő, az egyenlőtlenségeket tudatosan minimalizáló/elrejtő szocializmus alkonyával a helyi társadalmakat egyre látványosabb *töredezettség*, a városszövetek területi-társadalmi mintázataira is a növekvő mértékű *fragmentáció*, az alacsony és magas státuszú városrészek, negyedek közötti *átmeneti zónák halványodása*, így a jövedelmi egyenlőtlenségek, a térbeli polarizáció egyre szélsőségesebb jelei váltak maradandóvá. (Vö. Fainstein et al., 1992; Andrusz – Harlow – Szelényi, 1996; Musterd – Ostendorf, 1998; Kovács, 2012; Kovács,

2013; Szirmai, 2013, 2016). Negyed évszázada – rövidebb idejű „üde” konvergencia-hullámok kivételével – tart a *polarizáció erősödése* (Nemes Nagy, 2005; Németh – Kiss, 2007). Ennek fő oka az egykori társadalmi támasztékrendszerek, vagy az integrátor szerepét, a megélhetés bázisát biztosító gyárak, vállalatok fokozatos leépítése vagy megszüntetése. A helyükbe lépő gazdasági tevékenységek időben elhúzóódó letelepedése és hosszadalmas becsatlakozása a válságból kievickélni próbáló helyi- és térségi gazdasági struktúrákba, egyaránt hozzájárult a szociális erózióhoz, egy torz, *aszimmetrikus társadalmi rendszer* kialakulásához és a harsány különbségek állandósulásához. A társadalmi polarizáció általános jelenséggé vált a munkájukat veszített, majd a szegénység csapdájába szorult több tízezres helyi népesség megjelenésével.¹³ A *posztindusztriális térségben* a kilencvenes évek elejéig viszonylag jó viszonyt ápoló *társadalmi státuszcsoporthoz* *együttélésének alapvető szintjei feloldhatatlanul megmérgeződtek*, ezt a negatív társadalmi spirált pedig az elmúlt évtizedek gyűlöletkeltő, gyűlöletet fenntartó politikai (akár országos, akár helyi szinten) játszmái tovább erősítették.¹⁴

A korábbi monokultúrás ipari *települések, térségek* – amelyek nem melleleg földrajzi és/vagy gazdasági periférián helyezkednek el – *deklasszálódtak* az itt maradt lakossággal együtt. Az infrastrukturális hiányok, az alacsonyan képzett munkaerő okán tömegek szorultak ki a munkapiacokról és alternatív életstratégiák (át- és továbbképzés, más munkakörben történő elhelyezkedés, elvándorlás) hiányában fokozatosan vált elérhetetlen céllá az oda való visszatérés és tartós megmaradás (Ladányi, 2012; Valuch, 2014). A kilencvenes években a szocializmus összeomlása és az *újraprofitizálódás* kínjai megrengették a borsodi társadalom alépítményét. Ez sok *családban okozott hasadásokat*, ahol évtizedek óta nem tapasztalt *egzisztenciális és morális süllyedés* kezdődött (Losonczy, 2005), ez pedig mai napig tartó *hiányosságokat* okozott a helyi és térségi lakosság *társadalmi tőkéje esetében*.¹⁵ A túlélés, a megélhetés vált életük egyik alapkérdésévé, emiatt korábbi életútjuk folytatásának ellehetetlenülése/ellehetetlenítése mélyen *traumatizálta* a miskolci, kazincbarcikai és ózdi *családok ezreit*. A külső problémák *betegségek* alakultak, számtalan család szétesett, a gyermekek, fiatal felnőttek, képzettek a reménytelen jövő okán elhagyták a térséget (Losonczy, 2005; Moldova, 2017). A *magánéleti kríziseket* alkoholizmus, drogfüggőség és *korai halál* követte (Szalai, 2002, 2008). (Az ország megyéi közül a KSH 2015-ös számításai alapján Borsod-Abaúj-Zemplén megyében volt

¹³ Ezt érzékelhetően illusztrálja Csepeli György idézete: „Miskolctól északra tíz kilométerrel már nem is balkáni a helyzet, ott Afrika, Banglades kezdődik” <http://24.hu/belfold/2011/11/17/miskolc-mellett-mar-banglades-van/> (Letöltés dátuma: 2018. január 30.)

¹⁴ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M1F_2017; M2F_2017; Ó1N_2017; B4N_2018. (Az interjúk részleteit az I. számú függelék tartalmazza.)

¹⁵ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: Ó2N_2018; Ó3N_2018; K2F_2017.

legalacsonyabb a férfiak (69,9 év az országos 72,09-hez képest) és a nők (77,81 év a magyarországi 78,61-os átlaggal szemben) születéskor várható élettartama!) A kilencvenes évek igen nagylelkű konzervatív társadalompolitikája *a szociálpolitika eszközeivel fenntartotta és befagyasztotta a kialakult társadalmi rendet* (Kovách, 2013), ezáltal bedugítva az ipari szerkezetváltás miatt recesszióba süllyedt városok társadalmi mobilitási csatornáit.

Az új évezred elejétől kezdve a jövedelemszerzés lehetőségei és a *kedvezőbbé váló munkaerő-piaci viszonyok* egyrészt tovább tagolták a városi társadalmakat, másrésztől lassan, de fokozatosan *erősítették a közepes és magas státuszúak csoportjait*.¹⁶ Ezt a folyamatot katalizálta az új iparágakkal, kutatási, fejlesztési kapacitások fejlesztésével térségbe érkező szakemberek helyben maradása vagy letelepedése. A posztszocialista városi tereken belül a kényszerből kialakuló és gyarapodó *gettósodó szegregátumok* mellett megjelentek az önkéntesen vállalt *társadalmi szeparáció terei* a magas státuszúak számára. Arányukat tekintve marginális, azonban befolyásuk terén domináns csoportot alkotnak a *gazdasági, kulturális és politikai elit* tagjai. Többek között ide sorolandók a nagyvállalati vezetők, külföldi befektetők, városi/regionális szerepkörű magánvállalkozók, vezető gazdasági állami bürokraták. A státuszlétra szerencsésebbik felén lévők elkülönülését a *szuburbanizációs és dzsentrifikációs folyamatok* erősítik. A helyben maradó vagy beköltöző magasabb jövedelmi kategóriába tartozó lakosság a település határain belül is változtatta lakhelyét, a zöld környezethez közeli családi házas övezetek, valamint a *belső szuburbanizáció* erősödésével a városok külső határai menti rurális jellegű településrészek váltak kedvelt letelepedési helyekké. A három város közül – népességi és funkcionális súlya miatt – elsősorban Miskolcon láthatóak ezek a városi téren belüli elitcsoportokat jellemző mobilitási mintázatok. Kazincbarcika esetében *a rehabilitált belvárosban* a közelmúltban megjelentek a *dzsentrifikáció „csírái”*, Ózdot – néhány magasabb társadalmi státuszcsoporthoz által lakott blokkot kivéve (pl. Ráctag) – viszont elkerülte.¹⁷

¹⁶ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M10F_2018; M11N_2018; M14N_2018; Ó5F_2018.

¹⁷ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M3F_2017; M8N_2018; Ó3N_2018; Ó5F_2018; K3N_2018; B2N_2017; B3N_2018.

3.2. Társadalmi és demográfiai folyamatok

Szelektív elvándorlás és rezidualizáció

Az ország újonnan létrejött depressziós térségét a gazdasági alépítmény repedései miatt a rendszerváltozás éveitől kezdve erősödő ütemben sújtotta a *lakosság elvándorlása és szelektív kicserélődése*. Magyarország északkeleti részében a munkavállalási esélyek és lehetőségek jóval kedvezőtlenebbül alakultak, mint a nyugati megyékben, amely katalizálta a *kelet–nyugat irányú munkavállalási célú mobilitást*, noha az elköltözők többsége nagy valószínűséggel nem a szűkösségekben élők, a tartósan munkanélküliek csoportjába tartozott (Siskáné Szilasi – Halász, 2018). Az ingatlanpiac erős szegmentáltsága, a leszakadó, szegregálódó térségekben található ingatlanok elértéktelenedése¹⁸ miatt főként a *közepes és felső státuszú rétegek* engedhették meg maguknak a térség elhagyását (Kulcsár, 2006). A külföldi munkavállalás sem a *leghátrányosabb helyzetű csoportokat* érintette, hanem annak plusz költségeit viselni képes családokat, egyéneket (Hárs, 2012, 2016; Blaskó – Gödri, 2014). Megállapítható tehát, hogy mind az országon belüli, mind a külföldi munkavállalás tekintetében megfigyelhető egy kelet–északnyugat irányú mozgás, azaz a tehetősebbek léphetnek egyet nyugat felé, míg a legrászorultabbak helyben maradnak. (Csak 2016-ban a magyar megyék közül Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből vándoroltak el legtöbben, 3.250 fő és itt volt a legjelentősebb a nemzetközi vándorlás népességszámra gyakorolt csökkentő hatása – olvasható a 2017-es Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Foglalkoztatási Stratégiában). Ők, a többnyire munka nélkül maradt, a szociális hálóba kapaszkodó családok a tartósan magas munkanélküliséggel jellemezhető városokban ragadtak, ahol *deklasszáció* folytatódott. Gondot okozott *ingatlanjaik eladhatatlanná válása*, ugyanis egyes városrészekben gyakorlatilag *megszűnt az ingatlanpiac*. Főként az erőteljesen *slumosodó szegregátumokban* úgy, mint az ózdi Hétes, Sajóvárkony és Somsály, a miskolci Lyukóvölgy és Lyukóbánya vagy a kazincbarcikai Herbolya. A fizetőképes kereslet visszaesése miatt az itt élők többségének a lakásuk képezte egyetlen mobilizálható tőkéjét, amelytől függővé tették jobb egzisztenciájukat. A *kedvezőtlen társadalmi folyamatok miatt szegény- és/vagy etnikai szegregátummá csökevényesedő városrészekben* a leépülés folyamata olyan szinten *vált visszafordíthatatlanná*, hogy a menekülő utak megszűntek. Ez a típusú *társadalmi rezidualizáció* az egyik legsúlyosabb önmagát gerjesztő folyamat – állítja Williams (1999). Először a társadalom aktív tagjai közül a legmagasabban kvalifikált, több lábon álló, felső és középső jövedelmi státuszba tartozó értelmiség tagjai hagyják el a

¹⁸ Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 2016-ban 28.000 lakás állt üresen! (BAZ megyei Foglalkoztatási Stratégiája 2016–2021, 2017).

válságba került településeket, helyben pedig a „*társadalmi reziduum*”, tehát a kevésbé képzett, előnytelen kulturális, társadalmi és anyagi körülmények között élők és törékeny egzisztenciával rendelkezők maradnak. A *társadalmi egyensúly zavart szenved* és koncentrálódó szegénység, valamint erősödő *társadalmi stigmatizáció* lesz úrrá a településen, vagy annak egyes gettósodásnak kitett városrészeiben. A teljes anyagi és egzisztenciális ellehetetlenülés miatt a szegények tovább vándorolnak a városok külterületei, az infrastrukturálisan gyengén ellátott, nehezen megközelíthető gettósodó aprófalvak és tanyás térségek felé. A *szociális migrációban* érintett családoknak azonban új lakóhelyükön sincs módjuk az elhelyezkedésre, javuló életkörülményekre.¹⁹ Váradi és Virág (2014) megállapításai szerint az *aprófalvas, etnikailag és társadalmi státuszcsoporthat tekintve homogenizálódó térségek* kiváló befogadói az említett kényszer szülte mobilitásban résztvevőknek és az esetek döntő többségében a *bezárult életstratégiák által teremtett végállomást jelentik*.

Itt tartom fontosnak röviden jellemezni a *hajléktalanságot*, amely a szocializmusban ismeretlen fogalomnak számított. Dolgozni kellett, aki dolgozott, rendelkezett lakhellyel, ezáltal könnyebben megvalósult a társadalmi integráció. Természetesen kizárólag önszántukból utcán élő emberek is léteztek, azonban ők a társadalom számára *dezintegratív elemeknek* számítottak (Ferge, 1982). A *rendszerátváltozás keretében történt recesszió* megingatta a társadalom és gazdaság alapjait, a gyáróriások bezárásával/leépítésével főként a betanított munkások, segédmunkások – akik közül jelentékeny arányt képviselt a cigányság²⁰ – *identitásvesztést* szenvedett el (Moldova, 2017). Több tízezren váltak munkanélkülivé és közülük főként a munkásszállásokon élők veszítették el lakhelyüket és kerültek nagy számban az utcákra. Őket hiányos képesítésük/képzettségük okán a piacgazdasági körülményekhez alkalmazkodni képtelen emberek követték. Már 1992-ben *tömegeket érintett a hajléktalanság* (Iványi, 1997). Ekkor számos *civil szervezetet* alapítottak, az első *hajléktalanszállók* is megnyíltak, megkezdődtek az ételosztások. Nyilvánvalóvá vált a helyi közösségek számára is, hogy az *(új)kapitalista rendszer és a neoliberális gazdaság- és társadalompolitika többé nem jelent biztos szociális védőhálót*. A hajléktalanság az elmúlt negyedszázad folyamán folyamatos beavatkozást követelt a városok szociális ellátórendszereitől. Azonban elhelyezésük nehézséget jelent, ugyanis számuk pontosan meghatározhatatlan, mivel sokan választják a városok külterületén lévő

¹⁹ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: Ó4F_2018; K4F_2018; B8F_2018.

²⁰ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M4F_2017; M9F_2018; Ó1N_2017; Ó3N_2018.

lakhatásra alkalmatlan építményeket vagy főként taktaközi és csereháti aprófalvak elhagyatott ingatlanjait ideiglenes lakhatás céljából.²¹

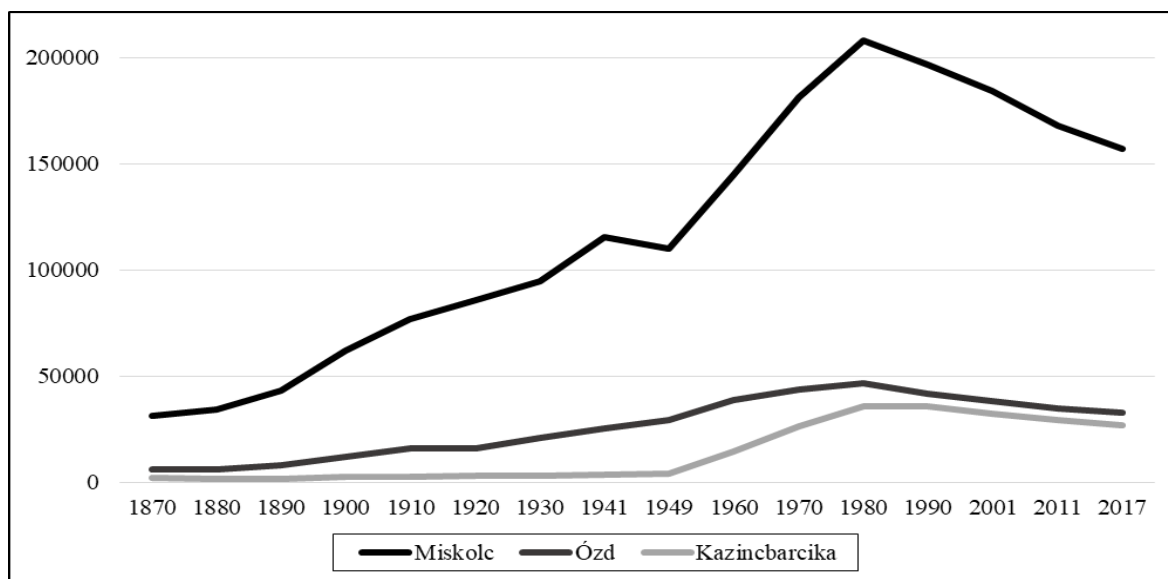
Eltérő demográfiai pályák a Borsodi-iparvidéken

Magyarországon az 1980-as évek elejére *új demográfiai helyzet* állt elő. A XX. század korábbi évtizedeit jellemző *természetes szaporodás megállt*, s megkezdődött a *népességszám stagnálása*, majd fokozatos *csökkenése*. 1981-től Magyarországon többen haltak meg, mint ahányan születtek, ezzel párhuzamosan mind a születések, mind a halálozások száma csökkent, így a térség a *demográfiai átmenet ötödik szakaszába* jutott (Perczel, 2003). Az 1990-es évtizedben ez a kedvezőtlen folyamat állandósult, sőt a fogyás üteme gyorsulni kezdett. Az Észak-magyarországi régió, azon belül Borsod-Abaúj-Zemplén megye az Európai Unió legszegényebb térségeinek egyike, amelyet országos szinten egyedülálló mértékű *demográfiai apály* jellemez. 1980-ban Magyarország második legnépesebb megyéjét 810.000-en lakták, viszont 1990-re 762.000-re, 2017-re 658.000 főre csökkent a népességszám, amely *egy évtized alatt 5,3%-os, négy évtized alatt összesen 20%-os mérséklődés* (KSH Statisztikai Évkönyvek, 1980, 1990, 2017). Ebben nemcsak a születésszám visszaesése, hanem a *morbiditás és mortalitás emelkedése* is közrejátszott, gerjesztve a három évtizede tartó demográfiai pánikot. Különösen igaz ez a társadalmi szakadékok mélyére, ahol több a betegítő tényező és kurtább az élet (Ferge, 2017).

A *városok közötti gazdasági verseny*, emellett a gazdasági fejlettség szintje és a *népességmegtartó erő* képezték azokat az alapvető elemeket, amelyek a posztszocialista korszak urbanizációját alakították, valamint meghatározták, mely városok váltak attraktívvá az ott élők és újonnan érkezők számára, illetve melyek indultak el a zsugorodás útján és lettek fő népesség-kibocsátókká (Węclawowicz, 1998, 2016; Hollander, 2009b; Hollander et al., 2009). A Borsodi-iparvidék városaiban kialakult kilátástalan élethelyzetek, munkahelyek hiánya miatt eddig nem tapasztalt *elvándorlás* kezdődött. Ezen felül az ágazati válság az egész térségben a negatív hatások kumulálódásához vezetett, ugyanis az ipari központok a térség fő foglalkoztató, kereskedelmi, szolgáltató, oktatási, közigazgatási centrumai is voltak, tehát recessziós helyzetük az *észak-magyarországi népességmegtartó erőt is mérsékelte* (Bakos, 2006).

²¹ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M2F_2017; M5N_2017; K3N_2018; B1F_2017.

3. ábra: A Sajó menti városok népességszám-változás (1870–2017) (fő)²²²³

Adatok forrása: KSH

Miskolcra 1980-as népességi csúcs óta *dekádonként* gyakorlatilag 15–20.000 ember *tűnik el*, akik nagyobb hányada az ország prosperálóbb középső vagy nyugati térségeibe,²⁴ valamint Nyugat-Európába vándorolnak, kisebb részük pedig a városkörnyéki agglomerációs településekre költözött (pl. Felsőzsolca, Alsózsolca, Kistokaj).²⁵ Ez utóbbi kevésbé elkerülhető folyamat, ugyanis a miskolci vonzáskörzetet főként alvótelepülések alkotják, ezek lakosai viszont elsősorban Miskolc város közintézményeit használják és a megyeszékhely foglalkoztatóival állnak munkaviszonyban. Mindazonáltal az egykoron második legnépesebb magyar város jelenleg Budapest, Debrecen, Szeged után a *negyedik helyre csúszott vissza népességszám szempontjából* (3. ábra). Miskolc lakosságának negyedét veszítette el, amely magyar viszonylatban (is) példa nélküli a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei 18%-os csökkenési rátához képest kimagasló. 1990 után közel két évtizeden keresztül gyorsan fogyott a megyeszékhely lakosainak száma, azonban 2010 óta a *gyors kiüresedésében*, zsugorodásában bizonytalan ütemű és hosszúságú *mérséklődés* jelei észlelhetők, amelynek *számos oka* lehet. Egyrészt aki tehette/akarta, az 20 év alatt

²² Megjegyzendő, hogy a lakosságcsökkenést bizonyító adatok a valós demográfiai képet üdőbb színben tüntetik fel, ugyanis több ezren mai napig miskolci, ózdi és kazincbarcikai lakosnak számítanak, azonban évek, évtizedek óta elhagyták a térséget, csupán nem jelentkeztek ki eredeti lakcímükről.

²³ Megjegyzés: A szocialista időszak kezdetén Miskolcra egy 1952-ben elkészített általános terv értelmében 950.000-es várost óhajtottak építeni, a VÁTI 1954-es Városkompenzációs terve 350.000 lakossal számolt (Valentiny, 1959), Ózdból 70.000-es (Berend T., 1980), Kazincbarcikából 40.000-es (Csurák, 2004) várost terveztek fejleszteni.

²⁴ A miskolci Tiszai pályaudvar mellett 2017-ben és 2018-ban óriásplakáton hirdettek székesfehérvári munkákat.

²⁵ Részletesebben lásd az 5. fejezetben miskolci agglomerációval és a belső szuburbanizációval kapcsolatban leírtakat.

elhagyta a térséget, az alsóbb jövedelmi kvintilisbe tartozók viszont akaratuk ellenére is a városban és környékén ragadtak. Másrésről a gazdasági válsággal sokszorozódott az eladósodottak, a kilátástalanság csapdájába keveredő lakosok száma, akik – habár játszottak az országon belüli vagy más migrációs célszörzágok irányába történő elvándorlás gondolatával, hirtelen bekövetkezett anyagi, egzisztenciális ellehetetlenítésük ezt megakadályozta. Harmadrészt a városi gazdasági leépülés részben megállt, a 2000-es évek közepén betelepült ipari létesítmények, a szolgáltató szektor, a K+F+I intézmények a társadalmi ranglétra különböző lépcsőfokain állók számára is *megbízható munkalehetőséget* teremtettek, valamint megalapozták életviszonyaik folyamatos és megbízható fejlődését.

Ózd esete Miskolccal ellentétben vészjósló, az *egyik leggyorsabb ütemben zsugorodó magyarországi 30.000 főnél népesebb középáros*. Az 1981-es népességi csúcs²⁶ (46.632 fő) óta harmadával, a *rendszerváltozás óta 21%-kal csökkent* lakosságszáma. Az ott élők exodusa már a nyolcvanas évek közepén megkezdődött, majd 1990 után vált rohamossá. A település az ellehetetlenülő, *magára maradt/hagyott városok* iskolapéldája. Jóllehet a városzsugorodás mértéke még drasztikusabb lenne, viszont Ózd népességének csaknem harmadát (becslések szerint 12–13.000 fő) alkotó *cigány népesség* magas fertilitása és fiatalos korstruktúrája *tompítja a népességvesztés mértékét*.²⁷ A cigányság körében átlagosan 3–4 gyermek jut egy nőre (összehasonlításként; a magyarok esetében 1–1,5 gyermek/nő az arány), az elsőt az esetek többségében 13–14 évesen szülik. Ózdon jelenleg a 0–6 éves korúak több mint 50%-a cigány.²⁸ (Husz, 2011; Fejes – Restyánt Jaczkó, 2005).²⁹³⁰ A városban a kilencvenes évek második felét jellemző nagyvonalú *szociális segélyezési rendszer* vonzóvá vált a megye úgyszintén gazdasági lejtmenetben lévő településein élő deprivált lakosság számára. Közülük nagy számban telepedtek át Ózdra, általában a város gyarapodó népességszámú és kiterjedésű gettósodó szegregátumainak lakásaiba, gyakran ott élő család(ok)hoz költöztek abból a célból, hogy részesüljenek a szociális támogatásokból.

²⁶ Ózdot mindenáron megyei jogú várossá szerették volna fejleszteni. Ez a nem megyeszékhely rangú városok esetében csak 50.000 főnél népesebb lakosságszámmal lehetséges. Habár Ózd szocialista időszakban extenzív fejlesztése a magyarországi új iparvárosok (Szirmai, 1988; Germuska, 2002) között volumenében Tatabánya és Dunaújváros után a harmadik helyen állt, mégsem sikerült a megyei jogú városi cím megszerzése. Maximális népességszáma 1981-ben 46.631 fő volt.

²⁷ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: Ó3N_2018; Ó4N_2018; Ó6F_2018.

²⁸ Említett társadalmi csoport megnevezésével kapcsolatban nincs tudományos konszenzus (lsd. a felhasznált irodalmak jegyzékében felsorolt cigányokkal/romákkal foglalkozó kutatásokat, pl. Kemény, 1976, 2000, 2004; Tóth, 1990; Szuhay, 1999; Fleck et al., 2000; Alabán et al., 2001; Janky, 2007; Cserti Csapó – Orsós, 2015; Jász, 2016). Mivel számos cigány/roma származású interjúalany a *cigány* megnevezést támogatta, így disszertációmban következetesen én is ezt a kifejezést használom.

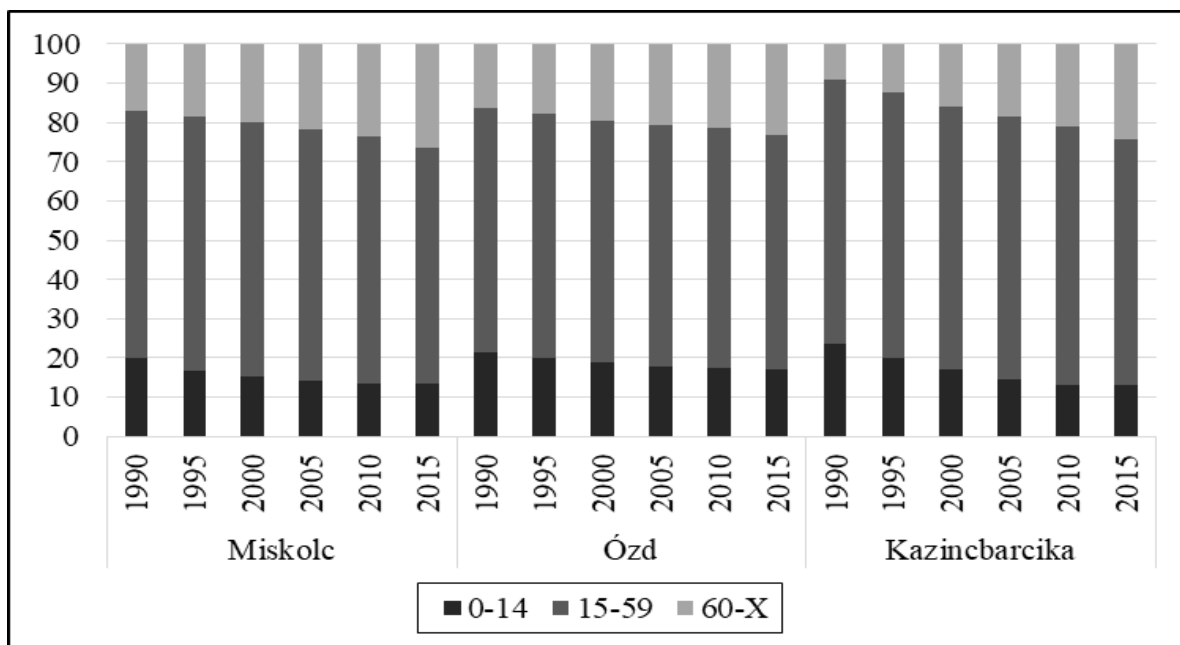
²⁹ Fentebb részletezett negatív ütemű demográfiai tendenciák annak ellenére zajlanak, hogy országos összehasonlításban BAZ megyében tapasztalható az egyik legmagasabb termékenységi mutató, sőt a szülőképes kort elérő nők között az országosnál jóval magasabb a 25 év alattiak, míg alacsonyabb az idősebbek aránya. A fiatal (gyermekkorú) anyáknál találkozni a legkiseb esetekkel: a 14 évnél fiatalabbak aránya háromszorosa, a 15–19 év közöttieké kétszerese az országban mért átlagnak. (Fejes – Restyánt, 2005)

³⁰ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: Ó1N_2017; Ó2N_2017; Ó6F_2018, Ó7F_2018.

Ez az *interregionális mobilizációs folyamat* nagyban hozzájárult Ózd városközpontjában elhelyezkedő gettók mind népességszámbeli, mind területi gyarapodásához, valamint az ottani rászorultak koncentrációjának növekedéséhez.³¹

Kazincbarcika szintén *zsugorodik*, az 1990-hez képest viszonyítva 26%-kal csökkent népessége. Ennek hullámvázása azonban eltér a miskolci és ózdi esettől, ugyanis a BVK/BorsodChem leépítése egyrészt lassabban, másrészt később kezdődött el, mint az említett nehézipari központokban, így *biztos(nak hitt) munkalehetőség* okán az aktív korú lakosság egészen az 1990-es évtized közepétől csak mérsékelt ütemben költözött el a településről. Azóta azonban gyenge népességmegtartó ereje miatt évtizedenként nagyjából 3.000 fő hagyja el.

4. ábra: Korcsoportok megoszlása a vizsgált városokban (1990–2015) (%)

Adatok forrása: KSH

A szocializmus iparvárosai *fiatalos korösszetételük*ről voltak híresek (Szirmai, 1988; Węclawowicz, 1988, 2016). Elsősorban aktív korú fiatal felnőtt lakosságot költöztettek a településekre, akik jelentős része a II. világháború utáni másfél évtizedben, ezen belül főként az 1950–56 közötti ún. *Ratkó-korszak*ban született, így gyermeket a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évtized elején vállaltak. (Ekkorra tehetőek a vizsgált városok népességszám-csúcsai.) Az 1980-as évek második felében lépett családalapítási korba a hatvanas évek első felében született *alacsonyabb létszámú korosztály*, így kevesebb gyermek látta meg a napvilágot, mint egy évtizeddel korábban. Ettől függetlenül a *rendszerváltozás idején a gyermekek és fiatal felnőttek aránya bőven meghaladta az ország*

³¹ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: Ó3N_2018; Ó4N_2018.

egyéb városaiban tapasztalható. 1990-ben mindhárom vizsgált városban arányait tekintve több fiatalkorú élt, mint a 65 év feletti korosztályba tartozók. Egy évtized leforgása alatt viszont a kedvező demográfiai helyzet köddé vált, megtörténtek az ún. *demográfiai fordulópontok*. Mindhárom városból először munkahelyük megszűnése és egzisztenciájuk csökkenése okán az *aktív korú szülők költöztek el gyermekeikkel együtt*, valamint a *képzett fiatalok*, míg az egyre idősödő egykori ipari munkásság és a szegények lehetőség hiányában helyben maradtak. A helyi társadalmak *idősödése* folyamatosan zajló folyamat, viszont volumene – a fiatalok nagy részének egy-két évtizede történt elköltözése okán – kevésbé drasztikus (ld. 4. ábra és 2. táblázat).

2. táblázat: Az öregedési index változásai (1990; 2001; 2011) (%)³²

	Miskolc	Ózd	Kazincbarcika	Magyarország
1990	57,8	49,0	22,2	64,5
2001	98,9	79,1	65,2	91,6
2011	131,0	104,2	117,9	116,0

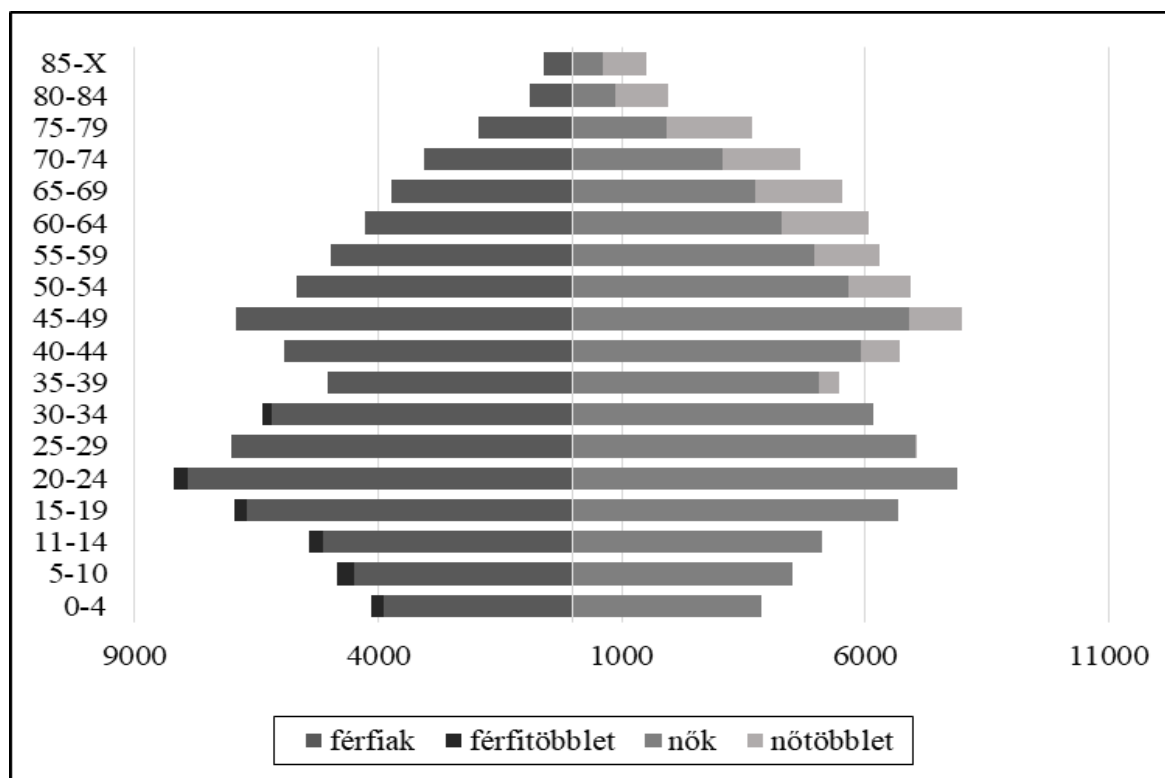
Adatok forrása: KSH

A miskolci tendenciák hasonlóak a magyarországi és Borsod-Abaúj-Zemplén megyei átlaghoz, 1990 környékén kiegyenlített demográfiai mintázat jellemezte a helyi társadalmat, majd két évtized múltán a térség leggyorsabb ütemben idősödő városának számított, ahol *harmadával több időskorú él, mint fiatal*. Kazincbarcikát három-négy évtizede a *fiatalok városának* nevezték (Csurák, 2004; Berki, 2016), ahol 1990-ben 100 gyermekkorúra 22 időskorú jutott. Ez a szélsőséges arány az ország közepvárosait tekintve gyakorlatilag egyedülálló, köszönhetően egyfelől a BorsodChem addigi konjunkturális működésének. (A nyolcvanas években megjelenő, kiváltképpen a nehézipart sújtó leépülés Kazincbarcikát egészen a rendszerváltozásig elkerülte!) Másfelől százéves urbanizációs gyökerekkel rendelkező Miskolccal és Ózddal ellentétben ez a város a *szocialista újaváros-építés egyik pionírja*, amelyet az 1950-es évek elejétől kezdték *zöldmezős beruházásként* felépíteni, viszont a *tömeges lakásépítés* főképp a hatvanas években zajlott, ekkor költöztették ide – szinte kizárólagosan – a *fiatal és középkorú lakosságot*. A rendszerváltozás miatti ipari leépülést követően azonban az életkilátások korlátossá válásával, a munkahelyek megszűnésével az intenzíven zsugorodó és idősödő társadalmú észak-magyarországi városok *demográfiai krízise* jellemzi a települést. Ózd úgyszintén izgalmas és tanulságos példa. Az egykori kohászváros *fiatal és középkorú lakossága* az 1990-es évtized alatt nagy

³² A közvélemény az idős kor referencia-időpontját általában a gazdasági aktivitás megszűnéséhez köti, így egyre későbbre tesszük az öregedés kezdetét is. Magyarországon hosszú időn keresztül változatlan volt az öregségi nyugdíjkorhatár: férfiaknál 60, nőknél 55 év. Többszöri módosítás után 2012-től azonban fokozatosan és egységesen 65 évre emelkedett. Ez jelzi, hogy 65 éves kor előtt az ember még nem számít idősnek, hiszen a társadalom teljes értékű munkateljesítményt vár el tőle. Értekezésemben a vizsgálandó csoport alsó korhatárát 65. életévben határozom meg.

tömegekben hagyta maga után lakóhelyét, amely folyamat ütemét tekintve az új évezred elejéig kitartott. Ennek ellenére még sem idősödik oly mértékben a város, mint a hozzá hasonló elhelyezkedésű és gazdasági jellegű középvárosok. Kifejezetten *fiatalos vonásokkal* rendelkezik, amelynek fő magyarázata a város magas számú *cigány lakossága* és annak *népesedési tulajdonságai*. Észak-Magyarországon a *szegénység és az etnicitás interakciója sajátos demográfiai mintázatot kelt*, ugyanis az itteni *termelékenység* a magyarországi 1,3%-nál jelentősebb mértékű, ezen felül még a *cigányságét is meghaladja* (Janky, 2007; Habcsek, 2007), ugyanis a nyers reprodukciós ráta 3,3–4% közötti. Ózdon a 2011-es Népszámlálás adatai értelmében a lakosság 14%-a cigány származású, azonban *valós arányuk 30–35%-os* (ITS – Ózd, 2015; Pénzes – Tátrai – Pásztor, 2018³³). Így a városban párhuzamosan *két folyamat* zajlik, egyrészt a szegények és cigányok által lakott városrészek lakossága folyamatosan *fiatalodik* és népességszámuk gyarapszik, míg főképp a városközpont, illetve a lakótelepek népességére az *idősödés* jellemző.

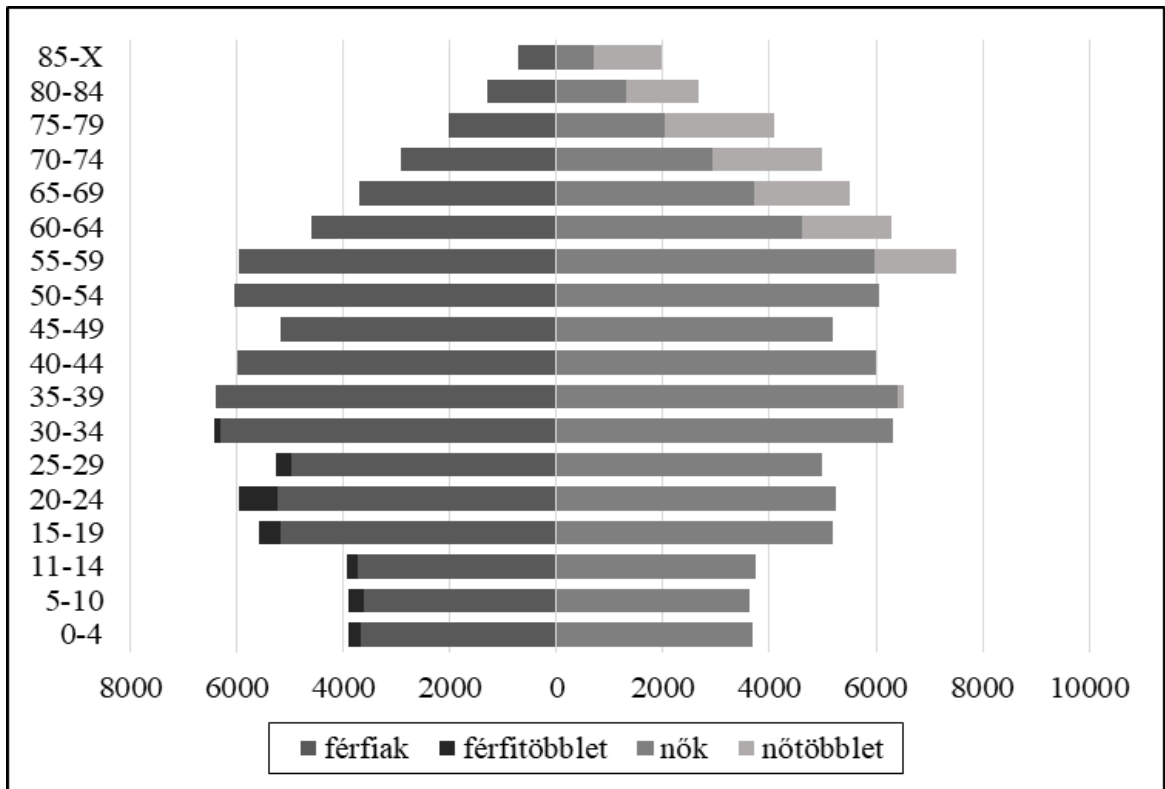
5. ábra: Miskolc város korfája (2001)

Adatok forrása: KSH

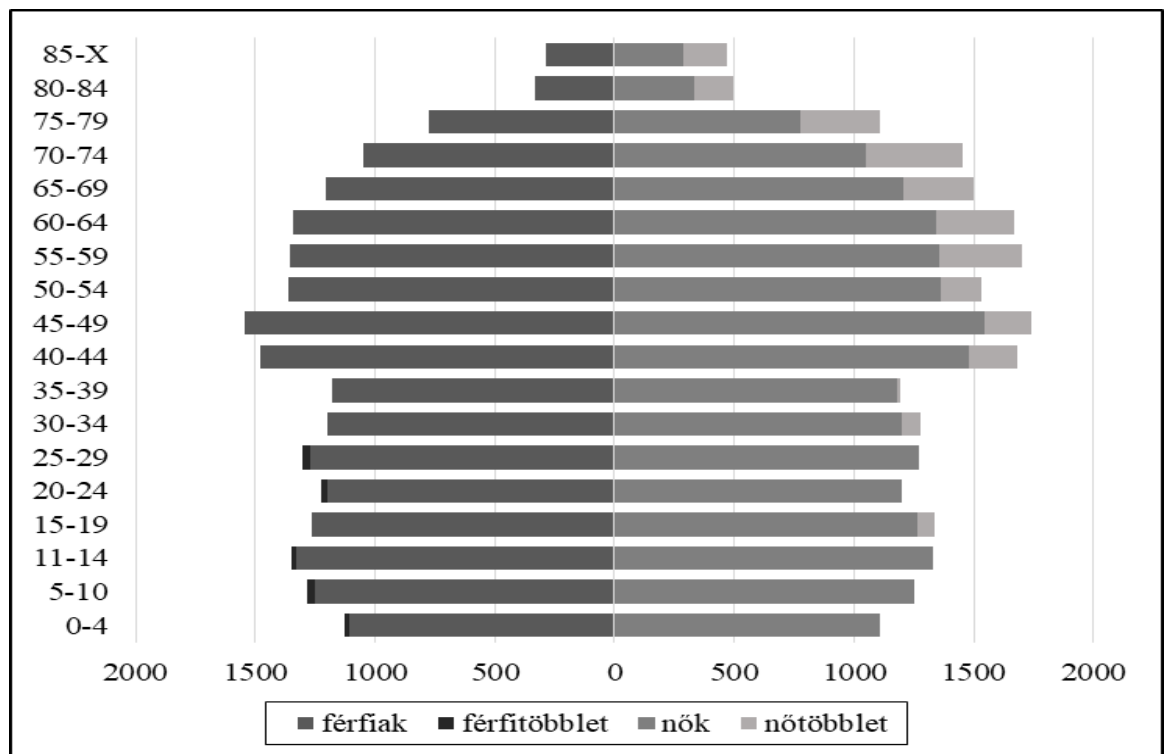
³³ A cigányság arányának meghatározása (önbevalláson alapszik) statisztikailag bonyolult, a ráta a citált szakirodalmakban olvasottak és a helyi szakértőkkel készült interjúkban hallottak alapján került leírása.

6. ábra: Miskolc város korfája (2011)

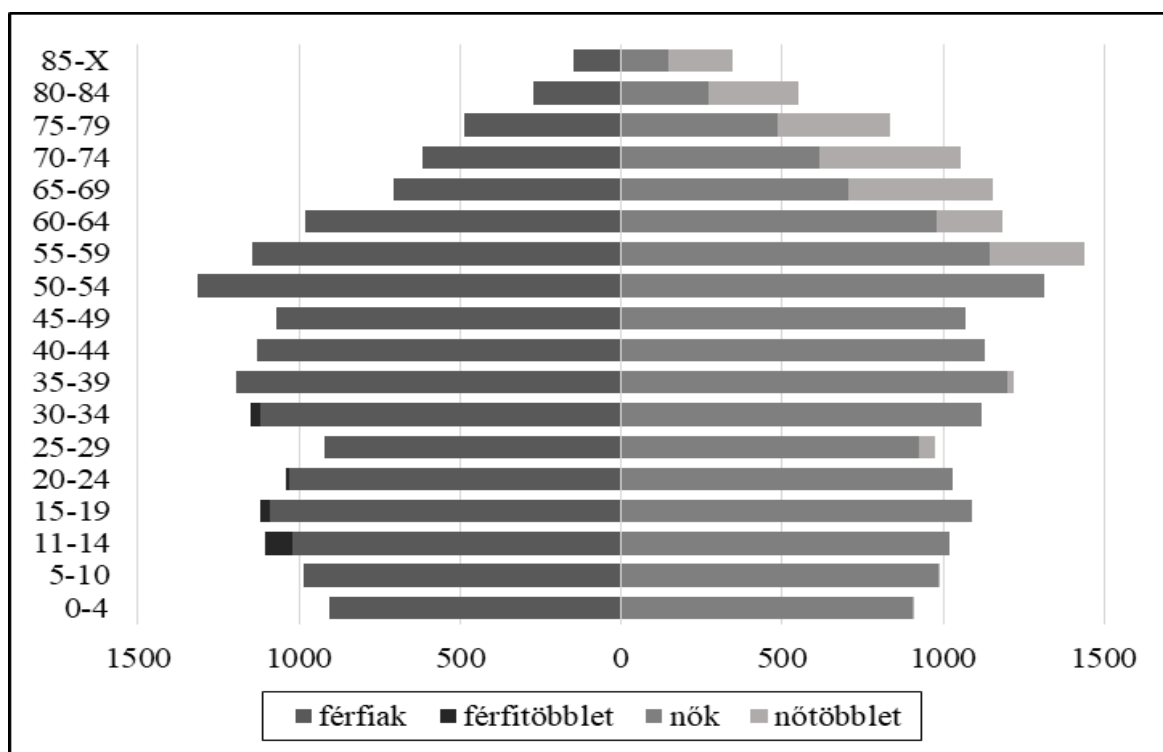
Adatok forrása: KSH

7. ábra: Ózd Város korfája (2001)

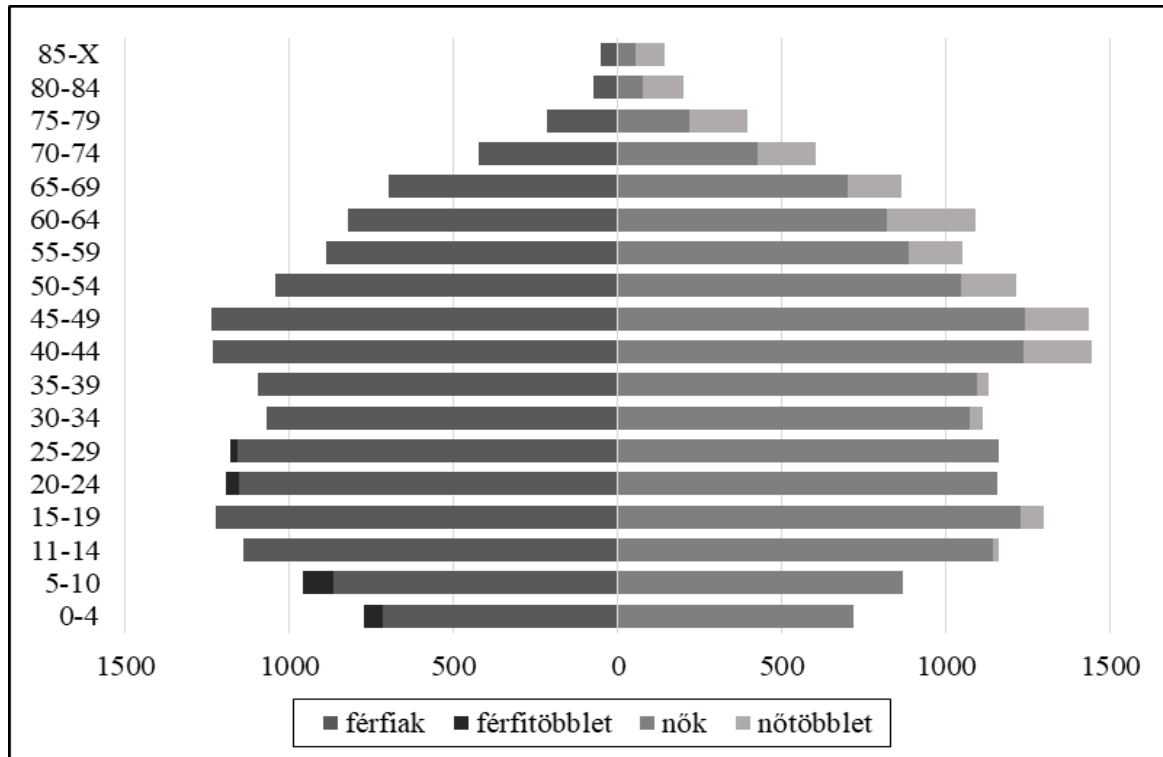
Adatok forrása: KSH

8. ábra: Ózd Város korfája (2011)

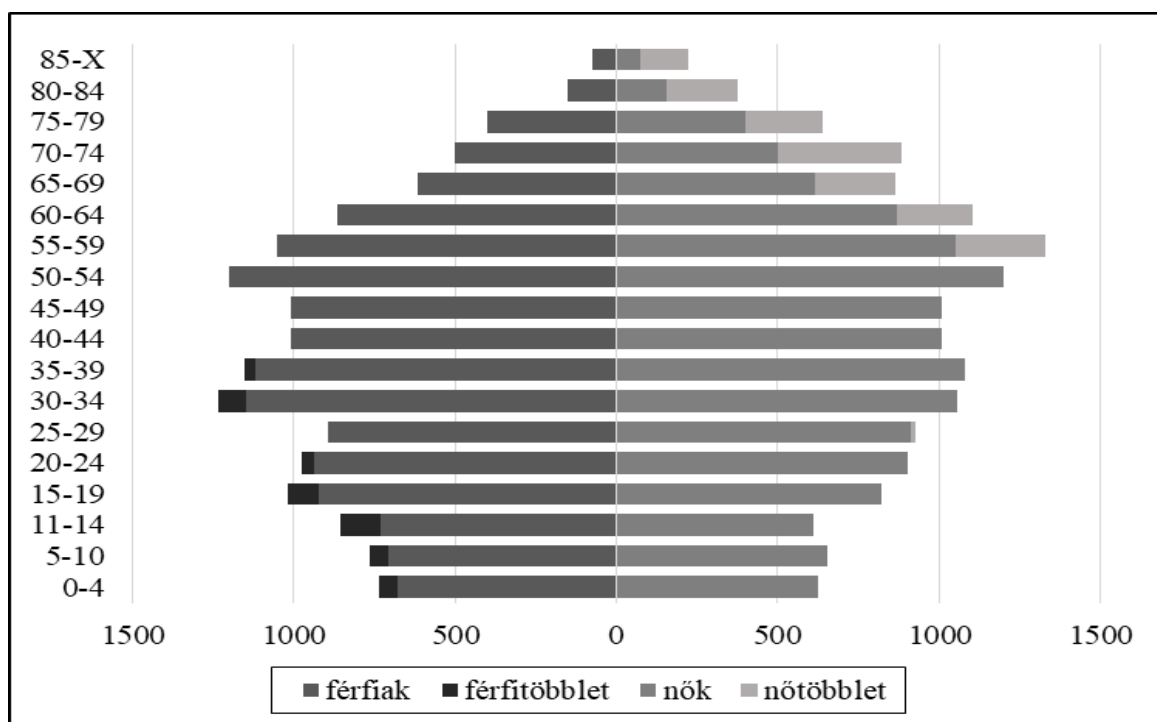
Adatok forrása: KSH

9. ábra: Kazincbarcika Város korfája (2001)

Adatok forrása: KSH

10. ábra: Kazincbarcika Város korfája (2011)

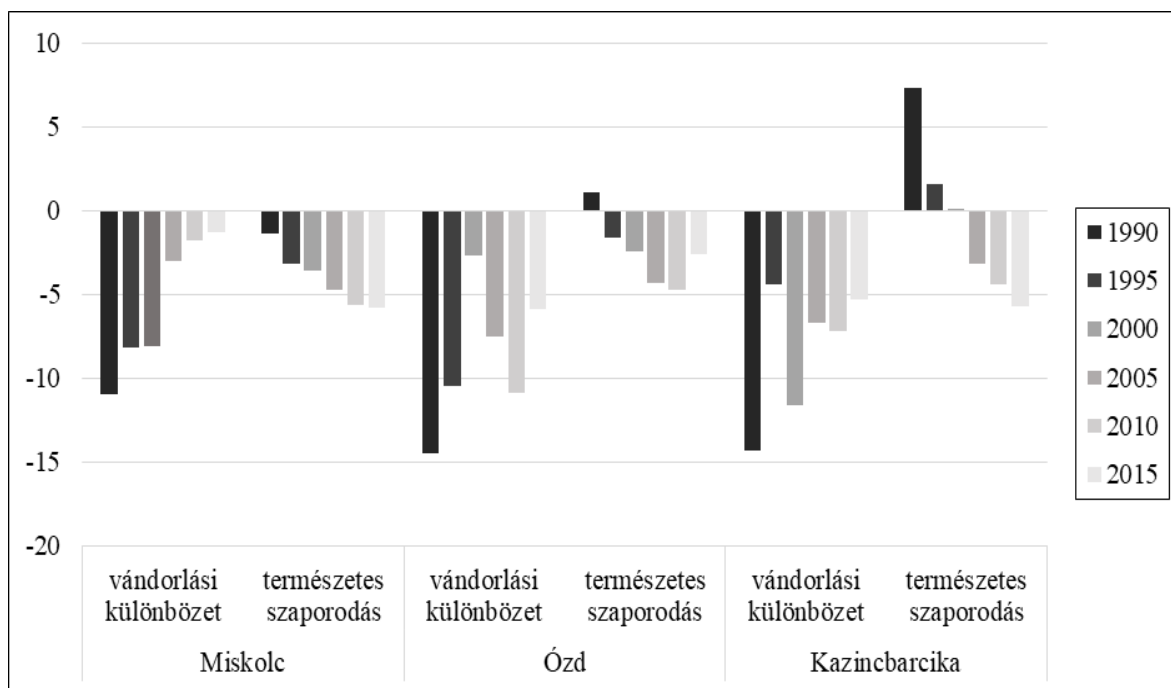
Adatok forrása: KSH

A városok korfái (5., 6., 7., 8., 9., 10. ábrák) is láttatják a lakosság fokozatos és erősödő demográfiai elöregedését, amelyet a természetes szaporodás visszaesése mellett az átlagos élettartam kitolódása magyaráz, megbillentve az érzékeny demográfiai egyensúlyt. Mindhárom esetben az 1990-es évek végén a 45–55 évesek voltak többségben; ők alkották a városalapító generációt, akik a szocialista iparosítás és a lakásépítési boom idején költöztek a Borsodi-iparvidékre. Mai napig látható népességbeli túlsúlyuk magyarázata, hogy nagy részük vagy a Ratkó-korszak gyermeke, vagy az 1967-ben bevezetett gyermektámogatási segély miatti növekvő természetes szaporodás idején született. A 25–35 évesek is terjedelmes csoportot alkotnak, ők általában az iparvárosokban születtek a GYES-generáció gyermekeként. A 10 évvel későbbi korfákon a „városalapítók” tömeges korosztálya kitűnik, azonban a fiatalok, fiatal középkorúak tekintetében halványodott a felülreprezentáltság, mivel ebbe a korosztályba tartozók közül hagyták el legnagyobb számban a borsodi térséget, így részarányuk látványosan csökken. A korfák alsó negyede szűkül leginkább, ez a gyermekkorúak arányának folyamatos csökkenését jelzi. Úgyszintén megfigyelhető a középkorú férfiak idejekorán bekövetkezett halálózása, amely az aktív, inaktív lakosság kilencvenes évek közepén felborult arányát súlyosbítja. A vizsgált települések közül Miskolc és Kazincbarcika tükrözik vissza leginkább az észak-magyarországi tendenciákat, megközelítőleg ugyanazon demográfiai folyamatok zajlanak a két iparvárosban, azzal a különbséggel, hogy Kazincbarcikán radikálisabban csökkent a fiatalok és nőtt az idősök aránya, valamint itt tapasztalható a nemi arányokon belüli

egyensúly leglátványosabb megborulása. Ózd esete (itt is) kivétel, a korfa inkább hasonlít egy *harmadik világbeli városéhoz*, mint az északkelet-magyarországi középvárosokéhoz. Ennek oka a település népességének harmadát/felét alkotó mind (mély)szegény, mind cigány népesség.³⁴ Az *alacsonyabban képzett, alacsonyabb társadalmi státuszcsoporthoz tartozó családok* esetében többnyire magasabb az átlagos gyermekszám, mint a jobb egzisztenciális és jövedelmi pozícióban lévő népességbe tartozók esetében. A telepeken lakó családokban az átlagos gyermekszám 2,85 fő, a telepszerű körülmények között lakóknál 2,78 fő, a szülők gyakran 4–6 gyermeket vállalnak (Ungváry et al., 2005; Hegedüs et al., 2011; Ungváry et al., 2014).

Mindhárom városban a *nők* aránya – főként a középkorúak és időskorúak között – *felülreprezentált*. Ennek magyarázó okai a többnyire *férfiak esetében* releváns egykori ipari létesítményekben és bányákban eltöltött több évtizednyi *egészségkárosító munkavégzés*, valamint a több tízezer főt érintő munkanélkülivé válást követően kialakult *önvesztélyes addiktív életmód*, ezek következményeként pedig a *korai halálozás*.

11. ábra: A tényleges szaporodás jellemzői (1990–2015) (%)

Adatok forrása: KSH

Magyarországon az 1980-as évek óta, Borsod-Abaúj-Zemplén megye társadalmára 1992-től a szocializmusbelitől markánsan eltérő demográfiai helyzet hatalmasodott el (Helyzetkép Borsod-Abaúj-Zemplén megye társadalmáról és gazdaságáról, 2010). A három

³⁴ A két csoport halmaza nagy felületen átfedi, metszi egymást (Andorka, 2003; Cserti Csapó – Orsós, 2015).

évtizede erősödő folyamatot *alacsony születésszám, magas halandóság és növekvő vándorlási veszteség* fémjelzi (11. ábra). A kedvezőtlen demográfiai pálya egyik jellemzője a *természetes fogyás*. Miskolc esetében tapasztalható a legkiegyenlítettebb csökkenés, ott a fogyás már a rendszerváltozás előtt elkezdődött. Átlagosan 4,5%-kal többen halnak meg, mint születnek. Ózd a megyeszékhelyétől eltér. Itt egyrészt három évtizede még kismértékű természetes szaporodás jellemezte a társadalmat, másrészt az azóta zajló átlagosan 2–3%-os fogyás üteme sem éri el a megyei vagy miskolci tendenciákat, ennek fentebb említett etnikai és társadalmi státuszhelyeztetel magyarázható okai vannak. Kazincbarcikát sújtja leginkább a természetes úton zajló népességszám-fogyás. A „fiatalok városa” a rendszerváltozás idején még éves szinten 7%-ot gyarapodott a természetes szaporodásnak köszönhetően, amely pozitív folyamat egészen az ezredfordulóig fennmaradt, azóta a megyére jellemző gyors fogyás vált meghatározóvá. (Jelenleg megközelítőleg -6 a mutató értéke.) A tényleges szaporodást/fogyást a térségi városokban az előzőekben elemzett természetes folyamatokkal szemben számottevően az *elvándorlás* határozza meg. Egyrészt az *ország középső és nyugati területei* és (kisebb részben) a *miskolci várostérség*, másrészt az országhatáron túli közkedvelt migrációs *célországok* (Németország, Egyesült Királyság, Ausztria) irányába *szélesednek a mobilitási csatornák* (Siskáné Szilasi – Halász, 2018). A vizsgált három évtizedes periódus során eltérő mértékben, de kivétel nélkül *vándorlási veszteség* jellemezte a Borsodi-iparvidéket. Az 1990-es évek elején figyelték meg a leggyorsabb ütemű elvándorlást, ekkor éves szinten közel 1%-ot, 2001-ig összességében 7–10%-ot csökkent a népességszám. Miskolcon látható a legkiegyenlítettebb csökkenés. A kilencvenes évektől kezdve *36.000 ember hagyta el a várost*, viszont *25.000 fő* – elsősorban az agglomerációba kiköltözött, majd onnan Miskolcra visszatelepedő lakos – választotta az acélvárost *régi/új lakhelyévé* (TEiR és a KSH népszámlálási adatai; Kristóf, 2017). 2007-ig zajlott dinamizmusában leggyorsabban az elvándorlás, azóta alacsony szinten stagnál a várost elhagyók száma. Ezzel szemben Ózdot 1990 és 2000 között hagyták el legtöbben, majd a gazdasági világválság óta indult el ismét az *elköltözés* láz. Az utóbbi évtizedben ismételten felerősödő elvándorlás azonban kevésbé a fiatal, képzett, egzisztenciával rendelkező lakosságot érinti, sokkal inkább a *városrehabilitáció következtében kitelepített*, illetve a hitelválság miatt helyi lakhatását feladni kénytelen ózdi *szegényeket*, akik többsége a gettósodó aprófalvakba költözik.³⁵ Kazincbarcikán is a 89/90-es fordulatot követő öt év folyamán költözött el a legtöbb helyi lakos, azóta pedig magas szinten, gyenge mérséklődés mellett zajlik a népesség *exodusa*. A *demográfiai jövőképet* súlyosbítja, hogy az elmúlt két évtizedben minden korcsoportban negatív a vándorlási egyenleg és különösen a gyermek és

³⁵ Elhangzott alábbi interjú alkalmával: ÓZN_2017.

fiatal felnőtt korosztályokban több az elvándorlók száma, mint az idevándorlóké (Tájékoztató Borsod-Abaúj-Zemplén megye demográfiai helyzetének alakulásáról, 2016).³⁶ *Országos összehasonlításban* évtizedek óta a megyében regisztrálható a *legsúlyosabb belföldi vándorlási veszteség*, éves szinten nagyjából 3.000 fő. Ha ehhez hozzáadjuk a természetes fogyást, *évente összesen 5.000 fővel csökken a megye népességszáma* (Tájékoztató Borsod-Abaúj-Zemplén megye demográfiai helyzetének alakulásáról, 2016; Borsod-Abaúj-Zemplén megye Foglalkoztatási Stratégiája, 2017; Siskáné Szilasi – Halász, 2018).

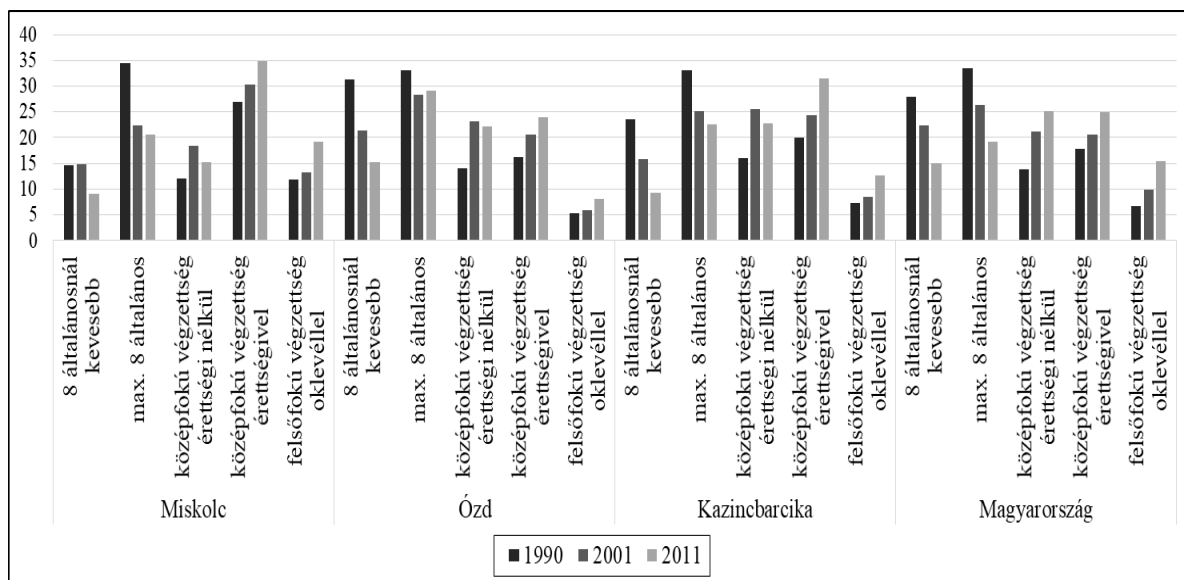
3.3. Az oktatás helyi sajátosságai

A *gazdaság- és társadalomszerkezeti átalakulás* minőségének adekvát indikátora a lakosság legmagasabb iskolai végzettségének változása. Az ipar dominanciáját átvette a terciér szektor, valamint a K+F+I, ezek munkaerőigénye pedig a városban maradt magasabban képzett fiatalok, fiatal középkorúak kvalifikációjához szorosabban alkalmazkodott. A *maximum általános iskolai végzettségűek arányának közel felére csökkenése*, a *szakmunkás és szakiskolai végzettséggel*, emellett *érettségivel rendelkezők arányának 20–25%-os növekedése*, valamint a *felsőfokú oklevelet megszerzők számbeli gyarapodása* jellemezte általánosságban mind az ország, mind Borsod-Abaúj-Zemplén megye hét évnél idősebb népességét (12. ábra). A vizsgálatba bevont iparvárosokban az imént említett változások eltérő ütemben zajlottak. Karakterisztikájukat tekintve leglátványosabb különbségként (a szocializmus örökségét tekintve magyarázatként) kiemelhető az országos átlagnál *nagyobb arányú alap- és/vagy középfokú végzettséggel rendelkező felnőtt korú lakosság*, ezen belül a betanított, a segéd- és szakmunkások elsőrendűsége, míg az *egyetemi oklevéllel rendelkező felnőttek kisebb száma* (Csanádi et al., 2013). Azonban az újonnan betelepülő multi- és transznacionális vállalatok többé nem tartottak igényt a szakképzetlen és egyoldalúan kvalifikált munkaerőre, helyettük a szakmával, érettségivel és egyetemi oklevéllel rendelkezőkre koncentráltak. Az *új gazdasági igények* által teremtett munkaerőkereslet kétélű fegyvernek bizonyult, egyrészt közvetve hozzájárult (kikényszerítette) mindhárom város lakosságának *iskolázottsági szintjének növeléséhez*, másrészt bezáródott a munka világának ajtaja a *képzetlenek* előtt. Mindazonáltal számos szakképzési oktatási központot alapítottak a városokban annak érdekében, hogy szakma megszerzésével *javuljanak az elhelyezkedés esélyei*. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a magasabb végzettség nem jelent(het) automatikus álláslehetőséget,

³⁶ http://www.baz.hu/content/2016november/1611_06_ksh.pdf (Letöltés dátuma: 2017. október 4.)

ugyanis gyakran a megszerzendő specifikáció nincs összhangban (esetleg elavult) a város és térség cégeinek időben változó munkaerőkeresleti igényeivel. Sőt, a *gazdasági válságok* a szakmai oktatást két oldalról is érintették, egyrészt a gyárak bezárásával a szakképzés üzemi háttere is megszűnt, másrészt a képzési struktúra módosítása vált szükségessé. A 2011. évi *Nemzeti Köznevelésről szóló törvény* értelmében 16 éves korig tart a *tankötelezettség*, így az általános iskolát elvégzetteknek kötelező középfokú oktatási intézményben folytatni tanulmányaikat (ez az iskoláztatási támogatás igénybevételének alapkövetelménye is³⁷). Azon fiatalok, akik szakmai képzést választanak, *szakképzési centrumokba* kerülnek (pl. Ózdi és Miskolci Szakképzési Centrumok). Eltérő százalékban kerülnek ezekbe az intézményekbe az általános iskolát elvégző gyerekek, legkisebb arányban Miskolcon, legnagyobb tömegben Ózdon (a gyerekek 60%-a)³⁸. Ezen képzések hatékonysága azonban gyakran hagy kívánni valót, az így kapott képesítés sok esetben nem elégséges a keresett állásokhoz szükséges végzettséghez és nem ad megfelelő oklevelet, ugyanis egyre több gazdasági szereplő követeli meg az érettségit vagy magasabb szintű végzettséget. Itt a *lemorzsolódás* jelenti a legsúlyosabb problémát, ugyanis vannak olyan évfolyamok, ahol a felvett tanulók elhanyagolható 5–10%-a szerez csak szakképesítést. Súlyos problémaként még megemlítendő, hogy a *halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek* alacsonyabb kompetenciájúak, körükből kevesebben tanulnak tovább érettségit adó intézményekben.³⁹

12. ábra: Legmagasabb iskolai végzettség országos összehasonlításban (1990; 2001; 2011) (%)

Adatok forrása: KSH

³⁷ <https://cst.tcs.allamkincstar.gov.hu/ell%C3%A1t%C3%A1sok/csal%C3%A1dip%C3%B3tl%C3%A9k.html> (Letöltés dátuma: 2018. augusztus 7.)

³⁸ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M5F_2017; Ó3N_2018.

³⁹ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M5F_2017; B6N_2018

A közoktatási infrastruktúra kapacitása folyamatosan összhangban van a tanulói létszámmal. Mindhárom város közoktatásban résztvevő *gyermekének száma konstans csökken*, emiatt kényszerűségből sor került *kapacitás-racionalizálásra*. A folyamat egyébként tükrözi a megye zsugorodó városainak tendenciáit: 2011 óta ugyanis Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 9.000 fővel, tehát *21%-kal csökkent a középiskolások létszáma* (Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Foglalkoztatási Stratégia, 2017). Az elmúlt negyedszázad legnagyobb port kavart beavatkozása Kazincbarcikán történt, ahol a *Jókai Mór Gimnázium és Szakképző Iskola és Kollégium* 2011-ben bezárta kapuit, az épület pedig azóta üresen áll. Miskolcon és Ózdon hasonló döntés egyelőre nem született, ott viszont intézményeket vontak egy igazgatás alá és váltak *tagintézményekké* a kisebb kapacitású fiálék. Elsősorban a középfokú intézmények, kisebb mértékben az általános iskolák kapacitásai az elmúlt három évtized folyamán megmaradtak, ugyanis a bejáró tanulók (mintegy 50%-os) száma növekszik (ITS – Miskolc, Ózd, Kazincbarcika, 2013).

Két évtizede súlyos probléma a *szegregált iskolák* léte a Borsodi-iparvidéken. Jóllehet az oktatás a társadalmi integráció egyik letéteményese, mégis az *etnikai konfliktusokkal és szegénységgel terhelt* településeken a szegregáció erősítéséhez hozzájárul (Pásztor – Péntes, 2012). Azokban az intézményekben, ahol a szélsőséges etnikai arányok miatt a sikeres integráció nehezen elképzelhető, a cigány gyermekek száma évről évre emelkedik a nem cigány diákok számának csökkenése mellett, ugyanis őket szüleik más iskolákba hordják. Emellett egyes intézmények, ahol 80–90% (*akár 98%-ban*) a cigány gyermekek aránya, kialakul egy *anyagi és egzisztenciális alapon történő szeparáció* (Papp Z., 2012; Jász, 2016). Innen a tehetősebb cigány gyermekeket is más iskolába íratják át szüleik, tehát az etnikai mellett az *„alsótársadalmi rétegek gyűjtőintézménye”* stigma is megpecsételi ezen iskolák sorsát.⁴⁰ Megemlítendő, hogy magas az *oktatást ideiglenesen vagy véglegesen elhagyók* aránya a helyi cigány és szegény lakosság körében. Ennek okai többek között a szocializációs hiányosságok, a családi példák adaptálása (pl. közmunka, mint „életpálya” elfogadása), a rossz magaviselet miatt 16 éves koruk előtt gyakorta kisértő intézményekbe áthelyezett és/vagy eltanácsolt gyermekek elől elzárt lehetőségek, végül a korai családalapítás, gyermekvállalás. Azon kevesek, akik felsőoktatási tanulmányaikat elvégzik, gyakorta véglegesen elhagyják településeiket, illetve a cigány közösség sem fogadja vissza őket (Péntes et al., 2018).⁴¹

A *miskolci lakosság iskolai végzettsége* negyed évszázada kitűnik a térségbeli városok közül (12. ábra). A maximum általános iskolát elvégzettek aránya harmadára

⁴⁰ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M1F_2017; M2F_2017; M5F_2017; M8F_2018.

⁴¹ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: Ó1N_2017; Ó7F_2018; B4N_2018.

csökkent, a középfokú végzettségűek aránya ötödével növekedett. (A megyeszékhelyen öt középiskola szerepel évek óta az ország *100 legjobb vidéki középfokú oktatási intézményei* listáján: Herman Ottó Gimnázium, Fényi Gyula Jezsuita Gimnázium és Kollégium, Földes Ferenc Gimnázium, Avasi Gimnázium, Zrínyi Ilona Gimnázium),⁴² sőt Miskolc az Észak-magyarországi régió fontos szakképzési központjává is vált. Arányait tekintve az egyetemi oklevéllel rendelkezők csoportja növekedett legnagyobb mértékben; míg 1990-ben 11,8%, addig 2011-ben a hét évnél idősebb lakosság 19,3%-a volt diplomás, ez az országos átlagot négy százalékponttal meghaladja. A kedvező végzettségi adatok mögött jelentős szerep jutott a *Miskolci Egyetemnek*,⁴³ amely 2017-ben az ország felsőoktatási intézményi rangsorában a 10. helyen végzett (oktatói kiválóság tekintetében a 8., hallgatói kiválóságot mérve a 17.).⁴⁴ Érdekes folyamatként említhető az *agyelszívás* egyik különös válfaja, amely főként Miskolcon érzékelteti hatását. A városokba betelepülő külföldi tulajdonú vállalatok célja a legképzettebbek és a még egyetemi tanulmányaikat végzők foglalkoztatása, ezáltal elvonják őket a helyi vállalkozók által alapított, a térségi gazdaságfejlesztést szem előtt tartó kisebb cégektől – állítja Csizmady (2013, 2016).

Az *ózd*i eset szöges ellentétben áll a borsodi megyeszékhellyel. A funkcionálisan gyors ütemben zsugorodó, a lakosság szegényedését tekintve a térségben élen járó város hét éven felüli népességének az *1990-es évek elején kétharmada (!) rendelkezett maximum nyolc általános iskolai végzettséggel* (ennek fele pedig a 8. osztályt sem fejezte be), míg *egyetemet* csupán 5% abszolvált, amely az országos átlag harmada. Az oktatáspolitikai beavatkozásoknak, a szakképzéseknek köszönhetően főként az alapfokú iskolát befejezők aránya növekedett jelentősen napjainkra, ezen kívül a *szakmai közoktatási intézményeknek* (át- és továbbképző központokban, mint az Ózdi Szakképzési Centrum, amelyet öt szakgimnázium és szakképző iskola integrációja után hozták létre) köszönhetően a *szakképzettséget* megszerző lakosság aránya is javult, viszont az egyetemi oklevél máig ritkaság a volt kohászvárosban. Ezen a helyzeten segíthet (statisztikailag bizonyosan) a közelmúltban indított *ózd*i *felsőoktatás*. 2017-ben létrehozták a *Miskolci Egyetem Ózdi Kihelyezett Tagozatát*, ahol három alapképzési szakirányon (anyagmérnök, mérnökinformatikus és szociális munka)⁴⁵ zajlik a oktatás. Az egyetemi képzés célja egyrészt a városba települt vállalatok kvalifikált munkaerő-igényének helyi szintű

⁴² http://eduline.hu/kozoktatas/2015/2/13/szaz_legjobb_videki_kozepiskola_HVG_rangsor_G50TYT
(Letöltés dátuma: 2018. augusztus 8.)

⁴³ Lásd a 3. fejezet Miskolci Egyetemről szóló alfejezetét.

⁴⁴ http://eduline.hu/felsooktatas/2017/11/15/HVG_felsooktatasi_rangsor_2018_7KTPEP
(Letöltés dátuma: 2018. augusztus 8.)

⁴⁵ https://www.ozd.hu/content.php?cid=cont_586a548005eca3.39740332
(Letöltés dátuma: 2018. augusztus 8.)

kielégítése, másrészt a társadalmi erózió miatt szükséges nagyszámú szociális, segítő, gondozó végzettséggel rendelkező munkaerő képzése, majd helyben alkalmazása.

A *kazincbarcikai* lakosság iskolai végzettsége a megyei átlagnál jobb, az országoshoz pedig hasonló. *Iparvárosi karaktere* miatt az érettségivel és érettségi nélküli szakiskolai végzettséggel rendelkezők aránya leginkább kiemelkedő, viszont az egyetemi oklevelet a 7 évesnél korosabb lakosság csupán 13%-a szerezte meg. Egykoron a vegyipar borsodi fellegvára *felsőoktatási intézménnyel* is rendelkezett, ugyanis *Vegyipari Automatizálási Főiskolát* hoztak létre a szocializmus idején, amelyet 1970-ben csatoltak a Miskolci Egyetemhez.⁴⁶ A szakképzés iránti igénycsökkenés, valamint gazdaságossági okok miatt a filiálét 1985-ben megszüntették és beolvasztották a ME struktúrájába, ezzel oktatóinak jelentős hányada is Miskolcon folytatta tevékenységét, hozzájárulva a város *értelmiségi rétegének szűküléséhez*.

A Miskolci Egyetem

A Magyar Országgyűlés 1949. évi XXIII. törvényében elrendelte a *Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem* létesítését annak érdekében, hogy az észak-magyarországi felsőfokú *műszaki képzést* erősítsék, a *műszaki értelmiséget* helyben oktassák. A felsőoktatási intézmény részére – Magyarországon egyedülálló módon – a várostesttől különálló komplex campust építettek Miskolc és Miskolctapolca között. A *Bánya- és Kohómérnöki Kart* Sopronból telepítették át, míg helyben létrehozták a *Gépészmérnöki Kart*. Az egyetem és a DAM (ekkor LKM) között szerződéses kapcsolat állt fenn, az Universitas biztosította a gyár szakember- és mérnökutánpótlását, megteremtette a tudományos előmenetel lehetőségét, valamint támogatta a képzés feltételeinek folyamatos javítását. Három évtizednyi működést követően igény mutatkozott a *képzési struktúra diverzifikációjára*, így 1981-ben elindult a jogászképzés és 1983-ban megalapították a *jogi fakultást*. Az oktatási paletta bővítése céljából 1990-ben létrehozták a *Gazdaságtudományi Kart*. A rendszerváltozás új nevet „hozott”, 1990-től *Miskolci Egyetemnek (ME)* hívják az intézményt, ahol 1992-vel elindították a *bölcsészképzést*. 1997-ben az egyetemhez csatolták a *Bartók Béla Zeneművészeti Intézetet* (egykori Városi Zeneiskola), 2000-ben pedig a sárospataki *Comenius Tanítóképző Főiskolát*, amely egészen 2013-ig az intézmény filiáléjaként működött. 2001-ben Egészségtudományi Intézetet hoztak létre, ebből lett 2009-be az *Egészségügyi Kar* (Dobrossy, 1999).⁴⁷

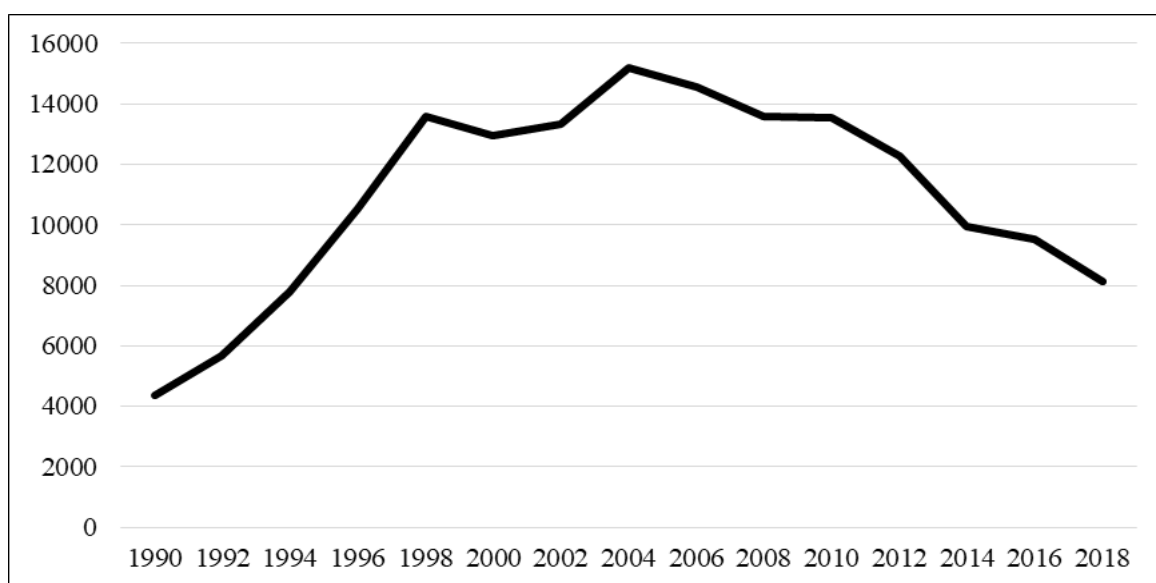
⁴⁶ http://vgt.uni-miskolc.hu/wp/?page_id=9 (Letöltés dátuma: 2018. augusztus 10.)

⁴⁷ <http://www.uni-miskolc.hu/egyetem-tortenete> (Letöltés dátuma: 2018. szeptember 10.)

Jelenleg a Miskolci Egyetemen hét kar és egy intézet működik: Műszaki–Földtudományi, Műszaki–Anyagtudományi, Gépészmérnöki és Informatikai, Állam- és Jogtudományi, Gazdaságtudományi, Bölcsészettudományi és Egészségügyi Kar, valamint a Bartók Béla Zeneművészeti Intézet. A száznál több tanszéken 850 oktató dolgozik, a hallgatói létszám pedig jelenleg 8.000 fő. A ME nemzetközi jelentőségét mutatja, hogy 30 ország 98 felsőoktatási intézményével tartanak fenn kapcsolatot.⁴⁸

Az egyetemi oktatási paletta tudatos kiszélesítésével az észak- és északkelet-magyarországi térség három felsőfokú intézményével (Debreceni Egyetem, Eszterházy Károly Egyetem, Nyíregyházi Egyetem) szemben igyekeztek alternatívát nyújtani. Az egyetem léte kiemelkedően *fontos népességmegtartó eszköz*, e nélkül az egykori acélváros jelenlegi népességszáma 10–20.000 fővel lenne alacsonyabb és nagy valószínűséggel az elmúlt két évtized alatt betelepült nagyvállalatok sem Miskolcot választották volna letelepedésük helyszínéül.⁴⁹ Ezáltal a várost és megyét elhagyni kívánó fiatalokat néhány évig sikerül helyben tartani.

13. ábra: Miskolci Egyetem hallgatói létszámváltozása (1990–2018) (fő)

Adatok forrása: ME honlapja. web.uni-miskolc.hu/hk

Az egyetem *hallgatóinak száma* a rendszerváltozástól a 2000-es évekig évente 1.500–2.000 fővel emelkedett, majd egy évtizedig 12.000–13.000 fő között stabilizálódott (13. ábra). 2004-ben tanultak a legtöbben (15.203 fő) az intézményben, azóta folyamatosan csökken a hallgatói létszám – párhuzamosan az országos tendenciákkal. Hazánkban a hallgatók száma 2018-ra a 2000-es évek közepi érték 60%-ára estek vissza,⁵⁰ viszont

⁴⁸ <http://www.uni-miskolc.hu/nemzetkozi-kapcsolatok> (Letöltés dátuma: 2018. szeptember 10.)

⁴⁹ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M4F_2017; M11N_2018.

⁵⁰ https://mfor.hu/cikkek/szemelyes_penzugyek/Dramaian_csokken_a_felsooktatasa_felvettek_szama_az_elmUlt_15_evben.html (Letöltés dátuma: 2018. szeptember 11.)

Miskolcon a csökkenés intenzívebben zajlott, ugyanis csaknem 50%-kal kevesebben tanulnak jelenleg az egykori acélváros Campusán, mint másfél évtizede. A visszaesést először az egyetemista korúak (18–24 év) aránycsökkenése magyarázza, másodszer a térségből történő végleges elvándorlás, harmadrészt a külföldi felsőoktatási intézmények vonzóvá válása.⁵¹ A felsőoktatás gyakorlatilag kimerítette rekrutációs tartalékait az alsóközép és közepes státuszúak között, ezzel szemben a nyomorral, szegénységgel sújtott alsótársadalmi rétegek fiataljai egyre távolabb kerülnek a továbbtanulástól.⁵² Mivel az intézmény a városi népességmegtartás egyik alappillére, emiatt a hallgatói szám csökkenése a továbbiakban versenyhátrányt, ennek farvizén a *település attraktivitásának visszaesését* okozhatja.

A Miskolci Egyetem léte közvetve a *városi ingatlanpiacra* is hatással volt, főként a Campus szomszédságában elhelyezkedő *Avas lakótelep* esetében. A kilencvenes és kétezres években nagy számban költöztek miskolci egyetemisták átlagosan 4–5 évre a paneltömbök lakásaiba, ezáltal folyamatosan fenntartották az „*egészséges*” *kereslet-kínálati folyamatot* és a lakások ára sem csökkent radikálisan. Ez a lakáspiacot „felpörgető” hatás azonban alábbhagyott, köszönhetően a főképp a II. ütem épületeibe beköltöztetett, beilleszkedni képtelen, súlyos szocializációs hiányosságokkal terhelt családok miatt bekövetkező *lakótelepi társadalmi stigmatizációnak*.⁵³

Az egyetem és a városi nagyfoglalkoztatók között számos *együttműködés* jött létre. A *Bosch gyár* telephelyválasztása terén kiemelkedő szerepet játszott a *műszaki felsőoktatás* jelenléte a városban. A ME és a gyár kapcsolata 2004-ben kezdődött, majd a II. világháború után Magyarországon az első ipari vállalat által alapított tanszéket, a *Robert Bosch Mechatronikai Tanszéket* hozták létre az intézmény keretein belül. Az egyetemmel való együttműködés célja a műszaki és tudományos ismeretek alkalmazása és bővítése a mechatronikai kutatás területén, emellett gyakorlatorientált képzés biztosítása és a gyárak mérnöki igényeinek kielégítése, sőt duális képzést is indítottak. (Józsa, 2014)⁵⁴. A város legújabb nagyvállalata, a *Takata* is együttműködési megállapodást írt alá az egyetemmel 2015-ben. Ennek célja, hogy még szorosabbra fűzze a cég és az egyetem kölcsönös előnyökön alapuló kooperációját, mégpedig úgy, hogy a Gépészmérnöki és Informatikai

⁵¹ http://eduline.hu/felsooktatasi/2017/5/24/Ezert_csokken_az_egyetemistak_szama_Magyar_YTYFTZ (Letöltés dátuma: 2018. szeptember 13.)

⁵² Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: G3F_2018; B3N_2018; B7N_2018.

⁵³ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M2F_2017; M11N_2018.

⁵⁴ A nagyvállalat és a város közötti kapcsolat alakulásáról, az együttműködések típusairól részletek Józsa Viktória „*A nagyvállalati beágyazódás vizsgálata helyi szinten három magyar nagyváros példáján*” c. doktori értekezésében olvasható.

⁵⁵ <http://www.bosch.uni-miskolc.hu/> (Letöltés dátuma: 2018. szeptember 15.)

Kar mellett a Műszaki–Anyagtudományi Kar, a Műszaki–Földtudományi Kar és a Gazdaságtudományi Kar is erőteljesebben kapcsolódjon be a közös tevékenységekbe. A *Takatával* való együttműködés a céges partnerkapcsolatok mintapéldája lehet, hiszen mind az egyetemi képzés tartalmára, mind az egyetem K+F+I tevékenységeire kiterjedhet. A kooperációval a cég, az egyetem és a hallgatóság egyaránt nyer, ugyanis többek között szakmai gyakorlóhelyként funkcionál, és duális képzésre nyújt lehetőséget. Az sikeres kooperációktól felbátorodva 2014-ben az egyetem vezetése úgy döntött, fejlesztéseiket a járműipar, az informatika és a környezetbarát anyagok és technológiák köré koncentrálják.⁵⁶

Fontos megemlíteni a *spin-off cégeket*, amelyek olyan új, magas technológiai szintű, tudás-intenzív vállalkozások, amely szellemi tőkéjét valamilyen formában egyetemtől, vagy közfinanszírozású kutatóintézettől eredeztetik. Ezek lehetnek olyan új cégek, amelyeket közfinanszírozású intézmény, vagy egyetem alkalmazottja alapított, vagy technológiáját egyetemtől, vagy más közfinanszírozású kutatóintézettől nyerte licenc-eljárás keretében, esetleg egyetem, vagy más nemzeti kutató laboratórium tőkerészesedéssel vesz részt benne, valamint közfinanszírozású kutatóintézet alapított (Kleinheincz, 2008).

3.4. Szegregációs jellegzetességek, gettók formálódása, (mély)szegénység

A *kapitalista térhasználat* elkerülhetetlen velejárója, hogy a piaczgazdaság az eltérő jövedelemmel rendelkező csoportok számára különböző helyeket jelöl ki (Harvey, 1973, 1978; Bodnár, 2001), ahol koncentrálnak szintje gyors ütemben nő, míg a szomszédos térbeli egységek közötti különbségek élesednek. A *szegregáció* kialakulásában nagy szerepet játszik az *elmosódott társadalmi távolságok egyértelmű térbeli távolságokkal* történő kompenzálása, ezáltal pedig a státuszbeli pozíciók láthatatlan rendszere fellazul (Sommer, 1969). *Szociáldarwinista* értelemben a szegregáció azáltal válik jelentőssé és látványossá, ha a vagyoni helyzet kimutatása a szegények felé a kiváltságos státuszcsoporthoz „rossz lelkiismerettel” párosul és az alacsonyabb társadalmi csoportok közelsége félelmet ébreszt bennük (Harvey, 1973). Itt érdemes említést tenni a „*kettős városról*” (*Dual City*) vagy „*kétsebességes városról*” (*Twospeed City*), amelyek neomarxista nézetek szerint a *későkapitalista városok szinonimájaként* is értelmezhetőek. A globalizációnak köszönhetően világszerte a II. világháború óta nem tapasztalt mértékű *társadalmi polarizáció* sújtja a városi tereket (Castells, 1995; Sassen, 2000). A jelenség a kapitalista világ városait főként a nyolcvanas évek eleje óta, míg az egykori Keleti Blokk

⁵⁶ <http://www.uni-miskolc.hu/kutatas> (Letöltés dátuma: 2018. szeptember 11.)

államait a rezsimváltások idejétől jellemzi. A negatív társadalmi és gazdasági folyamat két ellentétes jelenség eredménye; egyfelől a munkaerőpiac stabilitása meggyengült, a szürke- és feketegazdaság teret nyert és a *szegénység* általánossá vált, másrésről nagy számban megjelent a globalizáció lehetőségeit meglovagoló „*nouveaux riches*”, tehát az *újjgazdag réteg*. (Magyarország esetében Ferge (2000) kutatásai szerint a legalsó és legfelső rétegek között általánosságban nyolc-kilencszeres jövedelemkülönbség tátong!) A kettős városok jellemvonása az egyre *szűkülő középosztály*, ezzel párhuzamosan a *vagyonos magas státuszú réteg kisebb mértékű, míg az alacsony státuszúak látványos megerősödése*. Emellett a nehézipar leépülésével a társadalmi hierarchia alján megjelent a „*nouveaux pauvres*”, az *új szegény réteg*, tehát a munkájukat és egzisztenciájukat elvesztő egykori munkások tömegei.

A társadalom peremére kerülés, tehát a *marginalizáció* fő okai a szegénység, egyenlőtlenségek, diszkrimináció (pl. etnikai), munkaerő-piaci kiilleszkedés, a hajléktalanság, a kapcsolati rendszerek szétzilálása és megszűnése (Ferge, 2000; Ladányi – Virág, 2009; Ladányi, 2012). Ezek a negatív társadalmi jelenségek erősödő *gettósodáshoz*, majd *lakóhelyi szegregációhoz* vezetnek. A településeken belüli *koncentrált szegénység* és ezzel összefüggő lakóhelyi szegregáció bizonyos tekintetben spontán társadalmi történés, melynek kialakulásáért és fennmaradásáért számos társadalmi, gazdasági, civilizációs és kulturális tényező együttesen felelős. A szegregáció irányába mutató globális tendenciákat *három tényező erősíti* tovább, amelyek a Borsodi-iparvidék esetében is relevánsak. (1) Az *alsó középrétegek* jelentős részének *lecsúszása* és az ezzel párhuzamosan kialakuló *egyharmados társadalom*, emellett elterjed és fennmarad a *mélyszegénység*, mint tartós életforma. (2) Növekednek az *országban*, sőt *településen belüli különbségek*, kedvezőtlen adottságú térségek, városrészek társadalmi és gazdasági tekintetben leszakadnak, ezeken a területeken belül *újabb gettósodó szegregátumok* alakulnak ki, valamint a *régi*ek is *fennmaradnak*, gyarapodnak, *deklasszálódnak*. Ezzel szimultán a helyi társadalom tehetős csoportjai is a térben egyre látványosabban *szeparálódnak*. (3) A többségi társadalom és a cigányok közötti *konfliktusok halmozódása* és megoldatlansága, amely elősegíti a magas és alacsony státuszcsoportok közötti *fizikai és szimbolikus elkülönülés* fennmaradását és növekedését (vö. Szalai, 1998; Kolosi, 2000; Ferge, 2002; Spéder, 2002; Sýkora, 2009; Ladányi, 2012; Róbert, 2013; Ladányi – Szelényi, 2014).

A gettók⁵⁷ kialakulása, formálódása, jellegzetes mintázatai

Elsősorban *perifériális elhelyezkedésű aprófalvak és a válságból kievickélni képtelen egykori iparvárosok* (pl. Ózd), *városrészek* (pl. Lyukóvölgy Miskolcon, Herbolya Kazincbarcikán) válnak *etnikai és szociális gettókká* újabb és újabb munkaerő-piacról kirekesztett vagy legális munkát sosem végző, alacsonyan képzett generációk felnövekedésével, ugyanakkor ez a jelenség *strukturális hátrányként* jelen van a teljes magyarországi településrendszeren belül. Az említett településeket, településrészeket *etnikailag homogén, szélsőségesen szegregált, differenciált osztályhelyzetű gettók* jellemzik. Az itt élő többségében cigányokat, kisebb arányban deprivált, elszegényedett, jövő nélküli családokat/egyéneket a *nyomor*, az *anyagi ellehetetlenülés* (alacsony jövedelem, csekély vagyon, jövedelemtermelő képesség hiánya), a gyerekek civilizált világhoz méltatlan esélytelensége mellett az *etnikai diszkrimináció* különböző formái is sújtják – véli Ferge (2000). A negyed évszázada tarthatatlan helyzetet súlyosbítja a jogilag és etikailag megkérdőjelezhető, felülről irányított tudatos *népesség-átrendez(ő)dés*. Mindhárom vizsgált városban hajtottak és jelenleg is hajtanak végre *deszegregációs és városrehabilitációs beavatkozások „bőrébe bújtatott” gettófelszámolási programokat*. Ennek eredményeként a társadalom legalján elhelyezkedő szegény, döntően cigány származású lakosságot *gettósodó aprófalvakba* vagy kedvezőtlen társadalmi és gazdasági szerkezetű városok *nyomortelepeikre „terelik át/vissza”*.⁵⁸ Ez a beavatkozási lánc vált az elmúlt közel három évtized magyarországi „szegénységpolitikájának” társadalmilag meglehetősen *igazságtalan* eszközévé. Ladányi és Szelényi (2014) szerint a folyamat legfőbb veszélye, hogy a mélyszegénységből a sikeres integráció útjára lépett, a társadalmi hierarchia alsó fokáról magát feljebb küzdő (*középosztályosodó?*) *cigányokat és nyomorban élőket is visszalöki etnikailag homogén, gettósodó településre*.

Maga a *gettósodás* a későmodern *társadalom fragmentálódásának* és a társadalmi egység szétesésének, *csonka társadalmak* létrejöttének következménye. Terület-specifikus értelemben azokat a településeket, településrészeket nevezzük így, amelyek lakosai *kulturális és etnikai szempontból homogének*, ugyanakkor *szociálisan hátrányos helyzetűek*, a társadalom számára pedig feleslegesek, *marginalizáltak* (Jary – Jary, 1991). Szociáldarwinista értelmezésben a *többségi társadalom felőli* olyan szisztematikus

⁵⁷ A szegénység a gettók gyakori, ámbátor származtatott és változatos karaktere. A gettók szegénységi foka a demográfiai, ökológiai, gazdasági helyzettől és az állami szociálpolitika hatékonyságától függ, tehát nem általános érvényű a gettók és a szegénység párhuzama. A slumosodó városi terek a dezindusztrializáció következtében megbomló és leépülő munkásosztály következményei. (Wacquant, 2004)

⁵⁸ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M1F_2017; M2F_2017; M14F_2018; Ó6F_2018; K1F_2017.

kulturális és fizikális *kirekesztési folyamat*ként jelentkezik, amely következtében a – szerintük – közéjük nem tartozó csoportokat létminimum alatt élő, etnikai kisebbségek által lakott, erőteljesen *szegregálódó városrészek*be szorítanak. A folyamat sajátos belső logikával rendelkezik, az ott élő csoportok önbeteljesítő jóslatainak spiráljaként is felfogható. Wacquant (1999, 2004a) definíciója szerint a *gettók kialakulását* és dinamikus fennmaradását *négy tényező befolyásolja*. (1) Az adott társadalmi csoport *stigmatizációja* (kategorizálás), (2) *területi kirekesztése* (szegregáció – szeparáció), tehát a terület élesen elválik a település többi részétől, egyértelműen körülhatárolható, (3) *társadalmi kirekesztése* (diszkrimináció), ennek értelmében az itt élők nem önszántukból, hanem gazdasági, adminisztratív, szimbolikus kényszer hatására különülnek el, végül (4) a többségi társadalomtól eltérő, *párhuzamos intézményrendszer* használata. Napjainkra a közösségi kapcsolatok és intézményrendszer átalakulásával, redukálásával a „hely” is eltűnik, helyette a *puszta létfenntartás* és folytonos küzdelem közömbös „tereivé” váltak (Wacquant, 1999). Az ország – ezen belül a Borsodi-iparvidék – etnikailag szegregált települései és településrészei folyamatos változáson mentek és mennek keresztül, a társadalmilag heterogén, elmosódott etnikai határokkal jellemezhető szomszédságtól az etnikai koncentráció, a munkaerő-piacról történő kiilleszkedés, a generációkon át öröklődő szegénység (vagy nyomor) által jellemezhető, fizikai és szimbolikus határokkal elkülönülő megbélyegzett gettóig terjedő kontinuumon belül.

A *posztoszocialista országokban* gyakorlatilag ugyanazon séma alapján *gettósodtak el egyes települések, településrészek*. 1990 előtt az etnikai összetétel, a társadalmi státusz tekintetében heterogénebb településeken élő *középosztályosodó, vagyonosodó* családok általában úgy költöztek egyre jobb lakásokba, hogy a területen belül változtatták lakóhelyüket. A rendszerváltozás után azonban sok helyütt a jövőbeni munka, oktatás, képzés, kultúra, szabadidős tevékenységek terén csökkenő lehetőségek miatt a társadalmi ranglétrán feljebb kerülő felső- és középső státuszba tartozó családok – beleértve a cigányokat is – növekvő számban *hagyták el a slumosodó környékeket*. Ritkább esetben a város magasabb státuszúak által lakott (*elit szegregáció*) részeibe költöztek, általánosságban viszont a térségből, régióból is véglegesen elköltöztek. A *folyamat önmagát gerjesztette*, a gettósodás mértékének növekedésével már a közepes, sőt az alatti társadalmi státuszú családok és egyének is az ország más részeiben és külföldön telepedtek le. Az említett *rezidualizáció*⁵⁹ következtében fokozódott a mélyszegénységben, kilátástalanságban élő, többségében cigány családok koncentrációja főként az egyre lepusztultabb városrészekben, ezen felül méretében gyarapodó területre terjedt ki a mélyülő *szociális válság* – derül ki

⁵⁹ A jelenségről részleteiben lsd. a 3. fejezet Szelektív elvándorlás és rezidualizáció c. alfejezetet.

Ladányi – Virág (2009) tanulmányából. A *szegregátumok* – kiváltképp a legrosszabb helyzetűek – területein nem csak fizikai környezetükben, de belső társadalmi viszonyaikban is a *gettósodás jeleit* mutatják, amelynek következtében az általános társadalmi értékek és szabályok hatályukat veszítik. Az ilyen területeken kialakul egy *belső szabályozók alapján működő szubkultúra*.⁶⁰

Azokban a gettósodó városrészekben, negyedekben, szomszédságokban, ahol nagyon magas volt a cigány és/vagy nyomorban élő családok aránya, *alacsony komfortfokozatú lakások* jellemezték területeket és végleg elfogytak azok a többé-kevésbé konszolidált körülmények között élő társadalmi csoportok, amelyek az így támadt űrt betölthették volna (Wilson, 1999). A népességük jelentős részét elvesztő, *szerepkör nélküli „bukott” településrészek* az ingatlanárak drasztikusan csökkentek (a kereslethiány miatt tulajdonképpen nincs ingatlanpiac), a *megüresedő házak* gyakorlatilag eladhatatlanná váltak. A helyzet legelszomorítóbb azon családok esetében, akik az alacsony ingatlanárak miatt lakásukat eladni képtelenek, így maradni kényszerülnek az egyre *zártabb gettókban*. Az alacsony áron megszerezhető házak azonban vonzóvá váltak azon szegények számára, akik a fejlett városokban, városrészekben nem tudtak önkormányzati bérlakáshoz jutni, vagy piaci áron lakást vásárolni, így beköltözésükkel még inkább *katalizálták az etnikai és szegénységi gettósodás folyamatát*. Ez pedig gyakran párosult szegregációval, annak „végállomása”, ahol *térbeli, társadalmi, etnikai, kulturális és vagyoni hátrányoknak* olyan zárt kombinációja jött létre, amely ellehetetleníti a kitörést, a társadalmi mobilitás esélyeit. *Területi autokorreláció* is érvényesül, tehát egyre kiterjedtebbek azok a *válságzónák*, amelyek a gazdasági és társadalmi fejlődés tekintetében zsákutcába kerültek (pl. Ózd és a környező települések típuspéldái mind a központi város, mind annak vonzáskörzetébe tartozó gettósodó falvak összefüggő térséggé „integrálódásának”). Ezeken a településeken az *országos demográfiai és társadalmi tendenciáktól* homlokegyenest *eltérő folyamatok* zajlanak, így fenntartva több párhuzamos társadalmi valóságot.

⁶⁰ Egyre gyakrabban jelennek meg – kvázi utolsó mentsvárként – kiségyházak a szegénytelepeken, gettósodó aprófalvakban. Ezek érdekessége, hogy hívei az etnikailag és szociálisan homogén környezet ellenére teljes mértékű társadalmi differenciáltságot mutat. Relatív hamar nagyszámú gyülekezet szerveződik körük, látványos eredményeket értek és érnek el az inkluzív helyi társadalom kialakítása, közösség-szervezés, a szegények istápolása, az elmagányosodás megfékezése, a deviáns viselkedések visszaszorítása terén. Hangzott el alábbi interjújuk során: ÓIN_2017; K2F_2017; B1F_2017.

14. ábra: A gettók társadalmának szociokulturális tagozódása

Tóth P. (1990) és a szerző által készített interjúk tanulsága alapján saját szerkesztés.

Tóth Pál (1990) a miskolci cigánylakosság belső tagozódását vizsgáló tanulmányának végkövetkeztetései egyrészt a Borsodi-iparvidék más gettósodó településeire, másrészt a cigányságon kívül a mélyszegénység rabjaivá váló alacsony társadalmi státuszúakra is érvényes.⁶¹ A nyomortelepek, a gettósodó falvak, városrészek társadalma szociokulturális értelemben háromosztatúnak tekinthető;⁶²

- *Feltörekvők, kapaszkodók:* A lakosság nagyjából egynegyede törekvő, nem beilleszkedett, a gettók világát megszokni és elfogadni nem óhajtó, azonban onnét saját erőből kitörni képtelen családok. A többségi társadalomba való teljes vagy részleges integrációra leginkább alkalmas diaszpóra-szerű dinamikus réteg, akik demoralizációs foka alacsony.
- *Tisztességes szegények:* További egyharmadukat a társadalomból kutasztott szegények alkotják, akik viselkedése nem súlyosan normasértő, de normakövetésre képtelenek.
- *Beilleszkedésre képtelen lumpen:* A fennmaradó csaknem kétharmadot a perspektíva nélküli, a társadalom peremére taszított vagy kezdettől fogva ott elhelyezkedő „keménymag” alkotja. Ők diktálják a slumok (farkas)törvényeit, nagyrészüket pedig kényszerből vagy önszántából bűnözői szubkultúrák mozdíthatatlan részei.

⁶¹ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M1F_2017; M2F_2017; Ó6F_2018; K5F_2018.

⁶² A főként cigányok által lakott gettók társadalmát ezen kívül a "mi cigányainknak" mondott "tösgyökeres" és a "rendes" cigánycsaládok szembeállítását a "gyüttment cigányokkal" is szabdálja. A cigánytelepek tekintélyelvű társadalmát klánok alkotják, amely a harmadik szociális választóvonal. A nagycsaládok között gyakoriak a területi viták miatti konfliktusok.

Folyamatos utánpótlásukat a köztes helyzetű beilleszkedett és nem beilleszkedett csoportokból nyerik. Jellemző köreikben a lakáspusztítás, az anómia, a devianciák (alkohol- és drogfogyasztás, prostitúció és vagyon elleni bűncselekmények).

Társadalmi megrázkódtatások idején mindig az *alsó (alsóközép) társadalmi státusúak viselik a transzformáció* legsúlyosabb *terheit*, ők azok, akik nem csupán társadalmi süllyedést, hanem *talajvesztést* is elszenvednek (Losonczy, 2005). Az *underclass* olyan csoportok alkotják, akik bizonyos társadalmi és gazdasági változások következtében *"feleslegessé"* váltak a munkamegosztás kialakuló (új)kapitalista rendszerében (Wilson, 1987, 1999). A borsodi térségben az említett *kataklizmaszerű változásnak* az állami nagyipar szinte korlátlan kvalifikálatlan munkaerő-szükségletének megszűnése tekinthető. Súlyosbító tényezőként kell megemlíteni, hogy a szocializmus során vajmi *kevés foglalkoztatáspolitikai lépés* történt a munkaerő át- és/vagy továbbképzésére. E mögött az iparfejlesztések és a kedvező lobbihelyzetbe vetett vakhit állt. Ez a *társadalmi alsóréteg (kiilleszkedettek)* a rendszerváltozás nagy vesztese: *marginalizációjuk visszafordíthatatlan*, amely nem csak őket, hanem az elkövetkező két-három generációt is érinti, így *átöröklített társadalmon kívüli helyzetük* évtizedekre bebetonozott – világít rá Ladányi és Szelényi (2004). Ők azok a borsodi lakosok, akik a posztszocialista átmenet során munkájukat elvesztették és idejekorán *kikerültek a foglalkoztatás- és szociálpolitika ellátotti köréből*. Rendszeres jövedelem és kapcsolati tőke hiányában a kitörésre kevés esélyük adatott. Ezek a társadalomból kiilleszkedett emberek mind a szocialista, mind a kapitalista rendszer áldozatai, gyakran *többlépcsős zuhanás* következett be társadalmi pozícióikban, amit a hányattatások nagyságrendje és hosszúsága jelzett. Számos társadalomkritika bizonyítja (vö. Kemény, 1972; Kemény et al., 1972, 1992; Andorka – Spéder, 1994; Ferge, 1998; Szalai, 1998; Ladányi – Szelényi, 2012), hogy a politikai változások szociális költségei leginkább az említett szegényeket és elszegényedőket sújtották. A térségi lakosság kisebbik felének életesély, a többségnek kitaszítódás és esélytelenség jutott osztályrészül – természetesen itt is különbségeket lehetett tapasztalni mindhárom városban.

A posztszocialista időszakban hatalmas méreteket öltő *szegénység és nyomor két társadalmi csoportot érintett*. Egyrészt az 1989 előtt is a *társadalmi státuszlétra alján tengődő csoportokat*, akik depriváltsága, az anómia szintje miatt kirekesztettnek, kiilleszkedettnek számított. A szocializmus során folytatott önkárosító, énhatékonyságot nélkülöző életmódjuk miatt az 1990-es évek elején elsősorban ők kerültek a munkanélküliség és a lecsúszás csapdájába. Közéjük sorolandóak az első sikertelen kényszervállalkozók, az elszegényedő kisnyugdíjasok és a nyomorúságos helyzetbe

önhibáján kívül került gyermekek (Spéder, 2000; 2002). A szegények második csoportja az *államszocializmus* során főként a társadalom alsó és alsóközép csoportjába tartozott. Munkahellyel, „kisegyzisztenciával” rendelkeztek, azonban szaktudásuk, képzettségük az új gazdasági körülmények között elavultnak, használhatatlannak minősültek, így már az 1990-es évtized legelején az állástalansággal és *társadalmi státuszvesztéssel* kellett szembenéznük. Ők azok, akik közül sokan kényszerből elhagyták az iparvárosi lakásaikat és visszamentek vidékre, kisfalvakba (ahol gyakran a szegénység, a *nyomor koncentráldott*, ezáltal számukra a társadalmi mobilitás lezárult), vagy a városok szegénytelepeire, külterületeire költöztek (Szalai, 1998; Csité – Kovách, 2000; Halász, 2016). Megélhetési bázisuk megrendülése miatt megfontolás nélkül hitelt vettek fel (gyakran uzsorahitelt), majd *hitelcsapdába* kerülve anyagilag és egzisztenciálisan a helyi társadalmak legaljára süllyedtek, gyakran hajléktalanokká váltak. A privatizációba, kárpótlásba, a helyi vagyon újraosztásába, mint eleve vesztesen indulók a kevesebbnél is kevesebbhez jutottak.

Etnikailag homogén gettók kialakulása, történelmi fejlődése

A vizsgált városok népességének jelentékeny hányadát teszik ki a *cigány nemzetiséghez* tartozó csoportok, akik *nagy része* az előzőekben említett *gettósodott városrészekben, telepeken él* (becslések szerint városi népességi arányuk Miskolcon 10%, Ózdon 43%, míg Kazincbarcikán 13%).⁶³ Az említett *lakóhelyi szegregátumok etnikailag és szociokulturális értelemben homogén gettókká* válásának megértéséhez a második világhétségig kell visszatekinteni a történelemben. A főként mélyszegénységben, a társadalmi hierarchia legalján élő, alacsony képzettségű *cigány* – illetve a többségi társadalom által annak tartott – népesség a II. világháborút követő viharos iparosítás következtében a városszéli és falusi cigánytelepekről, gyakori „vándor” életmódjukat felhagyva *tömegesen költöztek – pontosabban költöztették őket – az iparosítás fellegváraiba*. A szocialista nagyüzemekben általuk végzett egyszerűbb munkák ugyan kevésbé megbecsültnek számítottak, azonban *nélkülözhetetlenségük vitathatatlan* az ipar alacsony fokú gépesítettsége miatt (Ladányi – Szelényi, 2014). Ezen kívül a *teljes foglalkoztatás* – mint a szocializmusok egyik alapeszméje – a „közveszélyes munkakerülőket” sújtó szankciók szintén hozzájárultak az aktív korú népesség, beleértve a cigányok foglalkoztatásának biztosításához. A kötelező iskoláztatással, az évtizedek alatt természetessé váló rutinszerű munkákkal a cigányok többsége a nyolcvanas évek végére nem társadalmon kívüli pária csoportként, hanem annak *legalsó integráns részeként, alsó kaszként* helyezkedett el (Ferge, 2000; Lengyel, 2009).

⁶³ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M1F_2017; M2F_2017; Ó6F_2018; K2F_2017; G1F_2017.

A *dezindusztrializáció*, a posztszocialista átmenet során az alacsony hatékonysággal működő, piaci versenyben alulmaradó ipari létesítmények bezárásával *először a legalacsonyabban kvalifikált dolgozókat küldték el*, akik nagy része munkanélkülivé vált. A sorsukra hagyott emberek vagy a gettósodott vidéki térségekbe költöztek, vagy a pusztuló, túlélésért küzdő, állami szubvenciókkal életben tartott iparvárosok, azoknak pedig erőteljesen *slumosodó városrészeinek foglyai* maradtak. Az 1990-es évek elején jellemző állami szociálpolitikai védőháló kiterjesztésének következtében – pl. magas végkielégítések, munkanélküli segély, rokkantsági nyugdíjazás, korkedvezményes nyugdíj – *tömegek illesztődtek ki a munkaerő-piacról* egyre hosszabb távon. A településenként eltérő mértékű szociális juttatások látványos mobilitással jártak együtt. Azon települések (pl. Ózd és Miskolc), amelyek hosszú évekig fenntartották nagylelkű szociális kedvezményeiket, juttatásaikat, *vándorlási célponttá* vált.⁶⁴ A társadalmi kötelékek az évek során fellazultak, amelyet a „*munkanélküli egzisztálás*” és a *szociális elszigetelődés* jellemzett. Ladányi és Szelényi (2014) úgy vélik, az évtizednyi munkanélküli „főlöleges” lét következtében az ezredfordulóra a *cigányok csaknem felére* és a *mélyszegénységben élő*, erőteljesen deprivált *rétegekre* a társadalmon belüli többszörös kirekesztettség, tehát a *lét alatti (underclass) osztály térnyerőse* lett jellemző. Csupán 10–15%-uk volt képes a *középosztályosodás* rögzös útján elindulni, 40% végletesen leszakadt, a társadalom legsaló, halmozottan hátrányos helyzetű, *társadalmilag immobil kaszját* alkotta. A fennmaradó 40–50% az elmúlt másfél évtizedben a középosztályosodási stratégiák ellehetetlenülése – amely a magyar társadalmat is érinti, jóllehet a halmozottan hátrányos helyzetben élő egyéneket és családokat extrém mértékben – miatt az államszocializmusban *nehezen megszerzett egzisztenciájukat elvesztve* ismét gettókba került, ahol a jövőbeni integráció esélye egyre haloványabb.⁶⁵

Az országos társadalmi folyamatokkal párhuzamosan *Miskolc, Ózd és Kazincbarcika gettóinak kialakulásában* számos *tényező* játszott szerepet, ezek közül legmeghatározóbb a *cigány- és szegénytelepek felszámolása*. Az 1960-as évekig a magyarországi cigánylakosság kétharmada területileg, társadalmilag, szimbolikusan a települések törzsterületétől elkülönült, etnikailag homogén telepeken, infrastruktúra nélküli nyomornegyedekben élt. 1964-től azonban központi döntés értelmében megkezdődött a telepek felszámolása, szanálása, az ott élő lakosság városokba költöztetése, akik kedvezményes hitelt és ingyen telket kaptak (Kemény et al., 2004; Kozákné Keszei, 2001; Lengyel, 2009; Pénzes – Radics, 2012). Gyakran „*Cs*” (*csökkentett komfortfokozatú*) szoba-konyhás, közművekkel szegényesen ellátott lakásokat emeltek számukra. Az ingatlanokat az esetek döntő

⁶⁴ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M2F_2017; ÓF3N_2018; Ó4N_2018.

⁶⁵ Szegénység és cigányság párhuzamosítása a szociális és etnikai dimenziók meg gondolatlan összemosása. Van közös halmazuk, de nem fedik le egymást teljes mértékben.

többségében a település peremén (gyakran az elsősorban cigányok és szegények által lakott utcákban), vagy attól távol, vonalas infrastruktúrával feltáratlan területeken építették. A házak, lakások egymáshoz közel, sokszor tömszerűen helyezkedtek el, így tulajdonképpen nem az egykori telepi szegregáció megoldása, hanem annak *relokációja* és az új helyen történő gyors *újratermelődése* történt meg.⁶⁶ A cigányoknak emellett komfort nélküli tanácsi bérlakásokat is felajánlottak, sőt az újonnan épült panellakásokba is beköltöztettek elsősorban többgyermekes családokat (Pl. Miskolc esetében az *Avas lakótelep* építésének II. ütemében emelt tömbökbe). A *szisztematikus telepfelszámolás* fokozatosan zajlott, először a „rendes”, többségi társadalomba beilleszkedni képes családokat, legvégül pedig a renitens, deviáns családokat helyezték *kvázi-integráns környezetbe*. A kilencvenes évektől *szociálpolitikai lakásépítési támogatást* jelentős mértékben vettek igénybe cigány és szegény családok. Az eredmény kísértetiesen hasonlít a szocializmus Cs-lakásainak építési dömpingjére, tehát ekkor is rossz minőségű házak épültek kevés kivétellel a meglévő *városszéli cigány- és szegénysorokba és gettósodó városrészekbe*.

A túlzottan éles ellentétek egymásnak feszülése *szelektív migrációt* eredményezett, a település egykori lakói és az újonnan odatelepített szerencsétlen sorsú családok között. A tehetősebbek és a középosztályosodó családok a település(rész) elhagyása mellett döntöttek. Egyébiránt Váradi és Virág (2014) állítása szerint az, hogy a cigány és szegény családok a településen belül egy helyen, vagy több, különböző státuszú és megítélésű településrészen élnek, tükrözi a mélyszegénységben élő és konszolidált viszonyt megteremtő cigányok és nem cigányok, továbbá a klánok közötti *szegregációs „igényeket”*, valamint fizikai, mentális és szimbolikus határokat. Így az *interetnikus szomszédságtól a tömszerű, szeparált gettókig* számos formája megjelenik a cigány-nem cigány együttélésnek, sőt az etnikailag homogén telepek egyre inkább beleszövődnek a meglévő településstruktúrába. 1971-ben, 1993-ban, 2003-ban és 2010-ben készítettek a *cigányok életkörülményeit vizsgáló reprezentatív felméréseket*, amelyek ambivalens végeredménye szerint életkörülményeik minőségileg javultak és látványosan csökkent a kontrollálatlanul terjeszkedő települési, vagy külterületi telepek száma, ezzel ellentétben viszont a településen belüli elkülönülésük mértéke folyamatosan növekedett (Kemény, 1972, 1976, 2000; Kemény et al., 1972; Janky – Kemény, 2004; Teller, 2011).

A miskolci, ózdi és kazincbarcikai példák is bizonyítéku lá szolgálnak arra, hogy a lassan negyedszázada megkezdett *telepfelszámolási, szegregációt oldani szándékozó, lakhatási integrációt célzó programok*, a cigányok és mélyszegénységben élők

⁶⁶ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M1F_2017; M2F_2017; M6F_2017; G3F_2018; B8F_2018.

életkörülményein javítani próbáló erőfeszítések csak *mérsékelt eredménnyel jártak* (Pénzes – Radics, 2012). Pozitívum, hogy az országban általánosságban javultak a lakhatási feltételek, ugyanakkor a foglalkoztatási, megélhetési körülmények alig változtak, a települési, településrészi gettósodó szegregátumok ugyanúgy léteznek, sőt a *deszegregációs beavatkozások miatti anomáliák a település társadalmi megosztottságát erősítik*. Végezetül hangsúlyozandó, hogy azon települések tudták fenntartani társadalmuk heterogenitását, megelőzni vagy visszafordítani a gettósodás folyamatát, amelyek kedvező elérhetőséggel, elegendő munkahellyel rendelkeznek, területileg egybefüggő, terjedelmes, magas népességszámú etnikai és szociális szegregátumok nem szabdalták a városszövetet, illetve a központi városok ingázási vonzáskörzetében helyezkednek el.

Lakótelepi társadalmi rezidualizáció

Mind nyugat-európai városokban, mind az egykori Keleti Blokk több országában (elhíresült példák Bulgária második legnépesebb városa, Plovdiv melletti *Stolipinovo*, amely Európa legnépesebb, 50.000 fős gettója, vagy a kassai 5.000 fős *Lunik IX. paneltelep*) jellemző *városszéli nagypaneles lakótelepek gettósodása ritkaság Magyarországon*. Ennek okai Csanádi – Ladányi (1992), Węclawowicz (1988, 1998), Egedy (2001), Csizmady (2003), Kovács (2014) írásai alapján a következők: (1) a szocializmusban ezek a lakóépületek a legmodernebb technológiával épültek, a lakások magas komfortfokozatának (vezetékes víz, vízöblítéses vécé, nagy alapterület, stb.) köszönhetően minden akkori igényt kielégítettek. (2) A várost mesterségesen „felfűjták”, a panellakótelepeken kívül nem volt máshol lakás, így még több középosztálybeli költözött az épületekbe. Ebből következik, hogy (3) habár az 1980-as évek végétől nagy számban hagyták el korszerűtlenné váló lakásaikat egykoron jól szituált lakóik, a lakótelepek sokak számára továbbra is ideális létformát biztosítottak, így a közepes státuszúak jelentős hányada ragaszkodott hozzájuk. (4) Hazánkban a többemeletes lakóépületek a városi szövetbe elszórtan, először a háború miatt üressé váló területekre, majd szanálást követően alacsony komfortfokozatú, gyakran a szegénység melegágyaként szolgáló házsorok, tömbök helyére kerültek. Ezzel szemben a szomszédos országokban rendszeresen városon kívülre, a városok peremére helyezték őket fizikailag – és azóta – szimbolikusan is elkülönítve a települések hagyományos belterületeitől. Végül (5) mind a szocializmus, mind az azt követő évtizedek szociálpolitikai döntéseiben nem szerepelt rászoruló családok tömeges panelházakba költöztetése, csupán elszórtan találkozhatunk hasonló beavatkozásokkal.

A lakótelepek többsége megőrizte státuszát, egyesek azonban egyre inkább a szegények menedékhelyévé váltak főként az egykori szocialista ipari fellegvárakban (Egedy,

2001b; Csizmady, 2003). A kevésbé piacképes lakások jelentékeny hányada *önkormányzati tulajdonban* áll és vagy periférikus, vagy városökológiailag előnytelen az elhelyezkedése. Azokban a lakó- és paneltelepi tömbházakban alakult ki *szegényprobléma*, amelyekbe az 1971. évi lakásrendelet értelmében alacsony jövedelmi státuszú, többgyermekes családokat költöztettek. (A lakások kiutalását adott jövedelemszinthez és gyermekszámhoz kötötték!)⁶⁷ Ennek következményeként *szegényebb társadalmi rétegek is lakótelepi lakáshoz juthattak*, elindítva az érintett tömbházak *mikrotársadalmainak státuszcsökkenését*. Az elmúlt negyed évszázad alatt az említett lakások árai csökkentek legnagyobb mértékben⁶⁸ és itt jelentkezett a *gettósodás* (etnikailag és/vagy társadalmi-jövedelmi státusz tekintetében) folyamata (Csanádi – Ladányi, 1992; Farkas, 1993).

A *slumosodás* miatt a lakásárak fokozatosan csökkennek, blokkolva az esetleges mobilitást. Az *elértéktelenedés* miatt az „öslakosok”, vagy újonnan érkezők továbbköltözési esélye halványul; eleinte az alsóközép státuszba tartozók még el tudják hagyni lakótelepi ingatlanjaikat, viszont a *legszegényebb réteg* a rezidualizációnak köszönhetően kénytelen-kelletlen *ezekben maradni*.⁶⁹ A kedvezőtlen elhelyezkedésű lakótelepek mindig a privatizáció veszteseinek számítottak, ugyanis az állam/önkormányzat az alacsony színvonalú, olcsón kivehető bérlakásokat szociális alapon szegények számára adta bérbe. Miután a jobb jövedelmi helyzetű lakók elhagyták a házakat, a megüresedett lakások nagy hányadát az Önkormányzat vásárolta meg, amelyekbe úgyszintén *szociális indokkal költöztettek szegény, a társadalomból kiilleszkedett családokat*, végül mind az újonnan érkezők, mind a kényszerűségből bent maradtak *szociális eróziója felerősödött*. Szintén ezt a problémahalmazt erősíti a *jogtalanul lakásban tartózkodó bérlők* nagy száma. A mindennapos anyagi problémákkal küzdő lakosoknak hónapról hónapra gyűlnek lakbér- és közműtartozásaik, ezzel párhuzamosan az elégtelen fenntartás miatt a lakások és környezetük állapota folyamatosan romlik. Ha a tömbházak lakásai lakhatatlanná válnak a társadalmi együttélést nem ismerő legálisan vagy illegálisan életvitelszerűen ott élő lakosoknak köszönhetően, végső megoldásként a *teljes szanálást* választ(hat)ja az Önkormányzat. Ez történt Miskolcon a *Szondi és József Attila-telepen* több házzal, Ózdon a kétezres évek közepén, ahol a város legnépesebb lakótelepén (*Béke*) kellett két tömbházat

⁶⁷ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: B1F_2017; B3N_2018.

⁶⁸ A rendszerváltást követő évtizedben a lakótelepi lakások ára megközelítőleg 50%-os reálérték-vesztést mutatott. (Egedy, 2001a)

⁶⁹ Hasonló folyamatok eltérő dinamikával a magyarországi egykori szocialista iparvárosok nagy részében előfordulnak. Ózdhoz hasonlóan előnytelen elhelyezkedésű és kétségekkel teli jövőjű Komlón ugyanezek a folyamatok zajlanak. Részletesebben lásd Halász (2016) tanulmányát vagy az oroszlanói Sárga és Zöld-tömb esetét: <http://nol.hu/archivum/archiv-50333-35551> (Letöltés dátuma: 2017. április 2.)

elbontani, illetve e közelmúltban Kazincbarcikán a belváros közvetlen közelében található *Hámán Kató utcai* lakóházak többségével is.

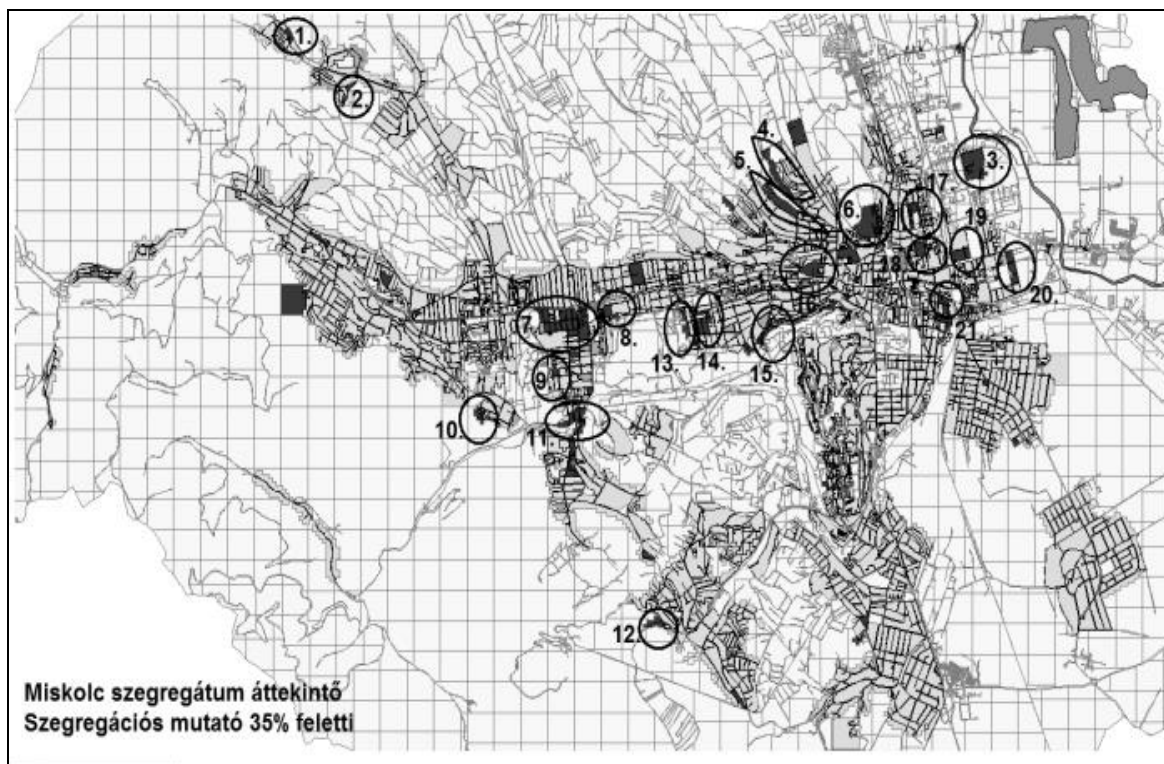
Az elbontott vagy bontásra ítélt épületek mellett számos lakó- és paneltelepi tömbház küzd kisebb-nagyobb fokú gettósodással. Egyrészt dinamikája és jellege eltér az előzőekben említett, a teljes épület társadalmára jellemző lecsúszás jelenségétől (szórványosan, néhány hírhedt lépcsőház egyes lakásaiban található), másrészt ez a típusú szegénység és/vagy *etnikai szegregáció nem látványos, zárt falak között burjánzik*, csak az adott épület lakóközössége számára szembeötlő a változás. Itt a depriváltak száma folyamatosan emelkedik, azonban még nem érte el azt a kritikus értéket, amely beavatkozást igényelne. Gondot jelent az említett „gettókezdemények” *társadalmi lecsúszásának* nyomokon követési nehézsége zártságuk okán, így a megfelelő beavatkozások olykor későn történnek meg.

3.5. Az etnikai és szociális gettók és a lakóhelyi szegregáció

Gettósodás, majd felszámolás és társadalmi kirekesztés Miskolcon

A XX. század első felében a Zsolcai kapu és a Sajó között elhelyezkedő egykori katonai telephely (*Szondi telep*) vált *Miskolc* legnagyobb kiterjedésű *tömbösödő szegénytelepévé*, ahová a város és környékének legszegényebb családait költöztették. A hetvenes évekig cigányok kis számban éltek a területen, azonban az 1974-es Sajón levonuló árvíz miatt elpusztult *Csorbatelep*, majd egy évtizeddel később a jelenlegi Vörösmarty utcai lakótelep helyén egykoron elterülő *Gordon* városrész nagyszámú cigány lakosságát kényszermegoldás gyanánt elsősorban a *gyors ütemben slumosodó*, komfort nélküli házakba, kalyibákba költöztették (Lengyel, 2009). A városszéli nyomornegyeden kívül városszerte több elértéktelenedett helyet választottak még ki az elszegényedett cigány családok számára, újabb gettósodó szegregátumokat létrehozva a főutcán, a Szentpéteri kapuhoz közeli *Álmos-udvarban* és a Diósgyőr és Miskolc határán lévő *Békeszálló* (negyvenes években épült munkáskolónia) területén (Tóth, 1990).

15. ábra: Miskolc gettósodó szegregátumai (2011)

Forrás: Miskolc Megyei Jogú Város Településfejlesztési Stratégiája III. Helyzetértékelés (2013) p. 2.

A szocialista iparosítás következtében ezerszámra özönlöttek a munkások Miskolcra, számukra lakótelepeket emeltek. A házak egy részét egykoron szegények és cigányok által lakott területen építették, akik *tömegesen kényszerültek városon belüli helyváltásra*. Mivel ekkortájt a politikai figyelem az új, csoportos lakásépítésekre irányult, az egyedi építkezéseket és a történelmi jelentőségű városrészek gondozását, fejlesztését elhanyagolták, így különösen a *belső városrészek slumosodása gyorsult fel* (Ladányi, 1991). Elkezdődött a legszegényebb, főként cigány családok beköltöztetése a *főutca százéves polgárházaiba*, létrehozva a belvárost évtizedekre stigmatizáló *etnikai gettókat*, elmélyítve a díszes homlokzatú történelmi jellegű *paloták falai közé zárt szegénységet*. A szocializmusban elhanyagolt épületek lakásai évtizedekig *szociális bérlakásokként* funkcionáltak, a Miskolcra bevándorló, belső és külső migrációban részt vevő, enyhén deprivált cigányok számára *tranzitként szolgáltak*, emiatt dinamikusan változott mikrotársadalmuk. A lakásokra zsúfoltság, elhanyagoltság, a nagy családokra pedig dezorganizáltság, számtalan *belső konfliktus* volt jellemző (Tóth, 1990; Dobrossy, 1993; Lengyel, 2009). A főutca gyors és látványos slumosodását látva már a nyolcvanas években megkezdődött az ottani *dezintegratív lakosság kiköltöztetése*. A belvároson kívül a szocialista korszak utolsó évtizedében is tovább folytatódott a cigány és szegény családok ide-oda „tologatása”, sokak ideiglenes lakhelyévé váltak a *Számozott utcák*, a *vasgyári telep*

és a *hejőcsabai mészüzem* melletti, a *Pereces és Miskolctapolca-Kőbánya* kiürülő bányászkolónia (15. ábra).

A betelepítések következtében az „öslakos” nem cigány népesség néhány év alatt elhagyta az erőteljesen gettósodó szegregátumokat, így a kilencvenes évek elejére *mind a város belterületén, mind a periferián alakultak ki több száz fős etnikailag és szociálisan homogén gettók*. A politikai fordulatot követő gyárbezárásoknak köszönhetően tömegek váltak munkanélkülivé, kerültek kilátástalanságba és nagy hányaduk a meglévő *cigány- és szegénytelepekre kényszerült*, súlyosbítva a gettók társadalmi problémahalmazát.

A duzzadó népességű telepek felszámolásáról már 1992-ben döntött a képviselőtestület, azonban az új évezredig kellett várni a szanálás foganatosításával (Lengyel, 2009). A 2000-es évek elején először az *Álmos-udvart*, majd a *Békeszálló* nagy részét számolták föl, mégis legnagyobb médiavisszhangot és felháborodást a *Szondi telepi* putrik szanálása kísérte. A mélyszegénységben élő döntően cigány családok többsége ekkor került a város legdinamikusabban növekvő szegény szegregátumába, a *Számozott utcákba* és a város külterületén lévő barnamezős területre, *Lyukóvölgybe és Lyukóbányába*, néhányan pedig a Fészekrakó programnak köszönhetően az *Avas lakótelepre* költöztek (ld. 15. ábra és 3. táblázat).

A *Miskolcon* negyed évszázad alatt foganatosított társadalmi válságkezelési gyakorlatok egyik eklatáns példájának az *etnikai és szociális gettók felszámolása*, majd *relokációja* tekinthető. Az *anti- és deszegregációs beavatkozásokat* főként házak, tömbök, teljes szegénytelepek, nyomortelepek bontása, az ott lakók folyamatos átköltöztetése, kitelepítése jellemezte. A végleges várospolitikai beavatkozásoknak köszönhetően az utóbbi tíz év alatt hárommal (*16-ról 13-ra*) csökkent a KSH által szegregátummá⁷⁰ nyilvánított téregységek száma (ld. 3. táblázat). A 2011. évi népszámlálás adatai alapján, Miskolc belterületén 2.470 fő, külterületén 2.481 fő élt gettókban, tehát a *város népességének 3%-a* (ITS – Miskolc, 2014). Ez az arány azonban túlzottan pozitív képet sejtet, ugyanis becslések szerint csaknem kétszer-háromszor ennyi, tehát *10–13.000 fős*⁷¹ az említett szegregátumok népessége. *A város belterületén egy kivétellel a 300 fősnél népesebb gettók eltűntek*. Jelenleg az egykoron hírhedt Szondi telepen 258-an, Tetemváron 225-en, Vikend telepen, az Álmos és Gizella utcában, Bábonyibércen és Békeszállón szegregátumonként 100–150 elsősorban cigány és (mély)szegény lakos él. A felszínen megoldottnak tűnő térbeli és

⁷⁰ A KSH értelmezése szerint a szegregátum ötven főnél népesebb településrész, ahol az aktív korú, rendszeres munkajövedelemmel nem rendelkező és a legfeljebb nyolc általános iskolai osztállyal rendelkező lakók aránya meghaladja az 50 százalékot.

⁷¹ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M1F_2017; M2F_2017; M3F_2017; M8F_2018; M12N_2018.

társadalmi problémák azonban a mélyben forrongnak, ugyanis a *slumosodás, a társadalmi marginalizáció egyre súlyosabb problémahalmazát tapasztalni két városrészben, a Számozott utcákban és Lyukóban.*

3. táblázat: Miskolc 100 főnél népesebb gettósodó szegregátumainak jellemzői

Miskolc																												
	Lyukóháza		Lyukóvölgy		Számozott utcák		Békeszállótelep		Szonditelep		Tetemvár		Tatárdomb		Puskin u.		Csermőkei u. Mésztelep		Nagyavas		Bábonybérc		Gizella u.		Vikendtelep	Álmos u.		
	2001	2011	2001	2011	2001	2011	2001	2011	2001	2011	2001	2011	2001	2011	2001	2011	2001	2011	2001	2011	2001	2011	2001	2011	2001	2011	2001	2011
Lakónépesség (fő)																												
0-14-évesek aránya a teljes népességen belül (%)		767		1714	823	923	568	358	1070	258	365	225	311		258	81	327		297		154	139	345	146	178	136	194	
Legfeljebb általános iskola 8. osztályát elvégzettek aránya aktív korúakon belül (%)		n.a.		n.a.	33,9	n.a.	31,7	n.a.	32,9	n.a.	27,4	n.a.	25,7		23,3	n.a.	19,6		35,7		39	n.a.	26,7	n.a.	32	n.a.	25,8	
Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya az aktív korúakon belül (%)		78		61,9	82,4	71,3	77,3	65,8	75,3	61,5	63,2	66	61		63,2	58,3					71,3	63,5	57,1	60	72,9	60,7	71,4	
		1,2		1,9	0,2	1,2	0,7	2,7	2,8	2,8	1,4	0,8	0,5		3,8	2		59	66,1		0	0	9	9,6	0	0	11,2	
Rendszeres munkajövedelemmel nem rendelkezők aránya az aktív korúakon belül (%)																	2,3		2		0	0	9	9,6	0	0	11,2	
Alacsony komfortfokozatú lakások aránya (%)		71,6		74,3	72,7	73,7	82,9	76,9	66,7	68,2	55,4	64,4	52,3		56,8	66,9					58,5	80,6	51,7	58,9	63,5	66,9	62,7	
																	56,2		80,3		58,5	80,6	51,7	58,9	63,5	66,9	62,7	
Alacsony komfortfokozatú lakások aránya (%)		82,6		64,1	98	90,3	82,3	80,1	72,6	27,5	83,2	55,2	49,4		75	41,4	60		87,4		97	93,8	51,3	47,8	84,6	92,3	83,30%	

Adatok forrása: Miskolc MJV Településfejlesztési Stratégiája III. Helyzetértékelés (2013)

A Diósgyőri Stadion környékén található ún. *Számozott utcák* házai több mint száz éve épültek a gyári dolgozók számára, azonban az ipar leépülésével, a munkások elköltözésével a lelakott, rossz állapotú ingatlanok üressé váltak. Kereslet híján a *Miskolci Ingatlan gazdálkodó Zrt.* kezelésébe kerültek, amely a többnyire komfort nélküli lakásokat bérbe adta döntően mélyszegénységben élő cigány családoknak. Megközelítőleg 20 éven keresztül ez a városrész jelentette a Miskolc belterületén élő fizetéseképtelenné, a lakóközösséggel összeférhetetlenné váló, vagy a városrehabilitációs projektek miatt felújított épületekből kiköltöztetett családok százai számára a *tranzitállomást*.⁷² Csakhogy 2014-ben a helyzet megváltozott, a többségi társadalom felől tapasztalható fokozódó elégedetlenség (amely a telep felszámolást támogató aláírásgyűjtésbe torkollott) miatt a városvezetés a telep „leradírozása” mellett döntött. Önkormányzati rendelet értelmében azon családok, akiknek nincs tartozása és érvényes bérleti szerződéssel rendelkeznek, 1,5–2 millió forintos kártérítést kaphatnak, ha Miskolc határain kívülre költöznek (tehát a problémát exportálják), viszont a megvásárolt lakásokat öt évig nem lehet eladni. Jelenleg nagyjából 300–350 család lakja a Számozott utcák házait, akik kisebb része tulajdonos, többsége határozott vagy határozatlan idejű bérleti szerződés⁷³ alapján él ott, míg egyesek jog nélküli illegális lakásfoglalók. Ezen *kusza tulajdonviszonyok* miatt is lehetetlen az egyenlő bánásmód biztosítása a kiköltöztetéskor, majd az azt követő relokációkor. Legégetőbb probléma a *létfenntartás alatt élő lakosok újbóli letelepedése*, amely *háromféleképpen* történt/történik. (1) A város külterületéhez tartozó *Lyukóvölgy és Lyukóbánya* több ezres népességű infrastruktúra-hiányos gettójába költöznek, (2) a megye olcsó ingatlanvásárlási lehetőséget nyújtó *gettósodó aprófalvaiban* találnak lakóhelyet, ahonnan a kitörés esélytelen, vagy (3) *hajléktalanná* válnak. A társadalmi igazságosság szempontjából megkérdőjelezhető alternatívák azonban nem megoldják, hanem *exportálják és átstrukturálják a problémákat*.

A közelmúlt hírhedt, egyben az *ország jelenleg legnépesebb szegregált gettója* a Miskolc külterületén lévő *Lyukóbánya és Lyukóvölgy* lett, méghozzá az egykori bánya bejáratához közeli hat km hosszú völgyben sorjázó zártkertek zónája, ahol a KSH hivatalos adatai alapján 2.500-an, míg becslések szerint 6–8.000 fő lakik. A területen, a szocializmus idején telkeket parcelláztak az egykori LKM munkásai és bányászok számára, hétvégi pihenőhely céljából (víkendház, kiskert), valamint sok idős miskolci is kiköltözött ide.⁷⁴ A

⁷² Elhangzott alábbi interjú alkalmával: B9N_2018.

⁷³ Azért létezik kétfajta bérlő, mert a 2006-ban hatályba lépő lakásrendelet szerint már nem lehetett határozatlan idejű szerződéseket kötni, ráadásul folyamatosan szigorodnak a bérlési feltételek is, és rövidült a bérlés időtartama.

⁷⁴ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M4F_2017; M10F_2018; M14F_2018.

szegények kivándorlása Lyukóba az 1990-es években kezdődött, de a folyamatot felgyorsította a belvárosi putrik, a Szondi telep és a Békeszálló felszámolása, valamint Miskolc gettósodó utcáinak, blokkjainak városrehabilitáció miatti bontása vagy felújítása (B. Simon, 2014). A „városrészben” nincs bolt, iskola, orvos, utcanévek és a közművesítés is hiányos. Elsősorban *azok választják* lakhelyül az etnikailag és szociálisan homogenizált területet, akiknek *fel kellett adniuk városi lakásaikat* a magas költségek, eladósodás, bontás miatt, esetleg olcsóbb körülmények közé szándékoztak költözni. A magántulajdonú lakásokért, a lebontott házak megváltásáért kapott összeg elegendő ahhoz, hogy a rászorultak itteni telkeket vásároljanak, ahová alacsony komfortfokozatú kis házakat építenek, a meglévő víkendházakat átalakítják, szélsőséges esetekben ideiglenes sátrakban húzzák meg magukat. Megtalálhatóak itt *kilakoltatottak, önszántukból menekülők, faluról városba költöző szegények és hajléktalanok*. Megjegyzendő, hogy a lyukói jelenség *nem Borsod-specifikus*, ugyanis az elmúlt évtizedben a külterületi, tanyás vagy zártkertes térségek egy része *krízisövezetté alakult*. A városhoz közel jelenleg ezeken a helyeken lehet legolcsóbban ingatlanhoz jutni, a legszegényebbek néhány tíz- vagy százezer forintért vehetnek – illetve ingyen foglalhatnak – házat, fészert vagy szerszámoskamrát (vö. Halász, 2016).

16. ábra: Miskolc jelenlegi legnépesebb gettósodott szegregtuma: Lyukóvölgy

Fotók forrása: *magyarnarancs.hu*⁷⁵

A több ezer fős, félig-meddig illegálisan betelepült gettó *társadalmi képe sokszínű*. Együtt élnek a „tisztes” szegények, a nyugdíjasok, a kitörni kívánó cigánycsaládok, ezzel együtt a társadalom underclass rétegéhez tartozó, integrálódni és etikai normákat követni képtelen vagy nem hajlandó, illegális jövedelmekből (pl. uzsora, prostituáltak futtatása, drogterjesztés) magát fenntartó, a telepet rejtőzködés céljából választó bűnözői csoportok is.⁷⁶ A telep *krónikus probléma*, amelynek megoldását a mindenkori városvezetés elodázza.

⁷⁵ <https://magyarnarancs.hu/kismagyarorszag/normalis-ember-ilyen-uzletbe-nem-megy-bele-elutasitjak-a-nyomortelepeken-elok-miskolc-millioit-89983> (Letöltés dátuma: 2018. február 7.)

⁷⁶ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M1F_2017; M2F_2017; B9N_2018.

A város belterületétől távol, a helyi társadalommal mindennemű interakciót mérséklő *fizikai, szimbolikus és mentális határokkal elzárt gettó* a miskolci mélyszegénység, a nyomor, az etnikai és szociális szegregáció melegágya. A társadalmi, szociális, etnikai, közbiztonsági probléma a miskolci belterületeken élők számára megoldottnak tűnik, azonban a *NIMBY (Not In My Back Yard) effektus* következtében eltérő térbeli struktúrában, súlyosabb konfliktusokat generálva tovább *bontja a térségi társadalom szövetét*.

A miskolci *panelházakba „zárt” gettók*⁷⁷ megjelenése (és eltűnése) szintén releváns elemzési tartalmat jelent az *elmúlt három évtized társadalmi változásainak* szemszögéből. A Pécssett található uránvárosi után az *ország második legnépesebb vidéki lakótelepe, az Avas a panelekbe zárt szegregáció, gettóképződés szimbólumává* vált. Hogy miért? A lakótelepet 1973 és 1985 között, három ütemben építették a Miskolc belvárosa fölé magasodó Avas hegyen, lakásaiba elsősorban alacsony és közepes státuszba tartozók költöztek. A rendszerváltozást követően a miskolci munkalehetőségek szűkülésével, életfeltételeik romlásával a várost nagy számban elhagyó egykori lakók ingatlanjai – ugyanígy a Vörösmarty úti és a diósgyőri Árpád úti lakótelepek üres lakásai – kereslet híján üresen maradtak. Ezeket a még magántulajdonban lévő lakásokat kezdték 2005-től a *Fészekrakó Program* keretében főként vidékről érkező, 35 év alatti többgyermekes családok számára kedvező áron eladni. A program jelentős állami támogatást és kedvezményes hitelkonstrukciókat biztosított az újonnan beköltözők számára. A kedvező helyzetet kihasználva népes bűnügyi csoport szerveződött, akik szervezetten, összehangoltan, együttműködve és rendszeres haszonszerzésre törekedve megkezdték üzérkedéseiket: Az elkövetők vidékre utaztak, ahol kimondottan hátrányos helyzetű, alacsonyan kvalifikált cigány családoknak ajánlották fel a jobb élet lehetőségét, komfortos környezetben. A család üzletkötéseknek köszönhetően több, mint 100 ingatlan került olyan családok tulajdonába, akik hitel- és rezsitörlesztésre kezdettől fogva képtelenek voltak, sőt az önrészt a gyermekek után járó szociálpolitikai támogatás – mint gyakran egyetlen rendszeres bevételi forrás – összegéből fizették. A csalásra 2009-ben fény derült és 2012 és 2015 között folytatták le a pereket.⁷⁸ A lakótelepre beköltöztetett több száz cigány családot *társadalmilag háromveretűség jellemezte*: Harmaduk integrációban legelöl tart, gyermekeiket oktatási intézménybe járatják, a szülők állandó bejelentett munkahellyel rendelkeznek,

⁷⁷ Miskolc egyik jelképének számító „húszemeletes” (más néven Katowice torony) úgyszintén fokozatosan gettósodó panelépület, amely elhanyagolt környéke a hajléktalanok kedvelt tartózkodóhelye, míg a szimbolikus magasház az öngyilkosok számára „népszerű” helyszíneként szolgál.

⁷⁸ <http://24.hu/belfold/2015/12/10/veget-ert-a-gigantikus-feszekrako-per/> (Letöltés dátuma: 2017. április 24.)
<http://www.origo.hu/itthon/20120523-helyszini-riport-miskolc-avasi-lakoteleperol.html> (Letöltés dátuma: 2017. április 24.)

http://hvg.hu/nagyitas/20110125_feszekrakok_avasi_lakotelep (Letöltés dátuma: 2017. április 24.)

lakókörnyezetük rendezett. Harmaduk enyhén deprivált sokgyermekes család, a nyomortól távol élnek. Harmaduk az ún. lakáspusztító lumpenek, dezintegratív emberek, akik a lakótelepi együttélés kívánatos normáit nem képesek vagy nem tudják követni, azonban nem tekinthetők bűnözői csoportoknak (Tóth, 1990; Kemény – Janky, 2004). Ebből is látszik, hogy a média által felkorbácsolt közhangulat és a *lakótelep erőteljes megbélyegzése*, súlyos gettóként feltüntetése *túlzó*. Az újonnan érkezettek között valóban megtalálhatóak rendbontó, bűnöző életmódot folytató lakosok, azonban ez nem lehet alapja az általánosításnak.⁷⁹ Napjainkban látványos kettősség jellemzi az Ávas. *Nyugodt, rendezett környezetű és slumosodásnak indult, lelakott panelházak váltják egymást*. Egy ház közösségét egyetlen lumpen család megmérgezheti, ez az ingatlanok elértéktelenedéséhez, eladhatatlanságához, lakók közötti éles konfliktusokhoz vezethet, így a legjelentősebb károkat ezek az ávasi lakóközösségek szenvedik el. Ennek ellenére a lakótelep bűnügyi fertőzöttsége átlag alatti, súlyos bűncselekmények (lakásfeltörések, autólopások) száma elenyésző, azonban a szabálysértések (pl. csendháborítások)⁸⁰ és a társadalmi együttélés normáinak megszegése állandó problémává vált. A kilakoltatások megkezdődtek és vontatottan, de zajlanak. Társadalmi igazságosság/igazságtalanság kérdését veti fel, hogy felületesen vizsgálják meg, vajon az egykori lakónak miért van tartozása (pl. munkahely elvesztése vagy krónikus betegség miatt), így önhibájukon kívül is lakásuk elhagyására kényszerítenek több tucat ávasi lakost.⁸¹ A kiköltöztetés azonban a problémát nem megoldja, hanem – a Számozott utcákban történetekhez hasonlóan – *földrajzilag áthelyezi*, a *lyukóvölgyi és lyukóbányai nyomortelep*, a *Taktaköz és Szikszó környéki gettósodó aprófalvak* váltak a kilakoltatott összeférhetetlen családok új *(kényszer)lakóhelyévé*. A problémás családok kiköltöztetését lassította egyrészt a Kormány devizahitelesekkel védő kilakoltatási moratóriuma, másrészt a Miskolci Önkormányzat által 2009-ben ratifikált együttélési kódex. Ez utóbbi meghatározta az egy lakásban tartózkodó személyek számát, azonban annak betartatását a rendvédelmi szervek képtelenek voltak hatékonyan foganatosítani, ugyanis az ellenőrzések során elküldött illegálisan ott lakók idő előtt visszaszivárogtak. Az ávasi lakótelep-építés notórius II. üteme során emelt panelházak egy részét és azok környezetét 2013 és 2015 között *rehabilitálták*, a lakosság szociális

⁷⁹ Fontos megjegyezni, hogy nem kizárólagos cigányproblémával állunk szemben. Az Ávas második építési üteme során négygyermekes családokat költöztettek be a panelmonstrumok bérlakásaiba a '70-es évek közepén, akik között – a kedvezőbb fertilitási mutatóik miatt – nagyobb hányadban voltak a cigány nemzetiséghez tartozóak. Ők kezdettől fogva integráns részét képezték az Ávas többtízezer fős társadalmának. 2005 után pedig hátrányos helyzetűek érkeztek, akik között magas arányban, de nem kizárólagosan találhatók cigánycsaládok.

⁸⁰ 2009-ben 900 csendháborítási ügyben indítottak eljárást.

⁸¹ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M1F_2017; M2F_2017; B9N_2018.

problémáit részben kezelték, közösségépítő (pl. városi kertészkedés) és foglalkoztatási programokat valósítottak meg, a közterületek humanizálásához hozzákezdték.

A gettósodás mintázatai Kazincbarcikán

A szocialista városépítés és iparosítás során magasan képzett értelmiségiekén kívül nagy számban érkeztek *eltérő szocializációs és kulturális háttérrel rendelkező csoportok* Kazincbarcikára. Főként Észak-Magyarország és az Alföld vidéki tereiből származtak, akiket területileg egyenlően költöztettek be a társadalmi szerkezet tekintetében viszonylag heterogénnek számító városba. Ennek ellenére a gettósodás már a szocializmusban elkezdődött, a Sajó folyó partján kiterjedt informális, főként cigányok és elszegényedett bányászok által lakott *telep alakult ki* (Sikos T., 1995). A folyó gyakori áradásai miatt – a miskolci Csorbatelephoz hasonlóan – a nyomorban élő népességet Kazincbarcika belterületére költöztették, a *kényszerű betelepítések* fő célpontjává a belvárosban található *Jókai Mór téri és Hámán Kató úti* négyemeletes *tömbházakat* választották. Ezeket a városépítés hőskorában emelt épületeket elsősorban a helyi értelmiségiek (orvosok, mérnökök, pedagógusok, vállalatvezetők) lakták, azonban a hetvenes évekre korszerűtlenné váló lakásokat fokozatosan elhagyták, majd az így megüresedő tanácsi tulajdonban lévő ingatlanokba alacsonyan képzett, döntően *cigány családokat költöztettek*. A városi gazdaság 1990-es években történt leépülése következtében felerősödött a *szelektív migráció*, amely elsőként a képzett lakosokat érintette. Évek alatt a Hámán Kató úti tömbházak nagy része *etnikailag és szociálisan homogén gettókká*, a terület pedig a kazincbarcikai lakóhelyi szegregáció jellegzetes helyszíneivé formálódtak. Kazincbarcika másik gettósodott szegregátuma a város peremén lévő *Herbolyai régi telep*. Itt az államszocializmus végén csökkentett komfortfokozatú, rossz minőségű építőanyagból készült, tanácsi tulajdonban lévő *Cs-házakat* emeltek elszegényedett, a lakbérfizetésre képtelen, képzetlen cigány és szegénységben élő lakosok számára (Csurák, 2004). A Hámán Kató úti telephez hasonlóan innen is idejekorán elköltöztek a többségi társadalomhoz tartozó lakosok, helyükre munkájukat és egzisztenciájukat veszített személyek települtek (17. ábra). Az említett több száz fős szegénynegyeden kívül a déli ipartelep és a Sajó között, valamint Herbolya városrészben található még két, 80–80 fős *gettósodásnak indult szegregátum* (ITS – Kazincbarcika, 2015). Ezen területek kis népességszámuknak és területi kiterjedésüknek köszönhetően *egyelőre nem jelentenek komplex problémát*, azonban az elmúlt másfél évtizedben az épületek állagromlása, az ott lakó döntően munkanélküli, alacsonyan kvalifikált, szegény *népesség folyamatos marginalizálódása* beavatkozást sürget.

Az országos intraurbán migrációs trendekkel megegyezően Kazincbarcika is megkezdődött a *külterületi hétvégi házas, zártkertes területek szegények általi benépesülése*. A rendszerváltás óta kisebb számban, a 2008-ban eszkalálódó gazdasági és pénzügyi válság hatására (az eladósodottság, a végleges nyomorba süllyedés elkerülése érdekében) azonban látványosan hagyták el városi lakásaikat az alacsony státuszú rászoruló lakosok. Az egykori bányászok és a BVK vidékről származó dolgozói számára parcellázott telkeken komfort nélküli házakat, időszakos építményeket emeltek, azonban a népesség elvándorlása következtében *üresen maradtak* és alacsony áron (néhány 10 vagy 100.000 Ft) megvásárolhatókká váltak.⁸² Az elmúlt évtizeden több száz lakos költözött a város szélére, számos hajléktalan egykori borospincékben, földbe vájt barlangokban, fóliasátrakban, a „tehetősebbek” pedig téliesített hétvégi házakban húzzák meg magukat. A területtel kapcsolatos fő probléma a *szegényes infrastrukturális ellátottság* (sok helyütt nincs vezetékes víz, áram, ház, gyakori az áramlopás). A területen élők nyomon követése, segítése is akadályokba ütközik, ugyanis a lakosság nagy része *illegálisan, időszakosan tartózkodik itt*, bejelentett lakcím nélkül, sok esetben rokonoknál, barátoknál húzzák meg magukat.

17. ábra: Kazincbarcika 300 főnél népesebb gettósodott szegregátumai (2011)

Forrás: Megalapozó vizsgálat Kazincbarcika Város Integrált Településfejlesztési Stratégiájához (2015) p. 193.

⁸² Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: K2F_2017; K3N_2018; K4F_2018.

4. táblázat: Kazincbarcika 100 főnél népesebb gettósodó szegregátumainak jellemzői (2001; 2011)

	Kazincbarcika					
	Hámán Kató úti		Herbolya régi telep		Vécsetál telep	
	2001	2011	2001	2011	2001	2011
Lakónépesség (fő)	1019	928	547	320		428
0-14-évesek aránya a teljes népességen belül (%)	28,4	26,4	25,9	28,6		19,2
Legfeljebb általános iskola 8. osztályát elvégzettek aránya aktív korúakon belül (%)	43,8	60,8	53,2	57,6		38,8
Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya az aktív korúakon belül (%)	40,7	n.a.	39,4	n.a.		32,7
Rendszeres munkajövedelemmel nem rendelkezők aránya az aktív korúakon belül (%)	21,9	67	30,4	28,1		61
Alacsony komfortfokozatú lakások aránya (%)	16	46,4	83	80,2		84,9

Adatok forrása: Megalapozó vizsgálat Kazincbarcika Város Integrált Településfejlesztési Stratégiájához (2015)

A Hámán Kató úti és a Herbolya régi telepi szegregátumok jelentik népességszámuk tekintetében a legfőbb problémát, ahol a KSH adatai szerint 1.200 fő (4. táblázat), becslések szerint 2.000–2.500 fő él.⁸³ Mindkét terület a munkaerő-piacról évtizedek óta kiszorult, alacsonyan képzett lakossággal, harmadik világbeli országok korfájához hasonló fiatalos korstruktúrával rendelkezik. A generációk óta a társadalomból kiilleszkedett, mélyszegénységbe süllyedt és gyakran demoralizáló, a társadalmi norma- és szabályrendszerrel ellentétes viselkedésű emberek száma gyors ütemben növekszik, a területek szociálisan homogenizálódnak. Slumosodásuk a szocialista korszakban kezdődött, míg 1990 után látványosan felerősödött, összefüggő városrészeket változtatott etnikailag

⁸³ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: K3N_2018; K4F_2018, K5F_2018.

egyveretű gettókká. A negatív előjelű társadalmi, gazdasági és környezeti folyamat megállítása/mérséklése érdekében 2010 után *szociális célú városrehabilitációs beavatkozások* zajlottak Kazincbarcikán – ambivalens eredményekkel. A városban először a *Jókai téri szegregátumot*⁸⁴ számolták fel. A társasház közel 150 lakásának harmada önkormányzati tulajdonba állt és döntően nehéz sorsú családokat költöztettek be, akik nem tartották be a társadalmi együttélés alapvető normáit. A város 2009-ben kezdte eladni a lakásokat, amelyeket felújítva értékesítettek és magasabb társadalmi státuszba tartozók vásároltak meg (tehát *puha típusú városrehabilitáció* zajlott). Az itt élők nagy részét a Hámán Kató utcai tömbházakba és Herbolyára költöztették, viszont a százezres közműtartozásokkal rendelkezőkről az Önkormányzat levette a kezét. A *herbolyai szegregátumban* 500 millió forintból 2011 és 2013 között számos *életkörülményeket javító, társadalmi integrációt elősegítő projektet* hajtottak végre. Infrastruktúra-fejlesztés gyanánt bekötötték a területet a városi szennyvíz-hálózatba, utakat burkoltak, helyi családsegítő központot, közösségi házat alakítottak ki, a lakosság munkaerő-piacra történő visszatérését támogató át- és továbbképzési programokat szerveztek, valamint humanizálták a közösségi tereket. Amint látható, a szegénység és kirekesztettség enyhítését célzó infrastrukturális beruházások is a telepen belül valósultak meg, így a szegregáció mértéke nem oldódott – igaz, nem is erősödött. A látványos eredmények mindazonáltal váratnak magukra, ugyanis a házak magántulajdoni státusza miatt felújításukra, bontásukra, környezetük rendezésére nem került sor.

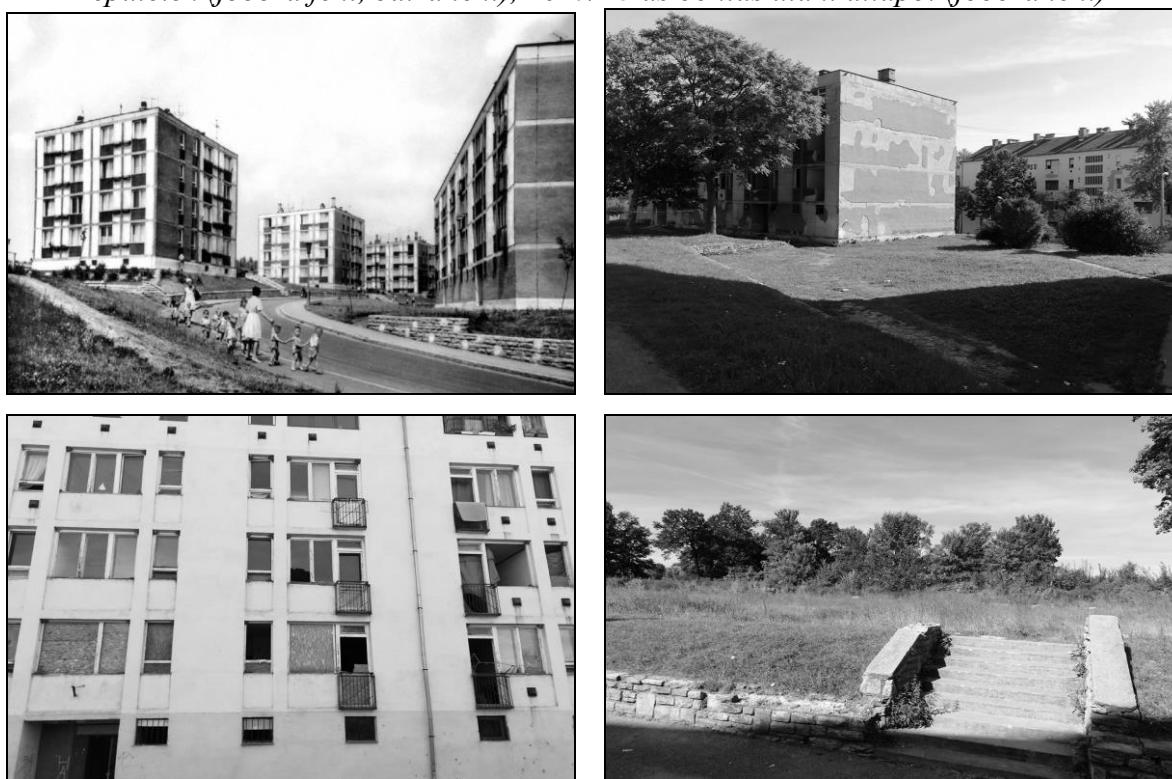
A *Hámán Kató úton* élő csaknem ezer, súlyosan deprivált lakos által benépesített tömbházak a *szociális célú városrehabilitáció keményebb beavatkozási területévé* váltak. A miskolci mintát követve 2014-ben megindult és napjainkban is folytatódik a zömmel *cigány és elszegényedett lakók kiköltöztetése*, integrált környezetbe helyezése és a leginkább *problemátikus házak* (8 darab ház) *bontása*. (Máig 64 lakás szűnt meg, de a fennmaradó 128 bérlakás szanálása folytatódik.⁸⁵) A beavatkozás nem titkolt célja a *dzsentrifikáció kezdeményezése*, a városrész társadalmi szerkezetének megváltoztatása, a szegregáció oldása, magasabb státuszúak betelepítése újonnan épült összkomfortos házakba, így a még ott maradt szegény, ámde beilleszkedni szándékozó, feltörekvő lakossággal együtt

⁸⁴K2F_2017 kódszámú interjúalany visszaemlékezései szerint több alkalommal a Jókai téren (ez Kazincbarcika főtere) disznót vágtak a helyi lakosok.

⁸⁵ Az Önkormányzat a jövőben csak azoknak segít szociális bérlakással, akik betartják az együttélés szabályait, fizetik a lakbért, együttműködve, vigyáznak környezetükre, a gyermekeiket iskolákba, óvodába járatják, dolgoznak, s ezáltal jövedelemmel rendelkeznek. A hangoskodóknak, tartozásokat felhalmozóknak, az együttélési normákat elfogadni és betartani képtelen lakóknak viszont nem jár önkormányzati bérlakás. A beavatkozás részét képezi a 2018-22-es városi Ingatlangazdálkodási Stratégiának, amelynek egyik célja, hogy a jelenleg 269 darabos önkormányzati bérlakás-állományt 50-re csökkentsék, majd ezeket felújítva piaci alapon, drágábban adhassák ki. https://kolorline.hu/uploads/magazin/pdf/K7_18_181.pdf (Letöltés dátuma: 2018. október 10.)

heterogénebb társadalomstruktúra kialakítása. A kilakoltatott családokat Kazincbarcika-szerte, kiváltképp a panelházak üresen álló, önkormányzati tulajdonban lévő lakásaiba költöztetik, azonban ez a *lakosságcsere kiválthatja* a miskolci Fészekrakó Program következtében tömegesen előforduló, városrészeken, utcákon, szomszédsági egységeken belüli *konfliktusokat*. Végül azon halmozottan hátrányos egyének, családok, akik bejelentett lakcím nélkül, illegálisan tartózkodtak akár a Hámán Kató úti, akár a herbolyai gettókban, a város periferiáin lévő *zártkertes övezetbe kényszerülnek*, vagy a megye közeli-távoli *gettósodott aprófalvas térségébe* költöznek. 2017-ben és 2018-ban a Hámán Kató úti házak bontása után 40 család „tűnt el” a városból,⁸⁶ többen *Kanadába* költöztek.⁸⁷

18. ábra: *Hámán Kató úti lakótelep változó arcai: 1970-es évek (balra fent), gettósodott épületek (jobbra fent, balra lent), 2017/18-as bontás utáni állapot (jobbra lent)*

*Képek forrása: egykor.hu (Letöltés dátuma: 2018. október 10.) (balra fent), saját felvételek (jobbra fent és alul)*⁸⁸

⁸⁶ A családok helyváltoztatását nehéz kontrollálni. Az említett 40 „eltűnt” család tagjai nem igényeltek családvédelmi támogatást.

⁸⁷ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: K2F_2017; K4F_2018.

⁸⁸ <http://egykor.hu/kazincbarcika/haman-kato-utcai-reszlet/2859> (Letöltés dátuma: 2018. október 10.)

Társadalmi válságkezelés Ózdon

Az alacsonyan kvalifikált, városi életmódhoz nehezen alkalmazkodó vidéki szegényparasztok és cigányok tömegei a XX. század elejétől kezdve érkeztek Ózdra és térségébe (Karvalics, 1996), ugyanis a kifejezetten kétkezi szakmunkát igénylő nehézipara ezt megkövetelte. Bevándorlásuk volumene az erőltetett iparosítás és munkaerő-ínség miatt a szocializmusban többszörösére nőtt. Letelepedésük lokalizációját, majd városon belüli migrációjuk irányát két tényező határozta meg. Egyrészt Ózd szerteágazó, poliphoz hasonlító *településstruktúrája*, amelyet társadalmilag, gazdaságilag, kulturálisan és szimbolikusan is eltérő „*településcsápok*” alkotnak. Ezek a településtesttől fizikailag elkülönült városrészek a különböző státuszú, etnikai, kulturális, társadalmi csoportok szegregációjának kiváló *földrajzi teret/alapot jelentettek*. Másodsorban a városi lakóépületek minőségi különbözősége. A XX. századi iparosításhoz kötődő, valamennyi kolóniás szerkezetű lakásépítési trend, stílus megjelent Ózdon a folyamatos és konjunkturális városfejlődésnek köszönhetően. Számos *kolóniát* (pl. Velence telep, Kisamerika, Tisztisor) tudatosan a gyár vezető mérnökei, valamint a település értelmiségi rétege számára építtettek az adott kor legmodernebb építészeti stílusában, legmagasabb komfortfokozattal (Dobosy, 2001). Az évtizedek múlásával egyre jobb minőségű, összkomfortos lakásokat emeltek (utoljára a belvárosi tájképet máig uraló tízemeletes *házgyári betonkolosszusokat*), ezek viszont ideálisabb lakásoknak bizonyultak, evégett a város közepes és magas státuszú családjai, sőt az újonnan Ózdra érkezők számára is színvonalas *új lakóhelyet jelentettek*. Az *intraurbán térben történő trendszerű lakóhely-változtatás* miatt egyre több egykoron nívós kolónia épülete – felújítás, környezetrendezés híján – értéktelenedett el, majd *vált üressé*. Az 1970-es évek végétől kezdve kényszerűségből az említett alacsony komfortfokozatú, kis alapterületű házak sokasága került az Önkormányzat (akkor még Tanács) tulajdonába és lettek *szociális bérlakások*, ahová megkezdték a városszéli cigánytelepek, szegénytelepek lakóinak beköltöztetését, így váltak a jelenlegi kiterjedt *belvárosi szegénygettók előfutáraivá*. A városban a rendszerváltozás keretében történt társadalmi-gazdasági változások, a kilátástalanság, a növekvő arányú és tartós munkanélküliség jelensége az *elszegényesedési folyamatot felerősítette*, ezzel párhuzamosan a települési *demográfiai pálya* egyre kedvezőtlenebb jelleget mutatott. Az 1990-es években főként az értelmiség, a kvalifikált munkaerő és a kilátástalanságtól tartó fiatalok hagyták el a várost, a 2000-es évektől kezdve pedig követték őket a szakmunkások (pl. lakatosok, villanyszerelők) és az alsóközéposztály azon tagjai, akiknek sikerült ingó és ingatlan vagyonukat eladni és elmenekülni nem csak a városból, hanem Észak-Magyarországról is, elindítva a *negyed évszázada tartó városzsugorodást* és

súlyosbodó *rezidualizációs folyamatot*. A közelmúltban a 30 év alatti korosztály tagjai közül csak a *kalandvágy* tartotta Ózdon a fiatalokat.⁸⁹ A munka nélkül maradt, képzetlen roma lakosság és a halmozottan hátrányos helyzetű családok aránya folyamatosan nőtt, egyes városrészekben egyeduralkodóvá vált. Az életkörülmények romlottak, ezáltal egyre *kiterjedtebb slumosodott, alacsony komfortfokozatú vagy komfort nélküli lakásokkal* teli etnikai és/vagy szociális gettók alakultak ki.

19. ábra: Ózd–Újtelep gettósodott szegregátuma (Történelmi Ózd egykori faluközpontja)

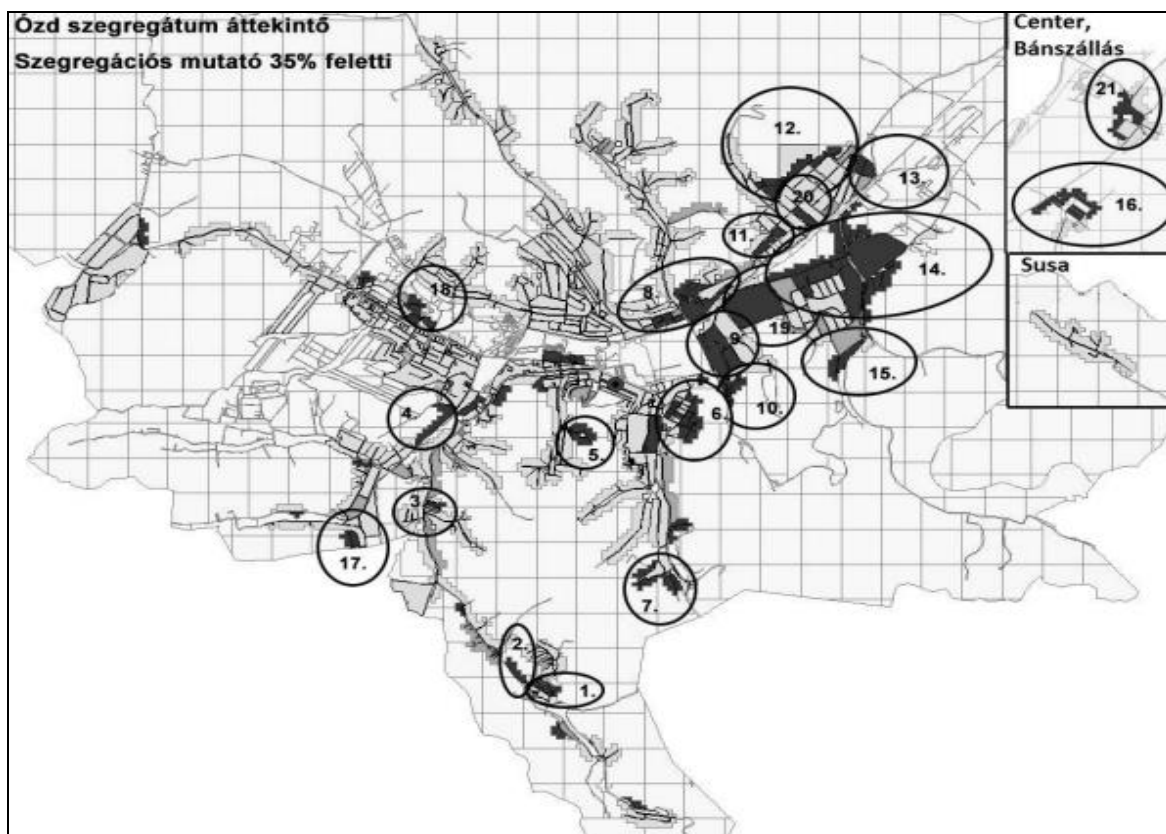

A szerző saját felvételei

A krízis súlyosságát nyomatékosítja, hogy Ózd esetében mai napig releváns probléma – Magyarország-szerte az 1990-es években még gyakori, azóta eltűnőben, átalakulóban vagy visszaszorulóban lévő területi-társadalmi jelenség – a *városközponti homogén gettók* megléte. Ezek a fragmentumok a XXI. századi *vidéki nyomor „vegytisztá” megtestesítői*. Kialakulásához vezető folyamatok a térségben már az államszocialista rendszerben elkezdődtek, azonban a posztszocialista átmenetnek, a magasabb státuszú lakosság helyváltoztatásának, az ezzel párhuzamosan zajló rezidualizációnak köszönhetően számottevően erősödtek. A középosztályosodás útjára lépett családok az 1990-es évek elejéig úgy költöztek egyre jobb lakásokba, hogy a gettósodó területen belül, ahhoz földrajzilag közel változtatták lakóhelyüket. Ezzel szemben a városi gazdasági krízis mélyülését övező ellehetetlenülő szociális és közbiztonsági helyzet az anyagilag tehetősebb rétegeket a városrész, sőt a térség elhagyására ösztökölte, így tulajdonképpen kizárólagossá vált a legelesettebb *cigány és szegény családok koncentrációja* a legleromlottabb területeken. A slumosodás addig fokozódott, míg nem akadt olyan, többé-kevésbé konszolidált körülmények között élő társadalmi csoport, amelyik az elköltözés által támadt űrt betölthette volna (Ladányi, 1991, 1993; Ladányi – Virág, 2009).

⁸⁹ Elhangzott alábbi interjú alkalmával: Ó5F_2018

20. ábra: Ózd Város gettósodó szegregátumai (2011)

Forrás: Ózd Város Integrált Településfejlesztési Stratégiájának megalapozó vizsgálata. (2015) p. 253.

Ózd újkapitalista városfejlődése során is folytatódott a gettósodott szegregátumok kiterjedésének növekedése, sőt újabb városrészek váltak etnikai és szociális értelemben homogén gettókká. Egy évtizede 16, napjainkban 21 gettósodott szegregátum különíthető el a városban (ITS – Ózd, 2015) (ld. 20. ábra és 5. táblázat), ahol a lakosság 20–25%-a (nagyjából 7–8.000 ember) él, így mind a gettók számát, mind népességhez viszonyított arányát tekintve országosan vezető helyen áll. A legsúlyosabb társadalmi és gazdasági helyzetű, kilátástalan gettók városrésznyi kiterjedésűek. *Sajóvárkony* 1.655 lakosával a legnépesebb szegénytelep, az 1.120 fős *Újtelep* a városközponti homogén gettó eklatáns példája (19. ábra). Említést érdemel a közelmúltban a slumosodást lefékező városrehabilitációs beavatkozások hatására javuló társadalmi összetételű, noha így is népes (711 lakosú) *Velence telep*, továbbá a város külső, falusias övezetében sorjázó gettók. Közülük leghírhedtebb a 638 fős *Hétes telep*, illetve a nagyjából fél-félezer lakosú *Somsály és Tábla* (IVS – Ózd, 2008). Súlyos társadalmi problémát jelent a város 350–400 fős *hajléktalansága*, akik jelentékeny része illegális lakásfoglalóként a gettók mélyén húzzák meg magukat.

5. táblázat: Ózd 100 főnél népesebb gettósodó szegregátumainak jellemzői (2001; 2011)

	Ózd																	
	Bánszállás		Velence telep		Hétes telep		Újtelep-Kiserdő alja		Sajóvárkony		Tábla		Somsály		Zrínyi M. utca		Karu utca	
	2001	2011	2001	2011	2001	2011	2001	2011	2001	2011	2001	2011	2001	2011	2001	2011	2001	2011
Lakónépesség (fő)	656	318	711	750	638	359	1120	709	1655	1150	511	210	429	125	60	114	186	109
0-14 évesek aránya a teljes népességen belül (%)	34,8	38,7	29,1	26,1	40,3	43,7	30,7	28	32,2	30	25,4	28,1	35,4	33,3	25	21,9	19,9	34
Legfeljebb általános iskola 8. osztályát elvégzettek aránya aktív korúakon belül (%)	71,8	84,9	63,9	60	77	90	66,2	67	67,4	61,4	66	67,7	77,1	67,6	75	50	63,1	57,6
Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya az aktív korúakon belül (%)	0,6	1	1	1,7	1,9	0	3	1	2,4	2,5	1,1	1,6	0,5	0	6,7	2,7	0	0
Rendszeres munkajövedelemmel nem rendelkezők aránya az aktív korúakon belül (%)	81,8	74,7	75,7	73	89,5	87,3	78,3	82	79,5	70,9	74,6	73,4	83,3	66,5	77,5	58,6	75,7	81
Alacsony komfortfokozatú lakások aránya (%)	90,5	88,5	62,8	55,5	85,3	100	57,8	65,9	74	61,7	52	64,5	89,2	100	66,7	37,5	54,7	71,1

Adatok forrása: Ózd Város Integrált Településfejlesztési Stratégiájának megalapozó vizsgálata (2015)

Ózd város nagyjából 1.000 darabos önkormányzati lakásállományának közel fele szociális bérlakás, ezek döntő többsége komfort nélküli vagy szükséglakás (gyakorlatilag *putrik*) és kivétel nélkül a gettósodott területeken találhatóak. 1993-ban még 2.600 ingatlan tartozott az Önkormányzat tulajdonába (ebből 800-at azóta privatizáltak), azonban *két évtized alatt nagyjából 800 bérlakást egyszerűen elbontottak*. A folyamat 1994-ben kezdődött. Két, darabonként 96 Cs-lakásból álló házba szociálisan rászoruló családokat költöztettek. (A háztömböket tíz év alatt oly mértékben lepusztították, hogy életveszélyességük miatt 2004-ben és 2005-ben a bontás mellett döntöttek annak érdekében, hogy a város legnépesebb lakótelepe, a 10.000 lakosú *Béke telep rendjét biztosítsák*⁹⁰.) A családok kiköltöztetésével viszont több tucat végletekig elhanyagolt, gyakran életveszélyes, *kiürített ingatlant* hagytak sorsára, amelyeket célba vettek az *illegális házbontó brigádok*. A helyzetet súlyosbította a munkahelyek hiányában Ózdról véglegesen elköltöző családok után üresen maradt ingatlanok nagy száma, ezek kereslet hiányában *eladhatatlanná váltak* és

⁹⁰ http://hvg.hu/itthon/20111105_ozd_hazrombolas_lakas (Letöltés dátuma: 2017. április 7)

lebontásában néhányan pénzt láttak. Elsősorban a nyomorba élők biztosítják így a télire való tűzifát, valamint a vashulladék eladásából származó jövedelem helyi viszonyok között elfogadható megélhetést biztosít (Moldova, 2017).⁹¹

21. ábra: *Illegális házbontások Ózdon:
Hétes telep (bal felső), Somsály (jobb felső), Velence telep (alsó)*

Képek forrása: Google Maps; magyararacs.hu⁹²

Mai napig évente 30–40 ház „tűnik el” a városból, az elmúlt másfél évtized során közel 1.000 lakásnak maradt hült helye (21. ábra). A romos házak nagy részét jelzálog is terheli, így eladhatatlanok, ezek is a házbontó-brigádok áldozatai lettek. A helyzet olyannyira kilátástalanná vált az új évezred elejére, hogy a várost elhagyó lakók nem ritkán ingyen ajánlották fel lakásaikat az Önkormányzatnak, hogy *bontsák el őket rehabilitációs keretükből*.⁹³ Sőt, helyi vállalkozók rendszeresen fizetik ki a jelzálog összegét annak érdekében, hogy az immáron tehermentesített házakat ingyen az Önkormányzatnak átadják szanálásra. Legsúlyosabb helyzet az eddigi szociális városrehabilitációs beavatkozásokból kimaradt gettósodott negyedekre (*Bánszállás*, ahol a szociális bérlakások 60%-át

⁹¹ Az utolsó tégláig – városrészeket loptak el az illegális bontóbrigádok:
<http://magyararacs.hu/kis magyarorszag/ozdi-romhazak-szazaval-lopjak-oket-84183>
(Letöltés dátuma: 2017. április 8.)

⁹² <https://www.google.hu/maps/@48.1865161,20.2787752,554m/data=!3m1!1e3>
(Letöltés dátuma: 2018. szeptember 8.)

<https://magyararacs.hu/kis magyarorszag/ozdi-romhazak-szazaval-lopjak-oket-84183>
(Letöltés dátuma: 2017. április 8.)

⁹³ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: Ó5F_2018; Ó6F_2018.

elbontották, *Sajóvárkony, Hétes* – itt 120 házból 53 maradt, *Somsály*) jellemző. Az elbontott házak nagy száma is figyelemreméltó, azonban az ingatlanpiac jövőjét még inkább beárnyalja a bontás alatt álló, félig elbontott, csak néhány falból álló, vagy teljes egészében elbontott/elhordott ingatlanok látványa.

Városszerte számos gettósodást egyelőre elkerülő vagy alacsony fokon gettósodott településrész található (pl. Center, Susa, Uraj), azonban itt is *gyors lakosságcsere* zajlik, az alacsony státuszú lakosok aránya nő, így az elmúlt évtized anti- és deszegregációs politikájának fő feladata a már létező gettók helyzetének javítása mellett a *szegregáció újratemelődésének, súlyosbodásának megakadályozása*.

Amint az előzőekben olvasható, egyes városrészek slumosodása már a nyolcvanas években elindult, majd a városi ipar leépülése, a kilátástalan helyzetbe került csoportok aránynövekedése katalizálta a folyamatot. A konfliktusok gerjesztődése érdekében a kilencvenes éveket és az új évezred elejét tűzoltás-jellegű, látványos eredményt mellőző beavatkozások jellemezték, hosszú távú javulás nélkül. A 2000-es évek második felétől a városi válságkezelés fontos pillérének számító *városrész-megújítási programok* megkezdődtek azzal a céllal, hogy oldják az etnikai gettók homogén társadalmi struktúráját, rehabilitálják az épületállományt, javítsák az életszínvonalat, növeljék az ott élők társadalmi mobilitásának esélyeit. Hangsúlyozandó, hogy Ózdon a Miskolcot és Kazincbarcikát néhány éve jellemző antiszegregációs beavatkozások (a „kemény” városrehabilitáció⁹⁴ szellemében leromlott lakásállomány szanálása és az ott élők tömeges ki- és átköltöztetése) nem cél és nem alternatíva.

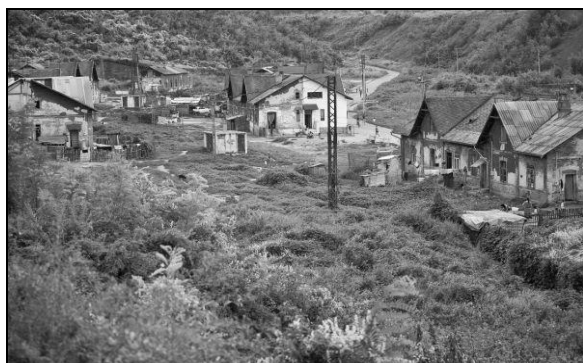
2011-ben, majd 2013 és 2014 között két, közel 100%-ban halmozottan hátrányos helyzetben élők által lakott egykori kolónián, a *Velence és Hétes telepen*⁹⁵ hajtottak végre *szociális városrehabilitációt*. A komplex program keretében a Velence telep 48 kétszintes, 1920-as években épült, jelenleg örökségvédelem alatt álló házai közül először négy és fél

⁹⁴ A városrehabilitációs beavatkozásokról bővebben: Egedy T. (2005): Városrehabilitáció és társadalom. MTA FKI, Budapest. http://www.varosrehabilitacio.net/new/pdf/Varosrehabilitacio_tarsadalom.pdf

⁹⁵ A média által kivételesen nagy figyelmet kapó cigánytelepen Bódis Kriszta (dokumentumfilmes, emberi jogi aktivista, pszichológus) és a munkáját segítő civilek 2011-ben létrehozták a Van Helyed Alapítványt, amely keretében kidolgozták a settlement-típusú szociális munka alapelveit gyakorlatban alkalmazó „Alkotásközpontú szociális és integrációs modellprogramot”. Lényege, hogy a szervezet beilleszkedik a telepi társadalomba, a beköltöző civilek „együtt élnek” a helyiekkel, és feltérképezik a problémákat. A helyiekkel közösen kialakított együttműködés lehetővé teszi, hogy az elért eredmények (pl. infrastruktúra-fejlesztés (fürdőház és közösségi ház építése), egészségügyi szolgáltatások nyújtása, adósságrendezés, alkotótáborok szervezése) fenntarthatóak legyenek. A modellprogram sikereire alapozva 2012 és 2013 között állami támogatással szervezték „A szegregált lakóköznyezetben és mélyszegénységben élők komplex lakhatási és képzéssel egybekötött munkaerő-piaci modellprogramját”. (<http://vanhelyed.org/hu/rolunk/tortenetunk/modellprogram>) A modellprogramok eredményei, sikerei azonban megkérdőjelezhetőek: a Hétes telepi gettó társadalmi képe, az ott lakók integrációs attitűdje nem változott, az épületek állapota romlik, folytatódna a házbontások. Több önkormányzati vezető és területfejlesztési szakember egybehangzó véleménye szerint csak külső segítséggel nem lehet a Héteshez hasonló komplex szociális problémát kezelni. Sajnálatos módon a Hétesre irányult kivételes országos és nemzetközi (média)figyelem ellentétes eredményt váltott ki, ugyanis növelte a klánokba rendeződött cigánycsaládok közötti irigykedést és konfliktusokat.

szociális bérlakást állítottak helyre, illetve közösségi házat is kialakítottak. A rehabilitáció sikeresnek bizonyult, így újabb önkormányzati tulajdonában lévő öt és fél kétszintes, többségében az alapszerkezetig elbontott, életveszélyes társasházat újítottak fel. Ezekben összesen 36 összkomfortos lakást alakítottak ki, illetve a közösségi házat fejlesztették, valamint közbiztonsági pontot hoztak létre. A rehabilitált épületekbe *integrált környezetből költöztettek be* (ismét) a társadalmi együttélés normáit és szabályrendszerét elfogadó ózdi lakókat. A beköltöztetés első ütemében főként fiatal házaspárok érkeztek a telepre, akik állandó munkahellyel rendelkeztek, noha panellakásaik fenntartása és a rezszi fizetése számukra nehézséget okozott.⁹⁶ A második ütemben – a képviselőtestület döntésének értelmében – lényegesen szigorúbb követelményeknek kell megfelelnie az itt letelepedni vágyóknak, munkaigazolás mellett kötelező egyéni költségtervet készíteni, amely a rossz anyagi körülmények közötti családok számára egyelőre lehetetlen. Velence telep kivételes helyzetét annak köszönheti, hogy társadalmilag és az épületek állagát tekintve a negyed még menthetőnek tűnt más építészetileg hasonlóan kiemelkedő szegregátumokkal szemben.

22. ábra: Ózd városrehabilitáción átesett telepei: Hétes (balra) és Velence (jobbra)

Fotók forrása: archivum.sajto-foto.hu; boon.hu⁹⁷

Hétes századelőn épített kolóniáját a gyárvezetőknek szánták, a város legjobb módú negyedeként ismerték, mára viszont a *nyomor uralja*, a város reménytelen gettójává vált. Az etnikailag homogén telepen kisebb léptékű *szociális városrehabilitációs* beavatkozásokat foganatosítottak. A házak egy részébe kártyás villanyórákat helyeztek, a kertetek felújították, fürdőházat alakítottak ki. Ennek ellenére a Velence telepi sikerekkel ellentétben az életminőségen nem változtatott a program, az áramlopások folytatódtak, a fürdőház vizesblokkjait szétverték, a kialakított közösségi kertek a gondozatlanság szimbólumaivá váltak. Kerítés, udvar, kert sehol nincs (22. ábra). A házak többsége komfort nélküli, a

⁹⁶ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: Ó1N_2017; Ó2N_2017; Ó5F_2018.

⁹⁷ <http://www.boon.hu/megmentettek-a-tortenelmi-koloniát-ozdon/2969451>

(Letöltés dátuma: 2017. október 9.)

<http://archivum.sajto-foto.hu/en/2012/kepek/todoroff-lazar-fotoi/hetes-telep>

(Letöltés dátuma: 2018. január 18.)

családok közutakról hordják a vizet, amelyekre szűkítőket kellett helyezni a pazarló vízfogyasztás miatt.

A két telepen végrehajtott rehabilitáció *eredményei szöges ellentétben állnak egymással*. A központi elhelyezkedésű *Velencén* a helyzet normalizálódott, a *társadalom heterogenizálódása* lassan, de biztosan elindult, a *gettósodást sikerült mérsékelni*. A város szélén lévő, fizikailag és szimbolikusan is zsákutcás *Hétesen* a beavatkozásokat *kudarccal* követte, a társadalmi és gazdasági helyzet változatlanul problematikus, az etnikailag homogén gettó leszakadása megállíthatatlan.

Összefoglalva a gettók vagy gettósodó településrészek, negyedek, szomszédsági egységek a többségi társadalom számára „*feleslegessé*” váló ún. *hely nélküli terek*, amelyek nem biztosítják a magasabb társadalmi státuszú családok számára a megfelelő életforma kialakításának lehetőségét. A tény, hogy az alacsony társadalmi státuszú döntően cigány és (mély)szegény családok ebbe a térbe szorultak, plasztikusan mutatja mind a *társadalom elkülönítési törekvéseit*, mind a *halmozottan hátrányos helyzetű családok társadalomban elfoglalt, pontosabban társadalomból kiszorított pozícióját*.

A helyi önkormányzatok igen hathatósan közreműködtek abban, hogy az etnikai gettók kiterjedése és homogenitása nagymértékben csökkenjen az elmúlt évtizedekben, helyüket pedig átvette a szinte észrevétlen *dzsentifikáció*. Ezt azonban *de- és/vagy antiszegregációs*⁹⁸ *célzatú városrehabilitációs projektekkel* érték el, amelyek végérvényes bontásokkal és a nem kívánatos területeken élő szegények és cigányok jelentős részének kiszorításával jártak. Ezek olyan *kvázi-szociálpolitikai tevékenységek* a "rehabilitált" területeken, aminek következményeként magasabb státuszú *kvázi-modern városrészek* jönnek létre – állítja Ladányi (2005). A felszínen megjelenő látszólagos sikert beárnyékolja a tudat, miszerint az *etnikai alapú gettósodás* mértéke nem csökkent számottevően a térségben, helyette *mintázata változott meg*, tehát a *szegregáció fennmaradt* – módosult formában. A kiterjedt, városközponthoz közel elhelyezkedő gettók egy része eltűnt, helyüket a *térben fragmentált*, nagyobb számú, etnikailag hasonlóképpen homogén negyedek vették át. Tovább *fokozódott a legszegényebb családok koncentrációja a város szélén elhelyezkedő szegénytelepeken*, a külterületi lakhatás céljára alkalmatlan „ingatlanokban”, valamint a gyors ütemben gettósodó térségbeli aprófalvakban. A vizsgált térségben – az országos trendekkel megegyezően – megjelent és népesedik a *szegényeknél is*

⁹⁸ Deszegregáció alatt az elkülönítés megszüntetésére irányuló cselekvést értem, antiszegregáció viszont a már kialakult szegregátumokban a szegregáció oldását célzó cselekvések halmaza.

*szerencsétlenebb jövőnélküli nyomorban*⁹⁹ élők csoportja. Kettejük közötti fő különbség, hogy a *szegény* emberben él a remény sorsa jobbra fordulását illetően, képes tenni is érte, létezik kitűzött célja, így a szegénységből vissza lehet kapaszkodni. A *nyomor* ezzel szemben megroppantja a családi/települési közösségeket és generációról generációra öröklődik. Ha a gettókban az ott élők többsége nincstelen, a település képtelen lesz önerőből kilábalni a nyomorból (Ózdi Esélyegyenlőségi Program, 2013). A *tartós szegénységben élők időhorizontja beszűkül*, nem képesek a tervezésre, a mindennapok aktuális igényeinek kielégítésére.

Az etnikai és társadalmi státuszt vizsgálva homogénné vált gettók kialakulása egy *zsákutcába torkolló folyamat*, amelynek számos lépcsőfoka van. A többségi társadalom által egyveretűnek tartott gettók társadalma a devianciák, a bűnözői szubkultúrák, a törvényen kívüli lét béklyóit egyformán magukon viselik, függetlenül attól, hogy regionális, intraurbán elhelyezkedésük, társadalmi rétegzettségük, etnikai megosztottságaik tekintetében módfelett *differentiált területi-társadalmi csoportokról* van szó.

Az ördögi kör az adott településrész nagyságától, népességszámától, az ottani társadalom egyveretűségétől, a kialakult problémák súlyosságától függően előbb-utóbb öngerjesztővé és megfordíthatatlanná válik, épp ezért a gettósodás mértékének súlyosbodása lehetetlen *szigorú és következetes felsőbb kormányzati nyomás* nélkül, ugyanis elkerülhetetlenül sérülnek az egyének, közösségek, önkormányzatok érdekei. Ennek ellenére Kemény és munkatársai (2004) azt állítják, hogy hatvan év alatt jelentős állami pénzek felhasználásával, nagy apparátusok megmozgatásával annyit sikerült elérni, hogy *a cigányság és a nyomorban élők néhány fokkal jobb lakáskörülmények között, de a többségi társadalom lakáskörülményeitől és életszínvonalától nagy távolságra leszakadva közel azonos szeparációs szinten él, mint annakidején*. Ladányi (2012) megfogalmazásával élve; ez a végletesen leszakadó csoport tulajdonképpen a „*másik Magyarországot*” alkotja.

⁹⁹ Hangsúlyozandó, hogy a szegénység vagy nyomor nem etnikai probléma, mert a cigányokat és nem cigányokat egyaránt sújtja.

4. GAZDASÁGI ÁTALAKULÁS

4.1. Elmúlt három évtized strukturális gazdasági változásai

Transzformációs visszaesés: az 1990-es évtized válságjelenségei

A térség XX. századi gazdasági fejlődését *három fő történelmi-politikai hatás(együttes)* formálta. Egyrészt a *trianoni békeszerződés* aláírása következményeként *megváltozott határok*, ezáltal az ország egykori központi elhelyezkedésű térsége gyakorlatilag egyik napról a másikra *perifériává vált*, így megkezdődött a *ruralizálódás*. A határmódosítás pedig végérvényesen megváltoztatta (egyes esetekben megszüntette) az évszázadok során kialakult gazdasági, kulturális, közigazgatási, családi kapcsolatokat (Karvalics, 1996; Valuch, 2014; Káposzta, 2016).

A II. világháborút követően beszélhetünk a második változásról, ettől kezdve a megye számos településének fejlesztése a *szocialista iparosítás* idején prioritást kapott. Ekkor különböző hatalmi rendszerek és azok *ideológiai diktátumai jelölték ki a jutalmazott és fejlesztésben negligált (büntetett) települések körét*. Az állami *redisztribúció kivételezett térségeként* az 1950-es években az *országos beruházások 15%-át Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (ennek 85%-át pedig a vizsgált iparvárosokban) valósították meg* (Ádám, 1985). Már az *Első Hároméves terv* értelmében *Miskolcot és Ózdot* (Budapesttel párhuzamosan) *ipari központtá fejlesztették*, sőt a Sajó mentét Magyarország *stratégiai jelentőségű nehézipari góciá*vá nyilvánították. Azonban a Borsodi-iparvidék több szempontból *sem volt megfelelő választás* ilyen mértékű nehézipari kapacitás létrehozásához. Egyrészt nem rendelkezett megfelelő alapanyagbázissal és a feldolgozáshoz szükséges energiahordozókkal, másrészt valódi ipari munkásság sem állt rendelkezésre, ugyanis a gyári dolgozók tömegeit főként északkelet-magyarországi és alföldi falvakból költöztették a városokba, majd több generáció alatt kialakult hagyományos életformájukat alapjaiban (és erőszakosan) transzformálták. Az „*egy gyár, egy város*” koncepció értelmében tudatosan *monofunkciós iparvárosokat építettek/fejlesztettek*, racionális kockázatelemzés nélkül, nem gondolván arra, hogy az esetleges *gazdasági konjunktúra-ciklusok változásai negatív hatással (is) lehetnek* a térségre. Ezen felül a városokat (főképp Ózdot és Kazincbarcikát) *alulurbanizáltság* is jellemezte az *extenzív iparfejlesztések* miatt, így az ipar lényegesen gyorsabban fejlődött, mint a városi infrastruktúra, valamint a lakosok életkörülményeit javító szolgáltatások (Szirmai, 1988; Barta, 2014). Ennek máig létező öröksége a *lakás- és kommunális fejlesztésekben való deficit*, amelyre a szocializmus idején Szelényi (1971) számításai szerint 30%-kal kevesebbet költöttek a minimálisan szükségesnél. Az 1980-as

évtized elején/közepén – amikor *felszínre kerültek az addig lappangó gazdasági válságjelenségek* – a megyében dolgozott az összes magyarországi ipari foglalkoztatott 9,3%-a, tehát 140.000 fő, amelyből 100.000 fő a nehéziparban tevékenykedett. A megye adta az ipari termelés 11%-át, ennek 90%-a pedig a nehéziparból származott, ezen belül a vegyipar 30%-kal, a kohászat 25%-kal, a bányászat 10%-kal részesedett (A megyei iparszerkezet átalakításának lehetőségei, 1988). A Sajó mente megyén belüli (túl)súlyát bizonyítja, hogy az ipar csaknem 80%-a, az állóeszköz-állomány 90%-a a három városban és annak ipari agglomerációjában koncentrálódott (Borsod-Abaúj-Zemplén Megye hosszú távú társadalmi-gazdasági koncepciója, 1988; Czomba, 2008; Kalocsai, 2003).

Harmadik alapvető változást az 1980-as évek elején induló, majd az évtized végére megállíthatatlan, a nehézipar (és a Borsodi-iparvidék) válságát okozó *transzformációs visszaesés* jelentette. Tatai (1991) által meghatározott három válságkategória (időszakos, strukturális és történelmi) közül a *Miskolc – Ózdi-iparvidék a strukturális válságterületek eklatáns példájává* vált. Ennek eredményeként a II. világháborút követő időszakban az egyik legdinamikusabban fejlődő ipari térségéből négy évtized múltán Magyarország mélyen gyökerező feszültségekkel terhes válságrégiója lett fokozódó térségen, valamint településen belüli egyenlőtlenségekkel és *konfliktusok sokrétűségével*. Ebben az időszakban egyértelművé vált, hogy *a múlt továbbélő strukturális hibái az átalakulás teremtetten válsággal keveredtek* – állítja Losonczy (2005). A rendszerváltozást megelőző évtizedben a vállalatok korlátozott döntési jogköre, illetve a tudatosan torzított árviszonyok okán nem nyílt mód a makrogazdasági körülmények előre látható változása (pl. olajárrobbanás, technológia fejlődése, külföldi versenytársak megjelenése/megerősödése, infrastruktúra-fejlesztés szükségessége) folytán szuboptimálissá váló ipari telephelyek felszámolására, kapacitás-csökkentésére, új, profitábilis termelési helyszínek megnyitására (Koós, 2004). Mindazonáltal a térségi gazdaság, azon belül az ipar válságát okozó legfontosabb faktorként a *nehézipar négy évtizeden át tartó, támogatási mértékében változatlan preferáltsága* értelmezhető (Ehrlich, 1991). Az 1989-es politikai fordulathoz közeledve egyértelművé vált, hogy a szélsőségesen *egyoldalú és nagyzó iparfejlesztés nem folytatható tovább*, életképtelenné váltak az egyre korlátozottabb belső piacú magyar gazdaságban¹⁰⁰ (Czomba, 2008).

¹⁰⁰ A helyzet visszáságát mutatja, hogy a bányászat országos leépülésével ellentétben a nyolcvanas évek végi fejlesztéseknek köszönhetően irreális 11%-kal növekedett a teljesítmény és csak 1997-ben döntöttek a bányaművelés végleges (?) felhagyásával. Ez foglalkoztatási szempontból előnyös döntésnek bizonyult, ugyanis a több ezer „új” munkanélküli számát nem növelte, tehát a Kormány direkt késleltette a bányászatot érintő „ágazati rendszerváltást” (Germuska, 2002; Kalocsay, 2003; Czomba, 2008).

A rendszerváltozás keretében bekövetkező *főbb gazdasági változásoknak* többek között a tulajdonoszerkezet átalakulása, a (vad)privatizáció előrehaladottsága, majd kényszer-reprivatizációk, a nagyvállalati struktúra felbomlása, importliberalizálás, nehézipari exporttámogatások megszűnése, KGST piacok leépülése (ezáltal a nyersanyagbázis és a felvevőpiac elvesztése) számítottak. *Miskolc, Ózd és Kazincbarcika városi gazdaságait monolit iparszerkezet, a termelés szélsőséges területi és ágazati koncentrációja és drasztikus visszaesése jellemezte*, ezen felül sokasodó felszámolások és csődeljárások is sújtották a gazdasági entitásokat.¹⁰¹ A *szerkezetváltás* miatt recesszióba süllyedő térség és az ország gazdasági erőterei közötti *fejlettségi szakadék mélyülése, súlyos infrastrukturális hiányosságok, munkahelyek tízezreinek megszűnése* (országos szinten kirívó példa Ózd esete, ahol 1993-ban az ÓKÜ fokozatos leépítése következtében 12.000 fő veszítette el munkahelyét) okán a térség országos megítélése viharos gyorsasággal romlott, gyakorlatilag jelenkorunkig érvényes és meghatározó *megbélyegzéshez* vezetett. Hangsúlyozandó, hogy az előzőekben felsorolt problémák nem a *piacgazdasági átmenettel* kezdődtek, csupán ez *hozta felszínre a konfliktusokat*. Kocziszky és Lórántné Orosz (2001a) véleménye szerint a rendszerváltozás környéki turbulens években, a *kibontakozó (új)kapitalizmus* eredményezte társadalmi és gazdasági változások következtében leomlottak azok a „paravánok”, amelyek a virtuális teljesítmények és eredmények fenntartása érdekében a valós helyzetet voltak hivatottak leplezni. Beluszky (2000) hozzáfűzi, hogy az ipari keresők számának látványos csökkenésével alapvetően *megváltozott a városok funkcionális szerkezete, sokszínűsége, a településhálózati helyzete és lakóinak évtizedek alatt kialakult életformája*.

A nyolcvanas évek legvégétől alapvetően átalakultak a települések fejlődését/fejlesztését befolyásoló tényezők. Az *állam szerepét átvette a piac*, ami nyilvánvalóan előtérbe állította a *gazdasági racionalitást* (Valuch, 2014). Ennek köszönhetően különösen az 1990-es évtized első éveiben kirívó mértékű és hatású változások következtek be a térség gazdaságában és foglalkoztatási helyzetében a *kohászat, bányászat és gépipar visszafejlesztése* miatt. Sőt, visszaesett a könnyűipari, építőipari és mezőgazdasági termelés volumene és értéke is. A transzformáció mértékének súlyosságát mutatják a Központi Statisztikai Hivatal számításai, amelyet Karposné (1997, 1998), Kocziszky (2001b) és Czomba (2008) munkái összegeznek. Ezek szerint az *1992. megyei évi termelés az 1989-es év felét sem érte el* (országos szinten a csökkenés volumene 32–35% volt). *1990–1992 között 43%-os volt az ipari termelés visszaesése az országos 27%-kal szemben*. A barnaszén harmadát, az acél felét, a PVS, etilén, propilén, polipropilén teljes

¹⁰¹ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: G3F_2018; B6N_2018; B7N_2018.

egészét itt bányászták ki, állították elő, ezt követően a kohászat 80%-os, a gépipar 64%-os, a vegyipar 30%-os visszaesést könyvelhetett el. A megye részesedése a gazdasági szervezetek országos beruházási teljesítményéből az 1990. évi 6,3%-ról 5,2%-ra mérséklődött, az egy lakosra jutó beruházási teljesítményérték 1990-ben 86%-át tette ki az országosnak, ez 1995-re 70%-ra csökkent. *1995-ben 40 külföldi érdekeltségű vállalat alakult a megyében, amely az országos érték 1%-a* (KSH Területi Statisztikai Évkönyv, 1995). A társadalmi-gazdasági struktúrák ilyenén meggyengülése alapvetően mérsékli az újjáélesztés esélyeit, emellett növeli a társadalmi költségeket. 1990-ig a fejlettség növekedése mögött dominánsan strukturális tényezők (ágazati hatások) álltak, azonban a *piacgazdasági átmenettel felértékelődött a lokalitás, a helyi adottságok szerepe* – állítja Horváth (1998).

Az 1990-es évtized első felében a kelet- és közép-európai országokat kivétel nélkül érintő *transzformációs leépülés* miatt kialakult válság *negatív hatásait az évtized második felére sikerült konszolidálni* olyannyira, hogy a Sajó menti térség gazdaságában *pozitív jellegű változások* indultak meg. Nőtt az ipari termelés volumene, emelkedett a helyi illetőségű ipari vállalkozások exportja, az évezred végére érezhetően csökkentek a foglalkoztatási gondok (részint a precedens nélküli *állami támogatások* miatt,¹⁰² részint az ellehetetlenedett életfeltételek okán felgyorsult *szelektív elvándorlásnak* köszönhetően).¹⁰³ A *nagyvállalatok leépülése/bezárása* után az elbocsájtott dolgozók egy része *kényszervállalkozásba* kezdett, de a megfelelő gyakorlati tapasztalat, tőke és képzettség hiánya késleltette a vállalatalapítási lázat. Ezek a vállalkozások információ hiányában vagy tiszavirág-életűek lettek, vagy a túlélésért küzdöttek profittermelés nélkül. Az évtized második felében viszont körvonalazódott azon döntően *feldolgozóipari profillal rendelkező vállalkozások köre*, amelyek a megváltozott gazdasági miliőben is *életképesek és további fejlődésre, kooperációra alkalmasnak* nyilvánultak.¹⁰⁴ Ez azért létfontosságú – amint Barta (2003) rávilágít –, ugyanis 1990 után a vidéki Magyarországon a gazdasági fejlődés motorjának – az újraiparosodás értelmében – a *feldolgozóipart* tekintették, a *vidéki területi fejlettségi séma átrajzolódásának* okaként is elsősorban feldolgozóipari ágazatok telephelyválasztását, területi elhelyezkedését jelölték meg.

A pozitív folyamatokkal párhuzamosan megkezdődött a *gazdasági térszerkezet* mai napig érzékelhető *fragmentálódása*. A *dinamikus pólusok* (pl. Miskolc) és *leszakadó, depressziós térségek/települések* (pl. Ózd) közötti *különbségek* egyre markánsabbá váltak, majd *megkövesedtek*. Lassú stabilizáció indult az iparban, miközben alapvető *strukturális*

¹⁰² Részletesebben a 6. fejezetben olvasható.

¹⁰³ Részletesebben lásd a 3. fejezetet.

¹⁰⁴ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: G1F_2017; B1F_2017; K5F_2018.

változásokat foganatosítottak; a kohászat és gépípar teret veszített, a vegyipar nagyrészt megőrizte pozícióját (ennek köszönhetően *tudott talpon maradni Kazincbarcika*), az élelmiszeripar részaránya ugyanakkor látványosan növekedett (Kalocsay, 2003). Országosan 1997-től indult meg a *gazdasági konjunktúra*, sőt 2000-re az országos GDP elérte a rendszerváltozáskor mért szintet. A Sajó menti ipari térségben a kiemelt támogatásoknak köszönhetően¹⁰⁵ 1997-től érzékelhetően nőtt a külföldi tőke befolyása főként *multi- és transznacionális cégek* formájában, ezzel együtt a *térségi kis- és középvállalkozások* – kihasználva a hirtelen támadt keresletet – kötelező korszerűsítést, termékfejlesztést követően beszállítókká is vál(hat)tak. Ebben az évben lehetett először *ipari park* címre pályázni munkahelyteremtés, szerkezetváltás, terület- és/vagy épülethasznosítás és az adott település szerkezeti és funkcionális átalakulásának elősegítése céljából. Ezzel a lehetőséggel mindhárom borsodi-iparvidéki város élt, *Ózdon és Kazincbarcikán 1997-ben alapítottak barnamezős ipari parkot*, *Miskolc–Diósgyőrben pedig 1998-ban* úgyszintén *egykori ipari területet minősítették át*. Mindazonáltal a pozitívumok ellenére sem a megyében, sem a vizsgált városokban *nem sikerült* az ország fejlett centrumtérsegeihez történő *konvergencia* megvalósítása. A *megyei GDP 1994-ben az országos teljesítmény 76%-át, 1997-ben 69%-át, 2000-ben 64%-át adta* (lsd. 24. ábra).¹⁰⁶ Sőt, a *munkaerőpiac és a foglalkoztatás* is stagnált, így riasztóan nőtt a térség lemaradása az ország régi-új fejlődési pólusaihoz, tengelyeihez képest.

Konszolidáció és stabilizáció, városfejlődési pályák elágazódásai az új évezred küszöbén

A három város *fejlődési pályája* tekintetében egyik *fő útelágazódás az évtized legvégéhez köthető*, ugyanis ekkortól beszélhetünk a *Borsodi-iparvidék kapaszkodó térséggé válásáról*, pontosabban *Miskolc és agglomerációja* esetében. Kiss (2010) magyarázatával szoros egyetértésben az 1990-es évek elején az ország legfejlettebb gazdasági tengelye, *a Győr – Tatabánya – Budapest axis*, az *évtized folyamán szakaszosan hosszabbodott a keleti országrészek felé*, köszönhetően elsősorban az *M3-as autópálya* meghosszabbításának és annak közelében lévő városok (pl. Gödöllő, Hatvan, Gyöngyös, Eger) döntően *külföldi ipari beruházásainak*.¹⁰⁷ Ettől függetlenül az ezredfordulóra a példátlan kedvezmény, támogatás,

¹⁰⁵ Részletesebben lásd a 6. fejezetet

¹⁰⁶ A visszaesés mértékét illusztrálандó Enyedi György és Horváth Gyula 1975-re vonatkozóan kiszámították a megyei GDP-eket a jelenlegihez hasonló metodikát adaptálva és BAZ megye az országos átlag 111%-án állt (Enyedi – Horváth, 2002)

¹⁰⁷ A fejlődés mögött az Észak-magyarországi régió településeit célba vevő külföldi tőkebefektetések 28 százalékos növekedése és a beruházások élénkülése állt. Itt valósult meg a nemzetgazdasági beruházások 11 százaléka. (Kaprotné, 1997)

lobbizás ellenére mind a térségi gazdaságot, mind a társadalmat vizsgálva *átütő sikerrel botorság lenne beszélni*, ugyanis országos összehasonlításban a megye a sereghajtók táborát képtelen volt elhagyni, *GDP-jét tekintve a 17., 18. helyen „várakozott”*. (A megyék GDP-jének alakulását lsd. az 24. ábrán). Ennek legfőbb oka között említhető, *hogy a kilencvenes évtized első felében főként a válságelemek* (jelen esetben ágazatok) *polarizáló hatása tűnt erősnek*, amely tekintetben Borsod-Abaúj-Zemplén megye jelentős hátrányból indult. Míg az *évtized második felében inkább a dinamikahordozó faktorok* (pl. feldolgozóipari ágazatok, külföldi működő tőke letelepedése, idegenforgalmi fejlesztések, autópálya-menti helyzet) *váltak a területi tagolódás okozóivá* (Nemes Nagy, 2001; Lócsei, 2004), azonban ebből a szempontból is súlyos *versenyhátrányban* szenvedett a megye. Hangsúlyozandó, hogy az 1990-es években az ország térszerkezete még kiforratlan volt, gyorsan változott, egyaránt tartalmazott visszaszoruló-megszűnő és új elemeket (Beluszky, 1999). Az *évtized végére a regionális és térségi differenciák váltak meghatározókká*, ennek következményeként *dinamizálódó térségek* és összefüggő, nagy kiterjedésű *válságócok* jellemezték a térbeli mintázatot. Az említett mozdíthatatlannak tűnő különbségeknek egyik releváns példaként tekinthető a Miskolc – Kazincbarcika – Ózd ipari tengely, amely kapcsán Beluszky (1999), Lengyel – Rechnitzer (2000) és Rechnitzer (2002) véleménye egybeesik azon a téren, hogy *a jövedelemszerzés lehetőségei, a befektetői döntések és attitűdök, a munkaerő-piaci helyzet, a vállalkozások esélyei, valamint a lakásállomány növekedése váltak fő dinamikahordozó tényezőkké*. Ezzel szemben a településhierarchiában elfoglalt hely és az infrastrukturális, intézményi ellátottság területi-települési fejlődést befolyásoló hatása mérséklődött. Kiss (2001) az előzőek mellett kiemeli, hogy a *globalizálódó világ gazdaságban* a külföldi működő tőke telephelyválasztásának tradicionális elemei háttérbe szorultak, míg helyüket átvette az időtényező, az elérhetőség, a kommunikációban betöltött szerep és az életminőség. Ezen szempontok figyelembe vételével nem meglepő, hogy a Borsodi-iparvidék csaknem egy évtizedig *pozícióját veszített, stagnáló-hanyatló térségként* próbált talpon maradni versenytársai között. A térség strukturális átalakulásában *az új évezred elejéig a leépülés/leépítés és stagnálás* dominált. A gazdaság szervezeti és tulajdonosi korszerűsödése jelentősen elmaradt az ország centrumtérségeiben tapasztaltaktól, a progresszív *új ágazatok térhódítása*, a technikai modernizáció pedig csupán szűk szegmensben és *térben koncentráltan, szigetszerűen* jellemezte a vizsgált városokat (Lórántné Orosz – Simkó, 2001). Az *elhúzódozó változást* és a fejlődés elindulását befolyásolta (lassította) a térségi vállalkozói gondolkodásmód változatlansága, az innovációk eseti megjelenése, ezek beágyazhatóságának hiányossága és parciális elterjedése. Tapasztalat híján kevésbé hatékony módszertani eszközkészlet

alkalmazása volt kimutatható a külföldi befektetők megnyerése terén, ezen kívül a lobbitevékenység sem tűnt túlzottan eredményesnek,¹⁰⁸ ugyanis a nagyüzemi feltételek között dolgozók és azt vezetők körében a vállalkozói hagyományok, kockázatvállalási hajlandóság gyakorlatilag hiányzott.

A 2000-es évekre sikerült a térség teljes leszakadását, az ellehetetlenülést megállítani igaz, az egy évtizednyi lemaradás miatti versenyhátrány – településenként eltérő súllyal – azóta is érezteti hatásait. Az új évezred első fél évtizede a reindusztrializációs (újraiparosodási) szakasz kezdetével fémjelzett, ennek keretében új termékek, tevékenységek jelentek meg. Sőt, a megszűnt vagy befolyását veszített tradicionális ipari ágazatok helyét magasabb hozzáadott értékű, növekvő termelékenységet biztosító tevékenységek vették át. Barta és szerzőtársai (2008) Nemes Nagy (1999) megállapításait alapul véve a 2003-as évet jelölték meg a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei újraiparosodás referenciapontjaként. A gépiparhoz tartozó, új technológiával termelő, exportorientált, nagy termelékenységű, illetve korábban a magyar ipari struktúrából hiányzó ágazatok kerültek előtérbe úgy, mint a járműipar, az elektronikai és a híradástechnikai ipar (Barta – Czirfusz – Kukely, 2008). Jóllehet az iparban foglalkoztatottak abszolút és relatív aránya a technológiai fejlesztéseknek és a kisebb munkaerő-igényű munkafolyamatoknak köszönhetően általánosságban nem emelkedett látványosan. Az újraiparosodás következtében alapjaiban változott meg a térség és annak központi funkciójú városainak gazdasági karaktere, jórészt a külföldi működő tőke beruházásainak köszönhetően (Kiss, 1998), akik főként a települések adta kedvezményeket (pl. csökkentett mértékű HIPA vagy teljes HIPA mentesség, ingyen felajánlott építési telek, az önkormányzat költségén kiépített vonalas infrastruktúra, vállalati inkubáció megszervezése) és olcsó, de képzett munkaerő-kínálatot használták ki (Valuch, 2014). A külföldi működőtőke-befektetések segítettek túljutni a gazdaság transzformációs válságán, biztosították a fokozatos növekedést, valamint hozzájárultak a modernizálódáshoz (Barta – Kukely, 2007). Ezzel kapcsolatban fontos kiemelni, hogy mind a perifériák, mind a félperifériák globalizációs áramba lépésével, a nemzetköziesedés szintjének növekedésével az addigi főként kvantitatív alapú gazdasági változásokat a kvalitatívak követték (Dicken, 1999; Simai, 2002). A konszolidálódott gazdaság kardinális feltételét jelentette a reálbérek kedvező alakulása, amely a magyar gazdaságtörténet leggrandiózusabb egyszeri béremelése, a 2002-ben bevezetett és 800.000 munkavállalót érintő 50%-os közalkalmazotti béremeléseknek és a minimálbér adómentessé tételének eredményeképp érzékelhetően javult.

¹⁰⁸ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M7F_2018; Ó5F_2018; K2F_2017.

Az *Integrált Szerkezetátalakítási Program*nak köszönhetően 9,6 milliárd Ft jutott a megyének fejlesztésre. A térség korábbi gazdasági profiljával szinkronban a vas- és fémmegmunkálás, valamint a gép- és műszeripar a támogatások 50%-ában, a vegyipar és építőanyag-ipar 10–10%-ban, az élelmiszeripar 12,6%-ban, a könnyűipar pedig 19%-ban részesült. Az integrált program támogatásainak, valamint az 1990-es évek második felében a magyar gazdaságfejlesztésének szimbólumává váló ipari parkok és vállalati övezetek¹⁰⁹ által nyújtott kedvező feltételek felbátorítottak néhány jelentős külföldi befektetőt, akik úttörőként hatoltak be a súlyos szerkezetválságból épp kievickélni próbáló térség gazdasági szférájába. Mind ágazatilag, mind területileg koncentrált ipartelepítés történt. Ezt bizonyítja, hogy az ezredforduló környéki külföldi befektetések nagy része Miskolcon összpontosult (főként a város nemzetközi autópálya-hálózatba csatlakozását követően), míg a továbbra is egyoldalú ipari bázisától függő Kazincbarcika és a forgalmi árnyékhelyzetben lévő Ózd kisebb volumenű инвестиációkkal bővült. A megjelenő külföldi működő tőkéket jellemzően feldolgozóipari tevékenységre specializálódott magas műszaki színvonalú multi- és transznacionális cégek képviselték, többek között a Ross Mould (1997), a Shinwa (1998), a Robert Bosch (2001, 2003) Miskolcon és a General Electric (1998) Ózdon. A megmaradt vagy technológiai korszerűsítésen átesett, majd újraindított acélipari üzemek kisebb kapacitásra és elsősorban minőségi acéltermékek előállítására fókuszáltak. Alapvető átalakulások jellemezték a gépipart is, ahol az egykori nagyüzemek talaján (szó szerint és átvitt értelemben is) egyre erősödő, rugalmas termékválasztékú, exportorientált közepes és kisvállalatok kezdtek megerősödni a térségi gazdasági térben (Lóránt, 2017). A kereskedelem is strukturális átalakuláson esett át, megjelentek a multinacionális bevásárlóközpontok, ezek azonban ellehetetlenítették az évtized során gombamód szaporodó kiskereskedelmi egységeket. Megkezdődött a térség (és városainak) egykoron szélsőségesen egyoldalú iparszerkezetének diverzifikációja, amelyet erősítettek a külföldi vállalatok korszerű, technológia-intenzív termeléssel és fejlesztéssel kapcsolatos követeléseai. Ennek nem volt hagyománya a térségben, így fontossá vált az innovációra alkalmas környezet, s megnőtt a kommunikáció és a szállítás szerepe is (Valuch, 2014). Ez az igény vezetett többek között a Robert Bosch Mechatronikai Tanszék 2004-es megalapításához a Miskolci Egyetemen.

¹⁰⁹A szabad vállalkozási zónák területei esetében fejlesztési, beruházási, adópolitikai és foglalkoztatás-politikai kedvezmények érhetőek el. Jelenleg az ország társadalmi-gazdasági leszakadással leginkább érintett 108 járása minősül szabad vállalkozási zónának. (27/2013. (II. 12.) Korm. rendelet a szabad vállalkozási zónák létrehozásának és működésének, valamint a kedvezmények igénybevételének szabályairól: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1300027.KOR>) (Letöltés dátuma: 2018. szeptember 8.)

A rendszerváltozást követő egy-másfél évtized alatt a térségi *dezindusztrializáció* nagyjából lezajlott, tehát *az ipar gazdasági makrostruktúráján belüli jelentősége, részaránya csökkent*, az ipari foglalkoztatottak száma visszaesett közel 20%-kal. (Nincs Magyarországnak olyan megyéje, ahol 10–12 év alatt oly mértékben zsugorodott volna a munkaerőpiac, mint Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, ugyanis az *1989-es 350.000 főnyi tömeg 150.000 fővel csökkent!*) Ezzel párhuzamosan teret hódított a szolgáltató szektor (Manzagol, 1993), viszont a *tercierizáció* üteme nem zajlott oly sebességgel, mint az ipar leépülése, így a piacgazdasági átmenet során a megszűnő ipari munkahelyek számát a szolgáltató szektor nem tudta hiánytalanul pótolni. Tartalmát vizsgálva Lux (2013) megállapítja, hogy *három aszinkron jelenség* zajlott az egykori szocialista iparvárosokban. (1) Megtörtént a szocializmus alatti *ipari dominanciájú gazdasági szerkezet természetes korrekciója*, valamint (2) *elkezdődött az értéktéremtés, a foglalkoztatás és fogyasztás új formáit hordozó modernizációs folyamat*. Végül (3) több esetben erőteljes *periferizálódás* ment végbe, korábbi ipari hagyományok tűntek el anélkül, hogy átvették volna helyüket más, magasabb hozzáadott értékű termelőtevékenységek, ezáltal *helyi szinten a gazdaság kiüresedett*. A pozitív hatások a városi centrumokban és azok agglomerációiban (pl. Miskolc és vonzáskörzete) jelentek meg először, majd a települések hierarchikus „lejtőjén” keresztül érkeztek meg alacsonyabb területi szintekre. Ezzel szemben a negatív következmények döntő többségben a társadalmi és gazdasági perifériák *szegregálódó településeit* terheltek (pl. Ózd és annak aprófalvas, gettósodó határ menti vonzáskörzete).

Beluszky és Győri (2004) a magyar városokat elemezték központi szerepköreik koncentrációja és versenyképességük, valamint azok változása tekintetében. Eredményeik alapján a Borsodi-iparvidék városainak gazdasági struktúraváltását *hullámzó, megélénkülő és lelassuló-visszaforduló szakaszokkal* jellemezték. Ez a tendencia azonban leginkább Miskolc esetében adekvát. *Miskolc „hullámvasutazását”* bizonyítja, hogy a szocialista érában zajló felfutása után már a *nyolcvanas években hullámvölgybe került a nehézipar*, a munkanélküliség, a kiemelt központi támogatások elapadása, a gyors népességszámcsökkenés miatt, ám a *kilencvenes évek közepétől ismét felszálló ágba* került. A város felzárkózott a *teljes körű ellátást nyújtó regionális központok* közé, annak ellenére, hogy gazdaságát (iparát) nem újították meg számottevő mértékben. A város rehabilitációja a városi funkciók bővülésével, modernizációjával vette kezdetét, ám *felsőoktatási, tudományos, kulturális szerepköre szerényebb maradt*, mint a többi regionális központnak. Ózd néhány évtizednyi középvárosi szintre emelkedést követően ismét a *kisvárosok csoportjába süllyedt*. Azon néhány alföldi és agglomerációs városi csoportot gazdagítja, amelynek nincs kimutatható vonzáskörzete, az ellátott vidéki lakosság aránya pedig

marginális. *Kazincbarcika* a gyáripár miatt emelkedett a *középvárosok élbolyába* (eközben a szomszédos Edelényt szándékosan elsorvasztották) és azóta *sem hagyta el ezt a településhierarchiai helyzetet*, megerősített központi funkcióinak és a borsodi megyeszékhelyhez való közelségének köszönhetően (Beluszky – Győri, 2004).

Az Európai Unió csatlakozást követő változások

A 2004-es *Európai Unió csatlakozásig* a térség gazdasági szempontból legfontosabb eredményei többek között a *területfejlesztési decentralizált intézményrendszer felállítása*,¹¹⁰ a *kis- és középvállalkozások alapítása* terén tapasztalható bátrabb attitűd és az újonnan életre hívott vállalkozások megerősödése, kooperációjuk szorossá válása. Látványosan fejlődött az infrastruktúra és a *térségi elérhetőség is javult (M30-as autópálya elkészült)*. Számos *inkubációs központot, klasztert, ipari parkot, vállalkozói zónát* hoztak létre. Privatizálták a szabadversenyessé piaczásztás által diktált körülmények között (is) életképes egykori nagyvállalatokat, intenzifikálódott a *külföldi működőtőke-beáramlás*, végül a *monokultúra béklyóját is sikerült többé kevésbé levedlenie* az egykori iparvidéknek – településenként eltérő mértékben. Az *iparban* a *vegyipari fejlesztések* mellett az *elektronika és járműipar* lassú fejlődése, *klaszteresedése* megindult, emellett a kereskedelem, idegenforgalom, vendéglátás, pénzügyi szolgáltatások megerősödése, piaci adaptációja az átlagosnál gyorsabb ütemben zajlott. A lajstromba vett pozitívumok ellenére – Bihall és Szilágyiné Baán (2005) meglátása szerint összességében a megye, azon belül a *Sajó mente gazdasági állapota csak keveset javult*. (Kivételt képeznek a *fejlett szigetek*, mint *Miskolc*). A létrejött vállalkozások tőkehiánya állandósult és a folyamatos körbetartozások, hitelfelvételek fejlesztéseiket is visszatartották. A *munkanélküliség*, az egyre súlyosabban jelentkező *munkaerőhiány* és a szakképzett aktív korú lakosok *elváándorlása* párhuzamosan sújtotta a gazdaságot. Habár az *EU-támogatások* elnyerésében a megye sikeresen szerepelt, ugyanakkor a gazdaság érdemi fejlesztésére rendkívül kevés összeg jutott.

Az évtized közepétől kezdve egyre fontosabb gazdasági befolyásra tettek szert a *borsodi klaszterek*. Ezek olyan direkt vagy indirekt módon kölcsönösen együttműködő cégek, beszállítók, szolgáltatók, kapcsolódó iparágak és a velük kooperáló intézmények földrajzi koncentrációja, amelyeket adott tevékenységen, termelésen belüli hasonlóságok, egymást kiegészítő/támogató jellegük kapcsol össze erős társadalmi beágyazottság mellett (Porter, 2000; Lengyel, 2003). Mind a hazai, mind a borsodi gazdaságpolitikai irányítás már a kilencvenes évek végén nyitott a *klaszter-koncepció*, mint a válságkezelés egyik Nyugat-Európában sikert hozó lehetősége felé. Ennek ellenére a *Borsodi-iparvidék félperifériás*

¹¹⁰ Bővebben 6. fejezetben olvasható.

(neofordista) jellege okán a nyugati minták átültetése akadályokba ütközött, de a lokális adottságokhoz idomuló klaszteresedés támogatása megindult. A specializációs profilok kialakítása abban az esetben járt sikerrel, ha gördülékenyen integrálódtak a városok már létrejött üzleti környezetébe, tudáskészletébe, intézményrendszerébe és gazdasági struktúrájába (Horváth, 2010; Kasabov, 2011; Lux, 2013).

Kelet- és Közép-Európa a világ autógyártásának egyik gócterülete, a gyártók gazdasági érdeke pedig az alkatrészek közeli beszállítóktól való beszerzése. Ennek okán három vezető beszállító, a *Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Kereskedelmi és Iparkamara* (BOKIK), valamint a *Miskolci Egyetem Innovációmenedzsment Kooperációs Kutatási Központ* részvételével 2006-ban miskolci központtal megalapították az *Észak-magyarországi Autóipari Klasztert* (NOHAC), amely a regionális/ipari klaszterek egyik mintapéldája (Lagendijk, 1999). Az összefogás célja egyrészt beszállítói pozíció szerzése a járműiparban, másrészt a már meglévő kapcsolatok további erősítése, valamint innovációs és jövedelemtermelő képességük növelése. Az alapítást követően számos további cég csatlakozott a NOHAC-hoz, amely 2018-ban 77 tagot számlál, akik zöme fém- és műanyag megmunkálással foglalkozik¹¹¹¹¹² (Józsa, 2014).¹¹³ Klaszteresedésre¹¹⁴ úgyszintén kiváló példa az *Észak-magyarországi Informatikai Klaszter*, amelyet 2007-ben alapított öt vállalat és jelenleg a gazdálkodó csoporthoz 41 vállalkozás tartozik. Elsődleges céljuk a gazdasági informatika, konvergens technológia, internet- és ipari informatika területén a tagvállalatok kutatás-fejlesztési és innovációs kapacitásainak egyesítésével, egymást katalizáló hatások erősítésével a globális gazdasági térben is piacképes termékek és szolgáltatások előállításának kialakítása.¹¹⁵

¹¹¹ <http://nohac.hu/index.php/en/about-us> (Letöltés dátuma: 2018. szeptember 6.)

¹¹² <http://bokik.hu/hu/borsod-abauj-zemplen-megyei-kereskedelmi-es-iparkamara/tortenet-2717> (Letöltés dátuma: 2018. szeptember 6.)

¹¹³ A klaszter tagvállalatai által foglalkoztatottak létszáma jelenleg meghaladja a 16.000 főt, árbevételük megközelíti a 730 milliárd forintot, export árbevételük 569 milliárd forint. (bokik.hu; nohac.hu)

¹¹⁴ 2011-ben egy különleges, térben specializált gazdasági és kulturális együttműködés intézményi alapjait tették le a Miskolc Belvárosi Gazdaságfejlesztő Klaszter megalapításával (bokik.hu). A BOKIK kezdeményezésére, a borsodi megyeszékhely főutcája és ahhoz szorosan kapcsolódó városi közterek együttes kezelését, méltó urbanus környezet megteremtését valósítják meg helyi vállalkozókkal karöltve. Céljuk, hogy a főutcai kép pozitívan változzon és visszanyerje korábbi szerepét, jelentőségét, attraktivitását. Ennek első lépése a kereskedelmi tevékenység színvonalának emelése és diverzifikálása, amely az elmúlt 7 évben látványosan elindult. Ezt a kedvező folyamatot pozitívan befolyásolta a miskolci belváros tömbrehabilitációi, a közterületek humanizáltsági fokának emelése és a ground floor kapitalizmus jegyében a főutcai épületek földszinti egységeinek gazdasági (főként kereskedelmi) célú hasznosítása.

¹¹⁵ <http://infoklaszter.hu/index.php/hu/a-klaszterrol> (Letöltés dátuma: 2018. szeptember 6.)

Gazdasági és pénzügyi válság hatásai

A gazdasági válság kibontakozása előtti néhány évben tapasztalni lehetett, hogy az ipari fejlődést az egy évtizedig uralkodó feltételek helyett *kvalitatív tényezők* kezdték meghatározni a települési és térségi versenyképesség kapcsán – írja Lux (2013). Ezek közé tartozik a munkaerő képzettsége és adaptációs képessége, helyi kormányzatok együttműködési készsége, helyi politikai klíma minősége, klaszterek, *kutatás és fejlesztés* kapacitásainak elérhetősége és bevonhatósága. Egyre fontosabbá vált a *hely és várostérségek szerepe*, az ott tapasztalható üzleti környezet, amely a válság évtizedében az egyik fő települések közötti *polarizációs* tényezővé vált. A 2008-ban kirobbant *globális pénzügyi válság* átlag felett sújtotta a sokrétű sérülékenységgel terhelt magyar gazdaságot. A fizetéseképtelenséget csak az IMF–EU 20 milliárd eurós áthidaló *hitelével* lehetett elhárítani, a *gazdaságpolitika fókuszába* pedig a *napi válságkezelés került* (Csaba, 2011). A *recesszió vertikális elmélyülése és horizontális kiterjedése* az épp stabilizálódott és fokozatos növekedést produkáló, azonban törékeny *rezilienciával* rendelkező Borsod-Abaúj-Zemplén megyei gazdaságot alapjaiban érintette. Globálisan, nemzeti és megyei szinten is a *legnagyobb veszteséget* – főként a kapitalista perifériák, félperifériák esetében – az *ipar*,¹¹⁶ ezen belül a *tartós fogyasztási cikkeket termelő iparágak* (pl. a feldolgozóipar, az ingatlanfejlesztés, az építőipar, az autógyártás, az elektronika) *szenvedték el*, tehát döntően azok az ágazatok, ahol *meghatározó a multinacionális cégek tulajdona* (Stiglitz, 2010; Kiss, 2011, 2013; Egedy, 2012). Az ipari és feldolgozóipari beruházások tekintetében elsősorban a globális gazdaságra érzékenyebben reagáló, specializálódott, a nemzetközi kereskedelembe jobban integrálódott, exportra termelő ágazatokban következett be a visszaesés (Köllő, 2010; Kiss 2010, 2013). Emiatt a külföldi működő tőke által már az 1990-es évek elején felfedezett *nyugat-dunántúli megyék*, illetve az újraiparosodást a 2000-es évek első felében megkezdő *Borsod-Abaúj-Zemplén és Heves megyék estek vissza leginkább* (Löcsei, 2010; Egedy, 2012). A recesszió számos, az elkövetkező egy évtizedet meghatározó *negatív következménnyel* járt. A külföldi működőtőke-befektetések aránya csökkent (a megye esetében főként a gépipari beruházások esetében releváns tényező), számos *vállalat szűnt meg* és kevesebben alapítottak új vállalkozást, a fejlesztések dinamizmusa visszaesett.¹¹⁷ *Létszámleépítésekkel*, részmunkaidős foglalkoztatással, befagyasztott vagy csökkentett bérekkel próbálták életben tartani a vállalatokat, ennek ellenére a 2011-ben megyei szinten mért 17,5%-os *munkanélküliség* 1993-as 19,9%-os

¹¹⁶ Legdrasztikusabb foglalkoztatás-csökkenés az ipart sújtotta: 2008 és 2010 között 11%-kal csökkent foglalkoztatási részesedése, ezen belül az építőiparé 15%-kal vesztett súlyából (Bálint, 2013).

¹¹⁷ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M9F_2018, Ó4N_2018; G4N_2018; B6N_2018;

„történelmi szintet” kis híján elérte (lsd. 26. ábra). Ezeken felül súlyos eladósodás, körbetartozások és kényszerű hitelfelvételek is terhelték a helyi és térségi munkáltatókat. A *Borsodi-iparvidék városi gazdaságait is alapjaiban rengette meg a válság*. Szimbolikus jelentőségű a *diósgyőri acélgyártás végső leállítása 2009 februárjában* és a megmaradt 880 dolgozó elbocsátása. Ugyanígy 2009-ben a *kazincbarcikai BorsodChemben* is 5–800 fős létszámleépítést jelentettek be, viszont korkedvezményes nyugdíjazással 200 főre „csökkentették” az elküldött munkaerő számát. A vegyipari mamutvállalat működése is veszélybe került a válság kitörése utáni évben, amelyet csak állami segítségnyújtással tudtak életben tartani, végül a 2011-es *kínai tulajdonba kerüléssel* sikerült hosszú távon stabilizálni a működést. Ózdon a *General Electric*, valamint Miskolcon a *Shinwa* is ideiglenesen közel felével csökkentette a dolgozói létszámát. A KSH mérései szerint *6,8%-ot csökkent a GDP Magyarországon 2008 és 2009 között*, míg *Borsod-Abaúj-Zemplén megye GDP-je 6,2%-ot, az ipari termelés volumenindexe pedig 17,6%-ot csökkent* (Lsd. a GDP 23. és 24. ábrán). A munkanélküliek számának emelkedésével a nemzetállamok egyre nagyobb pénzeket voltak kénytelenek a gazdaságba, illetve a bankrendszerbe pumpálni a helyzet konszolidálására, amely *mentőcsomagok* több-kevesebb sikerrel jártak (Boros – Pál, 2011). A válság munkapiaci hatása térben különböző erősséggel jelent meg. Kezdetben az exportorientált (ipari) vállalkozások körzetében emelkedett jelentősen az álláskereső száma, azaz a legfejlettebb vidéki térségek *viSSzaesése* volt a leglátványosabb (Lőcsei, 2010). A fejletlen területeken (pl. Ózd térsége) viszont a hosszú távú *negatív társadalmi-gazdasági folyamatok fennmaradásáról és tovagyűrűzéséről* beszélhetünk, így a válság jelentős ingadozásokat nem eredményezett az egyensúlytalanságtól, foglalkozási problémáktól szenvedő városok munkapiacain. (Egedy, 2012)

6. táblázat: *A kistérségi szintű bruttó hozzáadott érték változása (2010/2000; 2005/2010) (%)*

	Bruttó hozzáadott érték változása		Megoszlás (megyei szinten)
	2010/2000	2005/2010	
Miskolci kistérség	48,9	3,3	44
Ózdi kistérség	-33,6	-6,4	2,6
Kazincbarcikai kistérség	0,1	-1,3	14,6
BAZ megye	28,3	1,8	
Magyarország	76,9	34,6	

Adatok forrása: KSH

A 6. táblázat illusztrálja a *bruttó hozzáadott érték* alakulását mind megyei, mind városi szinten. Eszerint a térség fokozatos fejlődése 2005-ig tartott, majd megindult a visszaesés, amely a válság idején tetőzött. Kiemelendő Miskolc részesedése, amely a megyei

bruttó hozzáadott érték csaknem felét adja. Ezen kívül a BorsodChem miatt Kazincbarcika (és a szintén vegyipari óriás, Tiszaújváros) részesedése nagymérvű. Ezzel szemben a megye második legnépesebb városa, Ózd és térsége csupán 2,6%-ban járul hozzá a megyei összértékhez. A 2000-es évtized második felének válsággal sújtott periódusa stagnálást (Kazincbarcika és Miskolc) és visszaesést láttat. Az egész évtized teljesítményének görcső alá vétele után bizonyítható, hogy a megyén belüli városok alapjaiban eltérő fejlődési pályája. Egyrészt kitűnik a megyeszékhely körüli gazdasági koncentráció (gazdasági vízfej-jelleg), másrészt Ózd fokozatos leépülése, ahol a hozzáadott érték 33,6%-ot csökkent egy évtized alatt. Borsod-Abaúj-Zemplén megye gazdasági teljesítménye reálértéken 2011-re 82%-kal nőtt 2000-hez képest, ami jelentősen elmarad az országos GDP 111%-os gyarapodásától, így a megye magyarországi gazdasági teljesítményében való részesedése 4,76%-ról 4,12%-ra redukálódott, utalva az országon belüli fejlettségi polarizáció erősödésére (ITS – Borsod-Abaúj-Zemplén megye, 2013).

2010 utáni fellendülés

2010 tavaszán a *fellendülés* jeleit lehetett észlelni a szekunder szektorban, növekedésnek indult a termelés szintje az export és a foglalkoztatottsági létszámmal párhuzamosan (Lőcsei, 2010). Ezek után azonban a *külföldi működő tőke* ugyanazokra a kedvező adottsággal rendelkező településekre fókuszált, mint a 2000-es években. Ezt bizonyítja egyrészt a Bosch miskolci gyártóegység-bővítése 2011-ben és 2016-ban, valamint a Takata 2014-es letelepedése. Mindkét gyár nagymértékben erősíti a modern ipart egy olyan térségben, ami évtizedeken keresztül próbálta levetkőzni magáról a szocialista időszakban megcsontosodott avított iparstruktúráját. Fejlődési pályájukat tekintve Miskolcon a gazdasági átalakulás lényegében lezajlott, mérséklődtek azok a tényezők, amelyek válságövezetté minősítették a Szinva parti nagyvárost, így a 2000-es években kiharcolt versenyképességét ismét növelni tudta. Kazincbarcika gazdasága is talpra állt, köszönhetően egyrészt a BorsodChem Wanhua Group általi megvásárlásának, emellett a Kormány, a Városi Önkormányzat és a Wanhua által 2014-ben aláírt, a hosszú távú stabil működés reményében született stratégiai megállapodásnak. Ózd és vonzáskörzete azon veszélyeztetett térségek közé került (ismét), ahol a válság hatásai maradandó gazdasági (és társadalmi) sebeket hagytak. A gazdasági fellendülés a városzsugorodásoknak is betudható, ugyanis az országos átlagnál nagyobb mértékű lakosságszám-csökkenésből következően a termelékenység növekedett. A javulást bizonyító tényektől függetlenül a térség gazdasága az országos átlagnál nagyobb mértékben kitett a globális hatásoknak. Mind a kilencvenes évek eleji strukturális válságból, mind a 2008 utáni hitelválságból történő talpra álláshoz

elengedhetetlenek voltak az ipari beruházások, de az *egyoldalú gazdasági struktúra függő fejlődési pályára* „állítja” a Sajó menti városokat, ezáltal a mezo- és makrogazdasági változásoknak veszélyes mértékben ki vannak és lesznek téve – munkaerő-piaci vonzaskörzeteikkel együtt.

7. táblázat: Magyarország 2017-es Top 500 cége közül a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei székhellyel rendelkezők

Nagyvállalat neve	Országos helyezés	Megyei helyezés	Város	Összes árbevétel (millió Ft)	Foglalkoztatottak száma
BorsodChem Zrt.	17.	1.	Kazincbarcika	437.438	2577
Robert Bosch Energy and Body Systems Kft.	39.	4.	Miskolc	254.054	2351
Robert Bosch Power Tool Kft.	88.	5.	Miskolc	119.699	2434
BorsodChem MDI Termelő Kft.	105.	6.	Kazincbarcika	96.610	n.a.
S.E.G.A. Hungary Kft.	160.	7.	Miskolc	56.884	1784
ÉMÁSZ Nyrt.	193.	9.	Miskolc	49.503	n.a.
BC-Energiakereskedő Kft.	227.	10.	Kazincbarcika	44.154	n.a.
ÉMÁSZ Hálózati Kft.	228.	11.	Miskolc	43.680	634
Waberer's-Szemerey Kft.	346.	14.	Miskolc	29.712	n.a.
ÓAM Ózdi Acélművek Kft.	355.	15.	Ózd	29.039	536
Unió Coop Zrt.	359.	16.	Miskolc	28.484	72
Észak-Kelet Pro Coop Zrt.	398.	17	Miskolc	25.679	1760

Forrás: Heti Világgazdaság (HVG) 45., 52–61. (2017. november 9.)¹¹⁸

¹¹⁸ <http://ceginformacio.creditreform.hu> (Letöltés dátuma: 2018. február 8.)

Borsod-Abaúj-Zemplén megye – főként a gazdaságilag fejlett térségeknek köszönhetően – *2013-as, 2014-es évtől kezdve újból a fokozatosan fejlődő megyék körét gazdagítja*. Ezt bizonyítja a *beruházások teljesítményértékének* változása, amely tekintetben 2014-ben az ország *19 megyéje közül negyedik helyet ért el* 295.583 millió Ft-os értékével. Az alkalmazottak száma ugyan összességében még csökkent, ennek ellenére a versenyszférában növekedésnek indult az egyéni vállalkozók számbeli gyarapodásával egyetemben. Sőt, az *export, a termelés és a belföldi értékesítés is pozitívumot tudott felmutatni* fél évtizede először.¹¹⁹¹²⁰ 2016-ban *Borsod-Abaúj-Zemplén megye nagyvállalatai közül 21, a vizsgált térség városainak pedig 12 vállalata került fel összes árbevételük alapján a magyarországi TOP 500 cég közé*, ezáltal az észak-magyarországi megye *Pest, Komárom-Esztergom és Fejér után a negyedik legtöbb ún. „topcéggel” rendelkezik* (Heti Világgazdaság, 2017). A Borsodi-iparvidék kiemelkedő pozícióját bizonyítja, hogy a vállalatok döntő többsége az *Ózd – Kazincbarcika – Miskolc – Tiszaújváros ipari és gazdasági tengely* mentén található.

A felsorolt nagyvállalatok egyik része *multinacionális* befektető, akik noha jelentős foglalkoztatást biztosítanak a térségben, hosszú távon azok válhatnak befolyásos gazdasági szereplőkké, akik a *városok/térség fejlődésében integrátori funkciót* is betöltenek. Erre kiváló példa a gép- és vegyipar, amely *jelentékeny számú beszállítót* tud maga mögé csoportosítani (akár *inkubációval*, akár *klaszterbe kapcsolódással*). A *Borsod-Abaúj-Zemplén megyei nagyvállalatok 85%-a működik a három vizsgált városban*, amelyek közül kiemelendő *Miskolc*, az összes borsodi *250 főnél több dolgozóval rendelkező cégek 50%-ával* (ITS – Miskolc, 2013). A nagyvállalatok (hasonlatosan a szocialista időszakhoz) léte nélkülözhetetlen az oktatás, főként a szakképzés és felsőoktatás anyagi és tartalmi támogatásában. Ezek a *cégóriások* saját utánpótlásuk biztosítása érdekében *részt vesznek a szakmunkások és egyetemisták* (főként mérnökök, informatikusok és közgazdászok) *szakirányú fejlesztésében*, egyre gyakrabban működnek együtt *duális képzések* keretében (Józsa, 2017). E tekintetben a *BorsodChem, a Bosch és a Takata* multinacionális vállalatok állnak az élen. Ezek az ipari-tudományos kapcsolatok a *kutatás, fejlesztés és innováció* területén kívül megjelennek a gyakorlati ismeretek, a korszerű vállalati tudások továbbörökítésében. Adekvát példaként említhető a 3. fejezet Miskolci Egyetemmel foglalkozó részében említett *Bosch Tanszék* vagy a *Wanhua cég kihelyezett tanszéke Kazincbarcikán* (Bihall, 2013). Hatékony együttműködéssel a hazai, helyi kis- és

¹¹⁹ <http://maslow.bokik.hu/> (Letöltés dátuma: 2018. szeptember 8.)

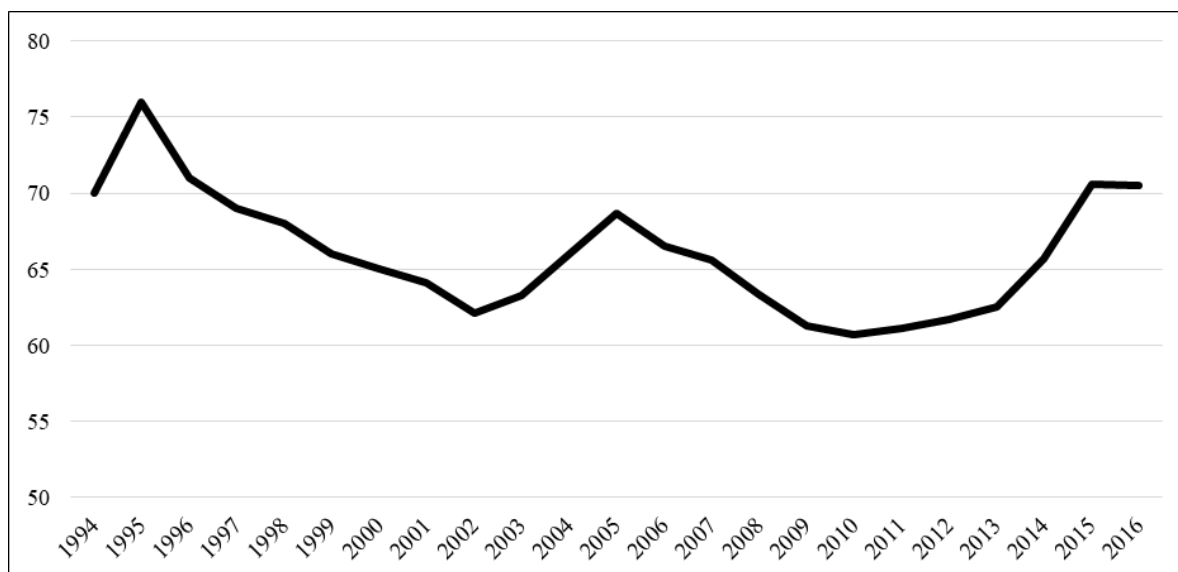
¹²⁰ <http://maslow.bokik.hu/hu/gazdasagi-elemzesek/regionalis-elemzesek>

MASLOW: Magyarország–Szlovákia Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007–2013; BOKIK: BAZ Megyei Kereskedelmi és Iparkamara

középvállalkozások, a gazdasági és társadalmi aktorok kiszámítható *partnert* találnak a nagyvállalatokban, elősegítve a megye fejlődését. Ennek ellenére a *térségen belüli polarizáció* növekszik, ugyanis a *külföldi tulajdonú cégek ott koncentrálódnak igazán, ahol van előzménye a nagyvállalati beágyazódásnak*, kedvező a város(térség) elhelyezkedése és mérsékelt a társadalmi és politikai konfliktusok jelenléte. Ezáltal jelenleg *Miskolc* helyzete *felülreprezentált*, míg *Kazincbarcika*, de főként *Ózd* a mai napig *kiesik a reális érdeklődők fókuszából*.

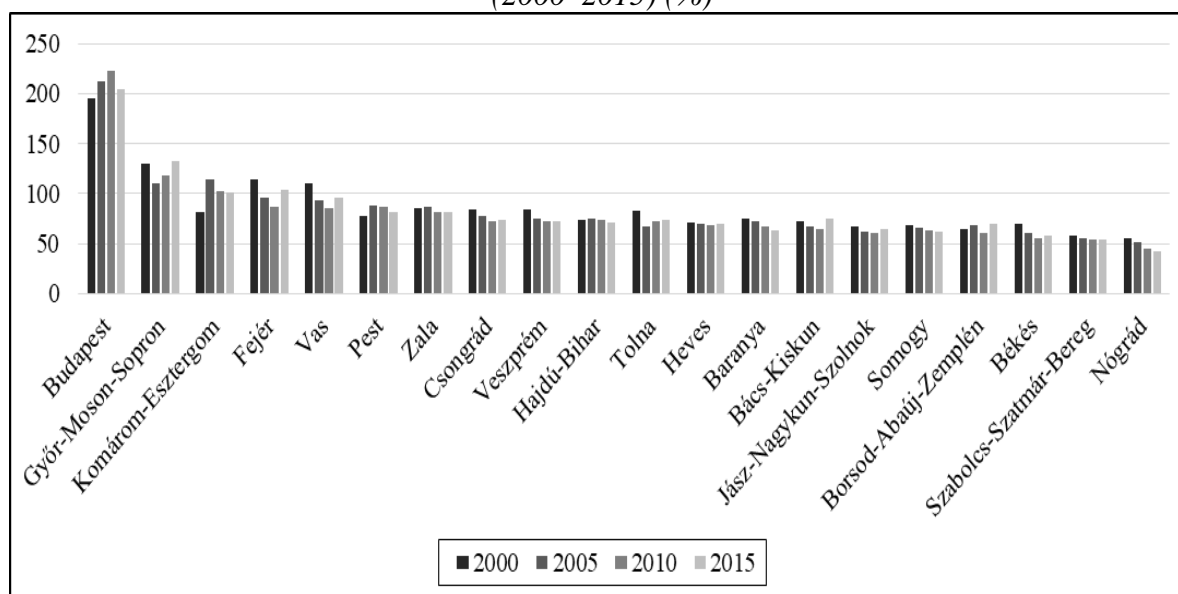
Összefoglalva a Borsodi-iparvidéken negyed évszázad folyamán végbement gazdasági átalakulást alábbi tényezők befolyásolták. (1) a *szocialista ipari múlt* negatív örökségének felszámolása, az egyoldalú *gazdaságok diverzifikálása és revitalizációja*. (2) A *tercierizáció* támogatása, emellett a *kutatás, fejlesztés és innovációs* szektor bővítése oly módon, hogy az ipari tevékenységek a piacgazdaságban történő városfejlődés meghatározó tényezőjeként fennmaradjon. (3) Megtörténtek az *életképes egykori szocialista nagyvállalatok privatizációi*, ezen felül a *külföldi működő tőke* közel két évtizede kisebb-nagyon hullámvölgyekkel érkezik a megye *gazdasági erőcentrumaiba*. A főként helyi alapítású *kis- és középvállalkozások* száma növekszik és egyre összetettebb kapcsolati hálózatot hoznak létre a térségi nagyvállalatokkal és egymással. (4) A városok *gazdasági attraktivitása*, a működő tőke befogadására alkalmas *üzleti környezet* tekintetében azonban *növekednek és állandósulnak az inter- és intraregionális egyenlőtlenségek*, létrehozva a *dinamikus pólusokat és depressziós, a válság(ok) óta hibernálódott településeket*. (5) A *cigány és (mély)szegény* lakosság helyzetének normalizálása (oktatási, munkaerő-piaci integrációval, *szociális városrehabilitációk* segítségével), emellett a *szelektív elvándorlás* ütemének mérséklése, szakemberek térségben tartása. (6) A *foglalkoztatási egyensúlytalanságok* (munkanélküliség és munkaerőhiány) kiküszöbölése és a *helyi fogyasztás* növelése. (7) Az *infrastruktúra* állapota, a térség *elérhetőségének* bonyolultsága/egyszerűsége meghatározza a globális hatások érzékelését. (8) A negatív sztereotípiákból épült falak miatt „*megbélyegzett*” városok imázsának javítása, a *városmarketing* irányultsága (ipari múltra alapozott hibrid változás, innovációs profil erősítése, turisztikai desztináció-menedzsment). Hosszú távon azok a térségek váltak sikeressé, amelyek *adottságaikra, erőforrásaikra építettek és a piaci igényekre időben és megfelelően módon tudtak reagálni*.

23. ábra: A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei GDP alakulása az országos átlag százalékában (1994–2016) (%)

Adatok forrása: KSH

24. ábra: Magyarország megyéinek GDP alakulása az országos átlag százalékában (2000–2015) (%)

Adatok forrása: KSH

A gazdasági átalakulás trendjeit láttató releváns indikátor a *megyei GDP alakulása*, ennek a magyarországi megyékkel történő időbeni összehasonlítása is érdeklődésre ébresztő. A megyei GDP – amelynek több, mint négyötödét Miskolc, Ózd és Kazincbarcika gazdasága adja – elmúlt két évtizednyi alakulását vizsgálva látható a lassú, de folyamatos gazdasági fejlődés. Az ezredforduló környékén, tehát a transzformációs visszaesést követő első gazdasági növekedést produkáló években a magyar megyék rangsorában csak Szabolcs-Szatmár-Bereg és Nógrád megyét sikerült megelőznie. Ennek háttérében az 1990-es évek folyamán történt válságkezelő, a szerkezetváltás negatív

hatásainak mérséklését célzó beavatkozások álltak, amelyek *a megye posztszocialista időszakának első évtizedében nem a fejlődés, sokkal inkább az életben maradás és a stabilizáció letéteményeseiként* tekinthetők. Öt évvel később Borsod-Abaúj-Zemplén megye a középmezőnybe küzdötte fel magát, megelőzve néhány olyan megyét (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Nógrád, Jász-Nagykun-Szolnok, Bács-Kiskun, Somogy és Békés), amelyek a külföldi működőtőke-befektetések érdeklődésének fókuszából kiestek, autópályán történő elérhetőségük részben vagy egyáltalán nem volt megoldva, emellett szociális krízis terhelte és szabdalta a térségi társadalmakat. A látványos fejlődést elsősorban a Sajó menti *iparvárosokba települt külföldi nagyvállalatok*, valamint az általuk helyzetbe hozott helyi és térségi *beszállítók megerősödése* magyarázza. 2010-re visszaesést lehetett tapasztalni, ismételten Nógráddal, Békéssel és Szabolccsal holtversenyben a *legalacsonyabb gazdasági termelékenységű megyék csoportját* gazdagította. Ezt a 2008-ban indult világgazdasági válság, a kapacitás-csökkentések miatti elbocsátások, a térség iránti befektetői érdeklődés visszaesése, a belső piac felvevő-képességének romlása, a fizetőképes kereslet alacsony szinten stagnálása, valamint a termékek nemzetközi versenyképességének visszaesése magyarázza. A recessziót követő *konzolidációval 2015-re a megyei rangsor középmezőnyébe* került, amely a válságból való – területileg eltérő mértékű és a települések közötti egyenlőtlenségek növekedésével járó – *kilábalás* bizonyítéka. 2010 és 2015 között ismételten nőtt a külföldi működőtőke-befektetések aránya, a belső piac részben konszolidálódott, valamint a válságmenedzsment helyett ismét a *koncepcionális fejlődésre* tudtak koncentrálni.

Ipari parkok

Az 1990-es évek folyamán egyfajta „*csodaszerként*” tekintettek az *ipari parkokra* az önkormányzatok, amelyek kialakulása eleinte spontán módon, helyi vállalkozások kezdeményezésére indult meg a válságból való gyors kilábalás, a gazdaság fejlődése, új, *innovatív pályára állításának elősegítése céljából*. Az országban *először 1997-ben* lehetett fejlesztési célprogram keretében ipari park címre pályázni, igaz, pénzügyi támogatás nem járt hozzá, azonban olyan forrásokat csatornázhattak be, amelyek címhez kötöttek (Tóth, 1999, 2004; Barta, 2002). A *munkahelyteremtés, a szerkezetváltás, a terület- és/vagy épülethasznosítás, végül az adott település szerkezeti és funkcionális átalakulásának elősegítése* jelentette az ipari parkok létrehozásának indokait (Kukely – Zábrádi, 2004; Kiss, 2013). A súlyos szerkezetválsággal küzdő borsodi városok számára nélkülözhetetlennek számítottak ezek az egyrészt *koncentrált ipartelepítésre* alkalmas területek, másrészt *ingatlanfejlesztő projektek*. Ózdon és Kazincbarcikán már 1997-ben, míg Diósgyőrben

1998-ban, *Miskolc és Alsózsolca* között pedig 2000-ben alapították az első parkokat. Ezek a koncentrált gazdasági területek az ipari park alapítási láz *első és második* (1997–2000 és 2001–2004) *szakaszához* tartoznak, amely periódusban Kiss (2013) szerint az *ipari szerkezetátalakítás, az új környezettechnológiák meghonosítása, a munkanélküliség csökkentése, az ipari termelés és az export növelése*, ezeken felül a *helyi erőforrásokra épülő gazdaságfejlesztés* elősegítése állt a középpontban. Ekkor még különösen fontos szempontként kezelték a profil előzetes gazdasági tevékenységhez illő megválasztását, azonban a 2000-es évektől éleződő gazdasági verseny miatt ez a törekvés lankadt. Megkezdődött a tudatosan *diverzifikált profilú*, különböző méretkategóriákba tartozó *vállalkozások* beengedése, ezáltal ugyanis a *globális változásokkal szembeni sebezhetőség csökkent*. Az *ipari parkok sikere* nagymértékben *függött a lokális adottságoktól* és az azokra ható, azokat befolyásoló külső politikai, gazdasági és társadalmi tényezőktől. Mindazonáltal legnagyobb jelentősége a közlekedési kapcsolatoknak volt, főként azoknak, amelyek országos és európai közlekedési hálózatba szervesen tagozódtak.

Az országos tendenciákkal (pl. éleződő verseny, befektetői érdeklődés csökkenése, túltelített ipari parki piac miatt látványosan csökkenő alapítási kedv) ellentétben a Borsodi-iparvidéken továbbra is dinamikusán fejlődtek a már meglévő ipari parkok, sőt számos újat alapítottak. 2005-ben létrehozták az ország egyik legnagyobb ipari parkját, a *Mechatronikai IP-t*, amely akár 1.000 hektárosra is bővíthető. 2009-ben a *Miskolc Déli*, míg Kazincbarcikán 2007-ben a *BorsodChem Ipari Parkot* alapították meg. Ezekben az esetekben – főként a gazdasági világválság 2008-as kirobbanását követően – áthelyeződött az alapítások és fejlesztések mögötti hangsúly a kis- és középvállalkozások versenyképességének növelésére korszerű telephelyen, hatékony kooperációt és emelt szintű üzleti szolgáltatásokat biztosító üzleti környezetben. Emellett a területi együttműködés erősítése, a *gazdasági decentralizáció* érdekében az *arányosabb térszerkezet* kialakítása, a *hátrányos helyzetű térségek felzárkózását* célozták a települési és térségi gazdasági tevékenységek serkentésével. A szerkezetváltáson túljutó borsodi városokban az elmúlt másfél évtizedben a munkahelyteremtés és a területhasznosítás vált az ipari parki fejlesztések fő mozgatórugójává.

Látható, hogy *egy évtized múltán az ipari parkok extenzív fejlődése kifulladt*, ez azonban közgazdasági szemszögből – a *termék-életpálya*modell értelmében – pozitív jelenség, hiszen a *piac túltelítődött* és megnőtt az igény a mennyiségi helyett a *minőségi fejlesztésekre*. Problémát főként a *válság negatív hatásai* jelentettek, ugyanis számos park esetében az intenzív fejlődés lehetőségét akadályozták, valamint a kezdeti dinamizmust megtörték. A gyakorlatilag kizárólagosan termelő és raktározási tevékenységek felől egyre

inkább magas színvonalú szolgáltatások (pl. logisztika, infrastruktúra-fejlesztési, irodai funkciók, K+F+I) dominálják a legújabb ipari parkokat, erre példa a 2015-ben ipari parki címet elnyert *Európa Center Miskolc Üzleti és Logisztikai Ipari Park*.

Itt szükséges részletezni a parktípusok funkciók szerinti különbözőségét. Csapó (2005) kategorizálása alapján (1) a *tudományos park* döntően felsőoktatási, kutatási intézményekkel ápol szimbiotikus kapcsolatot. Ere példa Miskolcon a Miskolci Egyetem és a város számos kutatóintézete, valamint a legnagyobb foglalkoztatók (Bosch, Takata) közötti együttműködés. (2) A *technológiai parkok* úttörő, a piacon addig hiányzó technológiát meghonosító vállalatokat tömörítik, végül (3) a *kereskedelmi parkok* a maguk kereskedelmi, logisztikai, szállítmányozási profiljukkal.

Ezen felül az ipari parkoknak három alaptípusát különböztetjük meg. (1) A *zöldmezős beruházás* teljes egészében újonnan létesült korábban mezőgazdasági művelés alatt álló, általában városperemi területen. Előnye, hogy a beruházókat nem kötik szigorú elrendezési, funkcionális és építési megoldások, emellett radikálisabb struktúraváltást eredményezhetnek a lokális gazdaságban (Cselényi et al., 1999). Emellett rövid idő alatt gyorsan megvalósíthatók, rugalmas és kiterjedt szabadságot nyújtanak a területhasznosításban. Az ország ipari parkjainak jelentős hányada zöldmezős, míg a Borsodi-iparvidéken arányuk kisebb. Ennek oka, hogy az 1989 után alulhasznosítottá vált vagy egyes esetekben máig termelő beruházásnak helyszínt biztosító (egykori) ipari területeken számos (2) *barnamezős (más néven) rekonstrukciós ipari parkot* alapítottak. Ezek a gazdasági góccok öröklék a területet és annak infrastruktúráját, amely egyben előny és hátrány is. Egyrészt a zöldmezős beruházásokkal ellentétben az alapinfrastruktúra kiépítése nem, csak felújítása, további fejlesztése szükséges, viszont a szocializmus alatt kialakult tradicionális ipari területek adottságai *konzerválják a korábbi ipari térszerkezetet*, így rugalmatlanabbak a változásokkal szemben. Abban a gyakori esetben, ha a barnamezős ipari parkok kinövik a számukra rendelkezésre álló területet, új zöldmezők hozzácsatolásával bővíthetnek, ezáltal (3) *vegyes típusú ipari parkok* jönnek létre. Természetesen ez a *hibrid gazdasági konglomerátum* csak akkor életképes, ha a település peremén helyezkedik el, tehát a belterületi ingatlanok nem képeznek akadályt a jövőbeni terjeszkedés előtt.

8. táblázat: Miskolc, Ózd és Kazincbarcika ipari parkjainak jellemzői

Név	Ipari Park típusa	Összterület (ha)	Szabad terület (ha)	Alapítás éve	Üzemeltető	Betelepült cégek (db)	Tevékenység	Foglalkoztatottak száma	Kedvezmények	Közlekedési hálózati helyzet szerint
Európa Center Miskolc Üzleti és Logisztikai IP	bamanezős	32	15	2015	Európa Center Miskolc Üzleti és Logisztikai Park Kft.	10	K+F+I, logisztika, raktározás	n.a.	5 évig 50%-os IPA kedvezmény, nagyobb	Kiemelt artériás helyzetű
Miskolc Déli IP	zöldmezős	94	25	2009	MIK Miskolci Ingatlan-gazdálkodó Zrt.	8	járműgyártás, logisztika, kereskedelem	1300	beruházás esetén egyedi elbírálás	Kiemelt artériás helyzetű
Barcikai IP	zöldmezős	80	49	2007	Kazincbarcika Város Önkormányzata	11	logisztika, kereskedelem, raktározás	n.a.	Hosszú távú területbérleti és területvásárlási lehetőség a	Másodrendű artériák menti
MIP Miskolci (Mechatronikai) IP	zöldmezős	224 (+40)	0	2005 (2007)	MIK Miskolci Ingatlan-gazdálkodó Zrt.	37	gépgyártás, impregnálószerek gyártása, kereskedelem,	6000	5 évig 50%-os IPA kedvezmény, nagyobb	Kiemelt artériás helyzetű
Miskolc-Alsószolcai IP	zöldmezős	60	27	2000	MAIP Miskolc Alsószolcai Ipari Park Kft.	10	acél-, építő- és elektronikai ipar	1149		Kiemelt artériás helyzetű
Diósgyőri (DIGÉP) IP	bamanezős	44	n.a.	1998	DIGÉP Ipari Park Kft. (52 tulajdonos)	67	vasúti berendezések gyártásával, megalakításával, porfésztéssel, vas szerkezet gyártásával, fémforgácsolással, asztalos ipari tevékenységgel foglalkozó társaságok	1500	5 évig 50%-os IPA kedvezmény, nagyobb	Másodrendű artériák menti
BorsodChem IP	bamanezős	21	0	1997	BorsodChem Zrt.	13	vegyszer	1232	Hosszú távú területbérleti és	Másodrendű artériák menti
Ózdi IP	bamanezős	70	11	1997	Ózdi Ipari Park Kft.	340	gép-, jármű-, fű-, környezetvédelmi ipar, műanyagfeldolgozás, elektronikai összeszerelés, gyártás, logisztika	500	Önkormányzat az engedélyezési eljárások, valamint az adminisztratív ügyintézés gyorsításával segíti a vállalkozások betelepülését.	Másodrendű artériák menti

Adatok forrása: Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Kereskedelmi és Iparkamara, Tájékoztatás a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében működő Ipari Parkok tevékenységéről, a megyei gazdasági életben betöltött szerepéről, 2014; Tiner, 2013, ipari parkok honlapjai.

Azon parkok játszanak meghatározó szerepet a település vagy térség (esetleg régió) gazdaságélénkítésében, fejlődnek gyorsabban és fejtenek ki pozitív externális hatást környezetük gazdaságára, társadalmára, ahol *multi- és/vagy transznacionális nagyvállalatok, vagy azok leányvállalatai is megtelepedtek*. A kizárólag kis- és középvállalkozásokat tömörítő ipari parkok gazdaságélénkítő hatása viszont csekélyebb és ritkán mutat túl a település határain (Koltai, 2014). Az ipari parkokba való betelepülés ösztönzésére az ipari parkokban letelepedő cégek és szervezetek már a létesítéshez igénybe vehetnek részben *visszatérítendő, részben vissza nem térítendő támogatásokat*. Ezen kívül a betelepülő cégek *adókedvezményt vagy adómentességet* kapnak a megvalósított beruházások nagyságától és a létesített munkahelyek számától függően. Végezetül az ipari parkok működése eltérő, vannak melyek jól működnek és vannak ahol számos szabad fejlesztési területtel rendelkeznek, mások még infrastrukturális fejlesztésekre várnak. Többnyire jellemző, hogy az ipari parkok által befogadott vállalkozásoknak egy ipari parkon belül nincs különösebb specializált tevékenységi köre, vagy ágazati kötődése, kivéve, azokon a területeken, ahol már évtizedek óta *egy nagyvállalat köré szerveződtek a vállalkozások* (Pl. BorsodChem Ipari Park) (ITS – Kazincbarcika, 2013).

4.2. A munkaerő-piaci folyamatok alakulása

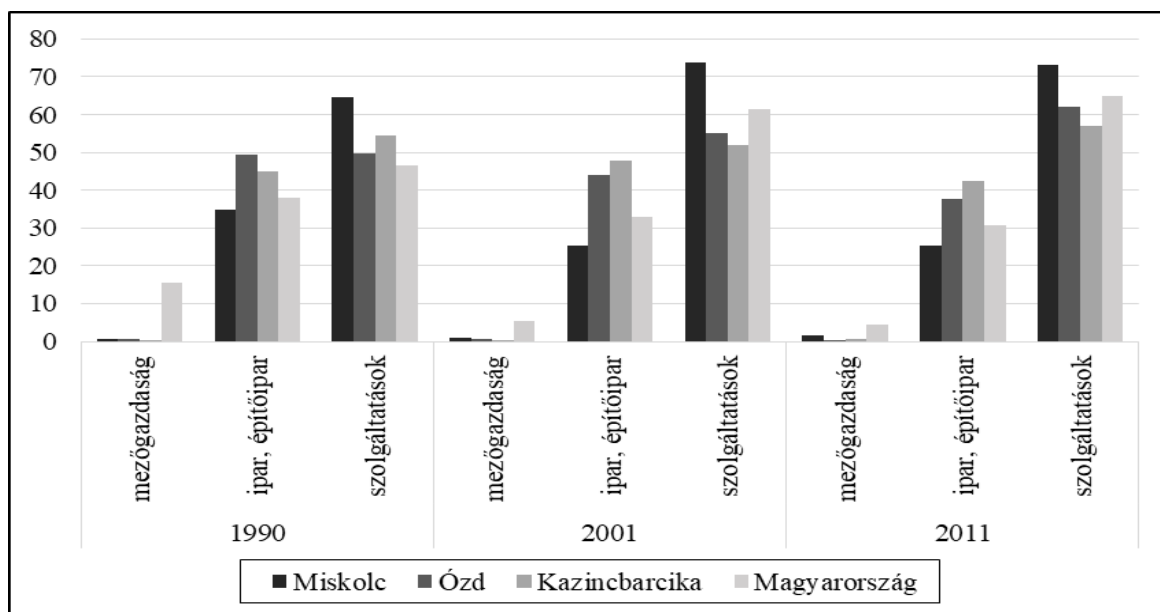
Foglalkoztatottság, foglalkozási átrétegződés

A *foglalkozási átrétegződés* (ld. 25. ábra) a megye egykori iparvárosaiban is hasonló mintázatokat követve zajlik, mint Magyarországon, azonban a szektorok közötti megoszlást vizsgálva mai napig különbségek láthatóak, amelyek alapján megállapítható, hogy a *szocialista ipari múlt a jelenkort is befolyásoló örökség*, sőt az ipar az országos átlagnál szélesebb alappillére a helyi és térségi gazdaságoknak.

A *mezőgazdaságnak* a múltban és a jelenben is marginális a szerepe, három évtizede 1% alatt *stagnál* részaránya. (Kivéve az elmúlt néhány évet, amikor Miskolcon jelentéktelen növekedést lehetett nyomon követni.) Ezzel szemben az *ipar részesedése kimagasló* mindhárom Sajó menti városban, átlagban *10%-kal dominánsabb* arányt képvisel, mint Magyarország hasonló méretű városai esetében. Ennek háttérében döntően az *(újra)iparosodás* áll, amelynek köszönhetően nagy termelékenységű, exportra termelő, *versenyképes közepes- és nagyvállalatok* telepedtek a térségbe. *Borsod-Abaúj-Zemplén megye* érdekessége, hogy ipari öröksége ellenére a *reindusztrializáció késéssel, 2003 után* kezdett meghatározó gazdasági folyamattá válni – szemben az ország dinamikusan

iparosodó megyéivel (Győr-Moson-Sopron, Fejér, Komárom-Esztergom), ahol már a rendszerváltozás után fél évtizeddel megkezdődött a *posztoszocialista ipari boom* (Barta – Kukely – Czirfusz, 2007; Barta – Czirfusz – Kukely, 2008; Kiss, 2013) (Ennek részletei a 2.2. fejezetben olvashatók). A *megkésettség oka az elhúzódó szerkezetátalakítás*, az 1990-es évtizedet, sőt az azt követő évek fejlesztéseit is befolyásoló *gazdasági és társadalmi stabilizációs* folyamat lassúsága. Emellett a térség *stigmatizált városairól* kialakított *negatív sztereotípiákkal* terhelt kép helyett az ipari beruházások számára *vállalkozásbarát városi profil* kialakításának elhúzódása is magyarázza a késedelmet.

25. ábra: Nemzetgazdasági ágak aránya országos összehasonlításban (1990; 2001; 2011)

Adatok forrása: KSH

Miskolc hosszú történelmi múltra visszatekintő város, diverzifikált megye- és régióközponti funkciókkal, erőteljesen fejlődő, 73%-os *részarányú terciér szektorral* rendelkezik, így az ipar jelentősége elmarad a kutatásba bevont, a II. világháború utáni gazdaságfejlesztés idején alapított (Kazincbarcika) vagy továbbfejlesztett (Ózd) iparvárosokban tapasztalt értékektől. A *dezindusztrializációnak* hála az *ipar részaránya* az 1990-es 34%-hoz képest két évtized alatt 25%-ra, tehát jóval az *országos átlag alá csökkent* és ezen a szinten *stagnál*, így az egykori *acélváros esetében* kijelenthető, hogy a *foglalkozási átrétegződés előrehaladott stádiumban* van. Az ipari létesítmények (főként az elmúlt másfél évtized *reindusztrializációs* folyamatait fémjelző gépipar és elektronika-elektrotechnika) máig nélkülözhetetlen alapjai a gazdaságnak, azonban a *tercier* és egyre inkább a *kutatás, fejlesztés és innovációs szektor* beruházásaival (pl. Miskolci Egyetem Innovációs és Technológiatranszfer Centrum, Bosch és Takata kutatóbázisok,

nanotechnológiai fejlesztések)¹²¹ egyre markánsabb faktori a helyi gazdaságnak. *Kazincbarcika* a három vizsgálatba integrált város közül leginkább volt *képes megőrizni ipari jellegét*. A rendszerváltozás óta változatlan a helyi gazdaság szerkezete: 1990-ben az *ipar* 45%-ot képviselt, majd az új évezredre csaknem az *50%-os részarányt* is elérte, amely az *egykori szocialista iparvárosok között is egyedülálló szekunder szektorbeli dominanciát* bizonyít. A *tercier* ágazatok részaránya országos és térségi *átlag alatti* (57%). Ez köszönhető többek között a csökkenő gyermekszám és az aktív korúak elvándorlása miatti intézmény-bezárásoknak- és leépítéseknek. (Csak az oktatási intézmények közül 1990 óta 10-ből 3 óvoda és 7-ből 2 általános iskola szűnt meg!) Illetve *Miskolc közelsége* miatt számos központi közigazgatási funkció a megyeszékhelyen található vagy oda települt. Az *ipar részarányának* magas szintű regnálása bizonyítja, hogy a városban a *re- és dezindusztrializáció egymással párhuzamosan zajlik*, aránynövekedése az aktuális globális és térségi gazdasági konjunktúra-változásoktól és a befektetői érdeklődéstől függ. Az Önkormányzat deklarált célja a vegyipartól különbözőbb ipari ágazatok betelepítése, tehát a *gazdaság diverzifikálása*, azonban negyed évszázad alatt csupán *halvány strukturális változás történt* e téren. *Ózd* foglalkozási struktúrája esetében is a *szolgáltatások* nemzetgazdasági ágé *a főszerep 67%-os részesedéssel*, azonban az *ipar* az országos átlagnál megközelítőleg 10%-kal magasabb arányát tekintve fontos *dinamikahordozó tényező*. Két és fél évtized alatti *jelentőség-csökkenése* főként a kedvezőtlen közlekedés-földrajzi elhelyezkedés és a város *rossz hírneve* miatt bekövetkező befektetői érdeklődés visszaesésének köszönhető, így a *dezindusztrializáció* nem tudatos várospolitikai döntés eredménye, hanem *gazdasági kényszer szülte folyamat*.

Országos összehasonlításban, a borsodi iparvárosokban a *tercierizáció lassabban* zajlott, ennek oka egyrészt a szocialista városok ipari létesítményeiben dolgozó nagy arányban alacsonyan kvalifikált betanított munkások, szakmunkások voltak, akik végzettsége *nem tette lehetővé a munkapiac változásai igényelte gyors adaptációt* és a szolgáltatások szférájába történő elhelyezkedést. Másrészt a vizsgált városokban (főképp az alacsonyabb népességi és funkcionális súllyal rendelkező Ózd és Kazincbarcika) esetében a *szolgáltató szektor kiépítése lassabban* zajlott, köszönhetően a kilencvenes éveket jellemző, az ipar továbbélésének biztosítása, a működés piacgazdasági mechanizmusokhoz igazítása miatti tudatos erőlködésének.

¹²¹ A „Nanopolisz Miskolc” fejlesztési pólus projekt célja, hogy Miskolc 2016-ig Kelet- és Közép-Európa egyik vezető nanotechnológiai központja legyen a kutatás-fejlesztés, az oktatás, az innováció és a gyártás területén, ennek érdekében dolgozták ki 2006-ra a Pólusstratégiát.

9. táblázat: *Foglalkoztatottsági megoszlás (1990; 2001; 2011)*

	1990			2001			2011		
	Miskolc	Ózd	K.barcika	Miskolc	Ózd	K.barcika	Miskolc	Ózd	K.barcika
foglalkoztatott	63,71	63,83	68,98	47,73	40,69	47,28	54,29	47,23	54,40
inaktív kereső	34,37	39,07	22,30	46,97	58,43	42,53	42,83	50,38	42,35
eltartott	31,06	31,77	35,36	27,99	28,39	28,38	36,82	41,57	34,39

Adatok forrása: KSH

A *foglalkoztatottság* a Borsodi-iparvidék városaiban drasztikusan *csökkent 1990 óta*. Miskolcon 86.259-ről 62.857 főre, Ózdon 17.171-ről 10.565 főre, Kazincbarcikán 16.171-ről 10.565 főre mérséklődött a számuk jelenünkig (9. táblázat). A trendeket tekintve az 1990-es évek legelején a 15–64 közötti lakosság kétharmada állt alkalmazásban, majd a nagyipari leépüléssel *40–45%-ra csökkent a városok foglalkoztatottsága*, ezzel párhuzamosan *növekedett a munkanélküliség* és a kereső tevékenységet nem végző, de jövedelemmel rendelkező *inaktívak aránya* is. Az álláskereső nagy része nehezen volt foglalkoztatható, ugyanis sokan képzetlenek és nem megfelelő iskolai végzettséggel rendelkeztek, többeknek hiányzott munkahelyi szocializációs tapasztalata. A *térbeli és társadalmi szegregáció is hátráltatta a munkakeresést*, ezeken kívül tőke- és tapasztalathiányuk okán az említett csoport nehezen volt mobilizálható – olvasható a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Foglalkoztatási Stratégiában (2016). A probléma súlyosságát illusztrálja, hogy *1989 és 1993 között országos szinten a munkahelyek harmada szűnt meg*, míg a *borsodi térség iparvárosaiban átlagosan 50%-uk*, de voltak olyan válságtelepülések – például Ózd – ahol a *munkahelyek száma kétharmaddal csökkent*. A krízisévek utáni egy-másfél évtizednyi *gazdasági átstrukturálódást és konszolidációt* követően sem sikerült számát tekintve több munkahelyet teremteni.

Munkanélküliség

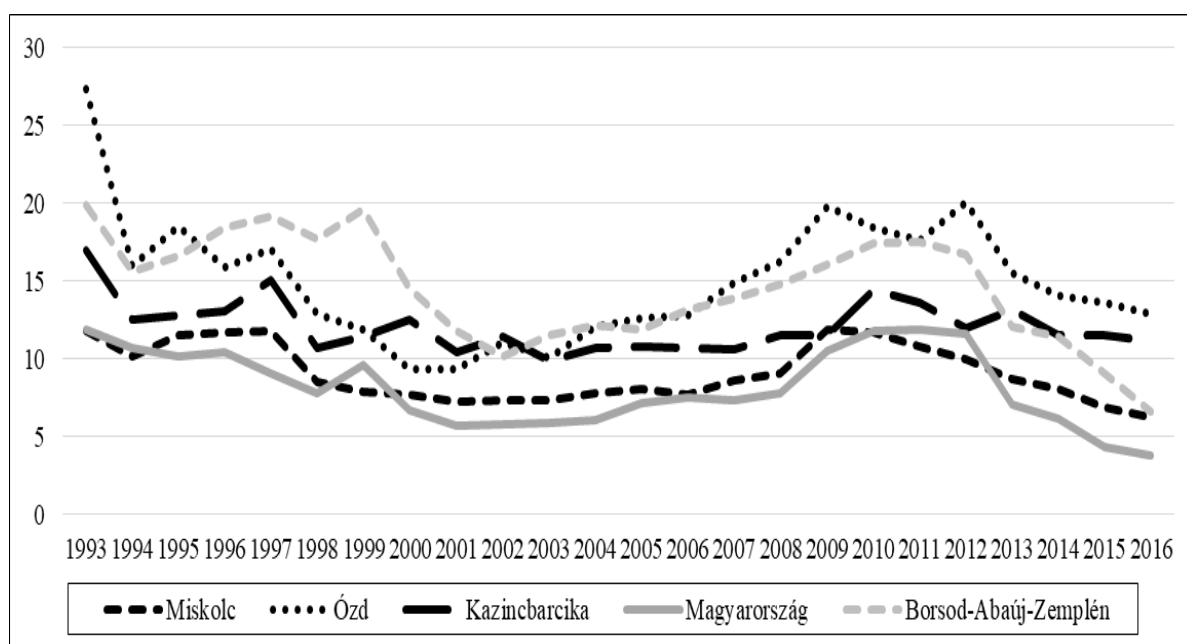
A *kapun belül tartott munkanélküliség*,¹²² a teljes foglalkoztatás illúziója az 1989-ben, 1990-ben megkezdett piacgazdasági integrációval szertefoszlott. A KGST piac összeomlott, elkezdődtek a cégfelszámolások, megindult a privatizáció és a racionalizálás, ez rendszerint leépítésekhez, a munkaerő egy részének elbocsájtásához vezetett.

A térségi *munkaerőpiac mélyrepülése 1991 első félévétől kezdve indult*. Az ezt követő két esztendőt jellemezte a legmagasabb munkanélküliség, ekkor az *ország állástalanjainak egyötödét (!) Borsod-Abaúj-Zemplén megye (ennek 85%-át a három vizsgált város) adta* (Aradi, 1992). 1991 első félévében emelkedett először a

¹²² A Központi Statisztikai Hivatal 1992 óta végez munkaerő-felméréseket.

munkanélküliek száma a korábban mért érték *másfélszeresére*, majd azt ezt követő szemesztert a *7 százalékpontos növekedés* miatt el is nevezték „*fekete félévnek*”. Az említett két és fél év során *meghúszszorozódott a munkanélküliek száma* (Aradi, 1995). Ez a folyamat a gyenge lábakon álló, az önkormányzatiság intézményével ismerkedő helyhatóságokat (adekvát *válságkezelési tapasztalatok hiányában*) nehéz helyzetbe hozta. A dolgozók számának radikális zsugorodásával minimális szintre *csökkentek* a személyi jövedelemadóból származó *bevételek*, a lakosság jövedelmeinek és a *vásárlóerő apadása* beszűkítette a helyi piacot, ezáltal veszélyeztetve a kis- és közepes vállalkozások fennmaradását. *Visszaestek* a települési *adóbevételek*, ezzel párhuzamosan a *munkanélküliek ellátásával járó terhek* jelentősen *növelték a kiadásokat*. Az *egzisztenciális leépülés*, a nyomor megjelenésének következtében burjánzásnak indultak antiszociális és deviáns jelenségek (pl. családok felbomlása, alkoholizmus, pszichiátriai betegségek, bűnözés), végül példátlan mértékben folytatódott a *szelektív elvándorlás*, amely egyrészt a városok kiüresedéséhez, másrészt rezidualizációhoz vezetett. (Germuska, 2002; Halász, 2016).

26. ábra: A munkanélküliség alakulása (1993–2016) (%)

Adatok forrása: KSH

A munkanélküliség eltérő jellemzői

1993-ban Miskolc 11,8%-os, Kazincbarcika 17%-os, Ózd pedig országos átlagnál két és félszer, a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei átlagnál másfélszer magasabb, 27,3%-os munkanélküliséggel rendelkezett.¹²³ Ekkor a városokban a *munkanélküliek számára három klasszikus aktív eszköz* állt rendelkezésre: *közmunka, átképzés, vállalkozóvá válás*. A kilencvenes évek elején a DAM, az ÓKÜ és a BorsodChem fokozatos/drasztikus leépítése következtében kialakult súlyos munkanélküliségi krízist *eleinte „puha” eszközökkel próbálták enyhíteni*. Ózdon például *kényszerszabadságra* küldték a munkásokat, akik eredeti fizetésük 60–80%-át hónapokon keresztül megkapták, viszont cserébe dolgozni nem kellett. Ezáltal elindult egy lassú, de folyamatosan erősödő *morális torzulás és egzisztenciális süllyedés*, az állástalan léttel való megbarátkozás, majd ez az átmeneti helyzet hozzájárult ahhoz, hogy sokaknak nem is állt többé szándékában munkáját folytatni az esetleges újbóli megnyitás esetén.¹²⁴ Főként Ózd, de Miskolc esetében is a végleges elbocsátások idején, országos szinten kiemelkedően *magas végkielégítéseket* osztottak – ez a nehézipari lobbieréjét mutatja. Gyakran előfordult, hogy az ipari recesszió komolyságát és tartósságát elodáztatva az egykori gyári munkások a kapott nagy összegű végkielégítéseket gyorsan felélték (személygépkocsikat vásároltak, ingatlant bővítettek, háztartási gépeket vásároltak), így az elkövetkező szűk években még kevesebből voltak kénytelenek megélni. A munkanélküliek jelentős hányada *kényszervállalkozással* próbálta átvészelni a válságot, ennek következtében az iparvárosokban *sorra nyíltak a tiszavirág életű és éppen vegetálni képes kisboltok, szaküzletek*.

1994 és 1997/8 között a térségi munkapiaci helyzetet stabilizáló állami támogatásoknak köszönhetően megkezdődött a *lassú konszolidáció*, igaz visszafogottabb ütemben, mint az országos szinten tapasztalt. Ennek magyarázata, hogy az 1990-es évek elején még *hittek az állami segítségben*, bíztak a városok kizárólagos gazdasági alapját jelentő nagyvállalatok megmentésében, így gyenge lábakon álltak a munkaerőpiac egyéni kezdeményezései, a városok lakói *kevésbé rendelkeztek az újrakezdés technikáinak ismeretével* (pl. vállalkozóvá válás, átképzési programokban részvétel). Az évtized közepéig kellett várni, amire sikerült egyrészt a válság akut hatásait mérsékelni, valamint *foganatosítani a szerkezetátalakítás mélyreható intézkedéseit*. Hangsúlyozandó, hogy a

¹²³Ebben az évben a regisztrált munkanélküliek száma meghaladta a 12.000 főt, tehát minden második/harmadik aktív korú elveszítette állását. Az ózdi helyzet drasztikus romlásának oka, hogy a városban és kistérségében 1990–1996 között több, mint 15.000 *munkahely szűnt meg* – döntően a kitermelő és feldolgozóiparban, emellett perifériális elhelyezkedésének, nagyvárosoktól való távolságának köszönhetően nem nyílt lehetőség a munkaerő átcsoportosítására (Magyar, 1991; Gerentsér – Tóth, 1997; Bajka et al., 1997).

¹²⁴Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: Ó3N_2018; Ó4N_2018.

kedvezően alakuló munkanélküliségi rátát (lsd. 26. ábra) a korkedvezményes és rokkantsági nyugdíjazás és a segélyjogosultsági idő lejárta egyaránt magyarázza. Utóbbi esetében az ellátás nélkül maradtak nem regisztrálták magukat a munkaügyi szervezet nyilvántartásában, így kikerültek a munkanélküli kategóriából. Emellett főként a bányászatból, a nehéziparból élő, egyoldalúan képzett fizikai betanított munkások a még működő magyarországi *bányavidékekre és iparvárosokba* (pl. Salgótarján, Dunaújváros, Komló, Tatabánya, illetve ezek vonzáskörzetei) *költöztek*, ahol ideig óráig, általában a kilencvenes évtized legvégéig, a kétezres évek közepéig tudtak eredeti szakmájukkal foglalkozni.¹²⁵ Az állami válságkezelési beavatkozások visszafogásának (pl. foglalkoztatáspolitikai támogatások csökkentése) és a piacgazdasági átmenet következtében fellépő települések közötti versenyhelyzet fokozódása (előnyök és hátrányok kialakulása) miatt ismételen *magas szinten stagnált a munkanélküliségi ráta az új évezred kezdetéig. Miskolcon 1998, Ózdon 1999, Kazincbarcikán 2002 jelentette a változást. A kétezres évtizedet* országosan és megyei szinten is a *konszolidáció*, a gazdasági erősödés, a külföldi tőkebefektetések, a helyi felvevőpiac bővülése, a *városi versenyképesség* mérsékelt *erősödése* jellemezte, amely a munkanélküliségben országosnál magasabb, de regionális és megyei összehasonlításban alacsonyabb rátákat eredményezett. Majd 2007-től, 2008-tól a *gazdasági és pénzügyi válság helyi és térségi munkaerő-piacot megrendítő hatásának* köszönhetően főként a külföldi tulajdonban lévő nagyvállalatok kényszerültek elbocsátásokra, ez ismételen az állástalanok számának emelkedéséhez vezetett. Érdekes, hogy legkésőbb *Kazincbarcikán* indult meg a munkanélküliek számbeli emelkedése, ugyanis a *vegyipart* csak a válság közepén és *kisebb mértékben sújtotta* a globális recesszió – véli Kiss (2010, 2013). A vállalatok érintettsége a földrajzi fekvéstől, a tulajdonviszonyoktól és az ágazati besorolástól függött (Lócsei, 2010; Kiss, 2010, 2013; Egedy, 2012). A globális gazdaságba való integráció szintén befolyásolta a leépülés volumenét, emiatt a külső kereslet anomáliáira érzékeny, *exportra termelő feldolgozóipar* (pl. járműipar és elektronika, elektrotechnika) erőteljesen *megsínylette a recessziót*. A multinacionális vállalatok rugalmasan reagáltak a csökkenő keresletre, létszámleépítésekkel, a termelés redukálásával, üzemidő-csökkentéssel igyekeztek válaszolni a megváltozott gazdasági igényeknek. A belső piacokra termelő vállalatok – ezzel szemben – keresletérzékeny termelésükkel stabilizációs szerepet tölthettek be, így a leépítések száma, aránya kismértékű maradt – olvasható Lux (2013) áttekintésében.

¹²⁵ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M11N_2018; Ó5F_2018; Ó6F_2018; G2N_2018.

Miskolc, Ózd és Kazincbarcika *munkanélküliségének alakulása, a „hullámvész” amplitúdói* a gazdasági rendszerváltás eltérő időpontjai és jellegzetességei miatt *különböznek*. Ózdon az ÓKÜ-t gyakorlatilag azonnal leépítették, itt a *rezsimváltás sokkhatás-szerűen csapott le* a városra. Igaz, az állam a munkanélküliség kezelésében kivette oroszlánrészét, de a *kohászat nagyvolumenű további működtetéséről lemondtak*. Ennek köszönhető a hirtelen megugró és magas szinten stagnáló munkanélküliség. Miskolc esetében a DAM leépítése fokozatosan történt, *végző bezárása* időben csaknem *egybeesett a Bosch letelepedésével*, sőt a város – funkcionálisan erős megyeszékhely volt és a térségi iparvárosokhoz képest *diverzifikált munkaerő-piacának* köszönhetően – hatékonyabban tudta kezelni a foglalkoztatási aszimmetriákat. Kazincbarcikán is radikálisan építették le a BorsodChem foglalkoztatotti bázisát, ez elsősorban a kilencvenes évtized első felében terhelte a foglalkoztatottakat. Igaz, a városban tulajdonképpen *gazdasági rendszerváltásról a mai napig nem lehet beszélni*, ugyanis a legnagyobb foglalkoztató, a város *éltetője* túlnyomórészt *a vegyipari nagyvállalat* maradt.

Érdemesnek tartom a *globális pénzügyi válsággal* mélyrehatóbban is foglalkozni. 2009-ben *elbocsájtották a Diósgyőri Acél Művek* (Ekkor DAM 2004 Kft.) *megmaradt közel 900 dolgozóját*, míg a kazincbarcikai BorsodChemnél *550 fős létszámleépítést kezdeményeztek*, azonban a vegyipar kismértékű válságérintettségének és sikeres válságkezelési intézkedéscsomagoknak köszönhetően nem történt ilyen mértékű elbocsájtás, helyette korengedményes nyugdíjazással lépcsőzetesen *2009-ben 150, egy évvel később majd 100 főt hagyta el a céget*.¹²⁶ A miskolci Shinwa is *elküldte foglalkoztatottjainak 50%-át*. Ózdon a város legnagyobb foglalkoztatója, a GE – annak ellenére, hogy országos szinten 2.500 embert bocsájtott el – helyi *foglalkoztatottjait békén hagyta* – ebben nagy szerepet játszott az ózdi lobbi ereje –, azonban a Saia Burgess több mint *100 főt volt kénytelen elküldeni*.

Különbséget szükséges tenni az *1990-es évek eleji és a gazdasági világválság ideji* munkaerő-piaci megváltoztatás természetét illetően. A *politikai rendszerváltozás* idején a munkanélkülivé váltak nagy része *véglegesen elhagyta a munkaerő-piacot* (nyugdíjba vonulás, inaktívvá, eltartottá válás, kényszervállalkozóként továbbélés). Alacsonyan kvalifikált, főként fizikai dolgozók ezerszámra illeszkedtek ki a munkaerő-piacról, akik a piacgazdasági átmenet által elterjedt új gazdasági környezethez voltak kénytelen-kelletlen adaptálódni. A *2008-tól növekvő arányú munkanélküliség* elsősorban *azokat a városokat sújtotta* nagyobb mértékben, ahol a *sokkszerű gazdasági rendszerváltozás után nem sikerült*

¹²⁶ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: K1F_2017; K5F_2018.

diverzifikálni a gazdaságot, így nagyszámú alulképzett fizikai munkás maradt a településen (Ózd), emellett a szocializmus gazdasági öröksége (szélsőségesen egyoldalú foglalkoztatási szerkezet) többé-kevésbé tovább élt, ezáltal hasonló módon zajlott a munkaerő-piaci leépülés, mint negyed évszázada (Kazincbarcika). Miskolc esetében regionális vezető szerepének és nagyságából adódóan diverzifikált munkaerő-kínálatának köszönhetően a válság hatására kevésbé és rövidebb időre roppant meg a helyi gazdaság.

Az elmúlt néhány év fő *foglalkoztatási problémája a munkaerőhiány* tekinthető. Elsősorban a térségi gazdasági profilba illeszthető szakmákból (gépipari, ezen belül az autóipari, az építőipari és az elektronikai ipari), ezeken kívül az idegenforgalom, a szociális és egészségügyi ágazat küzd *szakemberhiánnyal*. A megyébe – amint az előzőekben olvasható – fokozott óvatossággal, de egyre *dinamikusabban települnek* főként *feldolgozóipari profilú*¹²⁷ *vállalatok*, akik munkaerőínsége okozza főként a munkapiaci egyensúlytalanságot. Habár *javult a foglalkoztatottság és a gazdasági aktivitás*, mégis országos szinten itt az *egyik legmagasabb a gazdaságilag inaktívak* aránya (megközelítőleg 31.000 fő). Ennek hátterében a rendelkezésre álló szabad munkaerő jelentős részének bonyolult foglalkoztathatósága, valamint az *egyenlőtlen munkaerő-kereslet és -kínálat* áll. A helyzetet ugyanúgy segíthet a közel 30.000 fős *közfoglalkoztatotti réteg*, akik fele rendelkezik szakmai végzettséggel.¹²⁸

Munkanélküliek jellemzése

A munkanélküliek legmagasabb iskolai végzettségét vizsgálva a maximum 8 *általános iskolai osztályt abszolválók között* kitűnik a *negyed évszázados mozdulatlanság*: 1993-ban Miskolcon az állástalanok 30%-a, 2015-ben a 32,9%-a végzett el maximum 8 osztályt, Ózd esetében 51,7%-ról 50,4%-ra módosult a ráta, Kazincbarcikán pedig 32,6%-ról 24,9%-ra. Ezzel szemben az *egyetemi oklevéllel rendelkezőket* vizsgálva *növekedett a munkanélküliek aránya*. A kilencvenes évek elején Miskolcon 3%-uk, 2015-ben 7,2%-uk, Ózdon 1,1%-uk, 25 évvel később 2,4%-uk, Kazincbarcikán pedig a városi gazdaság alapjainak megingásakor 2,2%, a közelmúltban pedig 6,3% tapasztalta a munkanélküli létet (KSH Települési adatgyűjtő).

¹²⁷A BAZ megyei feldolgozóipari vállalatok 2016-ban 35.000 embert foglalkoztattak (BAZ megyei Foglalkoztatási Stratégia, 2017)

¹²⁸<http://www.boon.hu/nem-a-munkanelkuliseg-a-munkaerohiany-a-fo-gond/3685238>

(Letöltés dátuma: 2018. március 13.)

https://hvg.hu/enesacegem/20180925_A_megye_ahol_egyszerre_van_munkanelkuliseg_es_munkaerohiany
(Letöltés dátuma: 2018. március 23.)

A munkanélküliek magas száma súlyos probléma, azonban a *hosszú távú (180 napon túli) állástalanság a munkaerőpiac strukturális és krónikus válságát jelzi*, valamint az aktív korú lakosság *adaptációs képtelenségét* (vagy akaratgyengeségét) annak érdekében, hogy a megújult piacgazdasági körülmények között is találjanak munkát. A KSH adatai alapján a rendszerváltozást követően Miskolcon 60,7, Ózdon 61,2, Kazincbarcikán 56,6% volt a fél évnél hosszabb ideje munka nélkül élők aránya. Egy évtizeddel később csupán Miskolc tudott javítani helyi munkaerő-piacán, itt 45,2%-ra csökkent a ráta, azonban mind Ózdon, mind Kazincbarcikán magas szinten stagnált. Azóta a különböző *aktív foglalkoztatáspolitikai eszközöknek, a nyugdíjazásnak és az elvándorlásnak köszönhetően* kismértékben *javult a helyzet*, jelenleg Miskolcon a munkanélküliek 55%-a, Ózdon 44,6%-a, Kazincbarcikán 50%-a nem rendelkezik bejelentett munkahellyel több, mint fél éve. A negyed évszázad alatt történt halovány változás bizonyítja, hogy a munkapiaci anomáliák *eleinte konjunkturális és strukturális munkanélküliséget okoztak, amely azóta technológiai és tartós munkanélküliségbe* torkollott. Ez a folyamat *mélyfészkű problémákat* idéz elő, ugyanis a szegénységbe kerülés valószínűségét döntően a munkával való rendelkezés és iskolai végzettség határozzák meg. Ladányi (2012), valamint Losonczy (2005) szerint a tartósan leszakadó népesség nagy része gettósodó szegregátumokban kénytelen élni, ahol alacsony kvalifikációjuk és az évtizednyi munkaerő-piaci kirekesztődés miatt nincs további lehetőségük állástalálásra. A mélyszegénységbe süllyedt családok gyermekei a külvilágból érkező hivatalos személyeken kívül gyakorlatilag sosem látnak bejelentett rendszeres munkát végző felnőttet, így a tartósan munkanélküli, sőt a *munkapiacokról véglegesen kiilleszkedett lét* nagy bizonyossággal lesz *jövőbeni osztályrészük*.

***Munkaerő-piaci anomáliák kezelésének periódusai*¹²⁹**

- 1990–1993: A *tömeges munkanélküliség kialakulásának* időszakában a bajba jutottak *passzív ellátása*, a munkanélküli járadék zökkenőmentes folyósítása és a munkaerő-piaci szervezetek állományának bővítése, felkészítése jelentette a legfőbb feladatokat.
- 1993–94: A *foglalkoztatást elősegítő aktív eszközök* működtetési mechanizmusainak és monitoring rendszerének kialakítása. *Elhelyezkedést segítő támogatási formák* (közhasznú foglalkoztatás, közmunka, képzések és átképzések, tartósan munkanélküliek és pályakezdők foglalkoztatását ösztönző bértámogatások). Ezek az ideiglenesen hatékony beavatkozások 4-5%-kal alacsonyabban tartották a

¹²⁹ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: Ó3N_2018; Ó4N_2018; G3F_2018; B6N_2018.

munkanélküliségi rátát, azonban hosszú távon csak a versenyszféra gazdasági fejlődése jelentett megoldást.

- 1996-tól az előzőek mellett előtérbe kerültek a *specifikus rétegprogramok*. (Pl. pályakezdő fiatalokra, tartósan munkanélküliekre, megváltozott munkaképességűekre irányulva.) Egyre gyakrabban szerveztek munkaerő-piaci *képzéseket*, azonban a megszerzett kompetenciák, a tudásanyag és a munkáltatók munkaerő-kereslete nem voltak összhangban, emiatt a térségen belüli hosszú távú elhelyezkedési esélyeit csak kismértékben javította.
- 1999-től dominánssá váltak a *kisebb létszámú specifikált csoportokat* (pl. 40 év feletti munkanélküli nők, 50 év körüli diplomások) *érintő foglalkoztatási és reintegrációs modellek*, több aktív eszközt és szolgáltatást ötvöző *komplex programok*.
- A 2000-es évek elején a tartósan munkanélküliek elhelyezkedésének elősegítése mellett a súlypont a *munkahelyteremtés javítására, térségfejlesztési feladatokba* való intenzívebb bekapcsolódására, a foglalkozás- és vállalkozásélénkítésre, a HR fejlesztésre helyeződött. Előtérbe került a *tranzitfoglalkoztatás* is. Az évtized folyamán hangsúlyossá váltak a *képzések*, amelyet elsősorban jó munkaerő-piaci helyzetű térségekben tudták sikerrel alkalmazni. A piaci feltételek között munkához nem jutó emberek számára a *közhasznú foglalkoztatás* jelentette az utolsó lehetőséget annak érdekében, hogy véglegesen ne illeszkedjenek ki a munkaerő-piacról. Ezeken az *aktív eszközökön* kívül megjelent a *bértámogatás, a vállalkozói támogatások és a pályakezdők elhelyezkedését segítő programok*.
- 2010 után dominánssá váltak az *aktív foglalkoztatáspolitikai eszközök*. A vállalkozások indítását *visszatérítendő és vissza nem térítendő támogatásokkal* segítik, a *bértámogatás* elsősorban a *pályakezdő fiatalokat, az időseket és a hátrányos helyzetű térségben élőket* célozza. Egyre nőtt a beruházási, foglalkoztatási és *munkahelyteremtő támogatások* aránya, valamint hatékonyabbá vált a munkahelyteremtés. Problémát okozott, hogy a *gazdasági világválság miatt* hitelcsapdába került egyének és családok a pénz jellegű támogatások jelentékeny részét a *felhalmozott elmaradások és adósságok rendezésére* fordították.

Munkaerő-piaci válságkezelés próbálkozásai

A *krízis* hatékony kezelése érdekében *vállalati foglalkoztatási alapítványokat* (VFA), kft.-ket hoztak létre,¹³⁰ amelyek nyugat-európai ipari szerkezetváltáson átesett városokban, térségekben évtizedek óta hatékonyan *támogatták a munkapiaci krízis orvoslását*. Fentebb említettek *tudatos intervención alapuló aktív foglalkoztatáspolitikai és válságkezelési eszközök* voltak, amelyek tömeges elbocsájtások esetén azonnal reagáltak a problémákra, kialakítottak komplex munkaerő-piaci szolgáltatásokat, amellyel *enyhíteni tudták a konfliktusok mélyülését*. Előnyük, hogy hatékonyan ötvözik az állami és helyi erőforrásokat és különböző *helyi körülményekhez szabott foglalkoztatási programokat* dolgoztak ki, ezzel segítve a tovább- és átképzést és az újbóli elhelyezkedést. A VFA¹³¹ a létszámleépítést tervező cég kezdeményezésére, az állammal és helyi önkormányzatokkal együttműködve jött létre. A munkanélkülivé válás kezdeti szakaszában *új álláslehetőségek keresésében segített*, valamint a remélhető *munkába állást támogatta*. Az alapítvány kapcsolatban állt a munkáltatóval és számos szolgáltatását továbbra is biztosította az elbocsájtott dolgozóknak. A munkaviszony megszűnésével *képzéseket, átképzéseket* szerveztek, vállalkozás-élénkítési *tréningekkel*, *védett vállalkozási környezettel* támogatták a jövőbeni elhelyezkedést (Karosi, 1994; Bajka et al., 1997; Germuska, 2002). Ez különösen fontos volt azoknak az elbocsájtott nehézipari munkásoknak, akik egyoldalú szakképzettsége miatt munkaerő-piaci rugalmasságuk gyenge. Az alapítvány két fő előnye, hogy *a munkavállaló nem sodródik távol a munkaerő-piacról*, másrészt az itt eltöltött *idővel is kalkulálnak a munkanélküli járadék számításakor*. Ezeknek a foglalkoztatási társaságoknak köszönhetően *Ózdon és Miskolc–Diósgyőrben több ezer ember alkalmazása belátható ideig megoldódott*. 1992 és 1995 között foglalkoztatták a legtöbb egykori gyári munkást a két iparvárosban, nagyjából 2–2.500 főt. A krízis enyhülésével az *Ózdi Kft. a kilencvenes évek második felében megszűnt*, viszont 1997-től a struktúrájában átalakult a *Diósgyőri Foglalkoztatás-szervező és Szolgáltató Nonprofit Kft. (DIFO)* elsősorban hátrányos helyzetűeknek nyújtott munkaerő-piaci szolgáltatásokat és munkaerő-kölcsönzést. (Jelenleg a vállalat végelszámolás alatt áll!)

Létfontosságú intézmény a *vállalkozói ügynökség*, amely *tanácsokat és üzleti információkat ad* kis- és középvállalkozásba kezdő (kényszer)vállalkozóknak. A kevés tapasztalattal rendelkező, tőkehiányos vállalkozók számára *inkubátorházakat* létesítettek,

¹³⁰ A munkanélkülivé válást elkerülendő, hátrányos helyzetűek munkaerő-piaci reintegrációját célozta meg 1992. június 30-án az Antall-kormány és a munkaügyi tárca által alapított *Országos Foglalkoztatási Alapítvány* (OFA), amely 1997. január 1-je óta közalapítványként működik tovább.

¹³¹ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: Ó3N_2018; Ó4N_2018.

ahol „mesterséges” környezetben, magas minőségű gazdasági szolgáltatásokat és infrastruktúrát biztosítottak. A vállalkozások választhattak, vagy huzamosabb időre beköltöztek az inkubátorházba – ez esetben a fizikai közelség katalizáló hatása érvényesül az együttműködések tekintetében, sőt esetleges *klaszterek* kialakulásában is –, vagy külső telephelyen folytatták tevékenységüket, viszont egyes szolgáltatásokat az intézmény falain belül vettek igénybe (Bajka et al., 1997).

Közfoglalkoztatás

2012–2013 óta a 2000-es évek „barátságos” szintjére csökkent a munkanélküliség, igaz, a pozitív adatokat a *közfoglalkoztatottság aránynövekedése* nagyban magyarázza. *2013-ban* országosan Budapest után a munkanélküliek számát tekintve *Borsod-Abaúj-Zemplén megye állt a második helyen: 35.000 fő regisztrált munkanélküliként, 20.000 fő pedig közfoglalkoztatottként állt nyilvántartásban. 2016-ban 19.000 fő munkanélküliként és 36.000 fő közfoglalkoztatottként szerepelt a foglalkoztatási statisztikákban.*¹³² (Érdekességgéppen, csak 2015 első félévében Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 48.000 új pozíció nyílt meg szemben a nyugat-magyarországi megyék átlagos 3–4.000 főnyi új állással.) A közfoglalkoztatás *torzító hatását* jelzi, hogy szintén a borsodi térségben az elmúlt évek során létrejött *új munkahelyek 90%-a (!) a közfoglalkoztatási támogatásoknak köszönhetően létesült* és kevesebb, mint *10% generálódott a valós piac által* (Székely, 2015; NFSZ).¹³³ ¹³⁴ Cseres-Gergely és Molnár (2014) rámutatnak, hogy a közfoglalkoztatás eredetileg deklarált céljait csak kismértékben érte el, ugyanis *180 nappal a közmunka után a közfoglalkoztatottak 45,8%-a regisztrált munkanélküli státuszba került, 34%-a újra közfoglalkoztatottá vált, 13,3%-nak sikerült elhelyezkednie a primer munkaerő-piacon, végül 6,7%-a nem dolgozott és munkanélküliként sem került regisztrálásra.* Az adatok alátámasztják, hogy ez a típusú *aktív társadalompolitikai eszköz* a foglalkoztatás érzetét kelti, a *frikciós munkanélküliségre* (esetleg) rövid távon *nyújthat megoldást*, de távlatokban gondolkodva nem mérsékli a települések munkapiaci krízisét., hatékonysága alacsony. Emellett *nem vezet vissza a primer munkaerő-piacra* sem, helyette ideig-óráig ellátotti körben tartja a rászorultakat (Fazekas – Scharle, 2012; Koós, 2016; Vida – Vidra, 2016). A közfoglalkoztatottak *évente átlagosan hét hónapig kapnak munkát*, ilyenkor a munkanélküli ellátás vagy segély helyett garantált bérben részesülnek nyolcórás munkaidőt tekintve. Mindazonáltal *a segély* – Ferge (2017) érvelése szerint – az utóbbi évtized *szegénység- és*

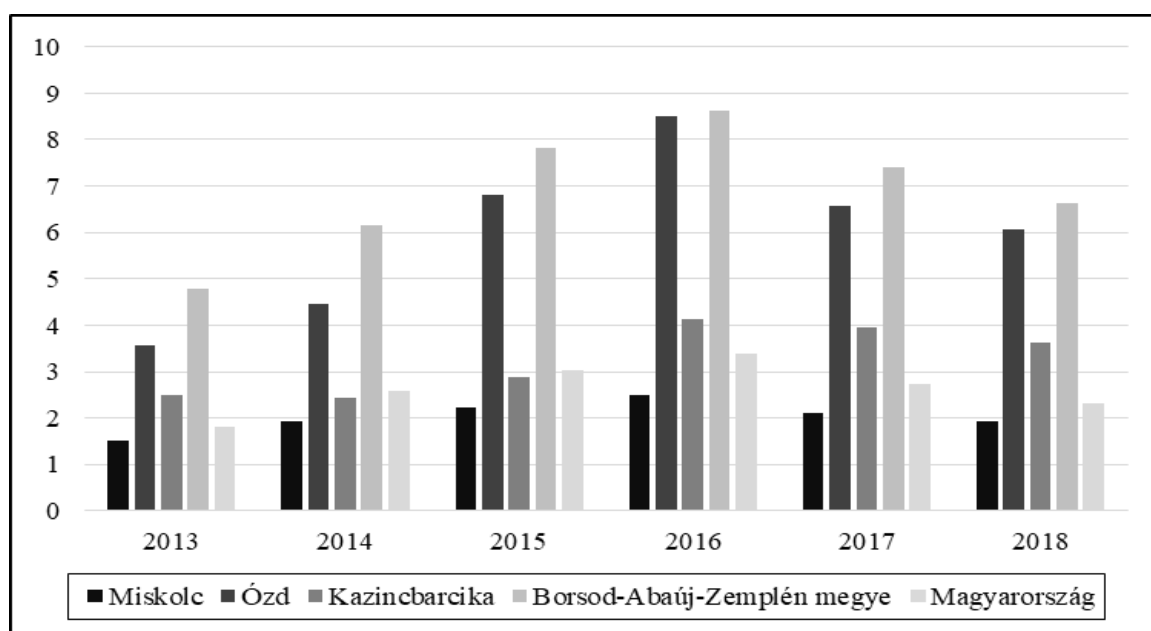
¹³²<https://www.portfolio.hu/gazdasag/munkaugy/van-ahol-nott-a-munkanelkuliseg-magyarorszagon.244742.html> (Letöltés dátuma: 2018. augusztus 21.)

¹³³ https://mfor.hu/cikkek/vallalatok/Ketteszakitja_az_orzagot_a_kozmunka_ket_megye_mar_bukott.html (Letöltés dátuma: 2018. augusztus 25.)

¹³⁴ <http://kozfoglalkoztatasi.bm.hu/> (Letöltés dátuma: 2018. szeptember 20.)

munkanélküliellenes neokonzervatív gazdaságpolitikájának¹³⁵ köszönhetően de facto illegitim juttatássá vált, szükséghelyzetre szól és nem tekinthető magától értetődő bevételnek azok számára, akik nem dolgoznak. Ezt jelzik a helyhatóságok folyamatosan csökkenő szociális célokra fordítható normatív forrásai (Váradi, 2015a, 2015b), helyette a közmunka térnyerése követhető nyomon,¹³⁶ amely hosszú távú beruházás helyett sokkal inkább pillanatnyi nyomorenyhítésként interpretálható. Tulajdonképpen a közmunkaprogram egy olyan szükséges rossz, ami fontos átmenetet biztosíthatna, ha tervszerű, hosszú távú operatív célokat felsorakoztató lebonyolítás állna mögötte.¹³⁷

27. ábra: Közfoglalkoztatási mutató értékei megyei és országos összehasonlításban (2013–2018) (%)¹³⁸

Adatok forrása: Közfoglalkoztatási portál¹³⁹

A 27. ábrán is látható, hogy a település fejlettsége és nagysága, valamint a közfoglalkoztatotti réteg nagysága között erős a korreláció. Miskolcon, ahol Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a legtöbb munkahelyet teremtik piaci alapon, az elmúlt években kevés számú közfoglalkoztatottat alkalmaztak és a munkanélküliségi ráta is többé-kevésbé a magyar átlaggal párhuzamosan alakult. A 2010/2011-ig súlyos munkapiaci válsággal küzdő Kazincbarcikán az Önkormányzat deklarált céljává vált a munkahelyteremtés, viszont ez

¹³⁵ Ezzel szemben a '90-es évtizedet és a 2000-es évek elejét *neoliberális gazdaságpolitika* fémjelezte, amely értelmében maximális radikalizmussal fordultak szembe a parancsgazdaság kötöttségeivel. Úgy vélték, a szabad piac olyan intézmény, amely a társadalmi problémákat megoldani képes állami intervenció minimalizálása okán. (Ferge, 2017)

¹³⁶ A témával kapcsolatban bővebben lsd. Csoba, 2010; Fazekas – Schade, 2012; Szikra, 2012; Cseres-Gergely – Molnár, 2014; Velkey, 2014; Vidra – Vida, 2016 tanulmányait.

¹³⁷ Elhangzott alábbi interjú alkalmával: M1F_2017.

¹³⁸ A közfoglalkoztatásban részt vevők havi átlagos létszáma a munkavállalási korú népességhez viszonyítva (%)

¹³⁹ <http://kozfoglalkoztatatas.bm.hu/> (Letöltés dátuma: 2018 augusztus 21.)

főként a *közfoglalkoztatás rendszerének*, kevésbé a helyi piac által kreált igénynek köszönhető. *Ózdon élnek leginkább az említett foglalkoztatáspolitikai eszközzel* olyannyira, hogy az erőteljesen gettósodó borsod megyei aprófalvas térségek munkapiaci jellemzői tükröződnek vissza a kohászvárosban: az elmúlt két-három évben *minden 9., vagy 10. aktív korú lakos közmunkával kereste a kenyerrevalót.*

A társadalmi ranglétra legalján lévők munkaerő-piaci helyzete

Mindhárom strukturális válság által sújtott város leginkább leszakadó településrészeiben jelenleg a *harmadik generáció próbálkozik az elsődleges munkaerő-piacra belépni.* Ennek kapacitása viszont korlátos – véli Váradi (2008). Egyrészt az *újonnan betelepült vállalatok magasabban kvalifikált munkaerőt keresnek*, másrészt oly *hosszú ideje illeszkedtek ki a legképzetlenebb*, megkopott munkaerő-képességű aktív korú foglalkoztatottak és felmenőik a munkaerő-piacról, hogy az elmúlt évtizedekben tudatosan betelepített, kifejezetten betanított munkaerő alkalmazására specializálódott vállalkozások sem tudták őket alkalmazni.¹⁴⁰ Köszönhetően az egyre szigorúbb támogatási, ellátási rendszernek, *egyre többen kizárólag a második (ún. támogatott) munkaerő-piacban* láthatnak némi reményt, ahol *közhasznú, közcélú munka* végzésére van lehetőség, *közfoglalkoztatottnak állhatnak*, amely gyakorlatilag kvázi-foglalkoztatottság (Koós, 2016).¹⁴¹ Mára az alacsony iskolai végzettségű, az elavult szakmával és elhanyagolható munkatapasztalattal rendelkező, illetve az idősödő, a korlátozott munkaképességű, a többségi társadalom által cigánynak tartott vagy a (mély)szegénységben élő lakosság a tartós, reményvesztett, *rejtett munkanélküliség*, sőt egyre gyakrabban az évtizedes *inaktivitás csapdájába szorult.* Számukra a *társadalmi mobilitási csatornák bezárultak*, megindult a személyek, családok közösségek degradációja, ez pedig hosszan tartó *perifériaképződést és élesedő társadalmi polarizációt* von maga után.¹⁴² A bemutatott gazdasági, munkaerő-piaci, területi folyamatok következtében a magyar társadalmon belül kirajzolódott egy jól érzékelhető, a többségi társadalomtól térben is elkülönülő réteg, amelynek már esélye sincs arra, hogy bekapcsolódjon a munkamegosztás új rendszerébe, hogy rendszeres jövedelme, lakása, társadalombiztosítása legyen, hogy utódait a

¹⁴⁰ Elhangzott alábbi interjú alkalmával: Ó5F_2018.

¹⁴¹ A témában részletesebben lsd. Szalai (2002), Laky (2003), Váradi (2008), Koós (2016) tanulmányait, elemzéseit).

¹⁴² A munkaerő-piacról kizáródott lakosok túlélési stratégiái közé tartoznak az alkalmi és időszakos, periodikus munkák. Ezek pozitívuma, hogy a legalsó szociális státuszúak is pénzbeli vagy természetbeni javakhoz juthatnak, ezzel szemben hátránya, hogy általában szezonálisan, vagy kizárólag egyszer, tehát rendszertelenül adódó lehetőség. Főként helyi keresletet kielégítő, minimális vagy könnyen elsajátítható tudást igénylő munkákról van szó.

továbblépésre esélyt adó módon tudja iskoláztatni. *E réteg társadalmi kirekesztettsége nemcsak tartós munkanélküliséggel, hosszú távú inaktivitással, permanens szegénységgel, hanem fokozott mértékű lakóhelyi és iskolai elkülönítettséggel egyaránt jellemezhető* (Szalai, 1998, 2002; Ladányi – Szelényi, 2002; Spéder, 2002)

A Borsodi-iparvidék városaiban kiemelkedően magas a *cigány népesség* aránya. *Kiilleszkedésük a munkaerő-piacról* már a nyolcvanas évek végén elkezdődött. 1984–89 között több mint 10%-kal csökkent a 15–49 éves romák körében a munkával rendelkezők aránya (Kertesi, 2005), akik a teljes foglalkoztatottságot hirdető és a munkakerülést súlyosan szankcionáló államszocializmus idején még 90–95%-ban dolgoztak. A *rendszerváltozás keretében történt átalakulás során először a képzetlen, alacsony iskolai végzettséggel rendelkező főként betanított cigány származású munkásságot küldték el a nagyvállalatok*. Így 1993-ra 21%-ra csökkent foglalkoztatottsági rátájuk, amely arány a *kétezres évek közepére* sem változott, ugyanúgy 21–22%-on (tehát a magyar átlag harmadán) stagnált (Kemény et al., 2004) és azóta is – ha a közfoglalkoztatásban alkalmazást nem tekintjük teljes jogú foglalkoztatottnak – hasonló szinten áll. Az elmúlt másfél-két évtizedben változatlanul a borsodi cigány népesség általános munkaerő-piaci jellemzője az *alacsony foglalkoztatási szint*, valamint *állásaik instabilitása* és gyors cserélődése.

Az első munkaerő-piacról való kirekesztődés következményeként a cigányok és mélyszegénységben élők megélhetési stratégiáiban meghatározóvá vált az *informális gazdaságba való bekapcsolódás*, ami a hagyományos tevékenységek (pl. gyűjtögetés) felelevenedését éppen úgy jelenti, mint a *nyomort kísérő új megélhetési formák* megjelenését. Példának okáért megemlítené a legelesettebbek kilátástalan helyzetének további romlását eredményező *kamatos kölcsön gyakorlata, a lomizás vagy summásmunka* (Szuhay, 1999; Fleck – Orsós – Virág, 2000; Kozma – Csoba – Czibere, 2004). A rendszerváltozás keretében történő turbulens társadalmi átrendeződés időszakában *új bűnelkövetési módok* jelentek meg. A munkanélküliség, mélyülő és tartóssá váló szegénység, a társadalmi státusz csökkenése egzisztenciálisan több tízezer egyént és családot sodort a kiszolgáltatottság csapdájába. Elsősorban a gazdasági szerkezetváltás által sújtott perifériális térségek (többek között a Sajó mente) társadalmi váltak áldozattá. Két „*túlélési stratégiát*” szükséges kiemelni, amelyek az elmúlt három évtizedben változó intenzitással, viszont mai napig terhelik Miskolc, Ózd és Kazincbarcika elsősorban társadalomból kiilleszkedett rétegeit. A *csicskáztatás* gyakorlatilag a modern kor *szociális rabszolgasága* (L. Murányi – Gelei, 2012; Váradi – Virág, 2014). Döntően tartós

munkanélküliek vagy inaktív szegények, magányos nyugdíjasok, pszichiátriai betegséggel küzdők, uzsorakölcsön visszafizetésére évek óta képtelen lakosok, idült alkoholisták, drogfüggők, hajléktalanok, tehát a *lokális társadalmi tér legalsó szegmenseinek* tagjai számítanak érintettnek. Komfort nélküli épületekben vagy lakhatásra alkalmatlan építményekben élnek, az *őt eltartó „család” utasításainak megfelelően fizetség nélkül dolgoznak*, cserébe általában napi egyszeri étkezést tesznek lehetővé. Az esetek többségében házimunkát végeztetnek velük és állattartással kapcsolatos tevékenységekben vesznek részt. Segélyükkel, nyugdíjukkal, időszakos *bevételeikkel a tartóik rendelkeznek*, gyakorta *ingatlanait* hivatalos adásvételi szerződéssel elveszik vagy *konfiskálják*.¹⁴³¹⁴⁴ Ezen kívül az *emberkereskedelem*¹⁴⁵ is jelen van, főként gyermekvédelmi intézmények lakóit, drog- és alkoholfüggő, emellett súlyos anyagi és egzisztenciális problémával küzdő *lányokat kényszerítenek prostitúcióra* (Pásztor – Pénzes, 2018). Az *uzsorakölcsön*¹⁴⁶ szintén súlyos problémája a településeknek. Jelenléte, a kamatos kamatok visszafizetési kötelezettsége, a kamat nagysága összefügg a szegénység mélyülésével. A BTK 381. paragrafus¹⁴⁷ elfogadása óta súlyosabb büntetőjogi szankciókat von maga után az említett illegális tevékenység, ennek és a rendvédelmi szervek hatásosabb rajtaütéseinek köszönhetően visszaesett a bűncselekmények száma. Noha a gazdasági világválság miatt adósságcsapdába ragadt, gyakran otthonuk elhagyására kényszerülő egyének és családok azonban *az uzsora „újyszerű” formájának* áldozataivá válnak, mégpedig az *alacsony komfortfokozatú épületek vagy lakhatási célra alkalmatlan építmények* – amelyeket néhány százezer forintért

¹⁴³ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M1F_2017; M3F_2017; M13F_2018; Ó1N_2017; Ó6F_2018; K2F_2017; B9N_2018.

¹⁴⁴ <https://mno.hu/hetvegimagazin/csicskasors-koztunk-elo-isaurak-1347707>
(Letöltés dátuma: 2018. augusztus 31.)

¹⁴⁵ Az Európai Bizottság emberkereskedelemről szóló 2016-os jelentése szerint 2013-2014-ben az uniós tagállamok közül Romániában, Bulgáriában, Hollandiában, Magyarországon és Lengyelországban volt a legmagasabb az emberkereskedelem áldozatainak száma.

https://hvg.hu/gazdasag/20180729_ENSZ_az_emberkereskedelem_aldozatainak_csaknem_harmada_gyerek
(Letöltés dátuma: 2018. szeptember 12.)

¹⁴⁶ Fontos említést tenni a térség legszegényebb családjait évtizedekig rettegésben tartó uzsorázásról: Az uzsorázás igen elterjedt bűnelkövetési forma Magyarországon, különösen a válság által sújtott, magas arányú roma és szegény lakosságú perifériákon. Az uzsorások (általában a helyi alvilág vezetői) halmozottan nehéz sorsú embereknek 50–150%-os kamatra kölcsönt adnak, amit az adós képtelen időben, egy összegben visszafizetni, így az uzsorások hihetetlen összegeket kényszerítenek ki belőlük. (Extrém példával illusztrálva: Ózd 2007-ben felvett 30.000 forintért három évvel később 3 millió forintot követeltek). Az uzsorázás vége gyakran a teljes fizetéseképtelenség, aminek következtében súlyos bűncselekményeket követnek el az áldozatokkal szemben: prostitúcióra kényszerítés, súlyos bántalmazás, csicskáztatás. Gyakorta minimális nyugdíjból élő idős emberekkel az uzsorások ingatlan adásvételi és csereszerződéseket kötnek, az áldozat nevére hitelt vesznek fel, „cserébe” lakást és ételt biztosítanak. Az uzsorások sokszor házukban, rabszolgasorban tartják áldozataikat és önkényesen dolgoztatják őket. A városok legszegényebbjeinek életét évtizedekig megkeserítő uzsoráztatás a 2011. évi CXXXIV. törvénynek köszönhetően bűncselekménnyé és jogosulatlan pénzügyi tevékenységgé nyilvánították, ezáltal érzékelhetően csökkentek a visszaélések. Természetesen ezek ellenére mai napig jelen van, viszont a rendszeres rendőri rajtakapások miatti félelem következtében visszaszorult.

¹⁴⁷ <http://buntetojog.info/kulonos-resz/btk-381-%C2%A7-ufzsora-buncselekmeny/>
(Letöltés dátuma: 2018. szeptember 8.)

vásárolnak az uzsoráztatók – *hivatalos szerződés nélküli bérbe adása*. Példaként említhető Miskolcon az ún. Számozott utcákból kiköltöztetett és Kazincbarcikán a Hámán Kató utcai szociális városrehabilitáció következtében lebontott négyemeletes házak azon lakói, akik a közműtartozást és bérleti díjat évek óta nem fizették, kényszerből nagy számban vették igénybe az említett uzsorát.^{148 149}

4.4. A szocialista nagyipar válsága: makrostrukturális gazdasági és politikai változások

A szocializmus időszakának ipari jellemzése

A magyar *szocialista gazdaság*, s annak alapját jelentő ipar *válságát* okozó legfontosabb *tényezőkként* a *túliparosodottság*, az *ipar centralizáltsága*, az *felduzzasztott településekhez köthető ágazati monokultúrák*, a *nehézipar túlsúlya* és negyven éven át tartó, szinte változatlan *preferáltsága* tekinthető (Ehrlich, 1991; Voszka, 1997; Germuska, 2002). Az iparosítási hullámok nyomán a Dunántúli-középhegység bányásztelepüléseit és iparvárosait, a fővárosi ipari zónát, a Zagyva menti ipartérséget, az Északi-középhegység előterének bányász-ipari településeit, végül a *Borsodi-iparvidék nehézipari-energetikai tengelyét fejlesztették az ország legprosperálóbb térségeivé* – olvasható az 1947-ben megjelent Első Hároméves Tervben. Az *állami redistribúció kedvezményezettjei* között ezt követően megjelentek a megyei jogú városok, később az Alföld vidéki kis- és középvárosai (Sebők, 2009). Az így létrejött magyar gazdasági szerkezet azonban nem bizonyult hosszú távon hatékornak, ugyanis az *ipar expanziója csak a hetvenes évek közepéig* tartott. Ekkor a Sajó-völgyben termelték a nemzeti jövedelem 12%-át, itt koncentráldott Magyarország vaskohászatának 50%-a, a vegyipar harmada, a szénbányászat ötöde, a megye lakosságának 70%-a, az ipari termelés 85–90%, ezen kívül továbbfejlesztését privilegizált feladatként tartották számon (Czomba, 2008; Révész, 1988). Ezzel egy időben viszont az izmosodó tercier szektor bővülése egyre inkább átvette a makrogazdaság vezető szerepét (Papp, 1989; Barta, 2003; Lőcsei, 2004), az *ipar pedig veszített versenyképességéből*. Az 1973-as és 1979-es olajválságokat követően a növekvő nyersanyag-igényű korszerűtlen nehézipar a további termelést csak hitelfelvétellel tudta biztosítani, így megkezdődött, majd tovább

¹⁴⁸ Elhangzott alábbi interjú alkalmával: K2F_2017.

¹⁴⁹ Amint Váradi és Virág (2014) tanulmányában olvasható, a személyes helyi bejárás tapasztalatai, valamint a témában megkérdezett szakértők egybehangzó véleménye ezt megerősítik, a kerítéseken lévő oroszlán- és sasszobrok, a kovácsoltvas kapu jelzik, mely házakban élnek azok az uzsorások, csicskázatók, bolti hitelezők és szocpolcsalók, akik a város szerencsétlen sorsú lakosaihoz érkező források felett diszponálnak.

mélyült *eladósodottsága* a rugalmasabb és diverzifikált gazdasági szerkezetű kapitalista országokkal szemben. A gazdasági krízis épp a területi kiegyenlítődést célzó kulcsfontosságú ágazatok (szénbányászt, vaskohászat, élelmiszeripar) hatékonyságának, így foglalkozási szerkezetben mérhető súlyának csökkenését eredményezte (Bencsik, 2000; Bartke, 2003). A változó világ gazdasági környezetet észlelve a hetvenes évek végétől különböző pártfórumok és szakmai szervezetek megkongatták a vészharangot és az *ipari szerkezetváltás szükségességét* sulykolták. Ennek ellenére a globális folyamatokat tudatosan figyelmen kívül hagyva a *szocializmus utolsó évtizedében is a nehézipari ágazatok részesültek a legnagyobb mértékben* az ipari beruházásokból. A bányászat és a villamosenergia-termelő szektor 1985 környékén érte el negyed évszázados maximumát, a kohászat és vegyipar változatlan súlyt képviselt, miközben a globális piacgazdaság legerőteljesebben fejlődő ágazata, a gépipar részesedése a minimumra zuhant (Papp, 1989; Horváth, 1998). A *gazdasági koncentrációt* és a globális piacgazdasági változások figyelmen kívül hagyását bizonyítja, hogy az *országban 49 kiemelt, döntően nehézipari profilú vállalat adta a nemzeti össztermék 28–29 %-át* közvetlenül a politikai fordulat előtt (Voszka, 1997). (Ezek azok a nagyvállalatok, a *tervgazdaság keménymagja*, amelyeket a szocialista párt- és államvezetés 1972-től méreteik, stratégiai jelentőségük miatt megkülönböztetett figyelemben részesített.) Az említett „óriásokban” koncentrálódott – a túlzott centralizáltság miatt – a vagyon, a termelés és a foglalkoztatás jelentős része, sőt az *ipar 50–75%-át reprezentálták* (Szalai, 1989). Egyes nagyvállalatok a gazdasági konjunktúra-ciklusok, a keresletváltozás miatt gyakorta válságos helyzetbe kerültek, azonban a *központi redistribúció érzékenyen reagált, nem hagyta eszkalálódni a negatív folyamatokat* egészen a rendszerváltozásig (Major, 1996). A szocialista ipar csúcsidőszakának számító nyolcvanas években a GDP harmadát adták, azonban *1989 után jelentőségük 21%-ra redukálódott*.

Az ipari kapacitásukat és népességszámukat tekintve *„felfújtt” szocialista városokban* – amellet, hogy a szolgáltató ágazatok, legfőképp az infrastruktúra fejlesztésére égető szükség mutatkozott – még a nyolcvanas években is az összes végrehajtott beruházás 80–90%-át a szélsőségesen korszerűtlenné váló ipari szektorban hajtották végre, miközben Budapesten csak 25%-át, Magyarországon átlagosan 38%-át (Germuska, 2002). Mindeközben a technikai és technológiai rés növekedése a hetvenes évek közepétől felgyorsult, amit a politikavezérelt esetleges és parciális beavatkozások sem tudtak enyhíteni (Koczinszky et al., 2001). A gazdasági válság mélyülésével a hagyományos *iparmedencékben*, különösen az észak- és északkelet-magyarországi megyékben az addig *lappangó recesszió és ipari leépülés jelei felszínre kerültek*. Fokozódott a lakosság

elvándorlása, csökkent az iparban foglalkoztatottak aránya, megjelent a burkolt munkanélküliség, romlott az életszínvonal és egyre több feszültséget gerjesztettek az infrastrukturális beruházások elmaradásai. Mégis a kormányzat a konzervatív nagyvállalati vezetés lobbitevékenységének engedve változatlanul finanszírozta – igaz kisebb volumennel – a meglévő nehézipari termelőegységeket (Horváth, 1998). Az irreális kapacitás-növekedést bizonyítja, hogy 1982 és 1990 között példátlan mértékben, két és félszeresére (17.368-ról 39.729 főre) nőtt a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei nagyvállalatokban dolgozók száma. (Barta, 2001; KSH ipari telephelyi adatok, 1982, 1990). Emellett az ipari termelés területileg is szélsőségesen koncentrálttá vált, emiatt a térségben foglalkoztatott ipari munkások 40%-a, 54.000 ember ingázott (Czomba, 2008).

A nyolcvanas évek utolsó harmadában már nyilvánvaló tényként kezelték a magyar gazdaság súlyos helyzetét, az *utolsó szocialista kormányok villámprogram-szerű beavatkozási kísérletei*, erőfeszítései sokkal inkább az elkerülhetetlen *válság elodázását*, mintsem hatékony kezelését célozták.¹⁵⁰ Az ipar szempontjából az ún. nehézipari tengely menti megyék, illetve ezek döntően domináns nagyüzemeire települt *monokultúras iparszerkezetű városainak helyzete* kritikussá vált (Papp – Tóth, 1991; Lócsei, 2004), legfőképp a borsodi ipari góccoké. Az állami redistribúció által évtizedekig kivételes támogatásban részesített ipar zsugorodásával az *iparpolitika* is mindinkább *súlyát veszítette*. Voszka (1997) megfogalmazása szerint ekkorra kialakult a „*kiemeltség csapdája*” állapot, ugyanis (1) átlagosnál nagyobb valutaexportot bonyolítottak, (2) több állami (főként hadiipari és infrastrukturális) megrendelést teljesítettek, (3) ezáltal több preferenciát is kaptak és (4) nagyobb összegű kedvezményekben (visszafizetendő államkölsön és hitel formájában) részesültek, így az *adósságspirálba kerülés és „beleragadás”* megállíthatatlanul bekövetkezett. A szocialista mamutvállalatok nehézségei érzékenyen érintették a városok oktatási, szociális, sport, művészeti és kulturális intézményeit (Szirmai, 2013), ugyanis finanszírozásukban sokáig oroszlánrészt vállaltak.

Rendszerváltozás utáni válságkezelés

A rendszerváltozást követően teret nyert *gazdasági és társadalmi változások* hasonló gyorsasággal és radikalizmussal zajlottak, mint a II. világháború utáni átrendeződés. A *poszt-sztálinista modell összeomlása* egyben a kelet- és közép-európai politikai, gazdasági struktúra – mint a világ gazdaságtól karakteresen elkülönülő regionális alrendszer – összeomlását is jelentette – írja Nemes Nagy (1991), hozzájárulva a nagyjából 40 évig

¹⁵⁰ Részletesebben lásd a 6. fejezetet.

konstans területi fejlettségi kép 1989 utáni gyökeres és hosszú távú (máig érzékelhető) megváltozásához (Rechnitzer, 2002; Enyedi, 2004). A nyolcvanas évek végétől a direktet felváltotta az *indirekt gazdaságirányítás*, a szocializmusból *piacgazdasággá* történő transzformációt egy évszázada nem tapasztalt *ipari recesszió* kísérte, amelynek fő *kárvallottjai a nehézipar és bányászat központjai* voltak (Aleksandrowicz, 1999). A visszaesés mértékét illusztrálja, hogy 1991 és 1993 között az ún. 49 kiemelt ex-szocialista nagyvállalat GDP-hez viszonyított aránya 21–22%-ra csökkent, míg az ipar részaránya összességében az 1980-as 41,9%-ról 1990-re 37,9%-ra redukálódott (Voszka, 1997; Népszámlálás, 2001).

A rendszerváltozás utáni első kormány párhuzamosan folytatott *neoklasszikus és neokeynesiánus politikát*, egyrészt *legitimálta a piaci törvények érvényesítését*, másrészt ragaszkodott a határozottabb, ámde *piackonform állami szerepvállaláshoz*. Hatékony *válságkezelési gyakorlat* híján az egyedi alkukra, a *késő-kádárizmusra jellemző tűzoltás-szerű beavatkozásokra* összpontosítottak. Ezek mellett azonban a kormányzat demonstrálni kívánta, hogy *nem foglya többé a (nehézipari lobbinak* (Germuska, 2002), mégis a *protekciónizmust* nagyrészt mellőző iparpolitikai szabályozás mindvégig fáziskésésben lépdelt. A *piacnyitás* és a *szabad kereskedelem* címen szinte minden importakadályt eltöröltek, ezáltal adva zöld utat annak, hogy a szomszédos országok vas- és acélipari létesítményei, valamint bányavállalatai olcsóbb és versenyképesebb áruikkal hozzájáruljanak a *hazai nehézipar végleges tönkremeneteléhez* (Voszka, 1997). A hazai gazdaság csődjét a *KGST piacok összeomlása* okozta, ugyanis rövid idő alatt gyakorlatilag a magyar ipar kivonult a Szovjetunióból. Vállalatok százai (főleg könnyűipari) mentek csődbe, vagy kerültek rendkívül nehéz helyzetbe. Százezrek váltak munkanélkülivé elsősorban az iparban és a mezőgazdaságban. 1993-ban országosan az aktív korú lakosság *11,9%-a volt munkanélküli*, míg *Borsod-Abaúj-Zemplén megyében* csaknem 20% (KSH, 1993). A másik nagyobb részt iparromboló, kisebb részt fenntartó, fejlesztői tevékenység a *privatizációhoz* kapcsolódott. A drasztikus gyorsaságú mechanizmusokat nem ismerve, vagy a hozzáértés hiányában félreinterpretálva, kevés hathatós intézkedés történt annak érdekében, hogy *a vevők ne a leépítésre, hanem a gyarapításra törekedjenek*. A napok alatt részben vagy egészben bezárt gyárak gépeit, alkatrészeit ócskavas áron eladták, miközben dolgozók ezrei kerültek kilátástalanságba (Köves, 2003; Péczely, 2010). Az összkép árnyalása végett megemlítendőek azok a pozitív példaként szolgáló *vállalatok, akik túléltek a megrázkódtatást*, a piacgazdasági körülmények között is stabilan működtek tovább. A fennmaradás egyik alternatívájának számított – már a rendszerváltozás előtt – a *mamut cégen belüli résztevékenységekre specializálódott kisvállalkozások alapítása*, amelyek nagy

arányban megmenekültek a csőd és felszámolás elől, így az *eredeti profilnak megfelelő termelést folytathatták*.¹⁵¹ Makrogazdasági szinten azonban a privatizáció fő erénye, hogy a valóban termelni és fejleszteni óhajtó/képes multi- és transznacionális cégek olyan *korszerű vállalati és munkakultúrát* gyökereztettek meg, amely *eddig teljes egészében hiányzott*.¹⁵² A profitorientált szervezeteknél a jobb gazdasági eredmények elérése érdekében a rejtett munkanélküliséget részben felszámolták, ami újabb tízezrek állásvesztését és egzisztenciális, morális süllyedésének kezdetét jelentette. E lefelé irányuló társadalmi-gazdasági folyamatot a kilencvenes évek közepétől a foglalkoztatás-bővítésre képes vállalatok, főként feldolgozó- és gépipari fejlesztések tudták ellensúlyozni (Kiss, 1998), jelentősen *differenciálva a szocializmusban konszolidálódott gazdaságföldrajzi sémát, a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek mai napig erősödő mintázatát* eredményezte.

Az 1990-es évek kormányai *nem folytattak következetes iparpolitikát* – igaz, 1996-tól a *Területfejlesztési Törvény* elfogadását követően a válságkezelés főként a területi politika feladatává vált (Germuska, 2002; Czomba, 2008; Barta, 2009). 1992-től állami szinten számos *nagyvállalat reorganizációja*, valamint *adósság-konszolidációja* megtörtént. (A DAM, a BVK és az ÓKÜ esetében is számos esetben kisebb-nagyobb sikerrel, avagy teljes kudarccal próbálták életben tartani a nagyvállalatokat.) A sorsára hagyott vagy irreális összegű támogatásokkal (akár több tízmilliárdos nagyságrendben engedtek el adósságot) tovább működtetett vállalatok kiválasztási szempontjainak a foglalkoztatottak számát, a települési gazdaság diverzifikációjának szintjét, a stratégiai jelentőségét, a termelési kapacitást (Major, 1996; Germuska, 2002) végül, de nem utolsósorban a városok lobbijét¹⁵³ tekintették. Barta (2009) rávilágít, hogy a kilencvenes évek közepén, kormányzati szinten az *elődkormányok politikáját folytatták*, ugyanis az *egyedi elbírálás alapján foganatosított konszolidációs beavatkozások, mentőakciók* fontos részét képezték a gazdaságpolitika operatív eszköztárának. Mindazonáltal az ezredfordulóig egyetlen kormány sem vállalta annak beismerését és foganatosítását, hogy a *magyar acélipar kapacitásainak nagy része felesleges* és a központi forrásokat egy *feneketlen zsák* helyett a tőkés piacgazdaságban is versenyképes, magas hozzáadott-értéket termelő korszerű iparágak letelepítésére, majd további fejlesztésére kellene allokálni. Olyan beruházásokba, amelyekben a közepes és hosszú távú profitot eredményező működés biztosított. Emellett hozzájárulnak a térségi munkaerő-piaci egyensúlytalanságok enyhítéséhez, segítenek a több

¹⁵¹ Voszka Éva (1997) kifejezésével élve, „Az öreg farkas a kisvállalkozások báránybőrbe bújva élte túl saját halálát.” p. 40.

¹⁵² Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M10F_2017; Ó3N_2018; K4N_2018.

¹⁵³ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: B2N_2017; B6N_2018.

lábon álló helyi és térségi gazdaság megerősítésében és a kis- és középvállalkozásokkal is kooperálnak.

Az előbbieket is bizonyítják, hogy a politikai rendszerváltozás óta kivétel nélkül minden kormány meghasonult a *paternalista versus tulajdonos állam* szerepében. Nem sikerült megtalálni az érzékeny egyensúlyt a szigorú, optimális működtetés és – legalább minimális – profittermelés biztosítása, valamint a mélyülő recesszióba süllyedt térségek szociális és foglalkoztatáspolitikai érdekei között. A millenniumra a sajó-völgyi városok kohászata és gépipara válságos helyzetbe került, csak a vegyipar tudta megőrizni piaci pozícióját. Országos részesedésüket tekintve másfél évtized alatt a villamosenergia-ipar aránya 25-ről 13%-ra, a nyersvas-termelés 65-ről 28%-ra, az acéltermelés 59-ről 21%-ra csökkent (Kalocsay, 2003).

A Borsodi-iparvidéki nehézipar leépülése Miskolc (Diósgyőr) és Ózd példáján

Miskolc és Ózd a nyolcvanas évektől fokozatosan *vetélytársakká* váltak, a két város között állandósult a *rivalizálás* a nehézipari válság erősödésének köszönhetően.¹⁵⁴ Mindkét városban a veszteséggel előállított hosszútermékek (rúd-, drót- és idomárak) gyártása jelentősen meghaladta a lapos termékekét (lemezek, szalagok), míg *globális szinten ellentétes technológiai fejlődés jellemezte az acélgyártást*. Emellett *elavult technológiát* alkalmaztak, a világpiacon vezető elektroacél helyett nagyrészt Siemens-Martin eljárással gyártottak, amely a két vasgyár versenyhátrányát fokozta (MVAE, 1992; Tardy – Bíró – Zimonyi, 1995; Stefán, 2003). Már a *1980-as évektől megkezdődött a borsodi kohászat jelentőség-csökkenése*, amelyet bizonyít, hogy 1985-ben Miskolcon 1.070, 1990-ben 690 tonna, 2000-ben 190 tonna acélt termeltek, addig Ózdon az 1985-ös 1.100 tonnáról félévtizeddel később 650 tonnára, az ezredfordulóra pedig 40 tonnára redukálódott a megtermelt acél mennyisége (Sziklavári, 1994; Bakos, 2006). Mindeközben *két évtized alatt a diósgyőri gyár 20.000 fős dolgozói létszáma annak 6%-ára, az ózdi üzemnél 11.000 főből 5%-nyi dolgozó maradt* (Sziklavári, 1994). 1989-ben „utolsó mentsvárként” megalakult a *Borsodi Vaskohászati Tröszt*, amelyhez a LKM, az ÓKÜ és a sajókeresztúri Borsodi Ércelőkészítő Mű tartozott. A hatalmas *pénzügyi vízfejet* azonban egy évig sem működtették, ugyanis olyannyira lecsökkent – Ózdon már nem volt acélgyártás 1989-ben – a nehézipari termelés, hogy *okafogyottá vált* hasonló „gittegyet” léte.¹⁵⁵ Mindkét gyárat a teljes összeomlás elkerülése végett *példátlan állami pénzügyi injekciókkal* próbálták életben tartani. Az összegeket azonban technológiai fejlesztések, profiltisztítás, munkapiaci

¹⁵⁴ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: Ó3N_2018; Ó4N_2018.

¹⁵⁵ Elhangzott alábbi interjú alkalmával: Ó4N_2018.

racionalizáció, működés gazdaságossá tétele helyett szinte kivétel nélkül *veszteségpótlásra, tartozások rendezésére, az erőltetett finanszírozásra és a külföldi tulajdonba adás kudarca utáni részbeni visszaállamosításra fordították*. A negatív tendenciákat fokozta az új (rész)tulajdonosok *tőkegyengése*, valamint perspektíva nélküli, csupán pillanatnyi haszonszerzéssel kapcsolatos tervei – olvasható Bakos (2006) és Lóránt (2017) áttekintéseiben. Mindeközben az exportpiacok elvesztése és újak keresésének nehézsége, az előállított termékek árcsökkenése, a globális acélpiacon megjelenő konkurencia mind hozzájárult egyrészt a városok ipari (ezzel együtt foglalkoztatási és finansziális) válságához, másrészt – és ez sokkal súlyosabb probléma – a *válságjelenségek eleinte térségi, majd megyei és regionális megjelenéséhez, mélyüléséhez, végül megdermedéséhez*.¹⁵⁶ A rendszerváltozás turbulens éveitől, az 1990-es évtized elején felajánlották az üresen maradt ipari építményeket, területeket, ingóságokat az önkormányzatoknak jutányos összegért, azonban előzetes tapasztalat és perspektivikus jövőkép hiányában nem sikerült a felvásárlás. Az *önkormányzatok és az egykori gyáróriások együttműködése alacsony szinten stagnált*, amely azért érthetetlen, mert a barnamezők későbbi értékesítése, valamint városi fejlesztések fogantatásával mérsékelni lehetett volna azt a mély és hosszú ideig tartó válságot, amely béklyózta Ózdot és Miskolcot.¹⁵⁷

A Borsodi-iparvidék szocialista mamutvállalatai

Diósgyőri kohászat

Miskolc és Diósgyőr közé az 1870-es években települt a nagyolvasztó, majd sorban hengerművet, kovácsüzemet, martinacélművet és más üzemeket építettek. A „boldog békeidőkben” a hadiipari beruházások mellett a fellendülő vasútépítésekhez szükséges síneket, acélöntvényeket, tartókat gyártottak a gyors ütemben fejlődő nehézipari komplexumban (Karvalics, 1996). A századforduló idején 6.300 főt foglalkoztató gyár az I. világháborúig kisebb-nagyobb kilengések (pl. a vasútépítések volumenének visszaesése, illetve a konkurenciaként megerősödő, az *Ózdi Kohászati Üzemeket is beolvasztó* Rimamurány–Salgótarjáni *Vasmű Rt.*-vel való versengés) kivételével egyenletesen fejlődött, az odatelepült munkásság számára az amerikai iparvárosokra jellemző *sakktábla-alaprajzú ipari kolóniákat* (ún. gyarmatokat) építettek¹⁵⁸ (Dobák, 2009; Olajos, 1998). A "semmitől" létrehozott *Vasgyár* négy évtized alatt modern infrastruktúrával, saját közigazgatással rendelkező önálló településsé vált, amire nem csak a környékbeli települések, hanem az

¹⁵⁶ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M1F_2017; M4F_2017; Ó3N_2018; Ó4N_2018.

¹⁵⁷ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: Ó1N_2017; Ó3N_2018; Ó4N_2018; G2N_2018.

¹⁵⁸ Az Osztrák–Magyar Monarchiában létező összes munkástelepek közt a diósgyőri vas- és acélgyár munkástelepei tekintendők a legmintaszerűbbnek. Pallas Nagylexikon

egész ország irigykedett. A világháború után azonban a diósgyőri vasművel egyetemben a teljes magyar vasipar válságos helyzetbe került, Trianon következtében az ország elvesztette vasércbányáinak 80%-át, vas- és fémiparának több mint 49%-át, a vastermelés 70%-kal csökkent, a vasúthálózathoz kapcsolódó gyárak, üzemek 100%-a „Csonka-Magyarországon” maradt, míg a vasúthálózat 28%-a határon túlra került (Romsics, 2000).

28. ábra: Az LKM az 1980-as évek elején (balra) és a DAM 2012-ben (jobbra)

Fotók forrása: fortepan.hu; eszakhirnok.hu¹⁵⁹

Az első világegyetem után elmaradtak a katonai megrendelések, erősen visszaesett a vasút- és hídépítés, valamint a hajógyártás is (Vorsatz, 2000). A háborúk közötti időszak iparfejlesztéseit az 1929 és 1933 közötti gazdasági világválság ideiglenesen visszafogta, azonban a II. világháború előtti évek hadiipari beruházásai, háborús felkészülés jegyében született megrendelések ismét prosperáló pályára állították a gyárat. A háború folyamán a diósgyőri gyár – stratégiai szerepe miatt – légitámadások érték, a károk miatt akadozott a termelés, azonban a front elvonulásával a helyreállítási munkák azonnal elkezdődtek és hamarosan beindult a termelés. 1945 januárjában a miskolci politikai vezetés évtizedek óta hűn áhított vágya teljesült. Több egyéb szomszédos településsel egyetemben Diósgyőrt és a Vasgyárat is adminisztratív úton bekebelezte, létrehozva Nagy-Miskolcot. A hazai kohászat újraindítása országos jelentőségű ügy volt, mert igen nagy kereslet mutatkozott vasra és acélra. 1953. április 22-én a MÁVAG Kohászati Üzemek nevet Lenin Kohászati Művekre (28. ábra) változtatták és leválasztották róla a Diósgyőri Gépgyárat (DIGÉP) (Boros, 2005). Az ötvenes évek kezdetén eleinte Bodajk környékére, majd Mohácsra tervezett, végül Dunapentelén megvalósított nehézipari megaberuházás a diósgyőri gyár bővítésének volumenét kismértékben visszavetette (Germuska, 2001). Mindazonáltal a nehéziparfejlesztés-központú országos gazdaságpolitika stratégiai célkitűzéseként a vas- és acélgyártás állami redistribúcióból előkelő részesedést kapott, így a diósgyőri

¹⁵⁹ <http://www.boon.hu/video-volt-egyszer-egy-diosgyori-acelmuvek/2959806>

(Letöltés dátuma: 2018. szeptember 11.)

<https://www.eszakhirnok.com/miskolc/2525--virtualis-tura-a-vasgyarban-civilerabloghu.html>

(Letöltés dátuma: 2018. szeptember 12.)

fejlesztésekre jutott fedezet. Az 1960-as és 1970-es években a hazai nyersanyag- és energiaárak a világpiaci árakhoz viszonyítva alacsonyak voltak, ezért a gyár relatíve olcsón tudott termelni – igaz, a használt technológia ekkor már kezdett elavulni. Ennek ellenére ebben a periódusban az acéltermékek világpiaci árszínvonala magasan stagnált, így az exportból komoly nyereség folyt be.

A *vasgyár működésének csúcsideszakában, a nyolcvanas években közel 20.000-en dolgoztak* a mamutvállalatnál és éves szinten *egy millió tonna acélt* állítottak el (Boros, 2005; Lóránt, 2017). 1980-tól azonban elkerülhetetlenné vált a *megváltozott külpiaci igényekhez való alkalmazkodás és a versenyképesség javítása érdekében fejlesztések kezdődtek*, azonban a versenytársaktól túlzottan elmaradt, így a *politikai fordulatig termékeinek piacai felére csökkentek*. 1989-ben a cég élére került új vezetés vállalat-racionalizálási tervei értelmében *szerkezeti átalakítás* történt (MVAE, 1992). A gyár nagyobb egységei előbb leányvállalatokká, majd önálló gazdasági társaságokká alakultak, egyúttal a Lenin Kohászati Művek nevet a *Diósgyőri Metallurgiai és Alakítástechnológiai Gyárak Részvénytársasága (DIMAG Rt.)* névre változtatták (Gavra, 2003). 1991. december 29-én a gyárat *privatizálták*, ekkor a *Szozuzruda-Nuevometal konzorcium* szerezte meg a részvények 80%-át, azonban a hatalmasra duzzadt adósságállomány és fizetéseképtelenség miatt 1993 októberében megkezdődött a *felszámolás és reorganizáció*. A folyamat három éve alatt példa nélküli állami tőkeinjekciókkal próbálták életben tartani a gyárat, mégis a dolgozók létszáma a privatizáció kezdeti 6.000-ról *3.000 főre csökkent*. 1994-re fejeződött be a felszámolás, amely végeredményeképp létrejött a *DAM Kft.* (később DAM Rt.). 1988–1996 között – adósság-elengedés (felfüggesztés), a folyó termelés támogatása, végkielégítés, állami export- vagy garanciahitel, tőkeemelés, kivásárlás és reorganizáció címén – egyes számítások szerint *32,31 milliárd forint központi támogatásban* részesült a gyár és annak jogutódai (Voszka, 1997). 1996 novemberében *állították le az utolsó nyersvas-felhasználású kohót*, és helyezték üzembe az acélhulladék újrahasznosításán alapuló elektrokemencét (Boros, 2005). Ez kisebb munkaerő-igényű és gyártási kapacitású, ugyanakkor rugalmasabb termelést tett lehetővé. A reorganizált, de továbbra is veszteséget termelő vállalat nyolc milliárd forint névértékű, 68%-os tulajdonrészét – egy utolsó, kétmilliárd forintos kormányzati segítségnyújtást követően – 1998 elején szimbolikus összegért megvette a *Kelet-szlovákiai Vasmű*, amely átvállalta a 2,8 milliárd forintos adósságát, valamint 4,5 milliárd forintos tőkeemelés végrehajtására kötelezte magát (Gavra, 2003). A tulajdonosváltás sikertelennek bizonyult, az *adósságállomány növekedett*, további központi kormányzati pénzsegély pedig nem érkezett, *bankhitelekkel* próbálták életben tartani magukat, végül az üzem 1999 év végére gyakorlatilag leállt. 2000 első negyedében

ismét *felszámolás* alá került és az ekkori kétezres munkáslétszámot 1.650 főre redukálták. 2001-ben az olasz *Cogne Acciai Spaciali Srl.* vásárolta meg a céget, új neve pedig *DAM Steel Speciális Acélgyártó Rt.* lett, az üzemet minőségi acéláruk gyártására állították át, emiatt viszont újabb 500 fős létszámleépítést foganatosítottak. Ekkor az egykori nehézipari óriás területén – a kiegészítő ipari tevékenységet és adminisztrációt végzőkkel együtt – összesen 3.500-an dolgoztak, közülük másfél ezren a végnapjaival küszködő DAM-nál. A forint erősödésétől, az acélárak világpiacán jelentkező túlkínálattól (főként a Kína globális piaci megerősödése miatt) és árcsökkenéstől sújtott diósgyőri kohászat helyzete súlyosbodott. Egyes feltételezések szerint a nyersvas-alapú nagykohók üzemben tartása helyett sokkal inkább a feldolgozóipar kapacitásának bővítésével, a hengerművek fejlesztésével, a késztermékek eladhatóvá tételével lehetett volna a hazai kohászat leépülését megakadályozni/lassítani (Jung et al., 2004; Dobák, 2009). A sikertelen beruházást 2003-ban *ismételt felszámolás* követte, míg 2004-ben a *DAM 2004 Acél- és Hengermű Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.* tulajdonába került. Ennek tulajdonosi viszonya döntően svájci-ukrán tőkéhez kapcsolódott (*Dunaferr Rt., Donbass Ipari Szövetség*). A 2004 márciusában felszámolás sorsára jutott DAM Steel Rt. működő vagyontárgyait ugyanezen év augusztusban vásárolta ki a Donbass érdekeltségébe tartozó *Európahíd 2003 Kft.*¹⁶⁰ Néhány évnyi agonizálást követően a gazdasági világválság hatásai – ezek elsősorban az autóipart és építőipart hozták kilátástalan helyzetbe, amelyek az acélkereslet 40%-át képviselték – visszafogták a kapcsolódó ágazatok és beszállítók megrendeléseit, teljesítményét. A negatív makrogazdasági trendek és potenciális beruházók hiánya vezettek oda, hogy *2009. február 23-án végleg befejezték az ipari tevékenységet, az ottmaradt mintegy 880 dolgozót pedig elbocsájtották és a két évszázados múltra visszatekintő diósgyőri kohászat megszűnt*¹⁶¹¹⁶² (Lóránt, 2017). A diósgyőri acélgyártás esetleges újraindításának mérlegelésekor figyelembe kell venni azt is, hogy az Unió acélipara történelmének egyik legsúlyosabb válságát éli át, jelentős árcsökkenés ment végbe az acélpiacon. A gazdaság lassulásával járó keresletcsökkenés hatására Kína megduplázta acéltermékei exportját, s az olcsó acéltermékek megjelenése az árak csökkenéséhez vezetett Európában is.¹⁶³

¹⁶⁰ <https://index.hu/gazdasag/magyar/dam050224/> (Letöltés dátuma: 2018. október 30.)

¹⁶¹ A munkavállalók számára átmeneti foglalkoztatást biztosító Diósgyőri Foglalkoztatási Társaságot az első nagyobb létszámcsoökkentés idején hívták életre, mint érdekvédelmi szervezetet. 2009 és 2010 között nagyjából 150 embert foglalkoztattak, akik folyamatos karbantartási munkákat folytattak az akadálytalan újraindítás reményében.

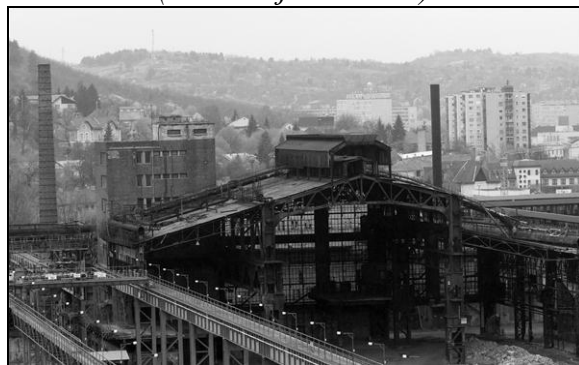
¹⁶² A DAM Story – Volt egyszer egy acélváros: <https://www.youtube.com/watch?v=ZHfAx5TaolE>

¹⁶³ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M3F_2017; M4F_2017; M5F_2017; M14F_2018.

Ózdi Kohászat

Az *üzemszerű kohászat* 1847-ben kezdődött meg az akkori községben a környék barnaszenére és a gömöri vasércre alapozva. Az 1881-ben létrejött *Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt.* jelentős fejlesztéseket vitt végbe az ózdi üzemekben (Karvalics, 1996), valamint Diósgyőrhöz hasonlatosan itt is a különböző státuszú alkalmazottak és a vezetés számára *modern kolóniákat* építettek. A két világháború között a vasmű és az acélgyár szinte változatlan tempóban gyarapodott és a bővülő számú munkásság számára új telepek is épültek. (A vasgyár összesen 17 telepet épített – többek között *Nagyamerika, Velence telep, Újtelep, Tisztisor, Hétes* – Ózdon a XIX. század közepétől 1970-ig.) A gyárat 1946. december 1-jén államosították és 1950-től viselte az *Ózdi Kohászati Üzemek (ÓKÜ)* nevet. Az Első Ötéves terv idején – többek között a sztálinvárosi vasmű építkezésének elhúzódása miatt – nagyszabású *rekonstrukcióba* kezdtek az üzemben. A hazai *kohászat* egyik *fellelváraként* az egész szocialista korszakban kiemelt szerepet élvezett a gyár és vele együtt a kohászváros is. A hetvenes években újabb *korszerűsítést* hajtottak végre az ÓKÜ-nél, ugyanis elsősorban a hatékony műszaki fejlesztés-kutatás mechanizmusai hiányoztak, így többek között új rúd- és dróthengermű épült (Vorsatz, 2000).

29. ábra: A Vasgyár az 1980-as években (balra fent), az öntőcsarnok 1989-ben (jobbra fent), az ÓKÜ iparterületének változása 1989/2000 (balra és jobbra lent)

Fotók forrása: youtube.com; magyarnarancs.hu; google.com/maps¹⁶⁴

¹⁶⁴ youtube.com, A régi Ózd (1. rész): a Vasgyár

<https://m.magyarnarancs.hu/kismagyarorszag/ozd-fogadja-be-a-miskolcrol-elzavart-roma-kozpontot-84702?pageId=27> (Letöltés dátuma: 2018. augusztus 30.)

A vállalat 1960–1980 között még meg tudta többszörözni nyersvas-, acél-, valamint hengereltáru-termelését. Azonban Miskolchoz és más magyar nehézipari iparvároshoz hasonlóan az olajárrobbanás következtében kipattant globális válság meghozta a *végítéletet* az ózdi kohászat számára. Az ÓKÜ a kohászati válságból és elavult technológiájából fakadó gazdasági nehézségei miatt már 1979–1987 között 2.100 fővel (14.000 főről 11.900-ra) csökkentette dolgozói létszámát (Bajka et al., 1997), ennek ellenére az iparpolitikához görcsösen ragaszkodó állami vezetés még 1986-ban és 1988-ban is *szervezetátalakítási programot* dolgoztatott ki az ÓKÜ-nél, ezzel párhuzamosan pedig *leírták a nagyvállalat tetemes adósságait* (Magyar, 1991; Germuska, 2002). Ózd a magyar politikai vezetés növekvő félelmének köszönhetett kivételezett helyzetét, ugyanis tartottak tőle, hogy az ÓKÜ a gdański hajógyárhoz hasonlóan sorsdöntő szerepet fog játszani a regnáló rendszer eliminálásához – véli Baxandall (2002). A kohászok végül nem váltak a rendszerváltozás zászlóvivőivé, de Ózd még egy évtizeden keresztül képes volt megtartani jelentős *nyomásgyakorló hatalmát*. A kohászat támogatásával ellentétben, 1986 júniusában az ózdi szénbányászat visszafejlesztéséről döntöttek. Új mezők megkutatását már nem engedélyezték, csak a feltárt szénvagyon korlátozott idejű kitermeléséhez járultak hozzá. A kijelölt mezők leművelése 1989 végén befejeződött, majd az elkövetkező évben a bányát bezárták (Nagy, 1989). Ennek köszönhetően 1980–1990 között összességében kb. 6.500 álláshely szűnt meg Ózdon és környékén (Bajka et al., 1997). A politikai fordulat következtében elillanó több évtizedes kedvezmények megkurtítása sokkolta a várost, a megoldást azonban – a kialakult reflexeknek megfelelően – továbbra is a *paternalista államtól* várták, ami érthető, hiszen ilyen monumentális csődtömeggel egyetlen önkormányzat sem tudott volna egyedül megbirkózni – releváns múltbeli tapasztalat híján. 1990 elején *Ózdi Acélmű (ÓA) Rt.* néven új társaság alakult 40%-ban az ÓKÜ, 60%-ban egy német befektető¹⁶⁵ tulajdonaként. A vállalat 13 hónapos veszteséges működése miatt 1991. május végén *ideiglenesen leállította az ózdi termelést*, ezáltal 7.800 ember maradt munka nélkül. Gyors állami tűzoltás-szerű reakciót követően 1991 szeptemberében döntött a Kormány az ózdi kohászatnak folyósítandó egy milliárd forintos *újraindítási támogatásról*. A diósgyőri esethez hasonlóan a nagyolvasztót nem helyezték ismét üzembe, csak a rúd- és dróthengermű, valamint a közvetlen kiszolgáló részlegek működtek (Vajna, 1994; Bajkai et al., 1997; Germuska, 2002). Az első magyarországi ún. *dolgozói kivásárlást* is itt hajtották

<https://www.google.com/maps/place/%C3%93zd/@48.2204878,20.29234,1098m/data=!3m1!1e3!4m5!3m4!1s0x473f80c0f24a9c17:0x400c4290c1e17f0!8m2!3d48.2241439!4d20.2888698>
(Letöltés dátuma: 2018. augusztus 30.)

¹⁶⁵ A németek befektetése ekkor a legnagyobb összegű külföldi befektetés volt Magyarországon!

vége, egy magánvállalkozó először 600, majd 500 főt vett át és az általa lízingelt durva- és finomhengerműnél foglalkoztatta.¹⁶⁶ Az átalakítások, újraindítások sikertelensége okán 1992-ben *felszámolási eljárás* indult mind az ÓKÜ, mind a még 2.000 fős munkáslétszámmal működő ÓA Rt. ellen. A racionális piaci indokokat (ismét) mellőző állami döntés eredményeképp Ózdi Acélárugyár Kft. néven önálló cég alakult, amelynek egyetlen feladata a város kohászati reorganizációjának előkészítése volt. Eközben az ÓA Rt. felszámolója forgóeszköz-finanszírozási hitellel és „kisebb” veszteséggel tovább működtette a rúd- és dróthengerművet. Az 1994-es *borsodi acélipari reorganizáció*nak köszönhetően az Állami Vagyonkezelő Rt. 1994 júliusában 1,5 milliárd forintért *kivásárolta* a felszámolás alatt álló ÓA Rt. vagyonát. A hárommilliárd forint értékű termelőeszközöket apportként az előbb említett Ózdi Acélárugyár Kft. kapta meg, amelyet azonmód Ózdi Acélművek Kft.-re (ÓAM Kft.) kereszteltek át. A rúd- és dróthengerművet 1995 végéig működtette az ÓAM mintegy 600 főt foglalkoztatva (Vajna, 2004; Bajkai et al., 1997). A kisebb kohászati vállalkozások, például a durvahengermű működtetését 1995-ben átvette egy *Metalltrade* nevezetű új tulajdonos (Ózdi Hengermű Kft. néven termelt tovább és 250 főnek ad munkát). A finomhengermű különböző fejlesztési támogatás és hitel után, 700 dolgozóval folytatta működését. Az ózdi politikai lobbis országosan kiemelkedő erején bizonyítja, hogy 1988 és 1996 között összesen 4,28 milliárd forint központi támogatásban részesült az ÓKÜ és jogutódai (Voszka, 1997). A végjáték után, sikeres újrakezdésnek nem, azonban tüneti kezelésnek, a várt *reindustrializáció* első lépésének tekinthető, hogy az ÓAM Kft.-t 1997. május 23-ai dátummal megvásárolta a *Max Aicher GmbH & Co.* nevű német vállalatcsoport, amely 2000-ben egy *miniacélművet* helyezett üzembe a rúd- és dróthengermű kiszolgálására, 600 főnek adva munkát, ezáltal a *nehézipari hagyományok folytonossága Ózdon megmaradt*.

Kazincbarcikai vegyipar

A *Borsodi Vegyi Kombinát (BVK)* a Borsodi Ipari Tröszt, a Borsodi Kokszművek és a Sajómenti Vegyiművek egyesülésével jött létre 1954-ben. Legfőbb termékei a nitrogén alapú műtrágya, ammónia és nitrit voltak. 1963-ban az *Olefin I. program* keretében PVC-por, valamint só- és klórsav gyártására szakosodott üzemegység kezdte meg működését, ekkorra a nagyvállalatnál 2.330 fő dolgozott, 1967-re pedig a második *nitrogénművet* is üzembe helyezték (Kóródi, 1954; Szekér, 1970; Csurák, 2004). A vegyipari óriás stratégiai jelentőségét illusztrálja, hogy a három magyar nitrogénműtrágya-gyár által termelt ammóniából a *BVK piaci részesedése az országos termelés harmadát tette ki*. 1969-ben

¹⁶⁶ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: Ó3N_2018; Ó4N_2018.

elkészült a műanyagüzem (PVC-gyár második üzemegysége) és a foglalkoztatottak létszáma is megkétszereződött, majd nyolc évvel később a harmadik üzembővítés (PVC-III) következtében már 5.400 dolgozó kenyerét biztosította a BKV, így az ország legnagyobb vegyipari üzemévé vált (Papp, 1974; Frisnyák, 1979).

30. ábra: A Borsodi Vegyi Kombinát az 1970-es években és a BorsodChem Zrt. 2018-ban

Fotók forrása: cnc.hu; en.wikipedia.org¹⁶⁷

A térségi munkaerőpiac egyik fő bázisát jelentő gyár dinamikusán működött a nyolcvanas évek közepéig, elérve dolgozói létszámcúcsát, 7.000 főt, 16,9 milliárdos éves árbevételt produkálva (Sikos T., 1995). Az 1980-as évtized legvégének turbulens időszaka (keleti piacok jelentőség-csökkenése, majd megszűnése, a hazai kereslet visszaesése, a modernizálás elmaradása következtében versenyhátrányba került termékek, a borsodi térség mélyülő gazdasági válsága) itt is éreztette hatásait. 1991-ben a vállalatot a munkaerő és piaci racionalizálás mentén egyensúlyozva *privatizálták*, ennek köszönhetően a BVK Vagyonkezelő Holding és a Borsodi Vegyi Kombinát Rt. átalakult *BorsodChem Rt.*-vé. Az utód 13 milliárd forintos hitelt, elavult szervezeti rendszert és a csődeljárás kapujában álló, likviditási gondokkal küzdő, a műanyaggyártást befejező vegyipari üzemet örökölt.¹⁶⁸ A *termelés-racionalizálás* és gazdaságos működés érdekében 1991-ben sokkterápia-szerűen 1.500 főt, majd 1994-ben további 1.800 főt bocsájtottak el (Váradi, 2013; Berki, 2016). A *tulajdonosváltás* a város életére is negatívan hatott, ugyanis a szocializmus idején a BVK számított a kazincbarcikai kulturális, művészeti és sportegyesületek fő támogatójának, ez a pénzügyi segítség azonban nagyrészt megszűnt. 2000-ben *Milford Holdings* nevezetű, Írországból bejegyzett offshore vállalat megvásárolta a részvények 24,7%-át, a vállalat azonban továbbadott a részvényeken, amelyek a *CIB Bank* és a *Vienna Capitals Partners* (VCP) tulajdonába kerültek *fúziós felvásárlás tranzakció* keretében. 2006-ban a

¹⁶⁷ <http://www.cnc.hu/2018/05/muanyagipari-alapanyaggyartok-magyarorszagon-1-resz/>
<https://en.wikipedia.org/wiki/File:Kazincbarcikacivertanlegi2.jpg> (Letöltés dátuma: 2017. október 8.)

¹⁶⁸ 1996-ban Magyarországról elsőként regisztráltatta részvényeit a budapesti mellett a londoni értéktőzsdén is. (Múlt-kor, 2015)

BorsodChem többségi tulajdonosa a londoni székhelyű *Permira* lett, aki *tőkeáttételes kivásárlással* szerezte meg. Kutatási, fejlesztési és innovációs jelentőségét erősítendő 2008-tól helyszínt biztosít a *Miskolci Egyetem Vegyipari Technológia BorsodChem Tanszékének*, ezáltal garantálják a szakirányú gyakorlati képzést is. A *gazdasági világválság* súlyos strukturális problémákat okozott Kazincbarcikán, 2009-ben 5–800 fős leépítést jelentettek be, sőt kérdésessé vált a gyár hosszú távú stabil működése is. Ezt az ózdi esethez hasonló teljes *munkaerő-piaci kataklizmától való félelem* okán kormányzati segítséggel *annulálták*, többek között éltek a korkedvezményes nyugdíjazás intézményével, így „csak” 200 dolgozótól kellett megválnia a vállalatnak. A globális válság hatásainak mérséklődésével ismét növekedett a BorsodChem iránti külföldi kereslet és 2011-ben Kína piacvezető vegyipari multinacionális vállalatóriása, a *Wanhua Group* vásárolta ki 1,6 milliárd dollár értékben – a Bank of China jelentős pénzügyi támogatásával. A kínai befektető eredetileg Hollandiában szándékozott vegyipari vállalatot építeni, döntését azonban megváltoztatta és az eladósodott kazincbarcikai gyáregységet vásárolta meg. A városvezetés eleinte attól tartott, a kínaiak burkolt célja a technológia eltanulása, majd a gyártókapacitást Keletre telepítenék, ezzel szemben a tulajdonos egyértelműen kijelentette, hogy a *közép-európai megerősödésre és tengerentúli értékesítésre fókuszál*, amelyhez kiváló „*ugródeszkaként*” szolgál Kazincbarcika.¹⁶⁹ A hosszú távú biztos együttműködésen nyugvó jövő értékében 2014-ben mind a Kormány, mind a Városi Önkormányzat *stratégiai megállapodást* kötött a Wanhua Group-pal. A tulajdonosváltásnak köszönhetően mindazonáltal hosszú távon biztosítottá vált a BorsodChem profitábilis működése 2.500–2.600 fős állandó dolgozói létszám mellett. A szocializmushoz hasonlóan mai napig a város (és térsége) *köldökszinórként függ* a vegyipari nagyvállalattól, a helyi gazdaság működésének és a települési fejlesztések nagy hányadának letéteményese a BorsodChem. A vállalat és város kapcsolata nem volt mindig kielégítő. A kilencvenes évek közepétől a város gazdasági és társadalmi válságának elkerülése érdekében magas helyi sarcot vetettek ki a cégóriásra (többek között az iparüzési adó tekintetében is a törvényileg megengedett 2%-os maximumot alkalmazták). Ezen felül 2000–2004 között az akkori városvezetéssel is elmérgesedett a viszony, így a gyár tulajdonosai felőli lojalitás is mérséklődött, amely mai napig érzékelhető. Ennek látványos következménye például a szociális, oktatási és kulturális támogatások összegének csökkentése. Az Európai Unió csatlakozás óta született településfejlesztési dokumentumok kivétel nélkül hangsúlyozzák a városi gazdaság monofunkciós jellegét. Ebben a szocializmus óta nem sikerült változtatni.

¹⁶⁹ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: K1F_2017; K2F_2017; K5F_2018.

4.5. A városi gazdaságok egyedi jellemzői

Miskolc gazdasága

Az 1930-as években Móricz Zsigmond „*a legnagyobb jövőjű magyar városnak*”, majd a II. világháborút követő évtizedek alatt a *magyar Ruhr-vidék fellegvárának* nevezett (Karvalics, 1996; Czomba, 2008) Miskolc a szocialista gazdaságfejlesztési beavatkozások kivételezett iparvárosának megállíthatatlannak tűnő *fejlődése az 1980-as évekre lecsillapodott*. Az alapanyag-gyártásra, félkész termékek előállítására specializálódott *gazdasági struktúra rugalmatlanná vált*, ezzel együtt *megmerevedett az erre épülő döntően ipari társadalom szerkezete*. (1983 és 1985 között a 130.000 dolgozó 41%-a a gyáriparban, 12%-a az építőiparban tevékenykedett) (Karvalics, 1996). A nyolcvanas években kezdődő, majd a kilencvenes évek elején felerősödő *gazdasági szerkezetátalakítás* a város teljes területét, a közel 1.000 hektáros négy nagy ipari körzetét érintette. Leginkább a *központi körzetet (DAM és DIGÉP)*, ahol a vaskelátás, gépgyártás, papíripar koncentrált, a Gömöri pályaudvar környéki könnyűipari (leginkább élelmiszeripari) területeket és raktárbázisokat, a délkeleti élelmiszeripari és raktározási központokat, végül a hejőcsabai és tapolcai építőipari alapanyag-gyártáshoz kapcsolódó gazdasági létesítményeket (Huszár – Bassa – Fábri, 1986; Dobrossy, 2009). Az ország egyik *legsúlyosabb és legösszetettebb problémahalmazzal rendelkező városának válságba süllyedése* keretében mind a termelés szerkezetében, mind volumenében, mind az üzemek jellegében *mélyreható változások* történtek. Az évtizedekig fennmaradó/fenntartott *monokultúrás nehézipari tevékenységen* alapuló gazdaság leépülése után az *1990-es dekád*ot „*légüres tér*” állapota jellemezte, az Önkormányzat elsőszámú feladata a *válság hatásainak csökkentése*, az elvándorlás ütemének mérséklése, a városi *gazdaság stabilizálása*, Északkelet-Magyarország nagyvárosai között is versenyképes gazdaságú városi *imázs kialakítása* volt. Az *évtized második felében* – igaz, a magyarországi 100.000 főnél népesebb városok közül utoljára –, itt is *megjelentek a multi- és transznacionális vállalatok*. Ezek egyrészt a foglalkoztatási krízist orvosolták, másrészt *új ipari és szakmakultúra* meggyökeresedését tették lehetővé. Süli Zakar (1995) véleményével egyetértve Miskolc legfőbb szerepének tekinthető, hogy „*oázisként*” *funkcionált az észak-magyarországi mezotérségben*, amely *felfogta, koncentrált, majd továbbította az impulzusokat, mobilizálta a helyi erőforrásokat, ezáltal oldotta a térség elzártságát*. A külföldi működő tőke mérsékelt érdeklődését illusztrálандó 2001-re mindössze két multinacionális vállalat települt zöldmezős beruházásként az egykori acélvárosba: az autós híradástechnikai eszközöket gyártó japán *Shinwa* vállalat 1998-ben, az amerikai *Delco Remy* generátorok felújításával foglalkozó leányvállalat pedig 1999-ben. A

társaságok betelepülésének pozitívuma a korszerű vezetési, szervezési és technológiai színvonal megteremtése, elterjesztése, azonban egymástól térben távol telepedtek le, további beruházásokat nem generáltak a városban és évekig sem miskolci, sem megyei vállalatokkal, sőt oktatási, kutatás-fejlesztési intézményekkel sem építettek ki együttműködést (Miskolci Kistérség Többcélú Társulása Területfejlesztési Konceptió 2007–2013). Barnanemzős beruházások terén a *Ross Mould* nemzetközi öntvénygyártó vállalat 1998-ban költözött Miskolcra, a *Best-Car Kft.* 2000-ben, míg a DAM Steel Rt. privatizációját követően a *Cogne Italy S. p. A.* is megjelent. Az előzőek bizonyítják, hogy a *Millenniumra* a városvezetésnek *sikerült részben konszolidálni a gazdaságot*, megkezdődött a folyamatos fejlesztés, a kapacitásbővítés, 1998-ban *ipari parkká* nyilvánították a *DIGÉP egykori barnamezős területét*, két évvel később pedig létrejött a *Miskolc–Alsózsolcai Ipari Park* is. Megindult a *kutatás-fejlesztési* bázis kiépítése, amelynek egyik centrumává a *Miskolci Egyetem* vált. A 2001-es év a város három évtizednyi gazdaságfejlődését tekintve *referenciapontnak* számít, ugyanis ekkor írták alá a *Robert Bosch vállalatóriással* a letelepedésről szóló megállapodást. A borsodi térség elmúlt három *évtizedének legnagyobb ipari beruházásának* a Bosch¹⁷⁰ miskolci letelepedése nevezhető. Európa legnagyobb kéziszerszám-gyára jelenleg három üzemet működtet Miskolcon, ezzel a megye legfontosabb ipari munkaadója, ugyanis jelenleg több mint 5.000 főt foglalkoztat. 2001 végén alapították a *Robert Bosch Power Tool Kft.-t*, majd megtörtént a letelepedési szerződés aláírása. Két év múlva, 2003-ban megindult az elektromos kéziszerszámok, kertészeti eszközök, ipari kéziszerszámok gyártása az első 500 főt foglalkoztató üzemegységben, amely számára a város kedvezményes áron értékesített a Kazincbarcika felé vezető északi út menti 200.000 m²-es zöldmezős területet (Józsa, 2014). A vállalatóriás letelepedésének egyik feltételeként a közvetlen autópálya-összeköttetés is megvalósult, ugyanis 2004-re elkészült az M30-as Miskolcig tartó szakasza. 2003-ban megalapították a *Robert Bosch Energy and Body Systems Kft.-t*, ennek 2004-re megépített új gyáregységében autóiipari alkatrészeket, indítómotorokat, reléket és hajtóműveket gyártanak, igaz, az elmúlt évtizedben bővült az elkészített termékek listája klímaberendezésekkel, villamos motorokkal, ablaktörlő rendszerekkel és indítómotorokkal. A sikeres terméklista-bővülésnek köszönhetően 2007-től hozzákezdtek a haszongépjárművek indítómotorainak gyártásához is. 2011. szeptemberben adták át a vállalat újabb miskolci gyártócsarnokát, a 2010 nyarán kezdődött beruházással pedig a vállalat modern gépsorokat telepített az új csarnokba. E

¹⁷⁰A Bosch csoport magyarországi érdekeltségei 2016-ban 1.149 milliárd forint árbevétel érték el, a beruházások értéke meghaladta a 72 milliárd forintot. A foglalkoztatottak száma hazánkban 2016-ban 14.200 volt.<http://www.boon.hu/kutatas-fejlesztessel-tervezi-a-jovot-hazankban-a-bosch-cegcsoport/3640316> (Letöltés dátuma: 2018. június 7.)

fejlesztések összesen 1.000 további munkahelyet teremtettek a közelmúltban. 2017-ben az 500 km-es rádiuszú helyi beszállítói körzettel rendelkező gyártóegységek 4.000 főnek adnak munkát és hat millió szerszámot készítenek éves szinten. A legutóbbi kapacitásbővítést 2016-ban kezdték, majd 2017-ben indult meg a gyártás a *Robert Bosch Starter Motors Generator* üzemében, ahol 320 fős alkalmazotti gárda indítómotorokat és generátorokat készít. A gyártóegység 2018 januárjától *SEG Automotive GmbH* telephelyként, *Starters E-Components Generators Automotive Hungary Kft.* néven folytatja működését (Józsa, 2014).¹⁷¹¹⁷² Mind a város, mind a Bosch vezetése számára fontos volt a *kutatási, fejlesztési és innovációs tevékenység* miskolci meghonosítása, így *fejlesztési központot*¹⁷³ is kialakítottak 2007-ben. A vállalat folyamatosan bővíti kapacitásait és fejleszti technológiáit, a kutatás-fejlesztéssel foglalkozó munkavállalók számát tudatosan emelik. Az olcsó munkaerőre alapozott versenyképesség már a múlté, sokkal nagyobb ereje van az *oktatás és az iparvállalatok jó együttműködésének*, ugyanis a tudomány, a felsőfokú képzés és az ipar kapcsolatának erősítése egyszerre szolgálja a termelővállalatok, a felsőfokú képzés és a gazdaság érdekeit. A cég 2013 őszén adta át korszerű *tanműhelyét* és tagságot vállalt az *Észak-Magyarországi Autóipari Klaszterben* (NOHAC) is. A *Miskolci Egyetem és a Bosch csoport együttműködése 2004-ben kezdődött*. A 2005-ben alapított *Robert Bosch Mechatronikai Tanszék* a II. világháború utáni Magyarország első, ipari vállalat által alapított tanszéke. A kooperáció célja a műszaki és tudományos ismeretek alkalmazása és bővítése a mechatronika kutatásának, oktatásának és alkalmazásának területén, emellett gyakorlatorientált képzés biztosítása és a gyárak mérnökiigényeinek kielégítése. 2014-re tovább bővítették a kutatás-fejlesztési tevékenységet, megalapították az *Indítómotor és Generátor Fejlesztési Központot*. A központ legfontosabb feladata, hogy indítómotorok és generátorok egyedi típusait tervezze meg az autógyártók speciális igényei alapján, valamint a helyi gyártás tervezőmérnöki támogatását lássa el.

A városi gazdaságfejlesztés közelmúltjának másik fontos mérföldköve a 2006-os év, mivel ekkor alapították meg a *Miskolci Vagyongazdálkodó Zrt.*-t 16 milliárd Ft-os jegyzett tőkével. Az *önkormányzati vagyongazdálkodást egy kézben koncentráló holdingszervezet* létrehozásának ötletét a 2000-ben alapított Debreceni Vagyongazdálkodó Zrt.¹⁷⁴ sikere adta. A közműszolgáltató, az ingatlangazdálkodó, a városi közlekedést üzemeltető cégek mellett az

¹⁷¹ <http://www.bosch.uni-miskolc.hu/> (Letöltés dátuma: 2018. június 8.)

¹⁷² <https://www.bosch.hu/vallalatunk/a-bosch-magyarorszagon/#telephelyeink> (Letöltés dátuma: 2018. június 8.)

¹⁷³ 2007-ben Német Marketing Díjjal is elismerték a Bosch újításait és marketingstratégiáját. 2009-ben a Bosch fejlesztése, az UNEO elnevezésű pneumatikus fűrókalapács nyerte el a XVII. Magyar Innovációs Nagydíjat, 2012-ben pedig elkészült az ötvenmilliomodik szerszám Miskolcon. (Józsa, 2014)

¹⁷⁴ <http://www.dvrt.hu/> (Letöltés dátuma: 2018. június 10.)

idegenforgalomban, a repülőtér és ipari park üzemeltetésében érdekelt vállalatok, valamint médiavállalkozás is az országban először az önkormányzati vagyongazdálkodás területén egy olyan holdingszervezet jött létre, amely korábban a város kizárólagos tulajdonában lévő gazdasági társaságok vonatkozásában gyakorolja a tulajdonosi jogokat. Miskolcon is hasonló célokkal hívták életre a *városi vagyongazdálkodót*, amelynek tagvállalatai biztosítják a közszolgáltatásokat, üzemeltetik a távhőszolgáltatást, víz- és csatornaszolgáltatást, hulladékkezelést, közösségi közlekedést, parkolási rendszert, irányítják a turisztikai attrakciók működtetését, fejlesztését.¹⁷⁵ A Harvey (1989) szerint *a várospolitikai globális szinten erősen neoliberalizálódik*, ennek helyi bizonyítéka a miskolci cég létrehozása, amelynek köszönhetően az *irányítói feladatot felváltotta a vállalkozói szemlélet*. A cégnek éves szinten 22 milliárd Ft-os az árbevétele és 2.623 főt foglalkoztat – tehát helyi munkaerőpiaci részesedése stratégiai fontosságú – a gazdaság-, város- és vállalkozásfejlesztés, a klasztermenedzsment és nemzetközi projektek lebonyolítása területén.¹⁷⁶ Tevékenységük szerves részét képezi a városfejlesztés, a városképi megújítás, a városgondozás és a belvárosi rehabilitációs beavatkozások koordinálása. Egy évtizede a város egyik legnagyobb, legtükrözősebb vállalati konszernjeként a *városi gazdasági élet meghatározó, befolyásos aktora*. Az alapítást követően megalakult a *Gazdaságfejlesztési Iroda*, amelynek legfőbb céljai a befektetői igényekre szabott stratégiai infrastruktúra, a hatékony, koordinált önkormányzati szervezet és a kapcsolódó üzletbarát környezet, az együttműködő helyi partnerség, végül a nemzetközi láthatóság megteremtése voltak (Józsa – Nagy, 2013).

A 2005-ben elfogadott új OTK a legnépesebb hét magyar nagyváros (köztük Miskolc) *növekedési pólussá* fejlesztését tűzte ki célul, amelyek a városhálózat fejlesztésének súlypontjai lettek a magyar területfejlesztési beavatkozások tekintetében (Rechnitzer, 2007). *Francia modell alapján az egyetemi intézmények, tudományos és innovációs parkok*, kutatóintézetek telepítése és további fejlesztése, *korszerű technológiát működtető vállalkozások letelepedésének és klaszteresedésük támogatása*, valamint *városrehabilitációs* programok irányítása koncentrált a régióközpontokban (Lasuén, 1973). Ennek keretében 2006-ra elkészült a borsodi megyeszékhely – mint *Technopolisz* – fejlesztési pólus stratégiája, amely a 2007–2013-as EU programozási időszak alatt megvalósított zászlóshajó-projektek nevesítette, többek között a 2005-ben ipari parkká minősített, majd a technopolisz stratégiának köszönhetően 2007-ben az Új Magyarország

¹⁷⁵ Tagvállalatai: MIHŐ Miskolci Hőszolgáltató Kft., MIPRODUKT Kft., MIVÍZ Miskolci Vízmű Kft., MVK Miskolc Városi Közlekedés Zrt., MIKOM Miskolci Kommunikációs Nonprofit Kft., Miskolci Turisztikai Kft., Miskolci Városgazda Nonprofit Kft., Miskolci Felnőttképző Központ Kft., MiREND-SEC Miskolc Rendjéért Vagyonvédelmi Kft.

¹⁷⁶ <http://miskolcholding.hu/fejlesztések> (Letöltés dátuma: 2017. október 11.)

Fejlesztési Terv keretében kiemelt minősítést elnyert Mechatronikai Ipari Parkot.¹⁷⁷ Gazdaságfejlesztési szempontjából emellett jelentősegteljes a 2009-ben zöldmezős beruházásként létrehozott Miskolc Déli Ipari Park. Utóbbi gazdasági zóna infrastrukturális fejlesztéseinek és az M30-as autópálya közvetlen közelségének (is) köszönhető, hogy a *Takata* autóipari multinacionális vállalat Miskolcot választotta gyáróriásának letelepítése helyszínéül és 2014-ben meg is kezdte a termelést. Ez az időpont a Bosch 2001-es alapítását követő másik meghatározó gazdaságfejlesztési referenciapont.¹⁷⁸ A város egyik legnagyobb volumenű zöldmezős külfölditőke-befektetesként értékelhető a légszakokat gyártó japán multinacionális vállalat letelepedése. Hasonló nagyságú projektek megvalósítására tapasztalatok szerint 2–3 évre van szükség Magyarországon, azonban Miskolc támogatásával és magyar partnercégek részvételével itt alig egy év alatt felépült a mintegy 60.000 m²-es gyár. Az igyekezetre és gyors, szoros összefogásra azért volt szükség, mert a multinacionális vállalatért Debrecen is versenybe szállt.¹⁷⁹ A miskolci döntést nagyban meghatározta egyrészt az ipari park 62,5 hektáros területén történt összetett infrastrukturális fejlesztés, emellett 2014-től a *Miskolci Egyetem* deklarált célként határozta meg a *járműipar, környezetbarát technológiák és informatika irányába történő specializációt*, így a cég városba telepedése esetén a hosszú távú munkaerő-utánpótlás biztosított marad(hat). A Takata üzemegységében megközelítőleg 1.700 főt alkalmaznak, akik közül 250 mérnök.¹⁸⁰ Jelenleg 10–15 főként helyi beszállítóval is kooperálnak, így közvetve további 1.000–1.200 fő foglalkoztatását teszik lehetővé, ezáltal az elmúlt fél évtizedben a városi foglalkoztatás egyik *zászlóshajójává* vált.¹⁸¹ A *Takata* betelepülésének a munkahelyteremtés mellett az *imázs-teremtő* hatása is erős, ami segíthet a folyamatban lévő tárgyalások előre vitelében, hiszen a térség, a város iránt mások is érdeklődnek. Szoros együttműködésben áll a Miskolci Szakképzési Centrummal, amely karrierlehetőséget nyújt, szakmai és nyári gyakorlatokat szervez, aktívan részt vesz a duális képzésben. Habár a

¹⁷⁷ A városhálózat-fejlesztés fókuszai a növekedési pólusokra tevődött. Budapest, Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs, Szeged, valamint Székesfehérvár és Veszprém várospáros innovációs bázisuknak, gazdasági erejüknek, térbeli kapcsolatrendszerüknek, elérhetőségüknek megújításával a magyar fejlesztéspolitikai célja a regionális és megyei szintű alacsonyabb településhierarchiai kategória irányába történő fejlesztési folyamatok továbbítása (Rechnizer, 2007).

¹⁷⁸ Miskolcot 2008-ban a Financial Times FDI Magazinja a befektetésre javasolt 25 legvonzóbb európai befektetési helyszín között 16. helyen rangsorolta. 2010-ben a befektetés-ösztönzés kategóriában nevező európai városok és régiók közül Miskolc a független nemzetközi zsűri értékelése alapján Kelet- és Közép-Európában a 4. helyezést érte el, és a kevesebb, mint 250.000 lakosú „mikro” városok között szintén 4. helyen foglalt helyet (mechapark.hu).

¹⁷⁹ Debrecen és Miskolc versenye az elmúlt három évtizedben folyamatosan zajlott. A Takatát sikerült Miskolcra csábítani. 2018-ban a Mercedes kecskeméti letelepedése óta történő legnagyobb autóipari beruházásának számító BMW – miután Románia és Szlovákia helyett Magyarország mellett döntött – azonban Miskolc helyett Debrecen választotta legújabb gyárának helyszínéül. A Miskolc számára kedvezőtlen döntést a nemzetközi repülőtér hiányával magyarázták.

¹⁸⁰ <https://www.vg.hu/vallalatok/csodben-a-takata-itthon-megis-bovitene-545404/>
(Letöltés dátuma: 2018. szeptember 7.)

¹⁸¹ <http://midip.hu/miskolc-deli-ipari-park> (Letöltés dátuma: 2017. október 1.)

Bosch üzemmel semminemű együttműködéssel nem rendelkezik, ugyanis versenytársak, ennek ellenére hozzá hasonlóan igénybe veszi a Miskolci Egyetem szakemberképzési tapasztalatait, kutatás-fejlesztési potenciálját, sőt az Alma Mater laboratóriumokat is biztosít a cég számára. A multinacionális vállalat pedig termelési-technológiai tapasztalatait, szakismeretét és munkakultúráját nyújtja cserébe.

Az *idegenforgalmi beruházások*, a városok *turisztikai desztinációként* való megjelenése mindhárom település fejlődési pályájának fontos eleme, azonban – a meglévő lehetőségeket lajstromba véve – ez csak *Miskolc számára* vált és egyre inkább válik *racionalis kitörési ponttá*, míg Ózd és Kazincbarcika esetében – a városok igyekezete ellenére – marginális.

A válságkezelés helyett a fejlődésre történő koncentrációra utal, hogy a 2000-es évek elejétől fogva *Miskolcon* egyre több *idegenforgalmi beruházás* történt. A város egyik jelképének számító *miskolctapolcai barlangfürdő* teljes rekonstrukciója és bővítése 1998 és 2005 között zajlott. 2012 és 2015 között valósult meg 2,6 milliárd forintos EU-s és ERFA támogatással a város eddigi három évtizedének legnagyobb volumenű idegenforgalmi fejlesztése, a „*Diósgyőr–Lillafüred komplex kulturális és ökoturisztikai fejlesztése*” című beruházás. Ennek keretében *felújították a diósgyőri várat*, kialakították a lovagi tornák terét és a vásárteret, valamint visszaállították a *lillafüredi palotaszálló* melletti függőkertet.¹⁸² 2013-ra átadták egy milliárd forintból fejlesztett *Selyemréti Strandfürdőt*, 2015-re pedig elkészült a 2004-ben bezárt *miskolctapolcai strand* felújítása.¹⁸³

Miskolctapolca esetében szükséges megemlíteni a városrész *önállósodási szándékát*. 2005-ben és 2008-ban tartottak *népszavazást* a függetlenedés érdekében. Első alkalommal nem, három évvel később viszont támogatta a többség a Miskolctól történő leválást. A *településrész és a megyeszékhely közötti viszony az 1990-es évek válságidőszakában mérgesedett el*. A folyamatosan romló pénzügyi helyzet, a növekvő adósságállomány miatt olyan lehetőségeket kellett volna kiaknázni, amelyek egyrészt növelik a városi bevételeket, másrészt munkát teremtenek. A *tapolcai turizmusfejlesztés* (főként a barlangfürdő és a strand fejlesztése) ebbe a kategóriába tartozott, *mégsem kapott megfelelő támogatást* a várostól.¹⁸⁴ A strand elhanyagolt területe, valamint a hetvenes években épült *Juno Hotel* lezüllése és a 2000-es évek elején történő bezárás óta – a tavaly lebontásra került pécsi Magasházhoz hasonló sorsú – üresen álló szellemház a másfél-két évtizednyi *hanyag kezelés méltó szimbólumai*. A 2000-es évek Miskolcon elsősorban az infrastrukturális

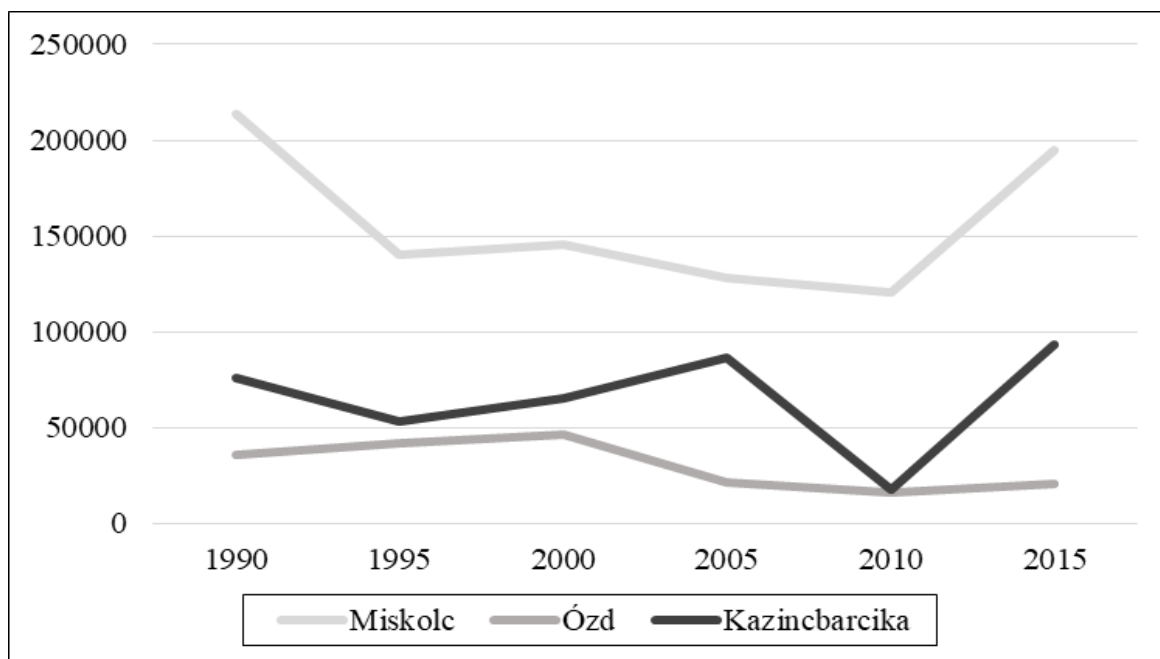
¹⁸² <http://diosgyor-lillafured.hu/> (Letöltés dátuma: 2018. április 1.)

¹⁸³ http://m.minap.hu/sites/default/files/2017-02/minap01-12_20170204.pdf (Letöltés dátuma: 2017. május 5.)

¹⁸⁴ Elhangzott alábbi interjú alkalmával: M8N_2018.

fejlesztésekről (pl. villamoshálózat-rekonstrukció) és puha típusú városrehabilitációkról (pl. Hősök tere és Széchenyi utca díszburkolása, Szinva terasz létesítése), valamint egyéb „látványberuházásokról” (jégcsarnok, kultúrpalota kialakítása) szóltak. Sőt, a városi adósságállomány 2008-ra 24 milliárd forintosra duzzadt, ezáltal Tapolca (amelyet önállósodása esetén Tapolcafürdőnek neveztek volna) ismételten a *redistribúció marginális résztvevője* lett. Az eredményes népszavazás ellenére *elutasították az önállósodási kérelmet*.¹⁸⁵ Mindazonáltal az elmúlt évtizedben a településrész és a városvezetés viszonya gyökeresen megváltozott. A *miskolci elit szegregáció*¹⁸⁶ elsőszámú *helyszíneként* Miskolctapolca – Diósgyőrrel és Lillafüreddel egyetemben – a *város újra-pozicionálásának zászlóshajója*, az elmúlt évtized *idegenforgalmi beruházásainak 70%-a itt realizálódott*, sőt a disszertáció megírásának évében fejeződik be az öt milliárd támogatásból megvalósított fürdőkomplexum-fejlesztés II. üteme.

31. ábra: Vendégéjszakák számának változása (1990–2015)

Adatok forrása: TEiR

A kétségtől *kedvező miskolci tendenciákat* alátámasztja, hogy a kereskedelmi szálláshelyek bevétele 2010 és 2017 között 162%-os növekedést ért el, illetve a *vendégéjszakák száma* a 2010-es évhez képest 2017-ig 92,6 %-kal nőtt (31. ábra). Sőt, 2016-ban három milliárd forintos bevétellel zártak a miskolci szállodák. 2016/2017 között 17

¹⁸⁵ <http://www.boon.hu/az-onallo-tapolcara-szavaztak/news-20081207-09161751>
https://index.hu/belfold/2009/06/02/a_szaktarca_nem_tamogatja_miskolctapolca_levalasat/
<http://www.boon.hu/miskolctapolca-nem-valhat-le-miskolcrol/haon-news-charlotteInform-20091012-1142587968>

¹⁸⁶ Lsd. 3. fejezetet.

százalékponttal bővültek az idegenforgalmi bevételek, ezáltal Balatonfüreddel holtversenyben országos összehasonlításban az első helyen állt a város.¹⁸⁷

Rechnitzer – Páthy – Berkes (2014) által készített *innovációspotenciál-vizsgálat* eredményei szerint a három kutatásba vont borsodi település közül *Miskolc esetében történt változás a leglátványosabb változás egy évtized alatt*, miszerint új tagként megjelent az ún. első klaszterben a *komplex szerkezetű, humán és innovációs szempontból kiemelkedő adottsággal bíró regionális központok* között. Ez az eredmény (is) alátámasztja a város életében bekövetkezett *trendfordulót*. Igaz, a szerzők megállapítása szerint a város még mindig „kilóg” a 25 ún. elitklubba tartozó város közül, ugyanis a *legkedvezőtlenebb gazdasági potenciállal rendelkezik*. A városi gazdaság meghatározó cégei napjainkban zömmel a *járműipar, a gépgyártás és a mechatronika* területén specializálódnak, így a *járműipar* a város életében egyre meghatározóbb tényező. A legnagyobb foglalkoztatók (Robert Bosch, Takata, S. E. G. A üzemei) habár vadonatúj ipari kultúrát nem jelentenek, ennek ellenére nagymértékben *erősítik a modern ipart* egy olyan várostérségben, amely évtizedeken keresztül igyekezett megváltoztatni, diverzifikálni gazdasági struktúráját. Gyakorlatilag az *ipari átalakulás megtörtént Miskolcon* már a 2000-es évtized első felében, köszönhetően annak, hogy részben *megszűnt az a városi jelleg, ami válságövezetté minősítette* a várost. Az újonnan felállt struktúrák pedig azóta erősödnek, a betelepülő multinacionális vállalatok egyrészt *mélyrehatóan beágyazódnak* a városi és térségi (agglomerációs) gazdaságba (részletesebben lsd. Józsa – Nagy (2013) és Józsa (2014) munkáit), másrészt egyre bonyolultabb *kapcsolati hálót építenek ki* a kis- és középvállalkozásokkal. Bár Miskolc gazdasága sokszínű, *legnagyobb termelő vállalatai* – egy kivételével – *a járműiparba tartoznak*. A szocializmus idejének monokultúras iparfejlesztései, az „egy város, egy gyár”, tehát az egy lábon álló városi vagy térségi (!) gazdaság torz iparfejlesztést eredményező ideológiái következtében fellépő súlyos és elhúzódó szerkezeti válságok keményen *próbára tették a városi gazdaságot*. Ebből tanulva a jelenlegi kedvező makrogazdasági körülmények között *stabilizálódó miskolci gazdaság egyoldalú járműipari specializációja* – habár a klaszteresedés, a térségi kooperációk erősítésének alapja – *sebezhetővé teszi* a várost a jövő gazdasági konjunktúraciklus-változásainak, anomáliáinak.¹⁸⁸ A kapitalizmus által teremtetett *új kiszolgáltatottságban* kialakult egy *globális tőkebefektetőktől függő fejlődési modell*, amely a keresletváltozás vagy a gazdaságosság, profit-maximalizálás érdekében lehetővé teszi a tőkevállalatok profitkivitelét, vagy akár a teljes vállalat más országba települését. Ez pedig a felszín alatt

¹⁸⁷ <http://turizmusonline.hu/rovat/miskolc/index.php> (Letöltés dátuma: 2018. április 2.)

¹⁸⁸ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M6F_2017; M11N_2018; B9N_2018.

folyamatosan *lappangó veszélyforrás*. Mindazonáltal Miskolc *identitásának* a mai napig *fontos része az ipari hagyomány, az ipari kulturális örökség gondozása*, ám ezzel együtt napjainkban is *tart a város gazdaságának transzformációja*. Ez az oka annak, hogy az Önkormányzat nagy hangsúlyt fektet a város *arculatváltására és újra-pozicionálására* – az országon belül és kívül egyaránt, a „válságváros”, a „*konfliktusfészek*” *stigmáit* magán viselő Miskolc negatív imázsának, a múltból fakadó előítéletek megszüntetésére.

Ózd gazdasága

Ózdra a rendszerváltozás vihara a lehető *legkiszolgáltatottabb időszakban* csapott le, ugyanis az 1980-as évek végén kicsúcsosodó világméretű kohászat leépítése (amely több mint 10.000 munkahely megszűnését vonta maga után a városban) a társadalmi rendszerváltozással párhuzamosan érvényesült. Jóllehet a két folyamat között nincs ok-okozati összefüggés, mégis a város *fejlődését aláásó, megrázkódtató hatásaik összegződtek*, hozzájárulva Ózd újkori történelmének *mély válságához*. Az 1990-es évek első fele a *kilátástalanság*, a magas munkanélküliség, a túlélésért folytatott harc és a *kiútkeresés* periódusa volt. A város és térségének gazdasági alapját biztosító, egykoron 25.000 főt foglalkoztató nehézipari üzemet gyakorlatilag teljes egészében leépítették, felszínre hozva a több gazdasági szektorban és alszektorban megjelenő *egyensúlybomlásokat és torzulásokat, szociális anomáliákat*. A krízist tetézte, hogy a kohó után bezárt számos könnyűipari üzem is, sőt több száz munkahely szűnt meg kereslethiány miatt a vendéglátásban és a kereskedelemben is. A gazdasági, foglalkoztatási krízist Ózd történetének legerőteljesebb népességszám-csökkenése és *funkcionális gyengülése* követte, mégis a város országos szinten az elsők között ismerte fel (már 1989 előtt), hogy a hatékony gazdasági és társadalmi struktúraváltás egyik alappillére a *kis- és középvállalkozások létrejöttének, megerősödésének, hálózatba rendeződésének elősegítése*. A legfőbb törekvés ezekben az években a munkanélküliek számbeli gyarapodásának lassítása és új munkaalkalmak teremtése tekinthető. Ennek fényében 1989-ben megalapították a *RÉGIÓ Szerkezetfejlesztő Kft.-t* (Bajka et al., 1987; Karvalics, 1996; Germuska, 2002.). A városi gazdaság krízisidőszakában főként *munkahelyek megtartását* segítették elő. Emellett számos *képzést, tréninget* szerveztek, amely eredményeként több tucat családi vállalkozás erősödött meg és 650–800 ember foglalkoztatását, megélhetését biztosították.¹⁸⁹ Úttörő válságkezelő

¹⁸⁹ A magyar vaskohászat rekonstrukciója (1988), amelyet a Scandianconsult International AB készített; INDEVO SVENSKA AB által megírt Ózdi város- és üzletfejlesztési projekt (1989); Borsod megye revitalizációja (1990), az UEC-PITT közreműködésével készült; Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Regionális Fejlesztési Terve (1991), amelyet a Cambridge-i Segal Quince Wicksteed Limited készített; ózdi vállalkozói inkubátor üzleti terve és sikeres pályázata (1991/92); vállalkozói inkubátor rendszer továbbfejlesztése az ózdi térségben (1992) <http://miau.gau.hu/miau/remete/regio1.html> (Letöltés dátuma: 2017. február 5.)

projektként itt kezdődött (világbanki támogatással) az *Észak-Magyarországi Átképző Központ* működése, amely a hónapok alatt több ezer fősre duzzadt munkanélküliek tömegeinek esélyeit javította. Úgyszintén Magyarországon ekkor még ritkaságnak számított az Ózon megalapított *Foglalkoztatási Társaság*, amely részben az egyénileg, illetve helyi erőből megoldhatatlan azonnali válságkezelésre adott részleges megoldást, részben átmeneti időt biztosított társadalmi szempontból potenciális munkanélküliek számára átképzésre, továbbképzésre, valamint vállalkozóvá válásra (Karosi, 1994). 1992-ben nyitotta meg kapuit az *Ózdi Vállalkozói Központ és Inkubátor Alapítvány*. A helyszín – Vállalkozók Háza – az első évben 17 vállalkozás számára biztosított szolgáltatást, 1998-ig pedig további 48 kis- és középvállalkozás kezdte meg tevékenységét. (IVS – Ózd, 2008)¹⁹⁰ Ebben az évben országos szinten gyakorlatilag elsőként *innovációs centrumot* nyitottak az épületben. Itt megfelelő infrastruktúrát, kooperációra alkalmas környezetet és bérleti díjkedvezményeket biztosítottak. Ennek ellenére előnytelen elhelyezkedése, ipari tevékenységre alkalmatlan kialakítása miatt a kilencvenes évek munkaerő-piaci problémáin kevésbé tudott segíteni, sokkal inkább hozzájárult a városi vállalkozói kultúra erősödéséhez és a kis- és középvállalkozások közötti együttműködésen alapuló mentalitás meghonosításához. A város fejlődését a *gyengébb politikai alkupozíció*, a mérsékelt térségi dominancia, a gyökeresen megváltozott gazdasági struktúra által létrejött *új alapokra kellett helyezni*. Ekkortól ugyanis tényként (beletörődéssel) tudatosították, hogy sem az állam, sem a város, sem bárminemű megaberuházás nem lesz képes a korábbi nehéziparon alapuló gazdaság szocializmus korabeli mértékű restaurációjára. Azonban Ózd *ipari múltja, hagyományai, értékei predesztinálták az ipari profilú tevékenységek további fenntartását és fejlesztését*. Az élénkülés halovány jeleit bizonyítják, hogy először a textilipar, majd karbantartó, fémfeldolgozó és -megmunkáló tevékenységet folytató kohász utódvállalatok erősödtek meg és stabilizálódtak. Emellett kiutat – számos magyarországi településsel egyetemben – az *ipari park* alapításában látták új iparágak létesítése érdekében. Az *Ózdi Ipari park* 1997-ben nyerte el az „Ipari Park” címet – huszonhét magyar településsel egyetemben. *Reorganizációs parkként* az egykori ÓKÜ bontás alatt álló területén alakították ki 70 hektáron. Jelenleg nagyjából 1.600 főt foglalkoztat a parkba betelepült 130 vállalkozás. (Heimer, 1995; Bajka et al., 1997)¹⁹¹ Az ipari park beépítettsége 90%-os, 10 hektár szabad terület áll még rendelkezésre, de területi bővítésre az ipari létesítmény városközponti elhelyezkedése révén nincs lehetőség, ez pedig valós *versenyhátrányt jelent* a térségbeli parkokkal szemben. A legsúlyosabb szerkezetválsággal küzdő magyarországi térségekben 1998-ban 11 *vállalkozási övezetet* létesítettek, köztük az *Ózd–Putnok–Észak-Hevesit*. (Az

¹⁹⁰ http://ozd.hu/content.php?cid=cont_4d6f73f64cba68.09264780 (Letöltés dátuma: 2017. február 3.)

¹⁹¹ <http://oiphun.eu/bemutat/> (Letöltés dátuma: 2017. február 3.)

előcsatlakozási alapok érkezésének idején fontosak maradtak ezek a gazdasági zónák, ugyanis olyan *területileg koncentrált gazdaságpolitikai-fejlesztési lehetőségeket* jelentettek, amelyek adó- és vámkedvezményt nyújtottak és az Unió is elismert (Bodnár, 2004). Az övezet létrejötte kétségtelenül javított a város és térség versenyképességén, azonban a perifériális elhelyezkedésből, az infrastrukturális lemaradásból és a város „hírnevéből” eredő hátrányt nem sikerült ellensúlyozni. Külföldi befektetőket csak egyéb kedvezmények felajánlásával tudtak a területre vonzani. Az egykori kohászváros egyre jelentéktelenebbé váló *nehézipari hagyományai* a kilencvenes évek végén *másodvirágzásba kezdtek*. Az ÓAM Kft.-t 1997 májusában *megvásárolta a Max Aicher GmbH & Co.* nevű német vállalatkonzern és 2000-ben egy *miniacélművet* helyezett üzembe zöldmezős beruházásként az északnyugati, bányászati városrészben a rúd- és dróthengermű kiszolgálására. A gyárban többek között melegen hengerelt betonacélt (országban egyedülálló módon), köracélt, hengerhuzalt és hidegen nyújtott betonacél gyártásába kezdtek. (Tömöry, 2000)¹⁹² Az ÓAM Kft. így a 150 éves hagyományokkal rendelkező, a csúcsidőszakban évi 1,5 milliárd tonna acélt előállító *ózdai nehézipari monstrum folytatásaként* tekinthető. A főleg hengerelt acélipari termékeket gyártó cég kapacitása a jelenlegi fejlesztést követően a mostani évi 200 ezer tonnáról 300 ezer tonnára nőtt, az 500 fős foglalkoztatottság összlétszám 100-zal, míg a beszállítóknak köszönhetően közvetve 1.000 fővel. Az ÓAM. 2016-ben a magyarországi vállalatok éves árbevétele alapján a 355. a listán, Borsod-Abaúj-Zemplén megye vállalatai között pedig a 15. (Heti Világgazdaság, 2016)

Az előzőekben bemutatott beruházások sokban segítették a foglalkoztatási krízis enyhítését, azonban az egyik legfontosabb stratégiai cél, a *gazdasági szerkezet diverzifikációja* nem valósult meg egészen 1998-ig. Bajka és szerzőtársai (1997) becslései értelmében 11–13 ezer újonnan létesítendő munkahellyel számolva (ehhez szükséges összeg nagyjából 50–80 milliárd forint!) *Ózdon egy évtizedre lett volna szükség a munkaerő-piaci egyensúly ismételt helyreállításához*. Habár a megalománia irányította elképzelések nem valósultak meg, azonban jelentős gazdaságerősítő beruházás fókuszába került a borsodi iparváros. Az amerikai tulajdonú *General Electrics (GE) Hungary Rt.* felépítette – a halmozottan hátrányos helyzetű, ipari szerkezetváltás által identitását kereső északkelet-magyarországi térségben először – gyárát Ózdon, ahol megszakítókat és más egyéb biztonsági és védő eszközöket készítenek. A *megaberuházás* hosszú évek alkudozásának és a térségben addig *példa nélküli kedvezmények* odaítélésének eredménye. Többek között tíz

¹⁹² <http://www.oamkft.hu/hu/home> (Letöltés dátuma: 2017. április 7.)

évre szóló mentességben részesült a különböző helyi (pl. iparüzési, kommunális) adók fizetése alól (ez évi nagyjából fél milliárd forintnyi HIPA bevételkiesést jelentett Ózdnak). Emellett 300 millió forintos hitelből – a város saját költségén – ki kellett cserélni az egykori ipari terület szennyezett talaját.¹⁹³ Az elektronikai, finommechanikai alkatrészeket, részegységeket gyártó üzem (*GE Power Controls*) 1999 januárjában kezdte meg a termelést. A városvezetés átengedte a GE-nek a Megyei Területfejlesztési Tanács 1999-ben és 2000-ben kiutalt, félmilliárd forintot meghaladó területfejlesztési támogatását is üzemfejlesztésre. Cserébe a GE növelte termelését és a foglalkoztatottak száma már az ezredfordulóra 1.200 főre emelkedett. A pozitív gazdasági folyamat végül tiszavirág-életűnek mutatkozott, ugyanis kapacitás-feleslegre hivatkozva fél éven belül 200–400 embernek mondtak fel (Nagy, 2000). A GE taktikázása eklatáns példája a *befektetők maximális kedvezményekben részesítésének mohó igyekevének* (Germuska, 2002). A gyár végül integrálódott a város és tágabb térségének gazdasági életébe, komoly, Tiszaújvárostól Kassáig terjedő *100 km-t meghaladó munkaerő-vonzáskörzetet* épített ki. 2009-ben megközelítőleg egymilliárd forint értékű új gyártósort állítottak üzembe, amelynek köszönhetően 250 új gyári munkással 1.600 főre emelkedett *Ózd legjelentősebb ipari vállalatának* foglalkoztatottsági létszáma. A szintén kapcsolókat gyártó svájci cégcsoport, a *Saia Burges Electronics* 1998-ban vásárolta fel az ózdi Kont-Union Kft.-t, majd egy milliárd forintos zöldmezős beruházás keretében fejlesztette. A GE-vel szoros beszállítói viszonyban lévő vállalat magas rátájú adókedvezményekben részesült, főként a letelepedés idején (2000-ben 170 millió forint területfejlesztési támogatáshoz jutott az önkormányzaton keresztül) (Tömöry, 2000). A vállalati részvényeket 2005-ben a *Johnson Electric Holding* (a világ második legbefolyásosabb mikromotorokat tervező és előállító cége) 2005-ben felvásárolta. Jelenleg Ózd második/harmadik (ÓAM Kft.-vel holtversenyben) legnagyobb foglalkoztatója. A város *foglalkoztatási helyzetén a két elektronikai vállalat részben képes volt segíteni*, viszont profiljukból adódóan elsősorban a női munkaerőre specializálódtak, így a munkanélküli férfiak ezrei továbbra is segélyekből élnek vagy az elköltözés opcióját választották. Apró lépésekben megfigyelhető a változás, hiszen mára több nagy- és középvállalkozás működik másfél-két évtizede gazdaságosan a városban, amik elsősorban a műszer és elektronikai iparra specializálódtak. Gondot jelent azonban az alacsony vállalkozás-sűrűség és a gyenge vállalkozási aktivitás is (a megyei átlag 60–65%-a) (ITS– Ózd, 2014). *Ózdon az ipari múlt továbbéltetése fontos gazdaságfejlesztési célkitűzésként* jelent meg az elmúlt két és fél évtized fejlesztéspolitikai dokumentumaiban. Ennek okán mai napig az acélgyártás, a kohászati alapanyagok feldolgozása, a fémmegmunkálás jelenti a gazdasági struktúra egyik

¹⁹³ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: ÓZN_2017; ÓSF_2018.

alappillért, másikat pedig a szerkezetváltást követően betelepült műszer- és elektronikai ipar. Az ózdi gazdaság ipari dominanciáját bizonyítja, hogy *országos szinten 67. helyet foglal el a helyi iparüzési adóbevétel tekintetében* (32. ábra), mindazonáltal az elmúlt két évtizedben betelepült iparágak messze nem elegendőek ahhoz, hogy a város túllendüljön a holtpontra (Nagy, 2000; Tömöry, 2000).

A helyi és térségi gazdaság élénkülését számos tényező akadályozta, akadályozza jelenleg, és nagy valószínűséggel a jövőbeni versenyképesség növekedésének is gátja lehet. Annak ellenére, hogy a régió negyedik, a megye második legnépesebb települése, mind földrajzi, mind gazdasági szempontból perifériális, fontos *tranzitaktól távoli határ menti elhelyezkedése* a külföldi működő tőke általi felfedezése előtti legfőbb akadály. Emiatt a gazdaság véráramlásába csupán mérsékelt tudott kapcsolódni. A térségi szinten is *alacsony vállalkozássűrűség*, a kooperáció nehézségei, a magas szinten stagnáló munkanélküliség, a település aktív korú, kvalifikált lakosainak elvándorlása, hozzájárulnak a potenciális befektetők számára szükséges *humán erőforrás hiányához*.¹⁹⁴ Ezeken felül az *Ózd–Miskolc ellentét*, a megyeszékhely három évtizede erősebb alkupozíciója szintén aláássa Ózd város fejlődését/fejlesztését. Végül Ózd neve gyakran a hanyatlás, a *kilátástalanság szinonimájává* vált, elsősorban a város mélyen gyökerező társadalmi konfliktusai okán. Racionális gazdasági, politikai és környezeti indokok miatt egyértelművé vált, hogy Ózd *többé nem lesz nehézipari központ* és szocializmus idei lakosságszámát sem nyeri vissza, *szerkezetváltása félbemaradt*. Ehelyett a kelet- és közép-európai térség számos posztindusztriális zsugorodó városainak egyikeként, *új városfejlődési irányt kellett találni*, amelyet a mindenkori városvezetés az *ipari múltra építkező, annak adottságait kiaknázó kulturális beruházásokban* látta. Ennek eredményeképpen Ózd 1989 utáni csaknem három évtizedének nagy ívű fejlesztése keretében a város szimbólumát, az ÓKÜ torzóként megmaradt épületeit átalakították *ipartörténeti skanzenné*, amelyet – idealisztikus elképzelések szerint – a borsodi *kulturális jellegű regeneráció* egyik precedens értékű idegenforgalmi beruházásának, kitörési pontnak szántak. 2016-ra készült el az egykori ÓKÜ Törzsgyáranak területén barnamezős beruházás gyanánt a *Digitális Erőmű és a Nemzeti Filmtörténeti Élménypark*, a térség legnagyobb alapterületű multifunkcionális közösségi épületkomplexum. Az eredeti tervek szerint 500 főnek ad munkát a létesítmény. A fejlesztést a *város arculatváltásának szimbólumaként* szánták és az ózdi turisztikai potenciál erősítését várták tőle. (Részletesebben az 5.1 és 5.2. fejezetekben olvasható) A hozzá fűzött reményeket azonban nem váltotta be, *kevésbé sikeres kulturális térfoglalási próbálkozásként* értelmezhető, alulhasznosított épületkomplexumként uralja az ózdi

¹⁹⁴ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: Ó1N_2017; Ó5F_2018; Ó6F_2018; Ó7F_2018.

városközpontot (Moldova, 2017). A város méretéhez képest túlzóan nagy volumenű beruházás helyett iparfejlesztésre és az elérhetőség javítására kellett volna forrást allokálni.¹⁹⁵

Kazincbarcika gazdasága

A magyar szocialista *újváros-építés egyik úttörője*, Kazincbarcika az 1980-as évek végén kezdődő gazdasági nehézségek következtében fejlődési lendületéből fokozatosan veszített. A nyersanyagokra (pl. szén), valamint a város vegyipari kombinátjának termékeire évről évre jelentéktelenebb kereslet mutatkozott, a *kedvezőtlen makrogazdasági körülmények* okán pedig először a szénbányákat és a vele összefüggő gépgyártási kapacitásokat építették le. A városi gazdaság egyoldalúságát erősítette a szocialista időszakban épített – főként kiegészítő ipari és szolgáltató tevékenységeket végző – *vállalatok* gyors egymásutánban történő *bezárása*. A rendszerváltozás átalakulások sorát hozta a város életében, ugyanis *megváltozott a település presztízse, ipari fellegvár helyett strukturális gondokkal küzdő város* képe került a köztudatba. Emellett a bányászat, a szénfeldolgozás, az építőipar válságba került vállalatainak nagy részét felszámolták, így 1994-re a *foglalkoztatottak harmada munka nélkül* maradt. A városi gazdaság alapját öt évtizede jelentő egykori BVK külföldi tőkebefektetéssel – szigorú létszámcsökkentéssel, emellett technológiai fejlesztésekkel – túlélte mind a rendszerváltozás keretében történő átalakulást, mind a 2008-tól a városi gazdaságot ismét megrendítő globális válságot. A jelenleg is működő vállalatok többsége ebből a vegyipari nagyvállalathoz vált ki, alakult át és *sikerült átvészelnük a szerkezetátalakítást*, majd stabilizálódtak és integrálódtak a térségi gazdaságba. Mindazonáltal a többi ágazat leépülésével, elhanyagolásával (pl. bányászat, könnyűipar, áramtermelés) – hasonlóan Miskolchoz – a *gazdaság szerkezete egyoldalúvá vált*. A város a térség energiaellátását biztosító *hőerőmű*vel is rendelkezett, amely a BVK utáni *másik fő foglalkoztatónak* számított a szocializmus utolsó két évtizedében (Sikos T., 1995; Váradi, 2013; Berki, 2016). A gyárat 1993-ban *privatizálták*, méghozzá az AES nevű amerikai vállalatóriás vásárolta fel. Az investíciót követően fokozatos létszámleépítések következtek, sőt ukrán tulajdonba került a cég, amely likviditási gondjai miatt *2011-ben végleg felhagyott a hőerőmű működtetésével*.

A kedvezőtlen gazdasági helyzet javítása érdekében 1997-ben hasonlóan Ózdhoz, a BorsodChem területén 21 hektáros *barnamezős ipari parkot* alapítottak – ahol a vegyipari nagyvállalattal összefüggő, azt kiegészítő, támogató tevékenységeket végeznek. Jelenleg közel 1.200 embert foglalkoztatnak, azonban gondot okoz, hogy nincs nagy alapterületű

¹⁹⁵ Elhangzott alábbi interjú alkalmával: Ó4N_2018.

ipari vagy szolgáltató beruházások számára felkínálható bővítésre alkalmas terület és az infrastruktúra is elavult. Ennek következményeként évtizedek óta a több száz főt foglalkoztató *külföldi tőkeberuházások elkerülik a várost*. E tekintetben legnagyobb vetélytársként Miskolc (és Tiszaújváros) emelhető ki, amely városok zöld- és barnamezős beruházások számára alkalmas, szabadon fejleszthető területekkel és kedvező elérhetőséggel vonzóbb befektetési célpontokat jelentenek a térségben. 2007-ben zöldmezős ipari park létesítésével próbálkozott a városvezetés támogatni a vállalatok betelepülését. Ennek törzsterülete 33 hektár, viszont további fejlesztésre szánt területe csupán 1,55 hektár, amelyhez 10 hektár önkormányzati tulajdonban lévő terület integrálható, viszont ez nincs ipari park besorolás alatt (ITS megalapozó tanulmány, 2015). 11 logisztikával, raktározással, kereskedelemmel foglalkozó cég települt be a gazdasági zónába, viszont a *városi gazdaság erősítését és diverzifikációját nem indította be* oly sebességgel és mértékben, ahogyan remélték.

A város kritikus gazdasági és társadalmi helyzetét nagyban megnehezítette *Berente (egykori) városrész leválása*.¹⁹⁶ A települést 1954-ben csatolták Kazincbarcikához annak érdekében, hogy az újváros népességszáma, a város belterületének nagysága növekedjen a várossá válás idején. A BVK szocializmus alatti építése, bővítései nagyrészt Berente külterületén zajlottak, azonban 1989-ig ez nem okozott problémát. A kilencvenes évek első éveiben a nehezen megközelíthető Berente vezetése összekötő utat szeretett volna építtetni a BVK területén keresztül, azonban a magas építkezési költségek miatt Kazincbarcika ellenezte a beruházást. Emellett a *berentei településrész vezetése évről évre erősödő ellenszenvvel törődött bele a területükön működő vállalkozásokból származó bevételek (pl. HIPA) Kazincbarcika Város költségvetésébe csatornázásába*. Mindeközben a térségi szinten kiemelkedően magas közhatalmi bevételnek elhanyagolható töredéke jutott Berente fejlesztésére. Ennek háttérében kazincbarcikai városvezetés azon kimondatlan célja bújt meg,¹⁹⁷ miszerint az 1.000 fős településrészt *tudatosan óhajtják elszorvasztani* és a lakosságot a városba költöztetni.¹⁹⁸ Így a házak helyén a BVK és azt kiszolgáló vállalkozások számára újonnan beépíthető, fejleszthető területek álltak volna rendelkezésre (Szabó, 1995). A városrész – kihasználva kedvező fekvését – 1993-ban bejelentette *elszakadási szándékát*, remélve a BVK-ból származó hatalmas összegű helyi iparüzési adó bizonyos százalékának települési költségvetésbe kerülését. Ezt követően a *kompromisszum-képtelenség okán népszavazást kezdeményeztek a településrész leválásáról*, illetve az 1954-

¹⁹⁶ Hasonló eset Pétfürdő 1997-es leválása Várpalotáról.

¹⁹⁷ <https://hvg.hu/hetilap/hetnap/200708HVGFriss29> (Letöltés dátuma: 2018. június 8.)

¹⁹⁸ Ezt támasztja alá a kazincbarcikai városvezetés azon döntése, aminek értelmében Berentén fokozatosan megszüntetik az általános iskola felső tagozatait.

es községegyesítés előtti határok visszaállításáról. Az 1996-ban megtartott népszavazás keretében a helyi lakosok döntő többsége a függetlenedést támogatta, így *1999-től Berente önálló jogállással rendelkező* nagyjából 1.000 fős község lett. *Kazincbarcika elvesztette területének 20%-át, viszont aktív ipari területének 28%-át.* (Egy berentei lakosra 1999-et követően 3.244 m² belterület és 5.057 m² külterület jutott, ezzel szemben a harminc ezres Sajó menti középvárosban egy főre 255 m² belterület és 812 m² külterület!) A BorsodChem által fizetett grandiózus iparüzési adó kétharmada ettől kezdve a falu költségvetését hízalta, ezáltal Berente vált az *ország egyik leggazdagabb településévé*. Összehasonlítás gyanánt; hasonló méretű észak-magyarországi községek átlagosan a Millennium környékén évi 80–100 millió forintból gazdálkodtak, míg Berente 750 millió forintos összegből! Nem véletlen, hogy a köznyelv „*kiskuvaitként*” kezdte nevezni,¹⁹⁹ köszönhetően a példa nélküli jóléti intézkedéseknek.²⁰⁰ Az a paradox helyzet állt fenn közel egy évtizedig, hogy a huszonhatszor népesebb Kazincbarcika csak háromszor több költségvetési bevételt realizálhatott. Az *évi szinten 350–600 millió forintos HIPA kiesés* a munkaerő-piaci válsággal küzdő térségközpont gazdálkodását oly mértékben rontotta, hogy 2000-től kezdve egy évtizedig *ÖNHIKI-s* településsé vált, 2000-ben 360 milliós, 2005-ben egy milliárd forintos forráshiánnyal küzdött (lsd. 32. ábra). A helyzetet végül – évtizednyi bírósági huzavona, döntésképtelenség, szakértői vélemények késleltetése, a két település elmergesedett kapcsolata – 2007-ben *vagyonmegosztás* kérdésében abban állapodtak meg, hogy a város közigazgatási területén levő ingatlanvagyon a saját önkormányzatának tulajdonát, a Berente területén levő, a község önkormányzati tulajdonát képezi. Az ezután megvalósuló közös beruházások után fizetett valamennyi helyi adó 50%-át 2008-tól kezdődően 20 évig *Berente átadja a Kazincbarcikának az egészségügyi, oktatási és kulturális célokra.*²⁰¹ A hétévnnyi torzsalkodást végül megegyezés zárta, amelynek értelmében *Berente 80, míg Kazincbarcika 20 százalékban osztozik az iparüzési adón,* s olyan, a jövőben fejlesztendő közös iparterületeket is kijelöltek, amelyeknél már fele-fele arányú lesz az adórészesedés a két önkormányzat között.²⁰²

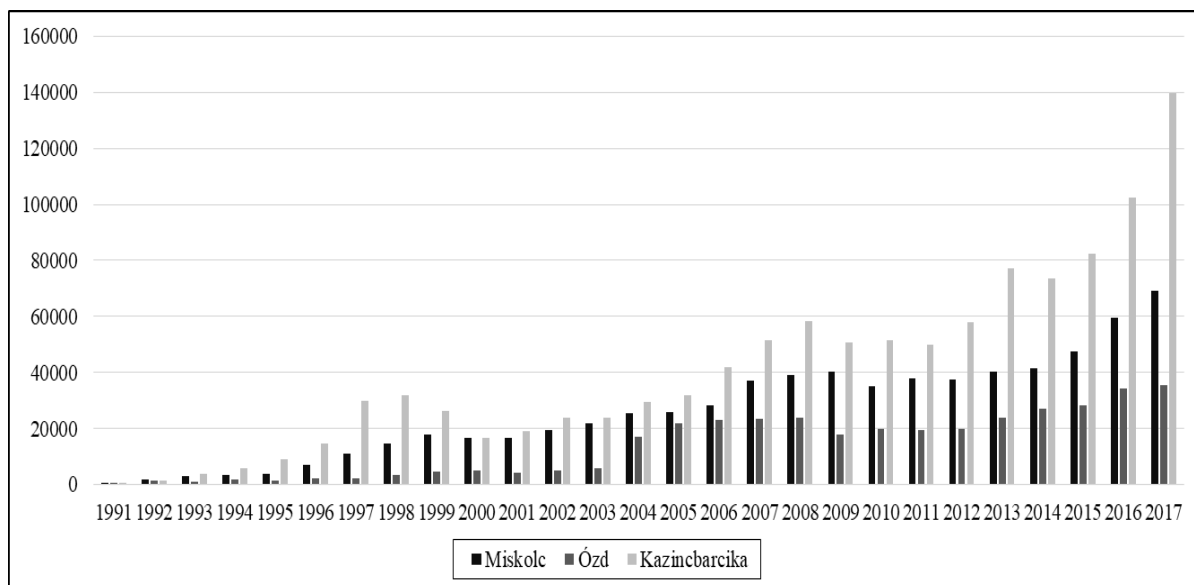
¹⁹⁹ https://nepszava.hu/1140395_kazincbarcikai-modell-menekules-a-szurkesegbol
(Letöltés dátuma: 2018. szeptember 5.)

²⁰⁰ Többek között az előregedő településen ingyenes öregek otthonát nyitottak, kamatmentes kölcsönt nyújtottak lakásfelújításra és anyagilag támogatták az újonnan beköltözőket, műfüves futballpályát építettek, ingyen szállították a gyerekeket a kazincbarcikai oktatási intézményekbe, már 2000 környékén ingyenes tankönyveket osztottak, napi háromszori étkezés járt minden tanulónak és nyomott áron adták az élelmiszereket a helyi kisboltban. Az országban egyedülállóan magas támogatásokat azonban nem ingyen adták; a település Pakssal, Dunaújvárossal, Tiszaújvárossal és Sajóbábonnyal egyetemben Magyarország leginkább katasztrófaveszélyes települése, amelyet a katasztrófavédelem külön megfigyelés alatt tart.

²⁰¹ <http://www.haon.hu/tortenelmi-megegyezes-kazincbarcika-es-berente-kozott/news-20070703-12283319>
(Letöltés dátuma: 2018.szeptember 5.)

²⁰² Elhangzott alábbi interjú alkalmával: K2F_2017.

32. ábra: Egy főre jutó helyi iparüzési adó változása (1991–2017) (HUF)

Adatok forrása: TEiR

A 2010-es évtized elejétől az *újkapitalista félperifériák* középvárosai is teret hódítottak különböző *kreatív várospolitikák* (Berki, 2016). Ennek kazincbarcikai példája a 2013 és 2016 között megvalósított *KolorCity program*, amely a „*Kazincbarcika és vonzáskörzete munkahelyteremtő fejlesztése*”²⁰³ címet viselte. Fő célként a foglalkoztatás feltételeinek javítását tűzték ki, ehhez pedig három részcélt fogalmaztak meg: (1) a vállalkozások működési környezetének infrastrukturális fejlesztése, (2) a vállalkozások innovációs célú fejlődésének támogatása és (3) a korábban nehéziparáról ismert térség imázsának javítása.²⁰⁴ Utóbbi részcel „farvizéhez” kapcsolódnak a projekt leglátványosabb fejlesztései; 30 lakó- és középület homlokzatának megújítása nagyméretű műalkotásokkal, ezen kívül számos *posztmodern köztéri alkotás* kihelyezése, amelynek implicit célja a kulturális térfoglalás (33. ábra).²⁰⁵

²⁰³ „Kazincbarcika és vonzáskörzete munkahelyteremtő fejlesztése” címmel Kazincbarcika Város Önkormányzata három szomszédos helyhatósággal, Bánhorvátival, Rudabányával és Sajókazával karöltve összehangolt fejlesztési projekteket valósít meg a Svájci Hozzájárulási Program 1,4 milliárd forintos támogatásával.

²⁰⁴ <https://kolorcity.hu/dokumentumok> (Letöltés ideje: 2017. október 8.)

²⁰⁵ Kazincbarcikát már a szocializmusban is a szobrok városának nevezték, ugyanis ezekkel a műalkotásokkal kívánták élhetőbbé, színvonalasabbá tenni a szellős, parkokkal, köztterekkel tagolt városszövetet. A várostervezés sikerét bizonyítja, hogy 1982-ben Sárvárral egyetemben a sajó-parti város elnyerte a Magyar Urbanisztikai Társaság által 1968-ban alapított Hild János-díjat, ezzel elismerve a településfejlesztésben, településrendezésben elért eredményeket.

33. ábra: Kulturális térfoglalás Kazincbarcikán: KolorCity projekt keretében készített falfestmény (balra) és a kínai Wanhua Group jelenlétét szimbolizáló sárkányszobor a Városháza előtt (jobbra).

A szerző saját felvételei

Az új térhasználat manifesztumai, tehát a színezés, a *közterületek humanizálása*, az évente megrendezésre kerülő – a térségi településeket is bevonó – *Kolorfesztivál* deklarált célként tűzték ki a *szocialista iparváros-fejlesztésnek köszönhető monoton, egyszínű építészeti környezet megváltoztatása*, ezen kívül a városimázst eddig meghatározó „épített város”, „vegyipari fellegvár” jelzők helyett/mellett a város újrapozicionálása, kihangsúlyozva sokszínűségét, megújulási kísérleteit. Lényeges gazdaságfejlesztési eszközöket is integráltak a programba annak érdekében, hogy a vállalkozásoknak is vonzóvá tegyék a térséget, és befektetőbarát településként kedvezményes feltételekkel, szakmai háttérrel, jól tervezhető, hosszú távú koncepcióval támogassák őket. Két gazdaságfejlesztési projektelemet is magába foglalt a négy éves program, egyik a vállalkozások munkahelyteremtését szolgálta a Kazincbarcikai kistérségben, másik keretében üzleti- és szolgáltató központot alakítottak ki. A város népességszámának gyors ütemű csökkenése következtében szükségessé vált a fölösleges oktatási intézményi kapacitások racionalizálása. Kazincbarcika Központi Általános Iskolája megüresedett, majd az épület felújítását követően 2017-ben itt hozták létre a *KOLORLAP Innovációs Központot* a vállalkozói környezet fejlesztése érdekében. Az intézmény fő profilja a *vállalati inkubáció*, ezen belül főként a technológia-intenzív, kutatás-fejlesztési tevékenységeket végző cégek betelepülésére fókuszálnak.

A városi gazdaság jelenlegi szerkezetét vizsgálva a mikrovállalkozások adják a vállalkozások több, mint 95%-át, 3%-át pedig kis- és középvállalkozások. Ez a *gazdasági szerkezet három évtizede versenyképességi hátrányt okoz*. A foglalkoztatottságot tekintve második helyen álló *Salzol Kft.* (ruhaipari vállalat, Suzuki és BorsodChem számára gyártanak védőruházatot) 160 fő számára biztosít állást. Számos kis- és középvállalkozás a *BorsodChemmel* kapcsolatos, azt kiegészítő, támogató munkát végez, összesen nagyjából

2.500–2.700 főnek biztosítva munkát. Ez is alátámasztja a *városi gazdaság egyoldalúságát*. Ha a vegyiparban vagy a vegyiparhoz direkt-indirekt kötődő (al)ágazatokban dolgozókat együtt számoljuk, a városi munkaképes korú népesség több, mint felét koncentrálja, kiszolgáltatva *Kazincbarcikát* egy esetleges makrogazdasági vagy *régiós/térségi dekonjunktúrának*.²⁰⁶ Ez a helyzet pedig fenntartja a *város sérülékenységet*, érzékenységet bármilyen jövőbeni globális vagy regionális szintű gazdasági megrázkódtatással szemben. Ennek okán méltányolandó a nagyjából egy évtizede tartó tudatos gazdaságpolitika, amelynek zászlóshajója a helyi kötődésű, *helyi és térségi beszállítói kapcsolatokat erősítő kis- és középvállalkozások tudatos támogatása, versenyképességük növelésével helyzetbe hozása* (ITS – Kazincbarcika, 2014). A szocializmushoz hasonlóan mai napig a város (és térsége) „köldökszínórként” *függ a vegyipari nagyvállalattól*, a helyi gazdaság működésének és a települési fejlesztések nagy hányadának letéteményese a BorsodChem, tehát az 1989 előtti *monofunkciós ipari jelleg nem sikerült változtatni*. A vállalat és város kapcsolata nem volt mindig kielégítő. Az 1990-es évek közepétől a város gazdasági és társadalmi válságának elkerülése érdekében magas sarcot vetette ki a cégóriásra. Ezen felül 2000–2004 között az akkori városvezetéssel is elmérgesedett a viszony, így a gyár tulajdonosai felőli lojalitás is mérséklődött. Ennek látványos következménye például a szociális, oktatási és kulturális támogatások összegének csökkentése.

10. táblázat: *A városok gazdasági átalakulásának meghatározó eseményei*

	Miskolc	Ózd	Kazincbarcika
1989		RÉGIÓ Szerkezetfejlesztő Kft. alapítása	
1990		ÓKÜ privatizációja, Ózdi Acélmű Rt. alapítása	
1991	LKM privatizációja	Az ÓA. termelése leáll	BVK privatizációja
1992		Ózdi Vállalkozói Központ és Inkubátor Alapítvány alapítása	
1993			AES hőerőmű privatizációja
1994			

²⁰⁶ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: K4F_2018; K5F_2018; G1F_2017.

1995			
1996			
1997		Ózdi Ipari Park alapítása; Max Aicher GmbH & Co. Felvásárolja az ÓAM Kft.-t	BorsodChem Ipari Park alapítása
1998	DIGÉP Ipari Park alapítása; Ross Mould letelepedése; Shinwa letelepedése; Kelet-szlovákiai Vasmű felvásárolja a DAM-ot.	General Electric letelepedése; Saia Burgess letelepedése; Ózd-Putnok-Észak-hevesi Vállalkozási Övezet létrehozása	
1999	Delco Remy letelepedése	Farkaslyuk városrész önállósodása	Berente városrész önállósodása
2000	Miskolc-Alsózsolcai Ipari Park alapítása	Miniacélmű üzembe helyezése	
2001	R. Bosch Power Tool Kft. Alapítása; Cogne Acciai Spaciali Srl. felvásárolja a DAM-ot		
2002			
2003	R. Bosch Energy and Body Systems Kft. Alapítása		
2004	M30-as autópálya eléri a várost		
2005	R. Bosch Mechatronikai Tanszék létrehozása	Johnson Electric letelepedése	
2006	Miskolc Holding Vagyonkezelő Zrt. Alapítása		
2007	Mechatronikai Ipari park alapítása		Barcikai Ipari Park alapítása; Berentével vagyonmegosztásról megállapodás
2008			

2009	Miskolc Déli Ipari Park alapítása; Megszűnik a diósgyőri nehézipar		
2010	Bosch gyárbővítés		
2011		BorsodChemmet Wanhua Group megvásárolja; AES Hőerőmű végleges leállítása	
2012			
2013			
2014	Takata letelepedése		
2015	Európa Center Miskolc Üzleti és Logisztikai Park alapítása		
2016		Digitális Erőmű és a Nemzeti Filmtörténeti Élménypark átadása	
2017			Kolorlab Innovációs Központ létrehozása
2018			

5. SZOCIALISTA ÉS POSZTSZOCIALISTA IDŐSZAKOK TELEPÜLÉSSZERKEZETI ÉS URBANISZTIKAI VÁLTOZÁSAI

Az értekezés *három évtizednyi komplex városi átalakulást* mutat be, amelynek nélkülözhetetlen részét képezik a „*városi táj*” felszínén végbement látványos városszerkezeti és urbanisztikai változásai. Ezek az átstrukturálódások rendkívül lassú folyamatok, rövid időszakot vizsgálva sokkal inkább adottságoknak tekinthetők. Mindazonáltal a *térbeli determinizmus* értelmezési narratívái szerint az épített környezet kényszereket szül, amely a társadalmi folyamatokra, a gazdasági rendszer törvényszerűségeire is hatást gyakorol, emiatt tartom relevánsnak a résztémával való mélyreható foglalkozást. A *posztszocialista városok szabdaltsága, az építészet eklektikája, a városi tér kommerzializálódása, társadalmaik polarizálódása a posztmodern urbanizáció leképeződései*, ahol az egykori szocialista térszerkezeti örökségre új városi rétegek rakódtak és rakódnak, így vizsgálatával több, mint fél évszázadnyi urbanisztikai átalakulás követhető nyomon.

5.1. A magyarországi szocialista iparvárosok építése és fejlesztési jellegzetességei

A II. világháború után egyre gyakrabban kritikaként fogalmazódott meg, hogy a feudálkapitalista településhálózat nem elégíti ki a *szocializmus elvi igényeit*, ugyanis a magyar településhálózat magán viseli a tervszerűtlen, spontán fejlődés következményeit (Gyarmati, 1979). A szocializmus építésének kezdeti időszakában a településhálózat fejlődését is tudatosan kellett irányítani, tervezni. Ez okból *építészete és közössége is a politikai ideológia alá rendelődött*, mivel a szocialista város célja a szocialista gazdaság felépítése, a szocialista társadalom erejének és perspektíváinak kifejezése (Barta, 2014). Ebben a rendszerben a városok (mint központok vagy csomópontok) *kiemelt szerepet játszottak az új társadalmi berendezkedés kiépítésében*. Ennek a folyamatnak legfőbb jellemzője az *egalitáriánizmus*, tehát a különbségek mérséklése, ennek értelmében a városok térszerkezetét, gazdaságát, sőt társadalmát és az ott lakók életformáját is megpróbálták *homogenizálni*. A különböző *társadalmi rétegek területi elkülönülését, a centrum-periféria (központi helyek és peremterületek) relációt, a gazdagok és szegények szegregációját/szeparációját és a város-vidék ellentétet hivatalosan nem ismerték el* – a gyakorlatban persze megjelent, viszont a kapitalista városokban tapasztalnál visszafogottabb mértékben – írja Szirmai (1988). Kialakításukat megalapozó fejlesztő-tervezői stratégiáit alapvetően (néha a realitás talajától elrugaszkodott) gazdasági és iparfejlesztési célok, a szabad munkaerő-kínálat, valamint katonai, stratégiai szempontok határozták meg

(Meggyesi, 2005). Ennek következtében *precízen megtervezett, ám külső hatásokkal szemben merev városi tájak* jöttek létre (Borén, 2009; Gentile et al., 2012).

34. ábra: *Miskolc, Ózd és Kazincbarcika látképe a szocialista városépítések és -fejlesztések idején*

*Képek forrása: minap.hu; napitortenelmiforras.blog.hu; cs.wikipedia.org*²⁰⁷

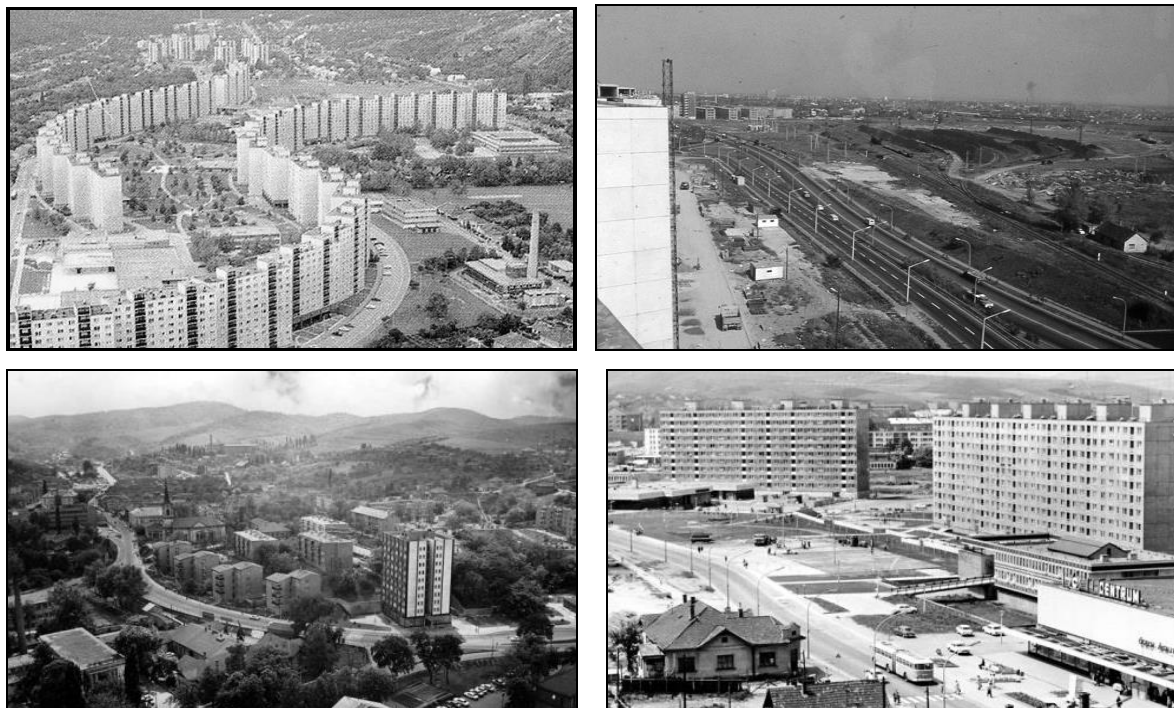
²⁰⁷ <https://minap.hu/cikkek/vege-szmognak-miskolcon> (Letöltés dátuma: 2018. augusztus 7.)
https://napitortenelmiforras.blog.hu/2016/02/22/magyar_iparvarosok_iii_ozd

Az egykori Keleti Blokk városait Hirt (2012) jellemzésében *kompaktság, levegősség, nagyfokú tervezettség és uniformitás*, valamint a *spontaneitás teljes hiánya* fémjelezte, emellett a *közösségi terek primátusa* a privát terekkel szemben (lsd. 34. ábra). Ezek mellett a nagyszámú és kiterjedt *lakótelepek* miatt a szocialista országok városainak fontos tulajdonsága – a kapitalistákkal ellentétben – a *peremek felé növekvő vertikális*. A város közigazgatási határán túli *családi házas övezetekkel* jellemezhető települések (városkörnyék, agglomeráció) a rezsim számára kevésbé voltak kíváncsok, az akkori hatalom vélekedése szerint ugyanis ez a lakhatási forma *túl sok magánszférát biztosított a lakók számára*, s ezáltal hozzájárult a kapitalista típusú szegregáció kialakulásához.

Miskolc, Ózd és Kazincbarcika szocialista iparvárossá fejlesztésének jellemzői

A szocializmus alatt extenzív módon fejlesztett városoknak három típusa különböztethető meg (lsd. 35. ábra): a *kvázi „zöldmezős beruházásként”* teljesen új városok felépítése (Kazincbarcika), jelentéktelen települések továbbfejlesztése (Ózd) és *központi szerepkörrel bíró történelmi jelentőségű nagyvárosok* szocialista ideák szerinti erőteljes *átalakítása*, szocialista erőcentrumokká változtatása (Miskolc) (Sós – Faragó – Herman – Korompay, 1959).

35. ábra: Miskolc (1. sor), Ózd (2. sor) és Kazincbarcika (3. sor) városok építése az 1950-es, 60-as és 70-es években

(Letöltés dátuma: 2018. augusztus 7.)

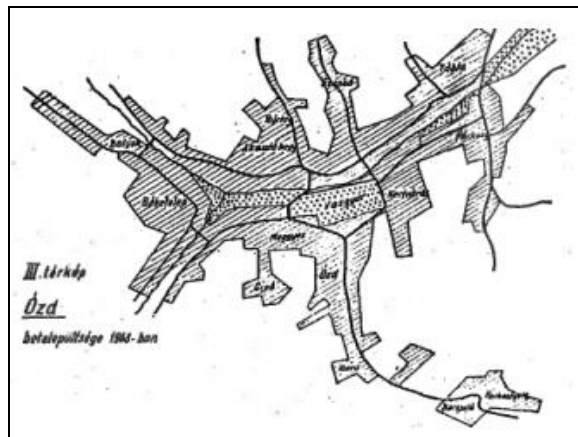
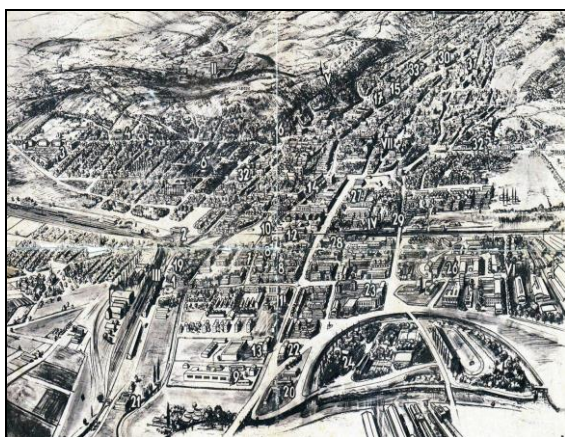
<https://cs.wikipedia.org/wiki/Kazincbarcika> (Letöltés dátuma: 2018. augusztus 7.)

Képek forrása: Huszár – Bassa – Fábri (1986); kreport.blog.hu; Nagy – Géczi (1950–1955); *Barcikai Históriás*²⁰⁸

Ezeket az egyidejűleg *konstruktív és dekonstruktív városokat* adminisztratív úton felduzzasztották a környező települések integrálásával, valamint az ipari létesítmények munkaerőigényét kielégítő több tízezer fős újonnan beköltöző/beköltöztetett népességgel, így *amorf szerkezetű, több magvú, szerves egységként* aligha tekinthető *település-együttesek* jöttek létre (36. ábra). Max Ernst XX. századi dadaista-szürrealista festőművész kollázsra használt magyarázata az említett városok esetén is releváns, tehát „*két, látszólag összebékíthetetlen valóság társítása egy látszólag oda nem illő térben*” (Éluard, 1922).

36. ábra: Miskolc és Ózd térképei az 1960-as években

Képek forrása: boon.hu; ozd.hu²⁰⁹

A városok építésének, továbbfejlesztésének kezdeteitől fogva egyértelmű volt, hogy a cél a *termelés feltételeinek megteremtése*, majd a *munkások számára mielőbbi lakóhelyek biztosítása*, ugyanakkor az ideológiai indíttatású *formai, reprezentatív és esztétikai szempontok érvényesítése* is ambícióként jelent meg.

²⁰⁸ <http://barcikaihistorias.hu/a-belvaros/> (Letöltés dátuma: 2018. augusztus 7.)

<https://www.ozd.hu/gallery.php?gid=3> (Letöltés dátuma: 2018. augusztus 7.)

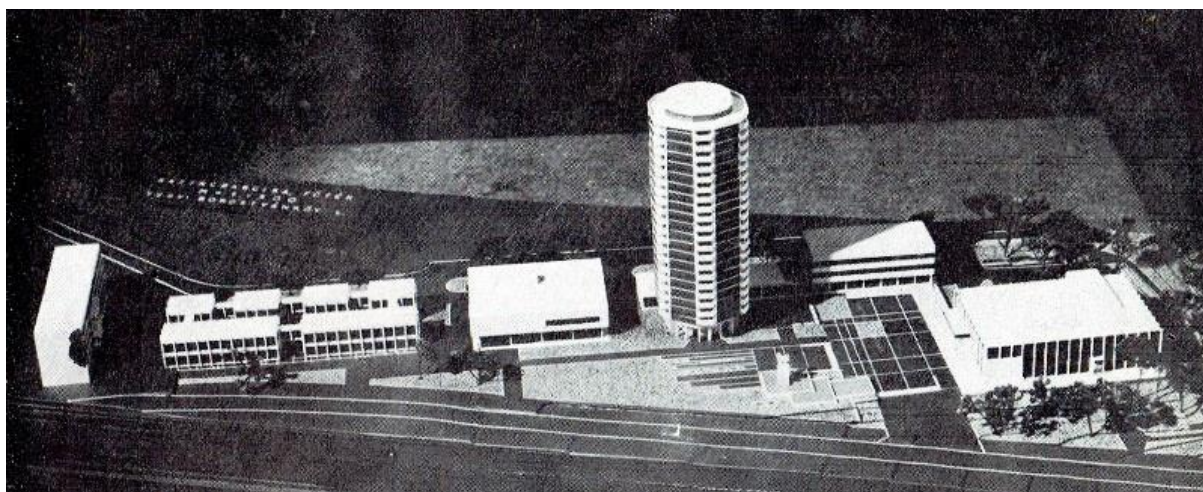
https://kreport.blog.hu/2013/05/26/valtoznak_a_dolgok_179 (Letöltés dátuma: 2018. augusztus 7.)

²⁰⁹ <http://www.boon.hu/lakohelyem/keresse-meg-otthonat-ezen-a-rejtelyes-miskolc-terkepen/2939881> (Letöltés dátuma: 2018. augusztus 9.)

https://www.ozd.hu/content/cont_55144479c194d7.30309183/_telepuleskepi_arculati_kezikonyv_.pdf (Letöltés dátuma: 2018. augusztus 9.)

Új városok esetén (pl. *Kazincbarcika* – 37. ábra) elvárták, hogy a városépítések a települést *műalkotásként* (egységes térbeli kompozícióként) kezeljék, mint a *szocialista rend manifesztuma* (Perényi, 1955; Prakfalvi – Szűcs, 2010). A különböző városrendezési és kompozíciós tervek feladata a település építészeti kialakításának, a táji környezettel való összhangjának, a *táj és városkép kölcsönös viszonyának szemléltetése* volt (Faragó, 1984).

37. ábra: *Kazincbarcika városközpontjának terve az 1970-es években*

Kép forrása: *barcikaihistorias.hu*²¹⁰

A városi tájképrétegek teljességéhez nélkülözhetetlen elemként szerepeltek *reprezentatív építmények* (Grubbauer, 2012; Kissfazekas, 2016). A széles *felvonulási utak*, amelyek a települést hosszan átmetsző, azt feltáró főutak és az arra szerveződő, zárt térfalakkal szegélyezett városközpont/alközpontok, ezen kívül fontos *ideológiai összekötőkapcsot* jelentettek a lakóövezetek és az ipari hasznosítású belső városrészek között. Miskolc esetében a *déli elkerülő út*, Ózdon pedig a *városkapukat és a Törzsgyárat összekötő főút*. Kazincbarcikán a *BVK excentrikus elhelyezkedése* miatt ez a városrendezési elv megvalósíthatatlan maradt. A *tengelyesség* is fontos igényként fogalmazódott meg, ennek eredményeként *axisokra szervezték a középületeket és műalkotásokhoz hasonló épületegyüttesek* emeltek. Ezekre példa *Kazincbarcika Hild József-díjas belvárosa* (Egressy út menti köztér), *Miskolcon a Herman Ottó Múzeum épülete*, a *Miskolci Egyetem tömbje*, a *Szentpéteri kapui kórház*, a *Kilián Gimnázium*, Ózdon pedig az ún. *Labor épülete*. Gyakorta jelentek meg csomóponti helyzetű szimbolikus értékű *vertikális elemek* (Lefebvre, 1991), amelyek egy része a *szocialista tájképet megszakító befejezetlen, stílusidegen építmény*. A tervek gyakorta egy-két évtizeddel később, *modernista toronyházakban* manifesztálódtak, mint Miskolc esetében az egyetem egykori *toronykollégiuma*, a Miskolctapolcán lévő, 1974-ben épült *Juno Szálló*, vagy a Szentpéteri kapunál magasodó

²¹⁰ <http://barcikaihistorias.hu/a-belvaros/> (Letöltés dátuma: 2017. október 7.)

„Katowice”. Kazincbarcikán az Egressy B. út és Jószerencsét út kereszteződésének *magasházai*, amelyek helyére magasabb, a város gazdasági hatalmát szimbolizáló tornyokat terveztek. Ésszerű, *funkcionálisan tagolt terület-felhasználás, átgondolt úthálózati rendszer*, fejlett közintézmény-ellátás, magas fokú közművesítés, zöldterületben feloldott beépítés voltak a megvalósítani kívánt eszmék (Kissfazekas, 2016). A korszerű szerkezet kialakításánál alapvető követelményként számoltak a „*zoning elvvel*”, ennek értelmében a város területét funkcionális – lakó, ipari, zöld – és közcélú (városközpont), valamint közlekedési területegységekre tagolták (Körner – Nagy, 2006). A *városépítészeti ideák* azonban *nem teljesültek maradéktalanul*. A termelés, majd a lakhatás épületei, építményei prioritást élveztek, a magasabb szintű ellátás/szolgáltatás és a reprezentáció építési feladatai pedig ezek mögött pénzügyi okokból olykor évekre háttérbe szorultak, ugyanis megközelítőleg 30%-kal kevesebb pénzügyi támogatás jutott ezek megvalósítására (Szelényi, 1971). Tapasztalataim szerint *szerkesztési, térszervezési doktrínák általában csak a mozaikszerűen egymás mellett, saját belső építési logikával és építészeti karakterrel megépülő lakóterületi egységekben tudtak maradéktalanul érvényre jutni* (pl. szocialista realista épületek, lakótömbök, szomszédsági egységek).

A *városrendezési tervek* szervezték át/újja legnagyobb léptékben a *háborúig módfelett mozdulatlan városi tereket*. Új fejlődési irányokat jelöltek ki, ezáltal az eredeti *súlyponti terek eltolódtak*.²¹¹ Építészet és politika együttesen határozta meg az életteret, melynek *alapjait a történelmi városokban a háború pusztításai teremtték meg*, az újonnan épített települések esetében pedig a terjengős zöldterületek. A város szerkezete folyamatos – gyakran megalapozatlan változásban, átalakulásban volt, melyet a központi, olykor *utópisztikus elképzelések* vezéreltek – olvasható Meggyesi (2005) áttekintésében.

A *városközpont* szerepe évekig az építészeti retorika *neuralgikus területének* számított, ugyanis nehezen lehetett összeegyeztetni a városi téren belüli centrális hely kijelölését (és fejlesztések oda csoportosítását) a *szocializmus egyenlősítő eszméjével*. A történelmi városokban egyértelműen ezek jelentették a szellemi és kulturális örökség, a *polgári értékrend kontinuitását*, ezért a meglévő történeti értékkel bíró ingatlanok képét, azok hatékonyabb kihasználása érdekében *átalakításokkal, rekonstrukciókkal* és emeletráépítésekkel változtatták meg, az egyházi épületek közvetlen közelébe az *antiklerikalizmus* jegyében a korszakra jellemző monumentális épületeket emeltek, köztéri

²¹¹ Egy 1960-as évekből származó propagandaanyag Miskolc 20 éves szocialista városfejlődését alábbiakban jellemzi: „A régi városszerkezetből egészségesen bontakozik ki egy új, korszerű, szocialista nagyváros impozáns, fiatal arca.”

alkotásokat állítottak. Előbbire példa *Miskolc* XIX. század végén, a XX. század elején kiépített többszintes, döntően historizáló és szecessziós *polgárházakkal övezett főutcája*, utóbbira pedig szintén a borsodi megyeszékhelyen a *Mindszenti-plébániatemplom* mellett felépített *magasház*, amely 1990-ig a *Magyar Kommunista Párt központi épülete* volt, jelenleg pedig a Nemzetközi Kereskedelmi Központ működik falai között, vagy az *avasi református templomot ellensúlyozó Avas-kilátó* (38. ábra).

38. ábra: Az avasi református templom és a szocialista időszak szimbólumaként városképet máig uraló Avas-kilátó (balra), a Mindszenti-plébániatemplom és az egykori MKP székház (jobbra)

A szerző saját felvételei

A szocialista korszakban a központi gazdasági szerepet a (nehéz)iparnak szánták, megmagyarázva azt a várostervezői logikát, miszerint a *(történelmi) belvárosokat* – ha léteztek –, *háttérbe kell szorítani*. Ez az elv a gyakorlatban nehezen volt megvalósítható, még az új városok esetében is *felvetődött* az intézményeknek és felvonulásoknak helyet adó széles, *reprezentatív városközpontok ötlete*. A létrehozott *centrumok* általában funkcionális szempontból elégtelenek, esztétikailag pedig *kifogásolhatók és koncepciótlanok voltak* (Perényi, 1970), így feladataikat gyakran a lakónegyedek, peremhelyezetű városrészek *alközpontjai*, vagy egyes *intézményi kisközpontok* és azok közterületei vették át. Így valós városközpont híján *nem alakult ki a karaktert, az identitást megteremteni hivatott városi tér*.

A centralizált irányítás az építésügyet is szigorú keretek közé szorította, ez alól csak a szocialista realizmus képezett kivételt. A *funkcionalizmust, a bauhaust stigmatizálták*, az imperialista kozmopolitizmus jelképének tekintették, így teljes mértékben eltértek ezektől az építészeti stílusoktól, helyette a *klasszicizáló architektúra, a szimmetria, az egyértelmű tervezettség, a modernizmusból átörökölt összefüggő zöldövezeti rendszerek és a monumentalizmus* fémjelezte, 1949 és 1956/58 közötti időszakot átölélő *szocreált/szocmodernt* alkalmazták. Az építészeti korszaknak hamar véget vetettek, ugyanis 1954-ben Hruscsov „rehabilitálta” a *modernizmus építészeti koncepcióját*, így a továbbiakban *ezen értékek menték folytak a városépítkezések* – olvasható Sós és munkatársai

(1959), Weiner (1959), Meggyesi (2005) és Hajdú (2005) munkáiban. Ezek a változások is bizonyítják, hogy a XX. század második felének építészete *folyamatos összeütközések, kísérletezgetések, érdekellentétek mozgalmas terepének* tekinthető.

Az ötvenes években a lakásínséget orvosolandó általánossá vált a minimális komfortfokozatra törekvő *szükség lakás- és munkásszállás-építés* (egy szobán akár 8–10 ember osztozott), emellett elterjedt a *társbérlet*. A lassú lakásépítésekre válaszul felgyorsult a *családi házas (ún. típusház) építkezés* üteme, amelyeket a családtagok kalákában oldottak meg. Ez a brigádmozgalom az ötvenes évek egyik fő közösségsszervező és tudatformáló „eszköze” volt. Az 1960-ban elindított *15 éves lakásfejlesztési tervnek*²¹² köszönhetően a *blokkos technológia* hódított teret (előtte hagyományos téglafalazattal épültek a tömbházak). Megkezdődött a városi tájat a felismerhetetlenségig átformáló vég nélküli *lakástermelés*, elindult a felkészülés a *házgyári paneltechnológia bevezetésére*,²¹³ a megnövekedett igénynek köszönhetően pedig *Alsózsolcán házgyárat* építettek.²¹⁴ Szirmai (1988) megállapítja, hogy a lakótelep-építés fénykorában a modern ipari építészeti technológia változó színvonala szerint elkészült városrészek és új városok épületállománya rosszabb minőségű volt. A mennyiségi lakásépítés szemléletének értelmében a lakássűrűséget növelték, a közintézményeket elspórolták, az intézményeket centralizálták. A *funkcionalitásra, költségcsökkentésre törekvés szempontjai* miatt a díszítéseket is elhagyták, így még inkább *monotonizálták a lakótelepi tájat* (40. ábra). (Ezt az infrastrukturális és intézményi/szolgáltatási lemaradást, hiányt aposztrofálják *fontos különbségként a kapitalizmus és szocializmus várostípusai között* (Szelényi, 1971; Hirt, 2008). A városszerkezeten belül elfoglalt pozíció, a lakásösszetétel és a lakótelep építésének speciális lakáspolitikai körülményei (pl. szanálás) befolyásolták az először odaköltöztetett népesség társadalmi összetételét, és ezzel – máig érzékelhetően – a *telep társadalmi státuszát*. Egyre inkább elvetették a funkcionális elkülönülésen alapuló zoning elvet és növekvő népszerűségnek örvendtek a *tömbös és lineáris elrendezésű, multifunkcionális városrészek, negyedek kevert formái* (Perényi, 1988). Ezek a hatalmas kiterjedésű *lakótelepek kvázi*

²¹² 1002/1960 (I.10.) sz. kormányhatározat a 15 éves lakásfejlesztési tervről: A program keretében 1 millió lakás építését irányozzák elő, amelyben a 40%-ot magán kivitelezésben, míg 60%-ot állami beruházásként terveztek megvalósítani. A kormányhatározatban rögzített célkitűzések elérése érdekében az építészeti technológiai változásokra volt szükség, amelyek lehetővé teszik a nagyobb léptékű beruházásokat. A felépülő 1.047.000 lakásból csak 354 ezer (33,8%) készült el állami beruházás formájában, míg 693 ezer (66,2%) magán-kivitelezésben. (Hajdú I. (2005): Egyszer volt, hol nem volt, Acélváros, p. 18.)

²¹³ A szocialista országokban nagymértékű kedvezményekkel lehetett lakótelepi lakásokhoz jutni (a családi házak építését ugyanakkor kevésbé támogatta a hatalom, emiatt nagyobb önerőt és szervezési készséget igényeltek az ilyen típusú építkezések). A támogatásokhoz szükséges hivatalos házasságkötések és a garantált gyermekvállalások egyaránt hozzájárultak a hagyományos családmodell fennmaradásához, valamint sajátos „védelmet” nyújtottak a nyugati kapitalista országok kedvezőtlen demográfiai trendjeivel (és gyorsan erodálódó társadalmával) szemben.

²¹⁴ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M4F_2017; B3N_2018.

zöldmezős beruházásként az ipari létesítmények és a város közötti átmeneti övezetben vagy foghíjtelkeken épültek, tehát – más szocialista országokkal ellentétben – a tudatos bontások számát hazánkban próbálták minimalizálni (Csizmady, 2003). Ezen felül a családi házak iránti igény egyaránt megjelent, főleg Miskolcon. Terület híján azonban szükséges volt elindítani az *agglomerációs lakásépítési akciót*, támogatott telekvásárlással – katalizálva Felsőzsolca, Alsózsolca, Onga, Arnót, Mályi, Szirmabesenyő fejlődését. (Az agglomerálódás, különösen a szocializmus idején Kazincbarcika és Ózd esetében kevésbé releváns.)

A hatvanas és hetvenes évek során látványos átalakításokat fogantatosítottak a *belvárosokban*. A szigetszerű térképzés elvét követve környezetétől életidegen, *jelentéktelen identitáshordozó elemmel rendelkező köztereket* alakítottak ki és *modernista épületeket* emeltek (Kissfazekas, 2013). Ezekkel a durva beavatkozásokkal a társadalmi kapcsolatok hálózatát, a funkcionális kötelékeket és a városközpont hagyományos szerkezetét is elpusztították, hozzájárulva a *városszövet fragmentációjához*, ezen felül az építészetileg idegen elemek nem tudtak kellemes mikrokörnyezet sem nyújtani (39. ábra).

39. ábra: *A miskolci városképet meghatározó modernista építészeti örökségek. Városi Szabadidőközpont (balra) és a történelmi és modernista épületekkel, foghíjtelkekkal és panelmonstrumokkal jellemezhető városközpont*

A szerző saját felvételei

1971-ben elfogadott *Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció* központi szerepkörök szerint osztályozta a településeket és ezek a kategóriák váltak a területfejlesztés meghatározó tényezőivé. Ekkorra tehető a népességgkoncentráció és a nagypaneles építkezés csúcsideje, *több ezer fős monoton lakótelepek építésébe kezdtek* a városperemeken is. Ezek a lakó- és paneltelepek a szocialista várostervezés, építészet, társadalompolitika legtisztább formája, a *rendszer legkézenfekvőbb hozzájárulása a városokhoz* – véli Bodnár (2001).

40. ábra: Magyarország második legnépesebb vidéki paneltelepe, az miskolci Ávas

Fotók forrása: Borsod24.hu; kreport.blog.hu²¹⁵

A Borsodi-iparvidék városainak lakosság száma a nyolcvanas évtized folyamán tetőzik, ekkorra *Miskolc az ország második legnépesebb nagyvárosa*, 211.000 lakossal²¹⁶ (Szimbolikus értékkel bír az ország hatodik, a vidék második legnépesebb lakó- és paneltelepe, a 34.000 lakosú Ávas építése), Ózd csaknem eléri az idealizált 50.000-es népességszámot (48.600 fő), míg Kazincbarcika 37.000 főre duzzad. Az évtizedben a lakásínség miatt Miskolc 65.000 darabos lakásállományának rövidtávon 14%-át, hosszú távon negyedét tervezték lebontani, főként a tudatosan elhanyagolt, nyomasztóan leromlottá és sivárrá váló, de rehabilitációra alkalmas „bűnös” történelmi belvárosban (Dobrossy, 2000, 2007), a felszabadult területeket pedig a korstílus szellemében beépíteni. Összességében ezekre az új vagy extenzív módon fejlesztett történelmi városokra az építészeti káosz, a kusza városkép, a befejezetlenség (főként a városközpontok tekintetében), a hektikus, foltszerű beépítés jellemző.

5.2. A 1989/90 utáni átalakulás térszerkezeti és urbanisztikai következményei

A világgazdasági tendenciákkal homlokegyenest szembemenő mesterségesen fenntartott iparfejlesztés és a városok rohamtempóban zajló átgondolatlan duzzasztása 1980-as évek közepére lelassult, igaz, visszafogottabb ütemben, de folytatódott a lakótelep-építés, amely az 1990-es évtized legelső éveiben szűnt meg. Egyre zártabbakká váltak a településstruktúrák, ahol ipari üzemek és lakónegyedek egymás közvetlen szomszédságában helyezkedtek el (főként Miskolc és Ózd esetében). Szakítottak az előző évtized lakótelepeinek sematizmusával, alacsonyabb épületek, fantáziadúsabb díszítéssel ellátott homlokzatok, magastető-ráépítés, intenzívebb parkosítás jellemezte a panellakás-építés

²¹⁵ <https://www.borsod24.com/top10/elokelo-helyen-az-avas-az-orszag-10-legjobb-lakotelepe/> (Letöltés dátuma: 2018. október 7.)

https://kreport.blog.hu/2013/05/26/valtoznak_a_dolgok_179 (Letöltés dátuma: 2018. október 7.)

²¹⁶ Ez a népességszám is kiemelkedő a magyarországi viszonyokhoz képest, azonban eltörpül az '50-es évek eleji tervekhez képest, amikor Miskolcot 950.000-es városnak képzelték el. (Általános Terv, Miskolc, 1952)

alkonyát (Egedy, 2001a). 1986-tól érzékelhető változás történt a lakásépítés konstrukciójában, a *telepszerű többszintes építés aránya lecsökkent, míg az egyéni kedvezményezéssű magánlakás-építések száma megnövekedett*. Az 1980-as évek végére elkezdődött a lakásszám-csökkenés egyrészt a bontások, másrészt a válság miatti lanyhuló építkezési kedv miatt. A *belvárosi lakóépületek földszintjén* a lakásfunkció néhány év alatt teljes mértékben megszüntetésre került, ezekből – felújítást követően – *kereskedelmi és vendéglátó-ipari egységek* lettek kialakítva, hálózatuk kiépítése jelentette a legfőbb építészeti újítást (41. ábra), a perifériális városrészekben pedig *egységépítés* zajlott. Az 1989/90-es fordulat idején a vizsgált városokra a *fejletlen szolgáltató szektor*, emellett a későbbi kiterjedt *rozsdaovezetek* kialakulását eredményező pusztulófélben lévő ipari létesítmények *szabdalták a városszövetet*. A *hibrid struktúrájú és kinézetű belvárosokban* egymással keveredve jelent meg a *kisipari, a lakóhelyi és gyengén fejlődő szolgáltató funkció*.

41. ábra: Kazincbarcika és Miskolc főutcái (a városközponti rehabilitáció, a köztér humanizálása és a „groundfloor capitalism” mintái

Fotók forrása: A szerző saját felvétele; villamosok.hu²¹⁷

Mivel a város a reprezentáció helyszíne, a terek szimbolikus átstrukturálása érdekében az ideológiai tartalmú közterület neveket megváltoztatták, a politikailag érzékeny tematikájú szobrokat lecserélték. Felújítások során gyakorta alkalmaztak *parazitamegoldásokat*, tehát a létező épületre/épülethez csatolnak kisméretű elemeket, amely annak ellenére, hogy nem kerül sokba, *megváltoztatja az épület ideológiai szerepét*. A háborús károknak, valamint a szocializmus idején történt épületbontásoknak köszönhetően számos foghíj, üres parcella, alulhasznosított ipari, közlekedési és katonai

²¹⁷ <http://villamosok.hu/miskolc/jarmuvek.html> (Letöltés dátuma: 2018. október 7.)

terület várt további hasznosításra. A piaci viszonyok hiányában a városrendezési terveknek volt köszönhető ez a fajta *funkcionális mozaikosság* (Halász, 2016; Kissfazekas, 2016).

Az egykori szocialista országok városaiban hasonló területi mintázatban jelent meg a kapitalizmus; először a *belvárosi több szintes épületek földszintjeinek funkcióváltása történt meg a lakófunkció likvidálásával, helyette kereskedelmi, irodai, irányító funkciók telepítésével* (41. ábra). A belvárosi ingatlanok és a lakótelepi épületek földszinti lakásait sorra (kis)kereskedelmi és irodai funkciókkal töltötték meg – a folyamat találó kifejezése a *groundfloor capitalism (földszinteket érintő kapitalizmus)* – ezáltal fejlesztve a gyenge és elmaradott szolgáltató-szektori hálózatot (Hirt, 2008). A felújításokkal párhuzamosan növekedett a *répítések és foghíjbeépítések* száma, megkezdődtek a *tetőtér beépítések* (Dobrossy, 1998). Ezzel párhuzamosan elindultak a gyakran évtizedek óta létfontosságú központi lakónegyedek megújítását célzó *városrehabilitációs beavatkozások* – eleinte főként kisebb léptékű kísérletek és óvatos próbálkozások formájában (Sýkora, 2009). Azonban a fejlesztések városi szintről településrészi szintre koncentrálásának eredményeképpen egyre *több feszültség halmozódott fel* a város újabban épült, jobban felszerelt és a régi, erőteljesen leromló, infrastrukturálisan lesújtó állapotokat mutató területei között (Dobrossy, 1998). A politikai és gazdasági rendszer megváltoztatásával az 1990-es évek elejétől a globális hatások akadálytalanul formálták a városokat a településhierarchiában elfoglalt pozíciónak megfelelően néhány éves csúszással. *Megjelentek a piacgazdaság új intézményei*, elindult egy *új struktúra és intézményrendszer kialakulása*, ezzel párhuzamosan megkezdődtek az *új városprofilok* kialakításai. Átalakult a lakás- és ingatlanpiac, szabad forgalomba kerültek, amely a lakosság mobilitásának növekedését, valamint a *városi területhasználat racionalizálódását és a funkciók térbeli átrendeződését* eredményezte (Kovács, 2014). Az egykori szocialista országok városaiban erőteljes *heterogenizáció* érvényesült (Gentile et al., 2012), demográfiai, gazdasági és kulturális jellemzőit, valamint térbeli szerkezetét tekintve komplex és változatos struktúrájú városok keletkeztek, amelyeket *diverzitás és erősödő társadalmi és gazdasági polarizáció* jellemezte. A szocialista érával ellentétben a *köztér csökkenése, sterilizálása és a privát tér aráynövekedése*, valamint a köztük levő *határvonal megerősödése* látványosan érvényesült. A kilencvenes évektől az alapellátás biztosításán túl új célként tűzték ki a mennyiségi mellett a *minőségi fejlesztéseket*. Ezek főként azért kerültek reflektorfénybe, mert a szocializmus alatt a városi térszerkezetek háború előtti lassú változásához képest *gyors ütemben formálták át a városszövetet*, főként *zöldmezős városfejlesztési beavatkozásoknak* köszönhetően. Leggyakrabban tervezett térszerkezetek alapján kreáltak új városnegyedeket, szomszédsági egységeket, ahol a *területhasználatra nagyvonalúság*

(pazarlás) volt jellemző. 1990 után az örökölt struktúrában egy évtizedig mozdulatlanságot lehetett tapasztalni, helyette minőségi változtatásokat (funkcióbővítés, rekonstrukciók) fogantatosítottak. A *meghasonlott építészet* – amelyben az eklektika, a modern, a posztmodern és a historizmus elemei következtlenül kerültek felsorakoztatása – a *folytonosság hiányát jelképezi*. A 2000-es évektől viszont *humánusabb, komplex szemléletű követelmények* kerültek előtérbe, mint a működtetés biztosítása, a térségek közötti egyensúlyi állapot létrehozása, minőségi elemek hangsúlyosabbá tétele lehetőleg minden területen (Dobrossy, 1998; Halász, 2016). A *kiskereskedelem* jelentette az egyik leggyorsabban fejlődő gazdasági szférát. A kereskedelmi szektor bővülését jelzi a 2000-es évek elejétől gombamód szaporodó *hiper- és szupermarketek*, ezen kívül a Miskolcon megjelenő *bevásárlóközpontok*. A borsodi megyeszékhelyen 2000-ben nyitotta meg kapuit a belváros két kereskedelmi egysége, a *Szinyapark* és a *Miskolc Pláza*. 2010 környékén megalapították a Stop Shopot, a Family Centert és a Park Centert, a bevásárlóközpontok következő generációját, a *bevásárlóparkok* képviselői.

Polarizáció és fragmentáció a posztszocialista városi térben

A posztszocialista átmenet urbanisztikai változásainak egyik érdekes trendje sok helyütt a *szocializmus előtti lakóhelyi mintázatok részleges visszarendeződése* (Berki, 2014), ezzel párhuzamosan ugyanakkor erőteljesen megindult a *városi terek polarizációja*, az *épített környezet pusztulása* és az ezredfordulótól gyorsuló ütemben zajló *belvárosi terek felértékelődése*, tehát a *dzsentrifikáció*. Ennek két megjelenési típusa különböztethető meg, egyrészt a *főutcákra néző homlokzatok felújítása (façade gentrification)*, másrészt a *nagyobb blokkokat revitalizáló ún. pocket gentrification* (Marciniczak, 2007). A dzsentrifikáció fontos célja volt a városok vezetésének, ennek okán például a miskolci belvárosi polgárházakból már az 1990-es évek közepétől megkezdtek a mélyszegények, összeférhetetlenek és munkanélküliek kitelepítését, ugyanezt Kazincbarcikán, a Jókai téren tíz évvel később vitték véghez.²¹⁸ Az épületek egy részét felújították, azonban a kapitalista nagyvárosokra jellemző *dzsentrifikáció akadozva, lassan indult el*. A *posztmodern építészeti ideológia* szellemében a *belvárosi városmegújítás* komplex, a terület épületállományát, *arculatát, gazdasági és társadalmi struktúráját átalakító* folyamat. Ennek legfontosabb szegmensei a *kereskedelmi, turisztikai, kulturális funkciók bővítése*, a történelmi épületek *arculati, építészeti frissítése, funkciógazdag közösségi terek kialakítása, a lakótömbök megújítása* – magántőke bevonásával – a *természeti és építészeti, műszaki elemek közötti*

²¹⁸ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: K2F_2017; K3N_2018.

közvetlen kapcsolat megteremtése. Erre példa Miskolcon az *Avas-hegy és a belváros összekapcsolása*, Ózdon, a *Törzsgyár területén* kialakított „új” *főtér*, vagy Kazincbarcikán a centrumot övező *Völgy park* fejlesztése, tartalommal megtöltése és a belvárosi funkciók kiépítése, ezáltal integráns városi szegmenssé válása. Stanilov (2007) írása alapján a *(bel)városok megújítása lassú folyamat és térben koncentráltan, pontszerűen (spotlight renovation) jelentkezik*, eredményként pedig megváltoztatott identitású, *Janus-arcú urbánus terek* jönnek létre. A *szelektív városrehabilitáció- vagy rekonstrukció* hatására megújult, főként közepes és magas státuszú, magasan képzett értelmiségiek által benépesített *dzsentrifikálódó lakónegyedek*, városrészek mellett – akár jelentősebb fizikai távolság nélkül – *slumosodásnak* kitett, kedvezőtlen korstruktúrájú, az underclass társadalmi csoportok lakhelyéül szolgáló tömbök, akár negyedek találhatók (vö. Enyedi, 1996; Kovács, 1998; Csanádi – Csizmady, 2002; Izsák, 2004; Kotus, 2006). Ennek következtében a *posztszocialista városok tér-, gazdaság- és társadalomszerkezetére a túlzott polaritás és fragmentáció lett jellemző*. Az említett zavaros városszöveti struktúra főként az átláthatatlan (vad)privatizációs folyamatok és a *tulajdonjogi konfliktusok* eredménye. Ennek magyarázatául a neoliberalizálódó irányító szektor háttérbe szorulása és az új politikai, gazdasági, jogi szereplők megjelenése szolgált. A fél évszázad alatt kialakult kompakt, hasonló elvek alapján szervezett városok különböző méretű fragmentumok átláthatatlan sokaságára esett szét (Stanilov, 2007; Gentile et al., 2012; Berki 2014). A posztszocialista átmenet következtében ezek a *városok fokozatosan és végérvényesen elvesztették szocialista jellegzetességeiket és a kapitalizmus elveihez adaptálódtak* (Hirt, 2012). Azonban ez a változás eltérő ütemben és mértékben valósult meg. Abban az esetben, ha a mai városi tájképet determináló dinamikus településfejlődés zajlott a preszocialista évtizedekben, évszázadokban (például Miskolc és részben Ózd esetében), a kapitalista városfejlődéshez könnyebb volt az át- és visszatérés, míg a szocializmusban felépített városok esetében, örökölt városszerkezet, urbánus hagyományok híján erre kevés lehetőség nyílt, emiatt tekinthető akadályozottabbnak, nehezkesebbnek az új urbanizációs trendek befogadása. A *városok központi és központ környéki szövetében* radikális változás következett be, amelynek legszembevetőbb jele az erősödő *szegregáció és szeparáció* (Marciniczak, 2007). A szocializmus időszakában politikai-ideológiai okokból elhanyagolt belvárosi területeken 1990 után véghezvitt beruházásokkal gyakorta esztétikai érzéket mellőző fejlesztések *hektikus, vizuálisan zavart, patchwork-szerű mintázatokat* alakítottak ki (Bodnár, 2001), ezek máig a *szocializmus városképi skanzenjeiként* regnálnak. A szocializmusban tapasztalttal ellentétben ezt a városi „átlag” irányába ható, városrészek közötti kiegyenlítődési folyamatot a *„posztszocialista átalakulás paradoxonjának”* nevezik

(Sýkora, 2009). A szocialista vezetés által ideológiai okokból *kivételezett városi terek* (például az ipari övezetek és lakótelepek) *háttérbe szorultak, míg a tudatosan negligáltak jelentősége növekedett* (ilyen a történelmi belváros, a családi házas övezet vagy a városkörnyék). Ebből következik, hogy a *városi szinten kiegyenlítődés* mutatkozik, míg *mikroszinten* (városnegyedeken, blokkokon, telepeken belül) *polarizáció*. A sokszínűség és következtelen beavatkozások sora betudható annak (is), hogy az előző politikai rendszer által privilegizált csoportot jelentő *tervezők helyét a kilencvenes évek elejétől a beruházók, különösképpen a külföldi működő tőkével rendelkező gazdasági szereplők vették át*. Ezt az időszakot a *laissez-faire*, tehát az átgondolt, racionális elveket nélkülöző városfejlesztési beavatkozások jellemezték az *Európai Unió integrációig*, majd a *nyugat-európai sémák alkalmazása*, a homogénné váló városképek terjedtek el.

Városközpontok térszerkezeti változásai

A *belvárosokban* (természetesen a településhierarchiában betöltött pozíció, az örökölt közigazgatási rangok és városi funkciók függvényében) *zajlottak az elmúlt negyed évszázad talán leglátványosabb átalakulásai*. Ide érkezik a *külföldi tőke nagy része*, illetve az újonnan alapított *magánvállalkozások* is előszeretettel telepednek le a központi terekben (Enyedi, 2007) növekvő keresletet kreálva az *irodai, igazgatási, kereskedelmi és szórakoztató funkciók* számára. Ezen felül az idegenforgalom *főbb desztinációi* is itt koncentrálnak, ezáltal előidézve az *üzleti tevékenységek izmosodása a lakófunkciók zsugorodását*. Ez az ún. *rejtett konverzió* az épületállomány gyors átalakulásához, fizikai megújulásához és üzleti *funkcióerősödés*hez vezet (Földi, 2006; Kovács, 2014). A térségi városok központi tereinek, épületeinek megújulása – pláne a nagy ívű *városrehabilitációk* 2007 utáni megindulásáig lassú egymásutánban, fokozatosan, lakásról lakásra zajlott. Magával vonva a *dzsentifikálódás* következményeként fellépő *népességcserét*, így az eredeti lakosság helyére *fiatalabbak és képzettebbek költöztek* be. Ennek *üteme azonban lassú, Miskolcon észrevehető*, de Kazincbarcika és Ózd esetében – a városvezetés akarata és erőfeszítése ellenére – gyakorlatilag nem létező urbanisztikai és szociológiai jelenség.

A kapitalista városfejlődés látványos jellemzője, a *társadalmi és gazdasági jellegű polarizáció* mértékének növekedése, szélsőségessé válása. Ez elsősorban a Borsodi-iparvidék városainak *központi és központ körüli, sűrű beépítésű bérlakásokkal teli övezetére érvényes*. A kedvező ökológiai elhelyezkedésű és társadalmi összetételű negyedekben elindult a *megújulás*, a szociális és demográfiai hátrányokkal és leromlott épületállománnyal rendelkező városrészek, utcasorok *gettósodása* úgyszintén erősödött. A rendszerváltozást követő privatizációs hullámnak köszönhetően döntő többségük önkormányzati tulajdonba

került, majd a színvonalasabb lakások eladása megtörtént, míg a pusztulófélben lévő, alacsony komfortfokozatúakat megtartották és nagyjából 86–90%-ukat szociális alapon *adták bérbe a települések rászorulóinak számára*.²¹⁹ Főként a kilencvenes éveket jellemezték a leggyorsabb, elvadult ingatlancserék, adás-vételek. A térséget végleg elhagyók helyére alacsonyabb társadalmi státuszú családok érkeztek (köztük jelentékeny arányban cigányok), így az *etnikai és jövedelmi alapú gettósodás folyamata felerősödött* (Kovács – Szirmai, 2006; Somogyi et al., 2007; Ladányi, 2008; Kovács, 2014). Erre válaszképpen főként az Európai Unió csatlakozást követő *szociális városrehabilitációknak* köszönhetően megkezdődtek a telepfelszámolások, a *szanálások, az épületállomány bontása (buldózeres városrendezés)*, vagy állagjavítása.

Városrehabilitáció

1995-től indultak meg az első *lakótelep-rehabilitációs beavatkozások*, amelyek célja a *városszövet gyógyítása*, ugyanakkor egységes országos vagy városi koncepciók hiányában rendkívül *nehézkesen és foltszerűen zajlottak* a megújítások. Az ezredfordulót követő évtizedben azonban elterjedté váltak a komplex, hosszú távú pozitív változást hozó városszövet-javító beavatkozások, a városrehabilitációs programok, ezek a lakófunkciók fejlesztésére, a lakótelep szociális és közösségi, környezeti, fizikai regenerációjára és a lakossági szolgáltatások minőségi fejlesztésére összpontosítottak.²²⁰ A városrehabilitációs tevékenységek térbeli spektruma egyre inkább tágult, a belvárosok 80–120 éves épületei, a *szocializmus lakótelepei, a zöldövezetek mellett a diffúz megjelenésű barnamezők vagy rozsdáövezetek, tehát az alulhasznosított és korszerűtlenül működő, vagy felhagyott hatalmas ipartelepek átalakítása* figyelhető meg. A posztmodern építészeti mozgalomnak köszönhetően a városrehabilitációs beavatkozások elsősorban blokkok megnyitására, gyalogos- és forgalomcsökkentett zónák kialakítására, a közösségi terek humanizálására, tehát emberléptékű, *élhető városi környezet* kialakítására irányultak (Halász, 2016).

A belvárosi rehabilitáción belül a megyében is egyre nagyobb volument képviselnek a *szociális városrehabilitációs tevékenységek*, ezáltal a korábbi – kedvezőtlen – társadalmi struktúra részben javul, részben megőrződik. A városrész presztízse egyrészt emelkedik a belső és külső renovációknak, életminőség-javítását célzó beavatkozásoknak köszönhetően érkező tehetősebb lakosok beköltözésével. Másrészt a rehabilitáció előtti társadalmi status quo fennmarad, ugyanis az eredeti lakosságot visszaköltöztetik komfortfokozat-növelő beruházáson átesett, majd felújított lakásaikba. Az intézményi funkciókat elvesztő,

²¹⁹ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M1F_2017; M2F_2017; M6F_2017.

²²⁰ Elhangzott alábbi interjú alkalmával: Ó2N_2017.

szocializmusban készült épületek központi elhelyezkedésük kiutat biztosított a túlélésre, többeket felújították, azonban történelmi városok esetében továbbra is idegen sejtként éktelenkednek a városszövetben.

A főtér nélküli iparvárosok főteret kaptak

Miskolc, Ózd és Kazincbarcika urbanisztikai jellegzetességei – számos szocialista iparvároshoz hasonlatosan – az egyértelmű *főtér hiánya*, az *intézmények laza hálózata és szórt elhelyezkedése*, a korábbi centrum negligálása és *lokális identitás nélküli helyek* sokasága, amelyre számos példa mutatkozik mai napig. Azt a kevés teret, amely létezett, az 1960-as és 1970-es éveket jellemző motorizáció térhódítása vett el a városoktól. A központi funkciók koncentrációja, valamint a lakosok városukkal kapcsolatos percepcióikban jelen lévő terek hiánya a szocializmus során ideológiai okokkal volt magyarázható. Tudatos városépítészeti döntésként mellőzték a főterek kialakítását, főként az államirányítás által kiemelten preferált városokban (Merlin, 1972; Haumont et al., 1999). A *rendszerváltozás óta azonban igény mutatkozott ezek kialakítására*. Az Európai Unió csatlakozás után teremtődött meg a lehetőség (*funkcióbővítő városrehabilitáció* keretein belül) a *városi főterek kialakítására*, fejlesztésére. Ezek az *imázsjavító beavatkozások* új lökést adtak a városoknak, a terek visszakapták/elnyerték *közösségi és turisztikai funkcióikat*. A térkialakításban, fejlesztésben az elmúlt két évtizedben polgárjogot nyert a „*városi zöld*” (zöldterület vagy -felület formájában). A szocializmusban a várost és természetet szembe állították egymással, jelenleg azonban a városi zöld önálló műfajjá, igényné, *városrehabilitációs alapkövetelménnyé* vált (Düll – Pálffy, 2014).

Miskolc főtér nélküli város. A településnek a II. világháború előtt sem volt deklarált főtere, helyette a *Széchenyi utca* („*főutca*”) és az arra közvetve vagy közvetlenül *felfűzött kisebb terek* (*Erzsébet tér, a Hősök tere, a Városház tér és a Szent István tér*) jelentették a centrumot, így nem véletlen, hogy 1984-ben a Szinvapark és Városház tér közötti szakaszát lezárták az autósforgalom elől – szimbolizálva a központi jelleget. Mégis az említett kisebb terek csak parciálisan vesznek részt a város életében, a központi funkciók nem a terekhez, hanem a főutcahoz köthetőek. Az itt sorjázó *paloták*, amelyeket a századfordulós fellendülés idején emeltek a Nyugathoz való felzárkózás jegyében, az anno osztályellenesnek nyilvánított polgárság lakóhelyei voltak, emiatt a 1940-es évek végétől *tudatosan hanyagolták őket* (Lengyel, 2009). Az épületállomány leromlása és társadalmi szerkezetbeli változása a központi hatalom felől érkező közöny és a belvárosi átépítések elmaradásának következménye. Nem véletlen, hogy ezeket a házakat is a Miskolc-szerte komfortfokozat nélkül ingatlanokban élő *alacsony státuszú családok számára jelölték ki ideiglenes*

lakóhelyként. Azonban a rendszerváltozás utáni időszakban az említett *urbanisztikai hátrányból előny* kovácsolódott, ugyanis az elhanyagolt, viszont eredeti állapotban megmaradt épületállomány kerülhetett a városrehabilitációs fejlesztések fókuszába. Az első nagy ívű beavatkozás 2009 és 2014 között valósult meg. A „*Miskolc belváros rehabilitáció I. ütem*”²²¹ keretében 15 gazdasági, turisztikai, önkormányzati, egyházi projekt valósult meg az egykori acélváros központjában közel hat milliárd forintból.²²² A legfontosabb és leglátványosabb elemek többek között; zöldterület-rehabilitáció, az Erzsébet tér humanizálása, a városháza épületegyüttesének komplex rekonstrukciója, szinva-parti sétány kialakítása és számos egyéb köztérfejlesztés, út- és hídépítés, valamint épület-felújítás. Ennek ellenére három évtizede azonban *nem sikerült Miskolc számára funkcióiban és reprezentativitását tekintve is valódi főteret kialakítani*, amely a közeljövő egyik legfontosabb városfejlesztési beavatkozása kell, hogy legyen.²²³

42. ábra: A miskolci Avas-kilátó „generációi”

Fotók forrása: boon.hu²²⁴; saját felvétel

A 2009-ben elfogadott IVS akcióterületi tervének kiemelten fontos eleme a *Belváros és annak rehabilitációja*, emellett a 2014-es ITS egyaránt a *Szent István teret* jelöli meg a város új főtere helyéül, amelyet a történelmi *Avassal kapcsolónak* össze.²²⁵ Ennek a

²²¹<http://varosfejlesztes.miskolc.hu/index.php/dokumentumok-kozbeszerzesek/2-uncategorised/32-miskolc-belvaros-rehabilitacio-i-utem-kiemelt-projekt?showall=> (Letöltés dátuma: 2017. április 20.)

<http://www.miskolc.hu/varosfejlesztes/legjelentosebb-varosi-projektek/miskolc-belvaros-rehabilitacioja-projekt-i-utem> (Letöltés dátuma: 2017. április 20.)

²²²http://magyarhirlap.hu/cikk/1287/Megujult_Miskolc_belvarosa#sthash.dDd820FG.dpuf (Letöltés dátuma: 2017. május 20.)

²²³ Elhangzott alábbi interjú alkalmával: M6F_2017.

²²⁴<http://www.boon.hu/lakohelyem/igy-fejlodott-az-avas-kilato-epikus-fotosorozat-miskolcrol/2956844> (Letöltés dátuma: 2018. január 21.)

²²⁵ http://miskolcvaros2020.hu/sites/default/files/dokumentumok/miskolc_its.pdf (Letöltés dátuma: 2017. április 1.)

http://www.miskolc.hu/sites/default/files/dokumentumok/csatolmanyok/belvaros_akcioterv.pdf (Letöltés dátuma: 2017. június 7.)

<http://www.varosfejlesztes.miskolc.hu/index.php/projektek/92-elokeszites-alatt-allo-projektek> (Letöltés dátuma: 2017. április 21.)

térátalakításnak és funkciógazdagításnak egyik eleme az *Avas-kilátó* (42. ábra), amely egyrészt az *iparvárosi múlt mementója*, az előző korszak városképi jelentőségű *tájékozódási pontja*, másrészt újszerű hasznosításával, jelképes újrafogalmazásával a *poszt szocialista Miskolc identitásának alapja, a városi átalakulás szimbóluma* (lehetne).

Miskolc esetében fontos megemlíteni a *Szinva teraszt* (43. ábra), amely a bűnös, füstös, élehetetlen *iparvárosi múlttal való leszámolás egyik szimbóluma*. 2005-re készült el a dekoratív, lépcsőkből és teraszokból kialakított tér a Szinva patak két oldalán egy hatalmas belvárosi parkoló helyén, amely évtizedekig elrejtette a város *fő természetes térszervező tengelyét*. A *közösségi tér* jelenleg a fiatalok életének központja, fejlődésére és fejlesztésére hasonló dinamika és funkciók (elsősorban szórakoztató- és vendéglátóipar) jellemzőek, mint a budapesti *Gozsdu-udvarra*. A beruházás egyben a tér *szimbolikus és fizikai kisajátítása*, hozzájárulván a város tereinek, a teret övező *modernista épületeinek jelentésváltozásaihoz*.

43. ábra: A miskolci térhasználati átalakulás manifesztuma, a Szinva terasz

A szerző saját felvételei

2017-ben indult az egy milliárd forintos támogatással *megvalósuló „Diósgyőr városközpont integrált rehabilitációja”*²²⁶ című projekt, amelynek köszönhetően 2019-ig zöldfelület-fejlesztés, egyházi épületek felújítása, közterek humanizálása és a Szinva patak mederrendezése és a vízfolyás menti terület *revitalizációja* zajlik.

Ózd számos hosszan elnyúló faluból lett várossá 1949-ben, az új település központjának helyére pedig az *ÓKÜ gyármonstrumát építették*, amelyet határozott fallal zártak el a város lakott negyedeitől (44. ábra). *Főteret nem alakítottak ki*, a központi intézmények a 48-as út – Ív út – Munkás út – Piac út – Nemzetőr út – Városház tér mentén

²²⁶<http://www.miskolc.hu/varosfejlesztes/palyazatok/projektek/zold-varos-kialakitasa/diosgyor/diosgyor-varoskozpont-integralt-rehabilitacioja> (Letöltés dátuma: 2017. december 2.)

helyezkednek el mai napig. A gyár bezárásával és 2011-ben kezdődő *újrahasznosításával* megszűnt élettelen zárványként, dezintegratív elemként létezni a városszöveten belül.²²⁷

44. ábra: Az ÓKÜ „szimbolikus” falának maradványa és a rehabilitált ózdi városközpont részlete

A szerző saját felvételei

A fél évszázadon keresztül *elválasztó funkciót betöltő fal szimbolikus bontásával* azonban integrálódott a város testébe és – habár „frissességének” köszönhetően a funkciók diverzitását és a helyiek percepcióját tekintve csupán kismértékben – *új főterként működik*. A városban 2010 végén indult el az a *funkcióbővítő városrehabilitáció*, amely keretében 857 millió forintos összegből fejlesztették az iparváros centrumát. A legfontosabb beavatkozások között szerepelt a településképi arculathoz illeszkedő *közterület-rehabilitáció*, Kistérségi Tehetséggondozó Központ kialakítása, a volt zeneiskola helyén lévő kihasználatlan üzletház felújítása és közösségi térré alakítása, ezeken kívül kereskedelmi és vendéglátó-ipari egységek számára vonzóbb üzleti környezet létesítése, végül a városközpont zöldfelületi elemeinek összekapcsolása.²²⁸

Kazincbarcika esete is hasonló, ahol az Egressy út és a Jószerencsét út mentén összpontosulnak a város irányító intézményei. Noha nevében évtizedek óta létezik *Fő tér*, ez sokkal inkább egy *hatalmas, szervezetlen parkos terület szocialista-modernista lakótömbökkel* és néhány közigazgatási, oktatási és kereskedelmi egységgel. Igaz, 1990 után történtek a területen építkezések, azonban *nem sikerült bekapcsolni a városi vérkeringésbe*. 2011 és 2013 között 830 millió forintos támogatással valósult meg *Kazincbarcika posztiszocialista időszakának legnagyobb hatású rehabilitációs fejlesztése „Kazincbarcika Városközpont akcióterület funkcióbővítő rehabilitációja”*²²⁹ címmel. Ennek keretében a főter nélküli szocialista újvárosban alapítása óta először *hoztak létre* mind küllemét, mind funkcióit tekintve *centrumot*. A település főutcáját (Egressy út) *lineáris struktúrájú sétatérre*

²²⁷ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: Ó2N_2017; Ó4N_2018.

²²⁸ https://www.palyazat.gov.hu/meguul_ozd_varoskozpontja_ (Letöltés dátuma: 2018. február 21.)

²²⁹ http://www.belvarosrehabilitacio.barcika.hu/index.php?page=proj_det&id=1 (Letöltés dátuma: 2018. január 11.)

alakították, sőt zöldesített teraszrendszerrel övezték, ezáltal *magas humanizáltsági fokot* értek el (45. ábra). A gépjárműforgalom számára pedig nyugati gyűjtőutat létesítettek. Felújításra került hat tér, amelyek úgyszintén a *sétálóövezet* szerves részeivé váltak.

45. ábra: Kazincbarcika városközpontjának rehabilitációja

A szerző saját felvételei

A zsugorodó városokra jellemző gyors ütemű népességfogyás okozta csökkenő gyermeklétszám miatt számos *oktatási épületnek kellett új funkciót találni*. A városrehabilitációs fejlesztésnek köszönhetően az Újvárosi Általános Iskola épületében könyvtárat, idegenforgalmi irodát és kézművesházat alakítottak ki, valamint kiállítóteret, rendezvénytermet és vendéglátó-ipari egységet létesítettek.²³⁰ A beavatkozás legfontosabb célja a városközpontban lévő vagy oda betelepülni szándékozó kereskedelmi, vendéglátó-ipari egységek színvonalának növelése, valamint a *lakókörnyezet minőségi javulásától a dzsentrifikáció elindulását, gyorsulását várták*, azonban látványos változás idáig nem történt. A lakosok térhasználatát mindazonáltal változott, érzékelhető az új főter vonzerejének növekedése. *Jelenleg a Fő tér és a Völgy park revitalizációja és városközponti integrációja zajlik*, amely következtében kiterjed a közösségi és turisztikai hasznosítású sétateretek területe a vegyipari városban.

Lakó- és paneltelepek átalakulása

A városok tájképeit – a szocialista iparosítás fellegrájként – több tízezer fős sűrű lakó- és paneltelepek szabdalják. A szocializmus négy és fél évtizedében épült lakótelepeken él *Miskolc népességének 61%-a, Ózd és Kazincbarcika lakosságának pedig kétharmada* (ITS – Miskolc, Ózd, Kazincbarcika, 2014). Mégis ezek, tehát a szocialista éra legkomfortosabb, legkedveltebb lakóhelyei könnyelheték el a legnagyobb *népességvesztést* (15–20%), sőt az *üres lakótelepi lakások* aránya is folyamatosan növekszik, megközelítőleg

²³⁰ http://www.belvarosrehabilitacio.barcika.hu/index.php?page=proj_det&id=1
(Letöltés dátuma: 2018. január 11.)

10–13%-os.²³¹ Népességmegtartó erejük rendkívül alacsony és – néhány kedvező városökológiai és társadalmi szerkezetű épületet kivéve – presztízszük egyaránt devalválódott a kilencvenes évek közepétől egyre intenzívebb mértékben. A monoton külsejű lakótelep-monstrumok speciális problémája az elkészültük idejének szándéka, az „*alvóváros-jelleg*”, amelynek köszönhetően tudatosan csak a *közepes színvonalú alapfokú szolgáltatások kerültek kiépítésre* (Csanádi – Ladányi, 1992). Épp ezért az elmúlt két évtizedben fontos városfejlesztési célként fogalmazódott meg egyrészt a *lakótelepek munkahelykinálatának, szolgáltatásainak növelése és diverzifikálása*, másrészt *alközpontok létesítése*, ezáltal a *több magvú városi modell* megvalósítása. Erre példa Miskolcon Diósgyőr és az Avas városrészek központjainak vagy az alsókazinci lakótelep központjának *funkcionális megerősítései és rekreációs fejlesztései*. 2001-től indult a lakó- és paneltelepek épületállományának közel 20–30%-ára kiterjedő *lakóépület-rehabilitáció*, amely az ország egyik legnagyobb, több kormányzati cikluson átívelő programja. Ennek keretében az épületek *energihatékonysági fejlesztéseit* valósították meg, valamint a merev, csupasz külsőt *színezéssel* változtatták „emészthetőbbé”. A lakótelepek külső és belső felújítása mellett döntően városi kezdeményezésre az *épületek környezetének revitalizációja* is megkezdődött, amellyel egyrészt az elértéktelenedést igyekeznek mérsékelni, másrészt a *sivárság és embertelen lépték társadalmi deformáló hatását csökkenteni*, ezzel együtt a lakótelepi életforma presztízst növelni. Mindazonáltal az előbb felsorolt átalakulási folyamatok nem vezettek a városok lakótelepeinek felértékelődéséhez, sőt zsákutcás fejlődésnek lehetünk szemtanúi, ahová *bejutni könnyű, de kijutni, a jövedelmi státuszletrán feljebb kerülni nehézkes*. Emellett és emiatt ezek az épületek mind társadalmilag, mind műszakilag időzített bombák, amelyek a *slumosodó belvárosi övezetek kezeléséhez hasonló mértékű beavatkozást igényelnek* (Egedy, 2001a; Kovács, 2014).

Kazincbarcika esete különleges, ugyanis itt a városképet uraló *lakó- és paneltelepek váltak a kreatív városi ideák célpontjaivá*. A hatalmas falfelületek a város arculatát évtizedek óta determináló adottságok, amelyek egyben *esztétikai és vizuális élményt* is nyújthatnak.²³² A város „*felszínén*” *található falfestések*, plakátok alapjaiban befolyásolják a városi tér percepcióját, annak használatát, meghatározóak a posztszocialista városok magán- és közösségi terei átstrukturálódásához (Chmielewska, 2005). Ezt a *lehetőséget Magyarországon először városi szinten, Kazincbarcikán lovagolták meg*. A *színes város koncepció* a külső és belső burkolóanyagok változatosságát jelenti (például a megújuló

²³¹ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M6F_2017; Ó5F_2018; K4F_2018.

²³² "Boldogító színes városok fölépítésénél nincs szememben előbbre való dolog" (Victor Vasarely: Színes város)

faszádok várostörténetéhez kapcsolódó tartalommal való megtöltése), szemben a legelterjedtebb, bizonyos városnegyedekre szigorúan szabályozott egységes színezéssel.

Egykori iparvárosok kertvárosai 1990 után

Az előzőekben említett lakótelepek a városok leggyorsabban kiüresedő terei, ezt bizonyítja, hogy az utóbbi másfél évtizedben fellendült *lakópark-építési láz* következtében az oda frissen betelepülők 40%-a érkezett az ominózus lakótelepről (Csizmady, 2008). Ezek az épülettömbök a poszt szocialista időszak városfejlődésének meghatározó elemei az *elit szegregáció manifesztumának* minősülnek. A kilencvenes évek hajnalán először a Budapesti agglomerációban, majd a vidéki nagyvárosokban és környezetükben is megjelentek a *lakótelepek következő (modern) generációi, a lakóparkok*. Ezek a centrumkapitalista országokban, a félperifériákon és a harmadik világban egyaránt megjelenő épületegyüttesek a *privilegium szigetei* – véli Caldeira (2001). *Biztonságot, elkülönülést, társadalmi homogenitást, minőségi szolgáltatásokat biztosító „luxus ingatlancsomagok”* fallal elkerített enklávái azon vagyonos családoknak, akik megtehetik, hogy elmenekülnek a városi káosz és veszélyek elől (Caldeira, 2001). A lakóparkok a családok/egyének vélt vagy valós státuszát, a *társadalmi hierarchiában való feljebbjutást szimbolizálják* (Csizmady, 2008). Míg megjelenésük évtizedében a kiváltságosok engedhettek meg maguknak lakóparki lakást, 2000-től a közepes és magas státuszú, főként gyermekes családok közkedvelt lakóhelyévé vált.

11. táblázat: *Miskolc lakóparkjai*

Aulich Prestige	35 lakás, 2 épület
Knézich Terasz	36 lakás, 2 épület
Bodóterasz:	12 lakás, 3 épület
Jura: Andor utca:	49 lakás
Végvár Liget:	40 lakás, 2 épület
Nyírfá:	30 lakás
Győri kapui társasház:	40 lakás
Fábián kapui:	33 lakás
Dorottya Park:	5 épület
Dayka Apartment Garden	92 lakás

Adatok forrása: lakóparkok honlapjai

A 23 megyei jogú város közül *Miskolcon épültek legnagyobb számban lakóparkok*. Ezekben az esetekben a költözési szándékot a tágasabb, újabb, modernebb lakás preferálása mellett a biztonságos lakóhely és az *alacsony státuszúaktól való fizikai és szimbolikus távolság iránti „igény”* magyarázza (11. táblázat) (Csizmady, 2008) (A társadalmi polarizációval kapcsolatban lsd. a 3.1. és a 3.2. fejezetet). A gombamód szaporodó

lakóparkok egyrészt a rehabilitált belvárosban, főként foghíjtelkeken, másrészt a várost övező hegyvidéki zöldövezetes peremen találhatóak, például Diósgyőrben, a Bükk oldalában, Bádonyibércen és Bodótetőn, valamint az Avas keleti oldalában.

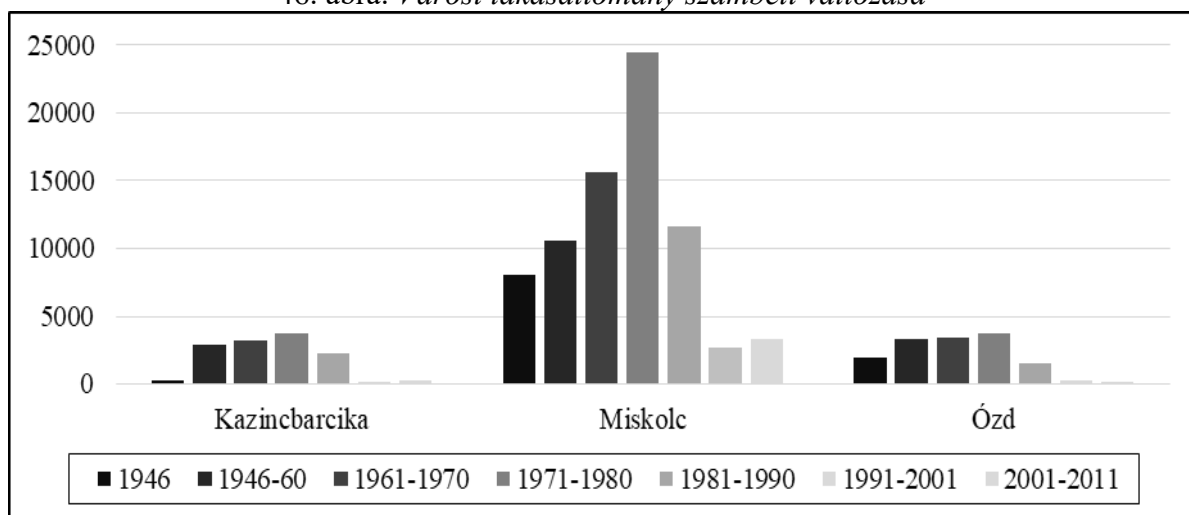
A családi házakkal beépített kertvárosias övezetek a szocializmus alatt negligált tereknek számítottak, azonban 1990 után dinamizálódtak, elsősorban a fizetőképes kereslettel rendelkező közepes és felső státuszba tartozó – és a városhoz ragaszkodó – családok költöztek ide (Kovács, 2014). A lakópark-építési boom mellett a gazdasági világválság miatt ideiglenesen lelassult ingatlanépítési láz kivételével ezt az övezetet jellemezte a *legnagyobb számú új lakásépítés*, amelyek döntő hányadát a kompakt városmag és a közigazgatási határ közötti, frissen belterületbe vont városrészekben építettek fel. A *kertvárosok felértékelődése* főként Miskolc és Kazincbarcika esetében érzékelhető, Ózdon viszont oly nagymértékű a városi zsugorodás és súlyosak a társadalmi problémák, hogy érzékelhetően kisebb igény mutatkozik új építési telkek, ingatlanok iránt.²³³ A *kertvárosias övezet* egyaránt *polarizálódik*, a szegénység gyűjtőhelyei is itt találhatóak. *Hírhedt, kiterjedtebb gettók többek között Miskolcon a Számozott utcák, a Békeszálló és Lyukóvölgy, Ózdon a Hétes, Velence és Somsály, Kazincbarcikán a Herbolya városrész*, amely koncentrálna a kényszerből helyben maradó, társadalmilag alacsony státuszú lakosokat, így *szociális városrész-rehabilitációs projektek* kiemelt célpontjai.

Átalakulások az iparvárosok lakásállományában

Ózdon a szocialista hatalomátvétel előtt a jelenlegi lakásállomány 13%-a, Miskolcon a tizede, míg Kazincbarcikán csupán 2%-a létezett. Az 1940-es évek végén meghozott ipartelepítési döntések következtében azonnal megkezdődött a két újvárosban a gyár és város építését végző több ezer fős munkaerő számára döntően lakótelepi lakások, kisebb részben kertes házak, sorházak építése, így 1946 és 1960 között a mai lakásállomány közel negyede készült el. Ezzel szemben Miskolcon – a XIX. század végi és XX. század eleji építkezéseknek, illetve a II. világháború idején történt kitelepítéseknek köszönhetően – *nagyszámú üres lakás állt rendelkezésre*, ahová az újonnan érkezők beköltözhettek, így *nem ugrott látványosan a lakásépítés dinamikája*.

²³³ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: Ó5F_2018; Ó7F_2018.

46. ábra: Városi lakásállomány számbeli változása

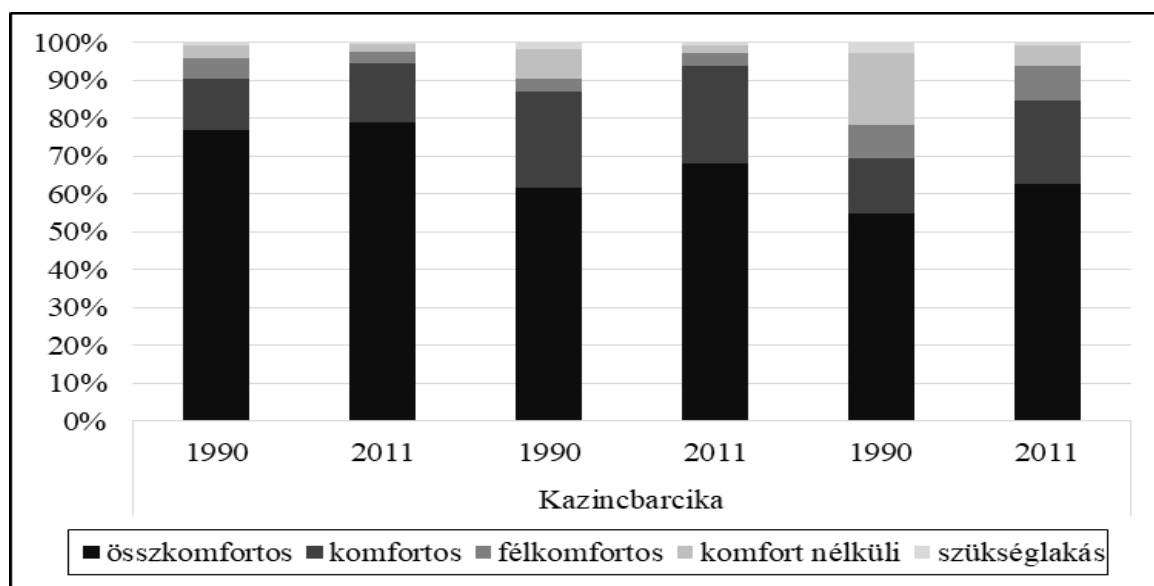
Adatok forrása: KSH

Ettől függetlenül az említett másfél évtizedben készült el a város ingatlanállományának 13%-a. Az 1970-es és 1980-as évek a magyarországi lakótelep- és panelépítés diadalkorszaka, az ország 400 lakótelepének 785.000 lakó- és paneltelepi lakásának négyötöde az említett periódusban épült (Egedy, 2001a). Ez a grandiózus arány a három vizsgált város fejlődésénél is nyomon követhető, ugyanis Miskolcon a jelenlegi 76.339 darabos ingatlanállomány 53%-a, Kazincbarcikán a 12.854 lakás 54%-a, Ózdon pedig a 14.490 lakás²³⁴ 48%-a készült el (46. ábra). A városok történelmének legnagyobb ütemű népességszám-gyaparodása is erre az időszakra esett. A természetes szaporodásnak és az iparvárosok irányába történő migráció miatt hatalmas igény mutatkozott újonnan épített lakások iránt. Így 1971 és 1990 között Miskolcon 36.000, Kazincbarcikán 6.000, Ózdon 5.200 lakás épült, többségében paneltechnológiával. Ekkor építették be Miskolcon az Avas hegy tetejét, ahol Magyarország 9 ún. óriáslakótelepének egyike készült el. A panelrengeteg 1973 és 1985 között három ütemben épült és 10.500 lakásával az ország egyik legnagyobb területű és népességű lakótelepévé vált (Dobrossy, 1993; Romhányi, 2009). A rendszerváltozás körüli évekre a térségi városokat sújtó válság miatt gyakorlatilag leállt a lakásépítés, stagnált az ingatlanpiac. Az ezredfordulóig Miskolcon 2.719, Ózdon 220, Kazincbarcikán csupán 191 lakás épült, jelezvén a kereslet látványos visszaesését. A 2000-es évek elején azonban erősödni kezdett a beruházói érdeklődés, számos ösztönző típusú állami támogatású hitelprogramot vezettek be, valamint a városi gazdaságok megkezdték konszolidációjukat (főként Miskolc), így növekedést lehetett tapasztalni a lakásépítések terén, amely elsősorban kertes házak, valamint lakóparkok, telepszerű lakások megjelenésében követhető nyomon. Az új évezred első évtizedének közepére az

²³⁴ Ózd esetében az illegális házbontások miatt 2000 óta közel 1000 darabbal csökkent a város lakásainak száma!

ingatlanállomány fejlődésének üteme kis híján elérte az 1980-as évtizedben mért 10%-os arányt. (2004 számított a lakásépítési boom csúcsevénének (IVS – Miskolc, 2008).²³⁵ A pozitív folyamatot 2008 után a *gazdasági világválság fékezte le* és a lakásépítések volumene országosan és a borsodi térségben is a II. világháború óta nem tapasztalt szintre esett vissza megközelítőleg fél évtizedig. Mindazonáltal *2012-től/2013-tól* a gazdasági válságból való kilábalásnak, a nagy volumenű állami támogatásoknak köszönhetően a közelmúltra *a lakásépítés üteme visszatért a 2008 előtti szintre.*

47. ábra: *Miskolc, Ózd és Kazincbarcika lakásállományának komfortfokozat szerinti változásai (1990; 2011) (%)*

Adatok forrása: KSH

A lakásállományban minőségi változás történt az elmúlt évtizedekben, azonban a változás mértéke, a javulás szintjei eltérnek. A városi gazdaság erejét és a recesszió sekélyességét jelzi, hogy *Kazincbarcika*, térségi összevetésben, kifejezetten *magas színvonalú lakásállománnyal* rendelkezett. 1990-ben 78, 2011-ben 80%-a a lakásoknak összskomfortos volt, míg a komfort nélküli és szükséglakások aránya 3,4%-ról 2%-ra csökkent, azonban mai napig a város gettósodó szegregátumokban (többek között Herbolyán és a közelmúltban elbontott/bontás alatt lévő/bontásra váró Hámán Kató utcai négyemeletesek) megtalálhatóak. *Miskolc* esetében a *változás radikálisabban zajlott* (47. ábra). Itt 1990-ben a lakások csupán 60%-a számított összskomfortosnak és tizedük súlyos hiányosságokkal rendelkezett (főként Szondy telep, Békeszálló, Számozott utcák, József

²³⁵A dinamikus növekedést illusztrálja, hogy Miskolc esetében 1989 és 2011 között 6,3%-kal gyarapodott a lakásállomány, amely a borsodi térség gazdasági helyzetét tekintve kimagasló fejlődésre utal, mindazonáltal eltérően az ország 23 megyei jogú városának 16,3%-os átlaga mögött (ITS, 2013).

Attila telep lakásállománya). Ez az arány egyrészt a *lakhatatlan ingatlanok elbontásának*, valamint a *városközponti és lakótelepi rehabilitációknak* köszönhetően javult, jelenleg 2% körüli az ebbe a kategóriába tartozó lakások aránya. Ózd városa ebben az összehasonlításban is *vesztes pozíciójű*. Negyed évszázada a lakások fele tartozott az összkomfortos kategóriába, ezzel szemben minden ötödik lakos komforthiányos ingatlanban küzdött a megélhetésért. Elsősorban a városszövetbe ágyazódott vagy a külterületeken lévő szomorú sorsú teleszerű városrészeket (Hétes, Velence, Újtelep, Somsály, Tábla, Kiserdőalja) jellemezte deficit, amely arány kiváltképp a periferián lévő, gettósodó aprófalvak jellegzetes tulajdonsága. Két évtized alatt sikerült *némi javulást* elérni (szintén szanálással és rehabilitációval), azonban a *lakosság* csupán *kétharmada részesül összkomfortban* és magas szinten (5%) stagnál a lakhatásra alkalmatlan építmények aránya azzal együtt, hogy másfél évtized folyamán közel *1000 ingatlant bontottak el* kisebb részt engedéllyel, nagyobb hányadban illegálisan.

Városi iparterületek

Az *egykori ipari területek* gazdasági hanyatlása már a 1980-as évektől megindult, ekkor kezdték a külvárosokba telepíteni/bezární a környezetszennyező ipari üzemeket, valamint a közlekedés modernizációjának és a közúti szállítás aránynövekedésének köszönhetően terjedős vasúti területek váltak használaton kívülé (Berki, 2014). A *degradáció* azonban *1990 után felgyorsult*. A három város közül *Miskolc és Ózd rendelkezik legnagyobb kiterjedésű barnamezőkkel*, egyrészt a DAM és DIGÉP, másrészt az ÓKÜ területén, emellett hatalmas alulhasznosított, közlekedési és lakótelepi zárványokkal tagolt *rozsdaovezetek szabdalják a városszövetet* az évtizedek óta használatlan/alulhasznosított közlekedési rendszerek mentén (főként használaton kívüli iparvágányok). A területek ipari funkciója visszaszorult, az épületek egy részét elbontották, egy része pedig azóta is pusztul. 2000 környékéig a – főként Miskolc esetében – kibogozhatatlan tulajdonosi hálózat miatt *újrahasznosításra* csak néhány egyedi kezdeményezés történt, döntően a *logisztika és kereskedelem* felől. Az ezredfordulóig a vállalkozói tőke elkerülte a barnamezőket, utána azonban *megkezdődött felértékelődésük*. Elsősorban nagy területigényű szolgáltató tevékenységek (bevásárlóközpontok, irodaházak, kulturális, szórakoztató- és szabadidős funkciók, kutatás-fejlesztési centrumok) költöztek a *rozsdaoövbe* (Barta, 2004). A *szocialista korszak alatti pazarló területhasználat* a múlt öröksége maradt, ugyanakkor az alulhasznosított tereket *rekultiváció, revitalizáció és rehabilitáció* után gyakran integrálják a kompakt városi szövetbe.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye rendelkezik arányaiban a legnagyobb számú és kiterjedésű barnamezőkkel, tehát olyan tradicionális (volt) ipari területtel, közlekedési, lakótelepi zárványokkal, amelyek egy része már megújult, vagy épp a rehabilitáció fázisában van. (Beluszky – Győri, 2004; Kukely et al., 2006)

Miskolc városa hatalmas ipari területeinek jelentékeny hányada, összesen 526 hektárnyi barnamezős, négy elkülöníthető területen található. Ebből három (DAM, DIGÉP, Lyukóbánya) egymás szomszédságában fekszik, összefüggő egységet alkot (Észak-magyarországi Operatív Program, 2006). Ózd esetében a város közepén elhelyezkedő 45 hektárnyi egykori Törzsgyár területének 80%-a, míg a város környéki felhagyott bányák és azt kiszolgáló épületek képezik a település barnamezőit. A két iparvárosban a barnamezős területek rehabilitációja több mint húsz év lemaradásban van a nyugat-európai országokhoz képest, amely tény nem feltétlenül jelent rosszat, ugyanis a városfejlődés 1990-es éveket jellemző „vadkeleti” szakaszának végéhez közeledve remény nyílik arra, hogy a posztindusztriális korszak városai bölcsebben, előrelátóan, koncepciózusan bánjanak ezekkel a területekkel (Stanilov, 2007).

A nehézipari múlt olyan adottság, ami a várost gazdaságilag, építészeti, kulturálisan és szociálisan is alapjaiban befolyásolja. A posztszocialista országok megújuló iparvárosai általában az angolszász újrastrukturálódási stratégia mentén történő rehabilitációs mintát követik. Ennek fényében 30–40 évnyi gyakorlati tapasztalat láttán bebizonyosodott, hogy érdemes és szükséges megőrizni az ipari örökséget, mert egyrészt az iparvárosi múlt legfőbb identitásképző elemeiként éltek a köztudatban, másrészt a megújuló városi identitás és kreativitás egyik lehetséges forrásai és városmegújulás alternatív lehetőségei (van Boom – Mommaas, 2009). Azon iparváros-rehabilitációs beavatkozások mutatkoznak sikeresnek és fenntarthatónak, amelyek a város gazdasági profilját újrafogalmazzák és a monokultúrás ipari termelés rizikófaktorát csökkentik. Ez a városi terek humanizált fejlesztésével, a kereskedelmi, szabadidős, építészeti, kulturális és életvitelbeli fogyasztás támogatásával, örökségfejlesztéssel, zöld intézkedésekkel és a kreatív gazdaság felfuttatásával érhető el. Azonban a neoliberalizálódó irányítási környezetben az ipari örökségvédelem kérdése is egyre inkább háttérbe szorul, így egyértelmű akarát, hathatós lobbizás híján akár a bonyolult, szétforgácsolt tulajdonviszonyok miatt, vagy a magánbefektetők profitmaximalizálási szándéka okán a folyamatosan pusztuló, illegális vagy legális bontások áldozatául eső ipari örökség végleg eltűnhet (Jankó – Bertalan, 2009; Berki, 2014). Jelenleg számos egykori ipari emlék, ipartelep esetében az utolsó utáni pillanatban vagyunk, ennek értelmében szükséges a

barnamezők kezelésével foglalkozó központi szabályozás és általános érvényű követendő stratégia készítése.

Barnamezős rehabilitációs kudarc Miskolcon

Miskolc hatalmas, városközponthoz közeli ipari területekkel rendelkezik, melyek nagy része ma is alulhasznosított főként az acélgyártás 2009-es végső leállítása óta. A közel 200 hektáron elhelyezkedő egykori Lenin Kohászati Művek, emellett a 45 hektáros DIGÉP telephelye java része hasznosítatlan, a két évtizede folyamatosan pusztuló terület kiterjedése jelentős (Lóránt, 2017). A barnamezős övezet funkcióváltását megnehezíti a terület szennyezettsége, sűrű beépítése, kerítésekkel és egyéb akadályozó objektumokkal körbevett zárványhelyzete. Ennél sokkal mélyrehatóbb probléma, hogy a szocializmusban hiányzó piaci alapú telekárak miatt igen „nagylelkűen” kialakított hatalmas ipari területeket az 1990-es évek eleji privatizációs cunami következtében a volt LKM területe osztatlan közös tulajdonba került, amely kibogozhatatlanul elaprózott tulajdonosi struktúrával, gyárépületeken áthaladó tulajdonhatárokkal, közterületről megközelíthetetlen telkekkel jellemezhető. Több mint 100 tulajdonos és számos résztulajdonos osztozik a területen, akik gyakori érdektelensége és a helyzetükkel való visszaélés csírájában elfojtanak bármilyen próbálkozást. Előfordult műemlékvédelmi védettség alatt álló épület illegális bontása, de területek tilalom alá nyilvánítás is, ezáltal gátolva a rehabilitációt. Az Önkormányzat hajlandóságot mutat a terület funkcióváltó rehabilitációja iránt, kész lenne megvásárolni az ipari ingatlanokat, azonban számos épület jelzáloggal terhelt, ellehetetlenítve a vételt. Az Önkormányzat például csak egy csarnokot birtokol, a volt csavargyár műemléképületét, amelyben 2003 óta a Factory Aréna működik. Ez eddig az egyetlen kísérlet a gyár épületeinek civil hasznosítására. Kulturális, extrém sport és szórakoztató központként működik.²³⁶ A DIGÉP területén ma ipari park üzemel, a telephely széle szétdarabolódott, elsősorban lakossági szolgáltatás, autókereskedés, javítóműhely, építőanyag kereskedelem és tárolás funkciók jelennek meg.

Mindkét barnamezős területen számos komoly ipartörténeti építészeti értéket képviselő, védelemre szoruló épület található, amelyek a kulturális célú rehabilitáció fő attrakciói lehetnének. Az egykori kohászati gyáregyüttes területének legértékesebb épületeit az Országos Műemlékvédelmi Hivatal Műemlék-felügyeleti Igazgatósága 2001-ben ideiglenesen védetté nyilvánította, ez azonban az épületek amortizációját nem állította meg, csupán jogi védőhálót jelentett. Ózddal ellentétben, ahol az ipari örökségi épületek, szerkezetek több mint felét elpusztították, Miskolcon a barnamezős rehabilitáció

²³⁶ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M3F_2017; M4F_2017; M6F_2017.

lehetőségeinek tárháza sokszínűbb, ugyanis – a rendezetlen tulajdonosi struktúra és a funkciók szétdaraboltsága okán – *nem történtek jelentős bontási munkálatok*, így az eredeti *épületállomány* döntő hányada *eredeti állapotában* jelenleg is áll, igaz, az épület hosszú távú helyzete nem biztosított. Egyelőre még abban sem jutottak konszenzusra, hogy az ipari terület jövőbeni megújítása az ipari örökség megőrzése és bemutatása, avagy eltérő kulturális, tudományos célok irányában történjen. A beavatkozásokat az egész területre készített *átgondolt koncepció hiánya* is gátolja, valamint Miskolc városa számos olyan attrakcióval rendelkezik, amelyek felújítása privilégiumot élvez, így a *Vasgyár túlbonyolított ügye* marginális. Probléma a gyár *városközponttól távoli elhelyezkedése*, amely *nehezíti a városszövetbe való integrációt*, a miskolci attrakciókhoz kapcsolódást. Pozitív példaként megemlítendő, hogy 2011-ben egykori kohászati salakhalna helyén megkezdtek az *Európa Center Miskolc Üzleti és Logisztikai Park* építését, amely az ipari parkok legújabb generációjának, a technológiai és tudományos parkok példája.

Barnamezős beruházások Ózdon

Ózdon az egykori gyártelep épületeiből álló hatalmas kohászati monstrum 45 hektáros területen helyezkedik el a városcentrumban (Vorsatz, 2000). Az 1992 és 1997 között fokozatosan leépített komplexum a termelés felhagyása óta sorsára hagyott, elhanyagolt környezetű, 80%-ban hasznosítatlan, illetve alulhasznosított hatalmas barnamezőként éktelenkedett Ózd kellős közepén – elfoglalva az elvi főtér helyét.²³⁷

48. ábra: Ózd egykori jelképe, a „kilenc kémény” és az Nagyacélsarnok megmaradt traktusa

Képek forrása: dobosyphoto.blogspot.com,²³⁸ saját felvétel

A szocialista múlttal való szakítás következtében a 2000-es évek elején megkezdtek a veszélyessé vált és a házlopásokra szakosodott bűnözői csoportok illegális tevékenységeik fókuszába került *indusztriális épületek bontását*, köztük a nagyacsarnok 90%-át, a traverzeket, közműalagutakat és a *város fő identitást hordozó jelképének* számító *kilenc*

²³⁷ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: Ó2N_2017; Ó5F_2018.

²³⁸ <http://dobosyphoto.blogspot.com/2015/11/> (Letöltés dátuma: 2018. szeptember 5.)

gyárkéményt.²³⁹ A koncepciótlan rombolás az ipartörténeti értékekre irányította a műemlékvédők, az építészek és a lakosság figyelmét, így sikerült elérni, hogy a 2003-ban elindított „Ózdi projekt” meghatározó szegmensévé váljon a kulturális örökség alapú integrált városrehabilitáció (Kristóf – Váczi, 2006). Az örökségi értékek tudatosításával a városfejlesztés új szemléleti alapja erősödött. Az ezredfordulón nyolc épületet nyilvánítottak egyedi védelem alá, rajtuk kívül jelentős területet – a város belterületének csaknem 80%-át – elsőrendű örökségvédelmi területként jelöltek ki. (Hasonlóan nagyszabású értékfelmérés azóta sem készült egyik magyar iparvárosban sem!²⁴⁰) Az épületállomány a magas talajvízszint és a karbantartás hiánya miatt rossz állapotba került. A fűvógépház esetében a műemlék épület megmentése a 24. órában történt meg. Sok épület és építmény nem volt ilyen szerencsés, például a már korábban lerobbantott kémények (48. ábra), a nagycsarnok 90%-a, traverzek és közműalagutak nem menekültek meg.

Az integrált örökségvédelem keretein belül a jövőbe átmenthető természeti-környezeti, építészeti-infrastrukturális, emberi-társadalmi értékek komplex feltárása és kezelése indult meg (Kristóf – Váczi, 2006). Az integrált szemléletmód három földrajzi léptéket használt, a várost, mint a természeti és épített táj egységét, az önálló városszerkezeti egységeket (Ózd esetében a Törzsgyár területe és az azt gyűrűszerűen körülölelő kolóniák) és a városkép szimbolikus elemeiként értékelhető egyedi, jellegzetes objektumok. A fejlesztések alapjának a központi gyárterület rehabilitációja (és nem rekonstrukciója) tekinthető (Kristóf – Váczi, 2006), amely egyrészt központi elhelyezkedésű, másrészt városszervező, munkahelyteremtő és kulturális szerepe révén is stratégiai jelentőségű. Az új évezred elején készített tanulmányok, településfejlesztési tervek rögzítették az ipari örökségek városfejlesztésen belüli relevanciáját és olyan területként aposztrofálták, ahol ez a „kitörés”, a válságkezelés szinte egyetlen objektív lehetősége (ITS – Ózd, 2014). Ózd esetében az értékmentő városrehabilitációs beavatkozások az ezredfordulón tapasztalható tervezési dinamizmust és elhatározásokat követően majd egy évtizedig tetszhalott állapotban várták a megvalósítást. Ezalatt az ipari kultúra és a munkáskolóniák építészeti értékeinek pusztulása és szándékos pusztítása megállás nélkül zajlott, így a DAM-hoz képest az egykori nehézipari komplexum elemeinek csak töredéke maradt az utókor számára.

A magyarországi barnamezős rehabilitációs beavatkozásokat az egykori iparterületek tulajdonviszonyai nagymértékben befolyásolják. Ózdon az övezet 98%-ban, az Ózdi Ipari Park Kft. magántulajdonában áll, így megkönnyítette a funkcióváltásra szánt terület

²³⁹ Elhangzott alábbi interjú alkalmával: Ó2N_2017.

²⁴⁰ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: Ó2N_2017; Ó4N_2018; B6N_2018.

Önkormányzat általi megvásárlását.²⁴¹ 2010 óta a kezdeti tervekből egy komplex, mintegy öt hektáros (a teljes rozsdaterület 20%-a) *kulturális attrakció fejlődött ki*, amely a *mesterséges ipari táj revitalizációjának* első lépcsőfokaként tekinthető. A *kulturális célú barnamezős beruházás* egyik leglátványosabb eleme az *ipari skanzen*, amelyet két monumentális csarnok, az erőmű és a fűvógépház közt fekvő mesterséges tájon hoztak létre (Mizsei, 2016). Az iparterület megnyitásával *megszűnt a gyár zárvány helyzete*, sőt az évekig városfejlődést akadályozó helyett, azt generáló tényezővé vált, egyben a területhasználatban és lakossági percepcióban megjelent, mint a „*központ nélküli város*” új *főtere*. A program az egész város településszerkezeti, területhasználati szempontjából megkerülhetetlen jelentőségű. A kolóniák és az ipari terület a jövőben nem léteznek zárványként, vagy valamiféle történelmi szubkulturális „gettóként”.

49. ábra: Az egykori ÓKÜ helyén létrehozott Digitális Erőmű és a Nemzeti Filmtörténeti Élménypark Ózdon

A szerző saját felvételei

Az értékmentő rehabilitáció folyamatoként 2016-ban megnyílt a város új korszakát, repozicionálásának alapját szimbolizáló *Digitális Erőmű és a Nemzeti Filmtörténeti Élménypark* (49. ábra). Olyan *multifunkcionális közösségi épületkomplexum* valósult meg, amely teret biztosít az elektronikus tananyagfejlesztésnek, képzéseknek, a Digitális Kárpát-medence kiállításnak, a nemzeti kultúrkincs digitális térinformációs rendszerének, továbbá számos helyi közösségi programnak (Mizsei, 2016). A gigantomán beruházásnak az örökségvédelmen, a további fejlesztések generálásán túl nélkülözhetetlen érdeme, hogy a munkaerő-piaci válsággal küzdő településen közvetlenül 500 ember számára biztosítana munkát. Ezzel szemben a több, mint négy milliárd forintos fejlesztés az elmúlt két év tapasztalatai alapján nem váltotta be maradéktalanul a hozzá fűzött reményeket. Az épületek nagy része alulhasznosított, nem sikerült turisztikai szempontból a város „felemelése”, sőt a félezer ember foglalkoztatása sem történt még meg (Moldova, 2017).

²⁴¹ <http://www.ozdipark.hu/index2.html> (Letöltés dátuma: 2018. szeptember 21.)

Agglomerálódás és belső szuburbanizáció Miskolc környékén

Az 1990-es évek elején kibontakozó piacgazdasági átmenet következményeként alapvetően megfordultak az inter- és intraregionális vándorlási irányok. A korábbi kevés célpont felé (pl. főváros térsége, a nehézipari és bányászati területek) irányuló koncentrációs folyamatok helyett a *térbeli-társadalmi dekoncentráció* vált uralkodóvá, a faluból városba vándorlást a *városokból történő kisebb-nagyobb távolságú kivándorlás váltotta fel* (Enyedi, 1996, 2012; Izsák, 2004; Szirmai, 2011). A szuburbanizáció döntően két hullámban érintette a poszt szocialista országok nagy- és középvárosait. Először az 1990-es évek „ad hoc” fejlődésének velejárójaként a *magánszemélyek általi lakóház-építések dinamizálódtak*, ekkor döntően a *városok külterületén és az agglomerációban történtek zöldmezős fejlesztések* (Matlovič et al., 2001). Második hullámként pedig a 2000-es évek elejétől a gazdasági világválság kezdetéig növekvő volumennel a *külföldi tőke hatolt be a helyi ingatlanpiacra, az ingatlanüzletek professzionalizálódtak, valamint a külföldi „kulturális eszmék” is beszivárogtak* (Grubbaer, 2012), ezáltal tovább erősödött a városperemi, valamint *külső városrészi lakóhelyi, illetve ipari, szolgáltató ágazati koncentrálódás* (Schuchmann, 2015). A kiköltözések motorja a városkörnyéki, természethez közeli életmód és az egyre exkluzívabb kialakítású kertes házak vonzereje lett (Hirt, 2012). Mindez természetesen helyi közegen alapuló jelenség, így számos *térbeli, társadalmi, strukturális eltéréssel* valósult meg. A szuburbanizáció leglátványosabban a budapesti várostérséget jellemezte, azonban az 1990-es évek elején kisebb volumennel, de hasonló sajátosságokkal jelentkezett az ország valamennyi nagyvárosi agglomerációjában,²⁴² sőt egyes kis- és középvárosok esetében is megfigyelhető volt (Enyedi, 1996; Bajmócy, 2000; Zathay, 2003; Izsák, 2004; Kotus, 2006). Az országos folyamatokkal szemben *Miskolc* kivételt képez, *bizonytalan/gyenge szuburbanizációs centrum* kategóriába tartozik (Köszegfalvy, 1985). A városból már az 1980-as évek óta növekvő számban elköltöző lakosság letelepedési céljai elsősorban nem a környező települések, sem a megye, régió, hanem az ország fejlett gazdaságú központi és nyugati térségei, valamint főként nyugat-európai országok. Figyelemreméltó, hogy a *miskolci az ország egykoron második legnépesebb agglomerációja volt*. 1990-ben a megyeszékhely 196.442 lakossal, míg az agglomeráció 12 kisebb

²⁴² Az 1980-as években a nagyváros-környéki agglomerációs települések népességszáma növekedésnek indult, ezt azonban nem a szuburbanizáció magyarázza, hanem a mesterségesen felduzzasztott nagyvárosok telítettsége és a beköltözések számának adminisztratív úton történő radikális lassítása, tiltása. Ennek következtében – jobb híján – a városhatárhoz közeli kisebb, infrastrukturálisan elmaradott, rurális jellegű településekre költöztek igen nagy számban a városi munkahellyel rendelkező újonnan érkező munkások. Miskolc esetében például Felsőzsolca és Alsózsolca lakosságának növekedése ezzel magyarázható.

tagtelepülése²⁴³ 36.964 fővel rendelkezett. 26 évvel később azonban a régióközpontot további 40.000 fő hagyta el végérvényesen, míg az agglomerációs települések népességszáma elhanyagolható mértékben, 38.500 főre emelkedett. A *kedvezőtlen demográfiai pályának* köszönhetően a debreceni és szegedi agglomerációk mögé került népességsúlya alapján, így jelenleg a *miskolci számít a legnagyobb mértékű elvándorlással sújtott nagyváros-térsegnak Magyarországon* (Szirmai, 2015). Az egykori acélvárosból elköltöző lakosság háromnegyede 1990 és 2005 között hagyta el a települést, viszont csak harmaduk döntött az agglomeráció mellett letelepedés céljából. *Lakóhely-választásuk koncentráltan zajlott, 90%-uk Arnót, Mályi, Kistokaj, Nyékládháza, Onga és Bükkaranyos településeken kezdte el városkörnyéki életformáját* (Kristóf, 2017). A *miskolci agglomeráció* településeinek lakosságszáma 2005-ig dinamikusan növekedett (ekkor a szuburbán településeknek 41.056 lakosa volt), azóta viszont *stagnálás és csökkenés* tapasztalható, három település (Kistokaj, Kisgyőr és Bükkaranyos) kivételével. (A budapesti vagy más magyar régióközpontok (pl. Győr, Székesfehérvár) környéki intenzív népességszám-robbanás, gombamód szaporodó családi házas lakásállomány, a közepes és magas társadalmi státuszú rétegek koncentrációja és szeparációja a vizsgált térséget csupán visszafogottan jellemzi!) A *miskolci városkörnyék szuburbanizációjának volumene folyamatosan mérséklődik, gazdasági struktúrája egyre széttörödezettebb*, társadalmilag pedig növekvő ütemben *polarizálódnak a települések*. A nagyváros-térégi erősödő *szegregációt és szeparációt* bizonyítja az alacsony és magas jövedelmi státuszú települések látványos elkülönülése (Kovács, 2003; Lócsei, 2004; Hardi, 2012; Kristóf, 2017). A társadalmi és gazdasági fejlődésből kiszoruló települések között megemlítendő Alsózsolca, Felsőzsolca, emellett a Hernád és Sajó menti községek. A *fejlettségi létra felsőbb fokain* az agglomeráció déli, M3-as autópálya és 3-as főút menti települési láncolata (*Nyékládháza, Mályi, Kistokaj*), valamint a miskolci városhatárhoz északról csatlakozó községi csáp (*Arnót és Szirmabesenyő*) található.²⁴⁴

*A lakóhelyi szuburbanizáció és elit szegregáció típusjegyei leginkább Kistokajban észlelhetők.*²⁴⁵ Népességszáma a 1990 óta 600 fővel (30%-kal) emelkedett, míg lakásállománya csak az elmúlt tíz évben 20%-kal gyarapodott. Ezt a község nagyváros-térégi és *autópálya közeli elhelyezkedése és előnyös társadalmi struktúrája* (kvalifikált elitlakosság nagy aránya, gettósodásnak indult, vagy gettósodott szegregátumok hiánya),

²⁴³ A KSH 2003. évi magyarországi település-együttesek (agglomerációk, agglomerálódó térségek, nagyvárosi település-együttesek) lehatárolása alapján 13 település alkotta a Miskolci agglomerációt, amelyet 2014-es új lehatárolás értelmében 36 tagúra növelték.

²⁴⁴ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M7F_2018; M12N_2018.

²⁴⁵ Elhangzott alábbi interjú alkalmával: M7F_2018.

fejlett infrastruktúrája magyarázza. Miskolc egyik legnagyobb foglalkoztatója, a 2014-ben gyártásba kezdő *Takata közép- és felsővezetői számára is döntően Kistokajban (illetve Miskolctapolcán) építettek kertes házakat.* (Ahelyett, hogy a gyár közvetlen szomszédságában lévő kedvező társadalmi szerkezetű városrészekre (Szirma, Martin kertváros, Görömböly) koncentrált volna, ezáltal elősegítve a társadalmi javulást, az esetleges *dzsentrifikációt*.)²⁴⁶ A szuburbanizáció szempontjából Felsőzsolca érdemel még említést, ide 1990 óta 1.700 miskolci, főként alacsony és közepes státuszú lakos költözött, azonban a települést ugyanennyien végérvényesen el is hagyták, így látványos népességszám-növekedés és településfejlődés nem zajlott. Ekéné Zamárdi (2005) szerint a Miskolcot övező agglomerációs települések lakosságszámának mérsékelt növekedését magyarázhatja az ún. „*szegények szuburbanizációja*” is. A nagyvárosban élő több ezer peremhelyzetű, deprivált népesség, a városi létet finanszírozni képtelen lakos elmenekült a központi városból és gyakorta a szuburbán övezet réseit tölti be, valamint távolabbi rurális terek irányába – pl. Kazincbarcika és Ózd térsége – migrál. Ez a folyamat erősíti az aprófalvakban létrejövő *gettók kialakulását* és összefüggő térséggé fejlődését, amelynek szemtanúi lehetünk többek között a *Taktaközben*.²⁴⁷

A városkörnyékre való kiköltözéseket a központi város jelenlegi gazdasági helyzete is befolyásolja, ugyanis a lakosság jövedelmi viszonyai irányítják a költözési lehetőségeket. A város perspektívái azt is meghatározzák, hogy érdemes-e a településen maradni, vagy ha a lakást úgyis elhagyják annak lakói, akkor érdemesebb-e egy másik városban (avagy annak a környékén) szerencsét próbálni (Bajmócy, 2000). Kazincbarcika és Ózd, mint középvárosok három évtizede súlyos népességszám-csökkenéssel, funkcióvesztéssel küszködő települések, ahol a szuburbanizáció rendkívül gyenge vagy el sem indult. Kazincbarcika esetében Vadna és Berente népességszáma emelkedik, valamint mérsékelt növekedés tapasztalható az új építésű házak számában. Ózdon a várost környező települések sokkal inkább a gettósodás útjára léptek (pl. Farkaslyuk) vagy már gettósodott aprófalvak, mint szuburbán célpontok.

Miskolcra – a hazai városkörnyéki vándorlási folyamatok sajátosságait követve – sokkal inkább a *városhatáron belüli szuburbanizáció jellemző* (Kovács, 1999b; Timár, 1999), tehát a város közigazgatási területéhez tartozó, de attól fizikailag elkülönülő, régebben önálló jogi státuszú települések váltak a migráció célpontjaivá, sőt gyakran ezek képezik a jelenkor *intraurbán tereinek legdinamikusabb térségeit* is. Miskolc esetében a külső városrészek léte és alkata a város genetikai hibájára utal, miszerint a *település belül túl sűrűn, kívül viszont túl ritkán lakott*. Ennek oka Nagy-Miskolc létrehozása, ugyanis 1945-

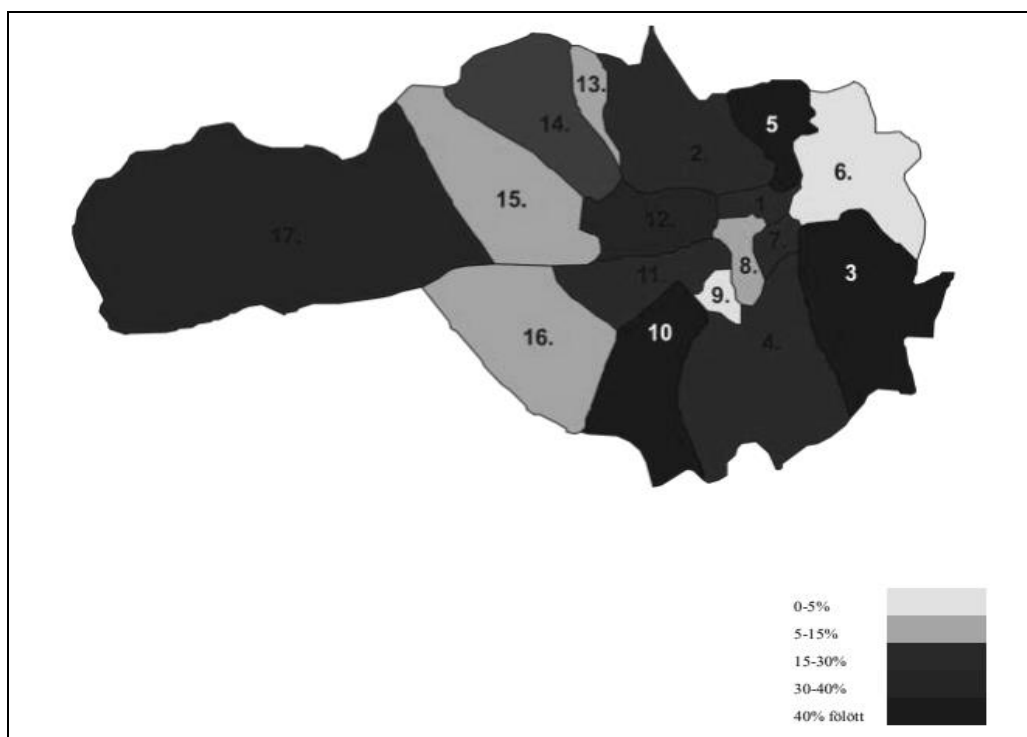
²⁴⁶ Elhangzott alábbi interjú alkalmával: M8F_2018.

²⁴⁷ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M4F_2018; M8F_2018; M11N_2018.

ben Diósgyőrt (Perecessel) és Hejőcsabát, 1950-ben Görömbölytapolcát, Hámort, Lillafüredet és Szirmát, míg 1981-ben Bükkszentlászlót csatolták adminisztratív úton a városhoz. Ezek a települések fizikailag nem kapcsolódtak a városszövethez, így az eredeténél is *szilánkosabb, több magvú városszerkezet* keletkezett.

Miskolcon, ahol az 1990-es évek elején a lakosság 59%-a, jelenleg 43%-a él lakó- és paneltelepi lakásban (IVS – Miskolc, 2008), valamint a magyarországi megyei jogú városok közül a városi lakóhely természeti környezetét és a levegő szennyezettségének mértékét a 2000-es évek elején, Tatabányával együtt, a legrosszabbnak ítélték. Elsősorú kiköltözést magyarázó okként a saját ház iránti igény és a kert, gazdálkodási lehetőség fogalmazódott meg – írja Bajmócy (2001), így megkezdődött a *városhatáron belüli perifériák felértékelődése*. E falusias jellegüket megőrző települések/településrészek közel fekszenek a központi városmaghoz, így amennyiben kedvező elérhetőséggel és megfelelő infrastrukturális ellátottsággal rendelkeznek, jelentékeny népességnövekedést produkál(hat)nak (Enyedi, 2012; Kovács, 2016). A keresletnövekmény következményeként az *ingatlanárak is emelkednek*, így a településrészek olcsóbb külterületei is (pl. Szirma, Martin kertváros, Diósgyőr) vonzóvá válnak (Timár, 1993; Bajmócy, 2001, 2014). A beköltözők által *javul a városrész hírneve*, ez hozzájárul további lakosok letelepedéséhez, ezzel együtt az ingatlanárak további növekedéséhez. (Stockdale, 2010; Csurgó, 2013). Szigetszerűen a hagyományos, falusias jellegű beépítés is megmarad, azonban az új építéseknek köszönhetően az *egységes karakter eltűnőben van*. Az eredeti lakásállomány megújítása csak kis léptékben történik, ehelyett a foghíjtelkek és a belterületbe vont településrészek perifériáinak beépítése jellemző. A *gettósodással veszélyeztetett területek ellentétéként* Miskolc egyes városrészei (Miskolctapolca, Szirma, Bábonyi-bérc, Diósgyőr természet közeli utcái, kisebb mértékben Martin kertváros és Görömböly) vonzzák a magasabb társadalmi státusszal rendelkezőket. Példaként említhető *Miskolctapolca*, ahol a lakosság 39,7%-a rendelkezik felsőfokú végzettséggel, amely a városi átlag kétszerese (ITS – Miskolc, 2014). Itt a magasabb iskolai végzettségű, jobb jövedelmi helyzetű, erős érdekérvényesítő képességgel rendelkező lakosság aránya kiemelkedőbb, mint a város egyéb városrészeiben. Következésképpen a közelmúltban ebben a városrészben zajlottak a *legnagyobb volumenű családi házas és lakóparki építkezések*.

50. ábra: A legfelső jövedelmi kvartilisbe tartozó családok aránya Miskolc városrészeiben (2011) (%)

Forrás: Miskolc MJV szociális térképe, 2011. p. 42. (Készítette: Mihályi H. – Papp Z. A. – Szabó-Tóth K. Miskolci Egyetem Szociológiai Intézet)

A településrészek közül *Diósgyőrben* a Bükk erdőségeihez közel fekvő utcák, ezen kívül *Miskolctapolca* és *Szirma* jelentenek kedvelt lakóhelyet és letelepedési célpontot a középső és felső társadalmi státuszú értelmiségi és vállalkozó réteg számára. Jelenleg ezek a *miskolci elit szegregáció releváns terei, a városi zóna legdinamikusabb térségei* (50. ábra). Népességszámuk duplájára, triplájára nőtt, az újjépítésű ingatlanok aránya meghaladja az 1990 előttiakat (IVS – Miskolc, 2008).²⁴⁸ Az fejlettségi lejtő másik végén a rossz elérhetőségű külterületek helyezkednek el, ezek a társadalom periferiájára szorultak számára váltak letelepedési helyszínné, ugyanis a város közelsége és a relatíve olcsó megélhetés hozzájárul anyagi stabilizációjukhoz. Emellett a *hátrányos helyzetűek koncentrációja szegénytelepek létrejöttéhez is vezethet*. (Kovács et al., 2003; Kristóf, 2015) (Részletesebben lsd. a 3.2. fejezetben.)

²⁴⁸ Érdekes Lillafüred és Hámor esete. A néhány száz fős települések a Bükkben helyezkednek el, a miskolci belvárostól 13 km-re, nagyjából 30 percre. A távolság, a hegyvidéki lokalizáció miatti gyakran előforduló időjárási szélsőségek és a völgyi helyzet következtében téli időszakra jellemző gyakori légszennyezettség miatt az elmúlt évtizedekben nem váltak az intraurbán migráció célpontjaivá, sőt népességszámuk 26 év alatt közel felére csökkent.

5.3. Városszerkezetek

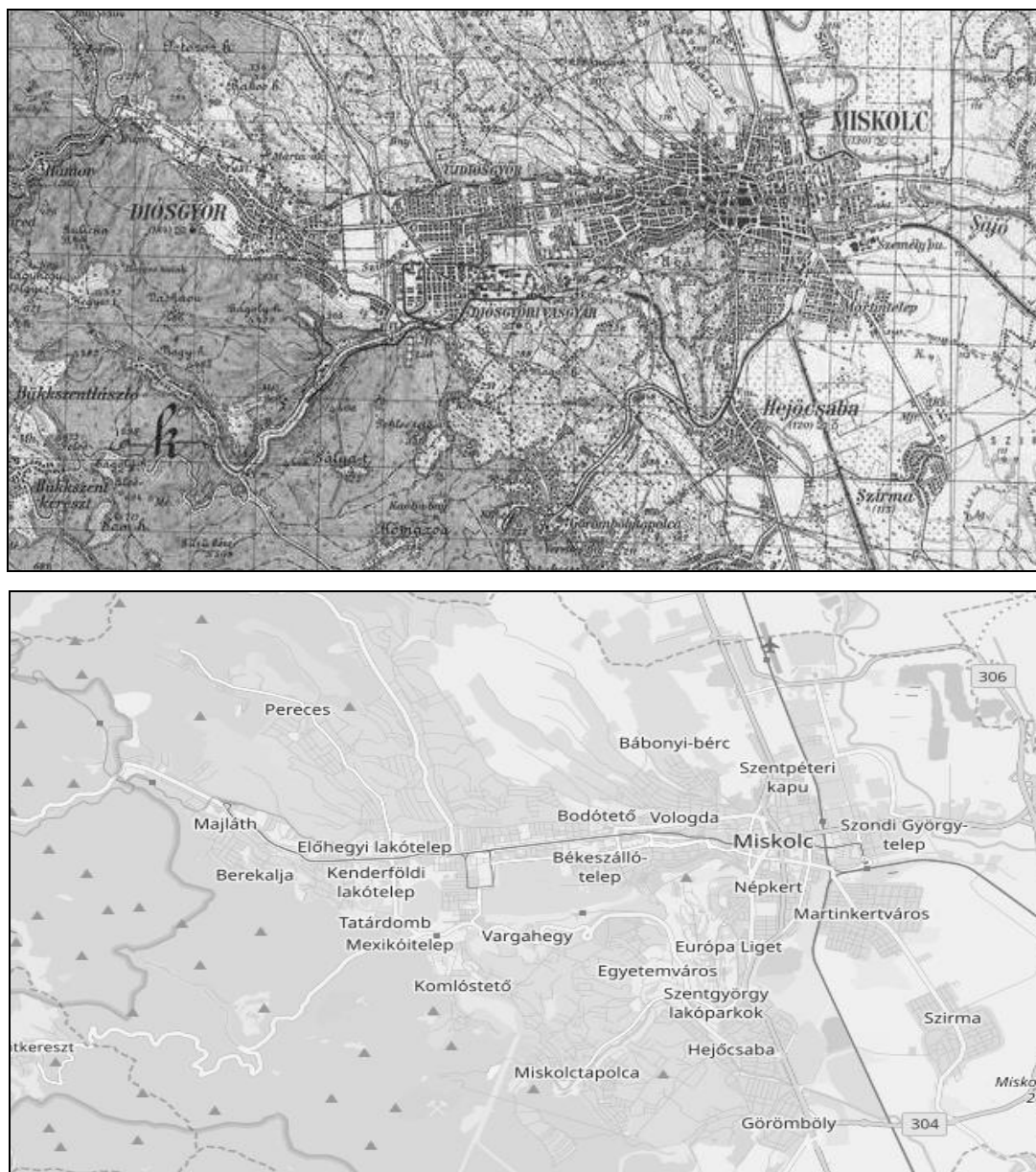
Miskolc

A hegység és a síkvidék átmeneti zónájába kialakult város lépcsőzetesen ereszkedik le a hegyvidékről a Sajó folyó völgyébe. A hálós-fonatos, amőbához hasonlító városszerkezetet alapjaiban befolyásolják a mozaikos domborzati viszonyok. Fő tömege a település ökológiai ütőerének számító Szinva patak völgyében és annak mellékvölgyeiben található (Karvalics, 1996; ITS – Miskolc, 2014). Itt kezdtek fejlődni az *eredeti településmagok*, amelyek a városterjeszkedés következtében Miskolc alközpontjaivá váltak. A város szerkezetére máig a *több magvúság, a domináns hosszanti struktúrák* jellemző. Miskolc *épületállományának 30%-a megsemmisült a II. világháborúban*, így szocialista szellemben történő át- és megtervezésére, majd újjáépítésére sok szabad hely állt rendelkezésre, emiatt a történelmi épületállomány jelentős részét megőrizték (Dobrossy, 2002). A *vas és acél országának dübörgő gazdaságú szimbolikus nagyipari központjaként* építése mintaértékű volt és hihetetlen politikai támogatást élvezett. 1948-ban a szovjet avantgárd Moszkvájában és Le Corbusier Párizsában járt, ott tapasztalatot gyűjtött Weiner Tibor (Sztálinváros tervezője) és Ruisz Rezső az Első Hároméves terv keretében elkészítették *Miskolc városrendezési tervét* (Dobrossy, 2002). Bonyodalmat okozott, hogy a környező településeket „bekebelező”, lélekszámban, funkciókban, településmorfológiájában tökéletesen eltérő *Nagy-Miskolc patchwork-szerű struktúrájával* kellett dolgozni. A szocialista ideológiai szellemében *minőségileg hasonló városrészeket* terveztek, nem különböztettek meg bel- és külterületeket, a szolgáltatásokat, intézményeket is egyenlően osztották szét a városrészek között.²⁴⁹ 1951-ben új terv készült, amelyben a *Szovjetunió tömbös építkezését* adaptálta, majd az építészetideológiai változásoknak köszönhetően 1952-ben egy *950.000 (!) lakosú városra* készítettek általános tervet. Néhány évvel később a Városépítő Tervező Vállalat terveiben visszatértek a *modernizmus* eszméjéhez és elindult a tömeges, később a panelépítkezésben kiforrt nagyléptékű *lakásépítési program*. 1954-re elkészült a *VÁTI Városkompozíciós Terve*, amely az korabeli településtervezés első komplex, műszaki és gazdasági kérdéseket integráló szemléletmódot alkalmazó dokumentuma. Ezt elkészítették egy 250–300 és egy 350.000-es népességű városra, végül a realitás talaján maradva a 250.000-es alternatívát dolgozták ki részleteiben (Borsos, 1961; Iglói, 1997; Dobrossy, 2002). A *grandiózus építészeti terveket* az Európa-szerte jellemző gazdasági prosperálás, a szocialista tábor erőltetett nehézipari fejlesztései gerjesztette

²⁴⁹ „(...) az ipari üzemek megkapó látványa tárul az érkező elé, s a hatást még növeli, hogy a feltárlás pillanatában, mintegy 40-50 m magasságban állunk a városrész fölött. A lenyűgöző ipari városkép hatása után egyszerre tárul elénk a Szinva-völgyben fekvő egész városrész.” Valentiny K. (1959), p. 108.

példátlan urbanizáció indokolta. A terveket nem ratifikálták és csak elemeiben valósították meg, emiatt az Új gazdasági mechanizmus bevezetésének évtizedében elkészült az *Általános Rendezési Terv I. és II. üteme*, valamint az 1970-es rendezési terv (Valentiny, 1959; Dobrossy, 2002). Ez már adaptálta az intenzív *népességnövekedési trendeket*, a *modern építészeti szemléletet* és legfőbb jellemvonása a *házgyári panelek* széles körben történő alkalmazása.

51. ábra: Miskolc az 1800-as évek végi és jelenlegi térképe

Forrás: mapire.eu/en; openstreetmap.org

Az 1950-es éveket a *szocialista realizmus* jegyében történt *új városkép-együttesek létrehozása*, grandiózus építkezések jellemezték, a régi, üresen álló vagy pártidegen lakosok kiköltöztetésével üressé váló lakásokba új lakosokat költöztettek. Eleinte az üres telkeken, majd egyre inkább szanálás után *megkezdődött a tömbös építkezés*, munkások számára

téglából készült bérházakat emeltek (Horváth, 1972). Ezek tömegükben együttesen nagyobb városképző erőt jelentettek, javították a városképet, tehát a szanálásra városformáló, esztétikán javító kényszerű beavatkozásként tekintettek (Kelemen, 1997). A városi népességszám megállíthatatlan növekedése *gyorsabb ütemű lakásépítést* követelt, így az 1960-as évektől megkezdődtek a *panelház-építések*. Ennek csúcsidezőszaka a 1970-es évek eleje és 1980-as évtized közepe közé esik, amely során kialakításra került a Dunától keletre lévő országrész legnépesebb lakótelepe, az *Avas*. (Ez egyben építészeti nonszensz, ugyanis egy dombtetőre építettek lépcsőzetesen panelházakat, ahol régebben tilalmas erdő és borospincék sorjázta. Az elhelyezés *beteges, kényszer szülte ötlet* volt és mai napig a *szocializmus urbanisztikai malőrjeinek* egyik példája.²⁵⁰) Emellett számos, több ezer lakást koncentráló lakótelepet (Kilián, Győri, Szentpéteri kapuk környéki, Selyemréti, Vörösmarty, Jókai, Felső-Majláth, újgyőri, bulgárföldi lakótelepek) is létrehoztak. Területrendezési célból – valójában a lakásínség és terjeszkedési terület hiányában – 1971-től *megnőtt a lakásbontások, épületszanálások száma*. 1971-ben 921, 1976-ban 600, majd a nyolcvanas évek elejéig évi átlagban 400 lakás „szűnt meg” (Dobrossy, 2002). A *nagyvárosi jellegű blokkok és a polgárvárosi karakterű belváros között zárványokban kisvárosi kertvárosias lakóövezetek és villanegyedek, valamint kiterjedt ipari zónák váltogatják egymást* a mai napig.

Miskolc – több történelmi jelentőségű megyeszékhellyel ellentétben, mint Veszprém és Szolnok – belvárosában nem, csak a városkapukba építettek *magasházat*, amely a *modernista építészeti világkép szimbóluma*. Ennek „hiányát” a városszövetben és városképben a 72 méter magas, 1963-ban épült *Avas-kilátó* töltötte be (Karvalics, 1996), amely a *város egyeduralkodó jelképévé* vált két évtizedig, a belváros minden pontjáról jól látható építmény tudatosan és tudat alatt jelezte a követendő ideológiai irányt. Miskolc városszerkezetei sajátosságainak egyike a *főtér nélküliség*. Ez hosszanti elhelyezkedésből és kereskedőváros múltjának az öröksége. A belváros az 1980-as években sétálóutcává alakított, a XIX. század építészeti hangulatát őrző fő köztértengelye (*Széchenyi utca*) és az ehhez kapcsolódó, részben spontán módon kialakított terek laza, szövevényes együtteséből áll. A város főutcája *heterogén köztér-építészeti elemekkel* rendelkezett, határozott karakter nélkül, sőt *műszaki és vizuális káosz* jellemezte. A szocializmus évtizedeiben több *monumentális teret alakítottak ki*, gyakorlatilag klónozták a szocialista realista, majd modernista korszak tereit, ideológiai töltetű épületeket és képzőművészeti alkotásokat emeltek. (Például a Szentpéteri kapu kórházépülete, az egyetemi komplexum, a Herman

²⁵⁰ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: M4F_2017; M8F_2018.

Ottó Múzeum. A modernizmus jelképes épületei az egykori MSZMP-székház (Ma International Trade Center) és a SZOT-székház.) Ezeket a modernista köztereket sosem tudták környezetükbe integrálni, különálló elemként egzisztáltak, majd a rendszerváltozás után funkcióikat, eredeti jelentésüket elvesztve a *szocialista kor mementóiként* siralmas állapotban várnak sorsukra. Az említett terek rekonstrukciójánál cél lenne, hogy ne csak utaljanak, hanem *kommunikáljanak a múlttal*, azonban az ezekhez szükséges „retro-formákat” a tervezők kockázatosnak vélik (Kissfazekas, 2013).

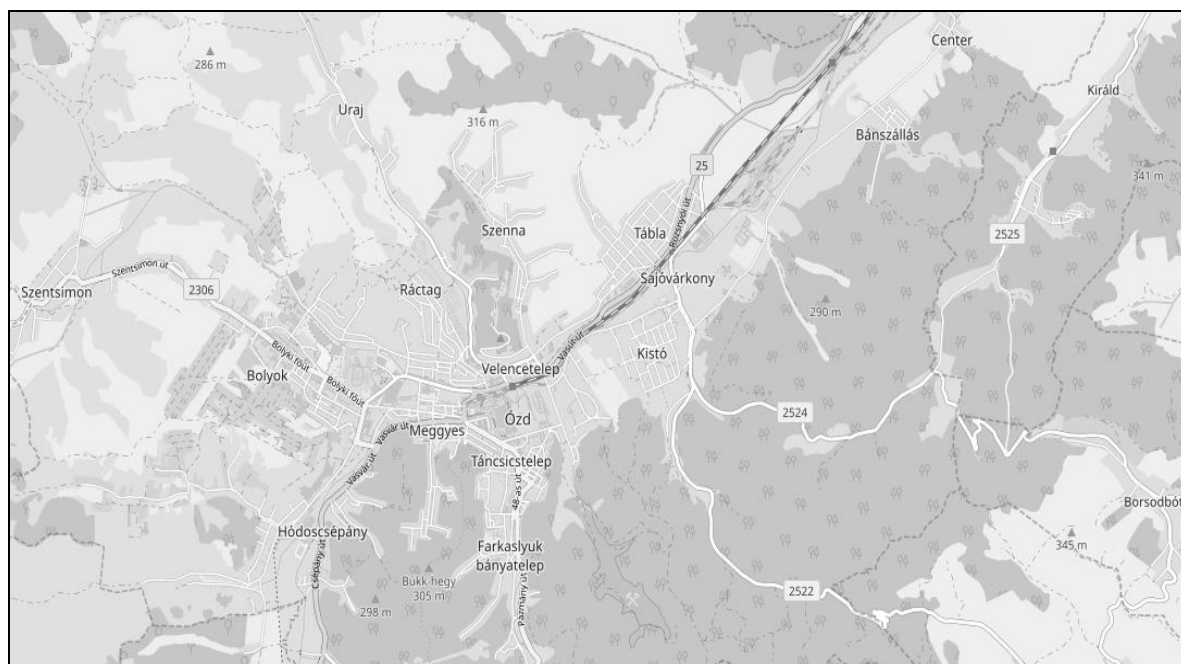
A Széchenyi utcán is számos foghíjtelekre építettek modern épületeket, azonban ezek követik a történelmi épületek által meghatározott térfalakat és átlagmagasságukat, így gyakorlatilag „láthatatlanok”, az építészeti kvalitást kevésbé sértik.

Ózd

Az erős tagoltság, a keskeny völgyekkel szabdalt, dombokkal körülzárt vidék a kezdetektől fogva meghatározta Ózd fejlődésének jellegét, hiszen *ellehetetlenítette az egységes szerkezetű, összefüggő településépítést*, ehelyett a városszerkezet a tervszerű ipari fejlődés múltját tükrözi (Karvalics, 1996). Az unikális városszerkezet legkarakteresebb épületegyüttesévé váló „gyár” *zárványszerűen ékelődik be* – a domborzati és történeti adottságokból kifolyólag – a városszerkezetbe a *potenciális városközpont helyén* (ITS – Ózd, 2014). A *külvárosi nagyipari karakter* ellentmondásosan *a belvárosban jelenik meg*. A település XX. század történelme folyamán szervezte a városfejlődést, maga köré vonzotta a sorra épülő házakat, szolgáltató egységeket. A *poliphoz hasonló struktúrájú város* hét dombra és kilenc fővölgybe épült, ezekben húzódnak a többnyire egyutcsás beépítésű, gyárra irányuló tengelyű – az 1940-es, 1959-es és 1978-as közigazgatási integrációkat megelőzően önálló falvakként létező – településrészek (Dobosy, 2001). Ezen gerinchálózat mentén lévő településrészek a terepadottságok miatt *kevés helyen terebélyesedtek többutcsás, hálós szerkezetűvé*, a völgyekbe ékelődve, szinte egymástól elszigetelve a *városfejlődés csomópontjaiként* funkcionáltak. A település építészeti kuriózumai a századelőn a gyári tisztviselők, műszaki vezetők számára épített minőségileg kifogástalan, tömbös elhelyezkedésű *telepek* (*Kisamerika, Nagyamerika, Tisztisor*), illetve a gyár dolgozóinak emelt *munkáskolóniák fragmentumai* (*Újtelep, Kőalja, Hétes, Velence, Hosszúsor, Kórházsor* – amely Ózd legszebb valódi kisvárosias telepszerű, többszintes beépítése, sőt a nemzetközi építészeti szakma is jegyzi) (Dobosy, 2001; ITS – Ózd, 2014). Az ide költözésnek presztízsképző ereje volt, az anyagi előrelépés szimbólumának tekintették. Ezek a kompakt térelemek részben tudtak a városszerkezet integráns elemeivé válni, gyűrűszerűen veszik körbe a várost, valamint az ún. *városkapuk* (egri, miskolci, budapesti)

környékén koncentrálódtak (ITS – Ózd, 2014). A funkcionalitást, festőiséget és korszerűséget példázó XIX. és XX. század fordulóján épült lakónegyedek az építészeti minőség manifesztumai, a *fejlődés élvonalában járó ipar emlékei*.²⁵¹

52. ábra: Ózd az 1800-as évek végi és jelenlegi térképe

Forrás: mapire.eu/en; openstreetmap.org

A központra a műviség, a lakótelepi, ipartelepi hangulat jellemző, hagyományos léptékű városi terek teljes hiányával. Az 1950-es évektől az 1980-as évek elejéig több hullámban épültek a *panelmonstrumok*, amelyek igaz, hogy nagyvárosias hangulatot adnak

²⁵¹ A „hőskort” a gyár környékén számos hatalmas középület szimbolizálja. Az olvasóegylet székházának szecessziós épületében található az ország hatodik legnagyobb színházterme. Ezen kívül itt építették meg a magyar vidék első fedett uszodáját.

Ózdnak, azonban *szervezetlenségük okán hozzájárulnak a mai napig feltűnő és értelmezhetetlen inkoherens városképhez*. A több emelet magas, díszítés nélküli lakótömbök ridegen hatnak, *elvágják a városközpontot a természeti környezettől*. A tömbházak telepszerű, többszintes, igazi utcává nem szerveződő, zártorra törekvő központot alkotnak. 1969-ben elindult a próbálkozás egy – szintén – egyutcsás városközpont kialakítására, ekkor jelent meg elszórtan *néhány középület, ezeknek térszervező erejük azonban jelentéktelen* (Berend T., 1980). Az építkezést hamar félbehagyták és a *szocialista városokra jellemző befejezetlen, zavaros szerkezetű központ* maradt örökségül.

Ózd térrendszerére a lakótelepnél (pl. Béke lakótelep, a megye második legnépesebb lakótelepe, ahol az iparváros lakosságának harmada lakik) megszokott *diffúz terek és szakaszos vertikális* jellemzőek (Dobosy, 1977), falusias településkép, zárt sorú jellegű sűrű beépítés csak az egykori településrészek központjait uralja (Berend T., 1980). *Átmeneti övezet* keletkezett a gyár bezárása óta, amely *egykoron szervezte, bezárása óta akadályozza a városnövekedést*. Hatalmas kiterjedésű *alulhasznosított barnamezős zóna* alakult ki a város közepén, amely a posztszocialista városfejlődés új irányává vált. Összességében Ózdot *kusza elhelyezkedésű épületállomány, tervszerűtlenség, tágas központok és alközpontok hiánya* jellemez. Mára a részben lepusztult, részben rehabilitált ipari létesítmények az inkoherens városkép egyedülállóan meghatározó monumentális építményei, ezeket egészítik ki a disszonáns térarányokat képező lakótelep-monstrumok és a köztük, valamint a város peremén sűrűsödő kertes házas zónák.

Kazincbarcika

A város a *Sajó folyó és a Tardona-patak völgyei* mentén lévő platókra épült, ezek jelentik a *két városnövekedési tengelyt*. A területet dombsági térszín öleli közre, amely kezdettől fogva meghatározta az várostervezés irányait (Sikos T., 1995; Csurák, 2004). A városszerkezet váza a *T-alakú főútvonal-rendszer*, amelynek metszéspontját egy monumentális, *ám alulhasznosított tér* uralja. A városépítés kezdetén itt szándékozták létrehozni a *reprezentatív főteret*, végül ettől távolabb, az *Egressy Béni út mentén alakították ki* egységes küllemű *szocialista realista* épületekből és azokat tagoló tágas közterekből (ITS – Kazincbarcika, 2014). A *központi tér vált az elsőrendű városközpont-szervező térszerkezeti elemmé*, a városfejlődés szimmetria-tengelyévé, enyhe emelkedésének köszönhetően tervezése során sikerült a várossziluett-alakítási törekvéseket is érvényre juttatni (Kissfazekas, 2016).

53. ábra: Kazincbarcika az 1800-as évek végi és jelenlegi térképe

Forrás: mapire.eu/en; openstreetmap.org

A típusos új városokkal ellentétben az „ideológiai központtal”, tehát a gyárral nincs szimbolikus összeköttetése a belvárosnak. A meg nem valósult főteret a szocializmus évtizedei alatt elkezdték hektikusan beépíteni, itt kapott helyet a városháza, fontos kereskedelmi egységek, az áruház és a bíróság. A tervezett szimbolikus magasház helyén tízemeletes házgyári panelházakat emeltek, mintegy lezárva a város főszerkezeti tengelyét. A műalkotás-szerű városszerkezetben logikusan elválnak egymástól a különböző korszakokra jellemző épületek. A szocreál belvárost szabályosan körülölelik a hetvenes és nyolcvanas évek szovjet technológiájával készült tömbházai, ezek teszik ki a 12.845 darabos

városi lakásállomány kétharmadát (ITS – Kazincbarcika, 2014). A *lakótelepek monotóniáját* az „elődtelepülések” (Sajókazinc, Alsó- és Felsőbarcika) templomok köré épült kertes házas beépítésű szerkezeti elemei tagolják. A belváros főutcáját – és ahhoz csatlakozó egyre több utcát – az elmúlt évtizedben zajló *funkcióbővítő városrehabilitációnak* köszönhetően humanizálták, a *multifunkcionális közterület* új tartalmat kapott.

6. TERÜLET- ÉS TELEPÜLÉSFEJLESZTÉSI GYAKORLATOK BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYÉBEN

6.1. Válságkezelés, felzárkóztatás és a területfejlesztés intézményi átalakulása

Borsod-Abaúj-Zemplén megye évtizedeken keresztül kivételezett státuszt élvezett, azonban az 1980-as évektől erősödő és súlyosbodó recessziója, komplex társadalmi problémái és a térségben végrehajtott úttörő jellegű válságkezelési módszerek okán a magyarországi területfejlesztés egyik „állatorvosi lovának” számított. Az új évezredtől pedig a megyei/térségi/települési szintű gazdasági diverzifikáció erősítésének és a társadalmi polarizáció mérséklésének adekvát területeként került a regionális fejlesztés érdeklődésének fókuszába. Számos munka foglalkozik a megye, azon belül Miskolc, Ózd és Kazincbarcika válságkezelési és fejlesztési gyakorlatával, viszont ezek a monográfiák, doktori értekezések és tanulmányok döntő többsége csupán az 1990-es évtized első felének beavatkozásait részletezik. Germuska (2002) Ózd és Tatabánya eltérő típusú és módszerű válságkezelési gyakorlatát hasonlítja össze, Kalocsai (2003) Borsod-Abaúj-Zemplén megye felzárkóztatással és területfejlesztéssel kapcsolatos műveleteit sorakoztatja fel, Mezei (1999) Ózddal és Tiszaújvárossal foglalkozik; Bajka, Kormos és Kutas (1997) tanulmányának fókusza az ózdi térség foglalkoztatási krízisét mérséklő próbálkozások, Kocziszký, Piskóti és Némethy (2000) a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei területfejlesztés új irányaira világít rá. Ezek mellett néhány írásnak az időtávja egészen az EU-s csatlakozásig kiterjedt. Kneisz és Kuttor (2006) a megyei területfejlesztési dokumentumok cél- és prioritásrendszerének változásait veszi górcső alá, Bakos (2006) a borsodi válság regionális hatásait elemzi, Czomba (2008) doktori disszertációja a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei iparfejlesztési tendenciákra koncentrál a rendszerváltás előtti és utáni évtizedekben. A felsorolt szakirodalmakon kívül a 2004 óta évente két alkalommal megjelenő Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek számos tanulmánya parciálisan foglalkozik a Borsodi-iparvidéken végrehajtott válságkezeléssel, szerkezetátalakítással, fejlesztési gyakorlatokkal.

Az 1980-as évek elejétől egyértelművé vált a *szélsőségesen egyoldalú, elavult technológiára alapozott nehézipar fenntarthatatlansága*, számos szakmai grémium – egymástól függetlenül – az intenzív iparfejlesztésre, a monolit iparszerkezet oldására, a szakképzés modernizálására hívta fel a figyelmet annak érdekében, hogy egy kataklizmaszerű összeomlást elkerüljenek.²⁵² Ennek okán a *puhuló politikai rendszer* – keretek között – lehetőséget biztosított néhány helyi, térségi kezdeményezés felszínre jutásához. 1985 és

²⁵² Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: G2N_2018; G3F_2018.

1989 között a megyei vezetés megalkotta első szakvéleményét az *iparvidék jövőjével*, konfliktusaival, a főbb beavatkozást igénylő területekkel kapcsolatban. Tulajdonképpen *ezek a lépések tekinthetők a magyarországi alulról építkező területfejlesztés kezdeményeinek* (Kneisz – Kuttor, 2006; Czomba, 2008). Történt mindez annak szellemében, hogy *regionális szintről nem beszélhetünk, a döntéseket hierarchikus módon, központosítottan hozták meg*, marginálisan figyelve a szubszidiaritás elvének érvényesülésére, sőt a fejlesztési források elosztásánál a valós helyi igények csupán kismértékben érvényesültek.

A nyolcvanas évek végi fejlesztői-tervezői munkák megvalósítását a rendszerváltás vihara elmosta, tabula rasaként, a *legelejétől kezdtek neki a térségi válságkezelésnek*. A példa nélküli, innovatív módon kidolgozott stratégiai célok megvalósítását a tőke, az ágazati, majd regionális kiterjedésű válság kezelésével kapcsolatos *tapasztalat és megfelelő tudatosság, valamint az érintettek közötti kooperáció hiánya* hiúsította meg. A politikai klíma változásával „újult” erővel kezdődött el a *területileg differenciált mértékű recesszió kezelése* kizárólag centralizált, kormányzati tevékenységek (határozatok, kormányrendeletek, tűzoltásszerű beavatkozások, valamint központilag allokkált források) segítségével. *Strukturális szempontok figyelembevétele nélkül*, elsősorban foglalkoztatás- és szociálpolitikai eszközökkel, egyedi, akut problémákra való koncentrációval próbálták mindezt megvalósítani, *közép- vagy hosszú távú koncepciók hiányában*, a helyi szakmai szervezetekkel történő részletes egyeztetések kihagyásával.²⁵³ Az előremutató pozitív eredmények késtek, mivel a területfejlesztési beavatkozás sikerességének egyik alappillére az érintett regionális fejlődési folyamatok és a problémakör mélyreható ismerete, illetve a megfelelő (decentralizált) intézményrendszer felállítása (Egyedi, 2000). A sikert úgyszintén gátolták az *ágazati források elosztásánál figyelmen kívül hagyott területi szempontok* (Horváth, 1999; Illés, 1998). Koherens *strukturálpolitikai megközelítés* csak és kizárólag a *szénbányászat* esetében létezett, ahol 1990 szeptemberében a bányabezárások lebonyolítására és a következmények kezelésére önálló szervezetet hoztak létre: a Szénbányászati Szerkezetátalakítási Központot (SZÉSZEK).³⁶ A másik leginkább válság sújtotta iparág, a *kohászat* esetében *nem került sor hasonló intézkedésre*. Ez azért problematikus, mert *jelentékenyebb okozója volt a térségi, majd regionális kiterjedésűvé váló depresszióknak*. Paradox helyzet alakult ki, ugyanis hatékonysága nagymértékben csökkent, ezzel ellentétben a megyei iparon belüli súlya 1965-ös 28%-ról 1987-re csupán 3 százalékponttal redukálódott (a bányászat 8%-os csökkenésével szemben) (Bakos, 2003; 2006).

²⁵³ Elhangzott alábbi interjú alkalmával: B5N_2018.

Ad hoc megoldás gyanánt az 1989 utáni néhány évben a legsúlyosabb válságba keveredett térségekben, városokban, többek között *Ózdon és Miskolcon is kihelyezett kormányüléseket tartottak, ahol a helyzet eszkalálódását mérséklő egyedi intézkedéseket hoztak.* A speciális helyzetű térségekben (pl. Ózd vonzáskörzetében) *külön program* keretében próbálkoztak a válsághatások mérséklésével (Vajna, 1994; Germuska, 2002; Borsod-Abaúj-Zemplén megye Területfejlesztési Koncepciója, 1999). A legdrasztikusabb létszámleépítést elszenvedő ózdi és diósgyőri nehézipari létesítményeiből elbocsájtott több tízezer ember számára *foglalkoztatási társaságokat alapítottak.*²⁵⁴ 1990 és 1994 között gazdaságélénkítés, vállalkozásfejlesztés céljából számos megyei, térségi és települési intézményt hívtak életre. Ezen kezdeményezések többsége Magyarországon precedens nélküli, *különböző szakmaterületekről érkező szakértői testületek kooperációjával készült.* Ilyenek voltak az *átképzési központok, munkaügyi szolgáltató irodák, megyei idegenforgalmi hivatal, regionális vállalkozásfejlesztési központ, települési szintű vállalkozásfejlesztési alapítványok* (Miskolc, Ózd). A stagnáló gazdasági helyzet és az egyre súlyosabb munkaerő-piaci zavarok okán a *borsodi lobb*i nyomásának engedve 1995-től – makacsul ragaszkodva a nagy volumenű nehézipar életben tartásához a gazdasági profil megváltoztatása helyett – *kormánybiztost neveztek ki a borsodi acélipar átszervezésének irányítására.* Mivel a nagy ívű célokat strukturális okok miatt nem tudták megvalósítani, így néhány *célzott tőkeinjekciót* követően a *kormánybiztosi hivatal* 1997-ben megszűntettké.²⁵⁵ Az előzőekben bemutatott intézkedések, próbálkozások csekély eredménnyel jártak, ugyanis a *borsodihoz hasonló mértékű, regionálissá fejlődött válság kezelése terén sem tudással, sem előzetes tapasztalattal nem rendelkeztek,* sőt a valódi problémaforrást sem érzékelték adekvát módon.²⁵⁶ Ezen felül a megyei, térségi fejlesztési politika érvényesülését gátolta a települési *önkormányzatok között létrejött és folyamatosan éleződő, a fejlesztési források megszerzéséért kialakult verseny.* (Magyarországon nem a megyei önkormányzatok, helyettük a települési önkormányzatokhoz címezték a területfejlesztés feladatait.) A vizsgált térség városai közül *Miskolc és Ózd került látványos versenyhelyzetbe egymással.* A szocializmus évtizedeiben is érzékelhető rivalizálásból az *asszertívabb politikai lobbierő megszerzése közben egyértelmű verseny, sőt ellenségeskedés alakult ki.* Történt mindez annak tudtával, hogy noha mindkét város válsága országos szinten példa nélkülinek számított, mégis *a borsodi és szabolcsi válság mérséklése érdekében ide csatornázták a rendszerváltozás utáni fél évtizedben a területfejlesztési célelőirányzatok négyötödét.* 1988 és 1996 között eltérő jogcímmel (pl. adósság-elengedés, tőkeemelés, reorganizáció) az

²⁵⁴ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: Ó3N_2018; Ó4N_2018.

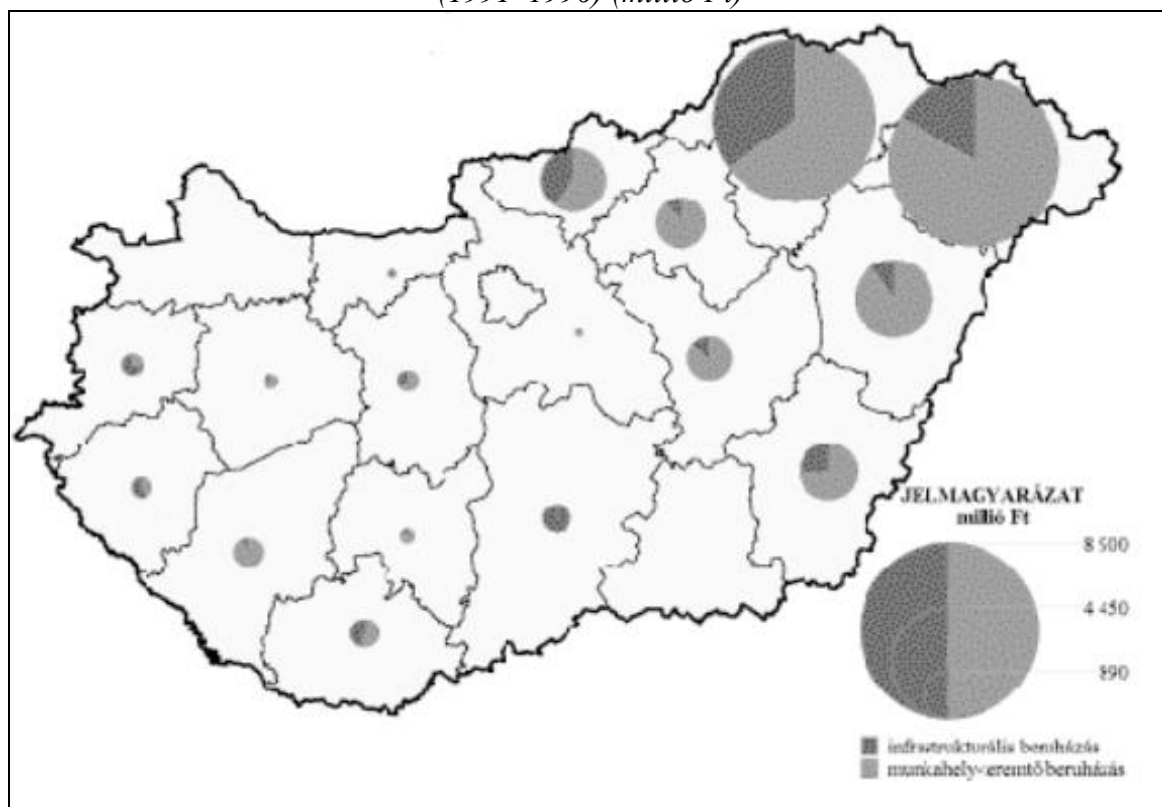
²⁵⁵ 64/1995. (VI. 9.) sz. kormányrendeletet

²⁵⁶ Elhangzott alábbi interjú alkalmával: Ó4N_2018.

egykori miskolci LKM és jogutódai 32,31 milliárd forint, az ÓKÜ és jogutódai 4,28 milliárd forintos központi támogatásban részesültek (Voszka, 1997; Horváth, 1998, Germuska, 2002).

Halovány változást jelentettek az Európai Közösség felől érkező *előcsatlakozási alapok* megjelenése, amelyhez új, decentralizált intézményrendszer, stratégiaalkotási módszertan, valamint a valós költségigények feltárása szükségeltetett. Ezzel együtt a megyei önkormányzatok területfejlesztési feladatokat is kaptak, viszont forrást nem, így egyrészt megindult a *fejlesztési tanács* típusú decentralizált modell adaptálása, másrészt befolyásuk a regionális fejlesztési döntésekben marginális maradt (Gálosi-Kovács – Haffner, 2016). A térségre nézve viszont pozitívként említhető, hogy a kilencvenes évek elejére jellemző *válságkezelés és konvergencia helyett a versenyképesség növelése jelent meg stratégiai célként*.

54. ábra: A Területfejlesztési Alapból odaítélt támogatások megyénként (1991–1996) (millió Ft)

Forrás: OTK, 1998. p. 181.

Nagyjából 1995/1996-ig tartott a borsodi válság aktív szakasza, innentől kezdődött a lassú, de fokozatos *kilábalás periódusa* (Kalocsay, 2003). Számos programot hajtottak végre a megye ipari depressziós és/vagy elmaradott térségeinek felzárkóztatására, azonban ezek látványos és hosszútávon érzékelhető hatást még nem gyakoroltak. Az Országos Területfejlesztési koncepció is kimondta, hogy *a megye* (az észak-magyarországi válságtérséggel egyetemben) középtávon biztosan „a magyar regionális politika egyik első

számú célterülete marad. A térség belső adottságai, a térséggel szembeni országos elvárások, valamint a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás lehetőségei mentén kell megfogalmazni a régió felzárkóztatási programját.” (OTK, 1998, p. 149.) A borsodi lobbierő érdekérvényesítő képességét bizonyítja, hogy 1990 és 1996 között a közvetlen területfejlesztési támogatások jelentős része Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékre koncentrálódott. Mind a közvetlen támogatásokat, mind a területi kiegyenlítést szolgáló előirányzat összegét tekintve Borsod-Abaúj-Zemplén megye 13%-kal részesült, ezáltal országos szinten vezető helyet foglalt el (OTK, 1998).

1996-ban elfogadásra került a *Területfejlesztésről és területrendezésről szóló XXI. törvény*, amely – az Európai Unió területfejlesztési alapelveit adaptálva – *intézményesítette a területi integrációt és kooperációt* a különböző szabályozók és igazgatási-beavatkozási szintek között, emellett *decentralizálta a döntéshozatal struktúráját* (Horváth, 1999; Kőszegfalvi, 2009). A törvény létrehozta az *Országos Területfejlesztési Tanácsot*, mint elsőszámú érdekérvényesítő- és egyeztető csúcsszervet, emellett a kistérségi, megyei és regionális szintű *decentralizált intézményrendszert*. Az eltérő területi szintek közül a *megyék kerültek legbefolyásosabb pozícióba*, kötelezve őket *közepes időtávra szóló stratégiai fejlesztési dokumentumok* elkészítésére. Ezekben megfogalmazták a megyék *reális jövőképét*, annak elérését garantáló feladatokat, célokat, eszközrendszert és forrásokat, így megteremtve a *regionális politika komplex kezelésének feltételeit a tervezés, az irányítás és a forrásallokáció tekintetében* (Horváth – Pálné Kovács, 2000; Illés, 2008). A regionális és helyi erők bevonása akár a stratégiaalkotásba, akár a problémák felismerésében, megoldásában egyre hatékonyabbá vált, a *válságkezelés pedig átkerült az ágazati felől a területi politika feladatai közé*. A versenyképesség növelése és válságkezelés érdekében a munkahelyteremtés és infrastruktúra fejlesztése állt a fejlesztési tevékenységek hierarchiájának csúcsán (Kocziszky et al., 2000).

A törvény nagyban *felértékelte a kistérségek rendszerét*, mint a területfejlesztés és -rendezés alsó szintű területi elemeit és az önkormányzatok területfejlesztési társulásait (Illés, 2008). Ilyen módon a helyi területfejlesztési politikában, a decentralizált fejlesztési források elosztásában kulcsszerepet játszó testület fontos szerepet kapott. Ugyancsak a kistérségi rendszernek a befolyását értékelte fel a *kedvezményezett térségeknek az e rendszer keretein belüli meghatározottsága* (G. Fekete, 1998; Bércesi, 2002). (A vizsgált városok kistérségei közül a *kazincbarcikai hátrányos helyzetűnek, az ózdit komplex programmal segítő leghátrányosabb helyzetű kistérségnek* nyilvánították. A Miskolci kistérség, mivel megyei jogú város a központja, nem került kategorizálásra.) A kezdetben jellemző egyedi, önkormányzati szintű fejlesztések helyét a későbbiek során átvette a *valós térségfejlesztési*

feladatok megvalósítása, valamint a közös koncepcióalkotás. Igaz, a törvény a kistérségi együttműködés számára önkormányzati társulási formát írt elő, ugyanakkor az önkormányzatok igyekeztek a lehető legminimálisabb szinten tartani a kooperációt és minél többet megtartani az önállóságukból. Az említett kistérségi szint piedesztálra emelése kérszéletűnek bizonyult, ugyanis az új évezred eleji területfejlesztési törvénnyel kapcsolatos módosítások mind a megyei, mind a regionális fejlesztési tanácsokban csökkentették képviseleti súlyát és döntési jogköreit. Negatívumként fogalmazható meg, hogy az új szint beemelése megsokszorozta a párhuzamosságokat a területfejlesztés intézményrendszerében, illetve az allokált forrásösszeg sem adott magyarázatot az ilyen nagymértékű és erősen szegmentált munkaszervezet létrehozására (Pálné Kovács, 2004).

Az 1996/21. törvény értelmében két régiótípus jött létre, a tervezési-statisztikai és fejlesztési régiók, azonban nem dőlt el, a létrehozandó regionális fejlesztési tanácsok melyik terület keretein belül működjenek. Egyedül a vállalkozási övezetté nyilvánítás kezdeményezése került a fejlesztési tanács hatáskörébe (a döntéshozatalban érintett miniszter mellett). Ezen speciális gazdasági zónák kiemelt szerepet töltöttek be a borsodi válságkezelés, a tartós strukturális problémák és szerkezetátalakítás területén, ahol külön pénzügyi és egyéb kedvezményeket is biztosítottak. A vizsgált városok közül Ózd és tágabb térségébe tartozó települések területén hozták létre 1998-ban az Ózd – Putnok – Észak-hevesi Vállalkozási Övezetet. Ehhez hasonlóan fontos és országos népszerűsége szert tevő gazdaságfejlesztő eszközként az önkormányzatok és az akkori kistérségi társulások számára 1997-től megteremtődött a jogi lehetőség ipari parkok és egyéb fejlesztési egységek létrehozására. Ózd és Kazincbarcika azonnal, Miskolc 1998-ban hozott létre barnamezős ipari parkot belterületén.²⁵⁷

A megyei szint – ezáltal a borsodi lobbis erejének, befolyásának kismértékű, de fokozatos csökkenését jelzi, hogy az ezredforduló utáni évtized közepén egyre határozottabban jelent meg a regionalizáció iránti igény. Az önálló hatáskörrel és költségvetéssel rendelkező regionális önkormányzatok kiemelt szerepet kaptak volna az Európai Unió strukturális alapjaiból való redisztribúció területén. Ez a szint vette volna át a megyétől a területfejlesztési feladat- és hatáskört (Gálosi-Kovács – Haffner, 2016). Végül maga az elképzelés – kellő támogatás miatt – terv maradt, ennek ellenére létrehozták a dekoncentrált igazgatási rendszert. Sőt, a regionális operatív programok esetében is a megyei szint helyett a régiók szintjén kerültek meghatározásra a prioritások és feladatok. Ezzel együtt a megyei szint marginalizálása megtörtént, gyakorlatilag intézményfenntartó

²⁵⁷ Részletesebben lásd az ipari parkokkal foglalkozó fejezetet.

funkciói kivételével mindennemű területfejlesztési és forrásallokációs hatáskörtől megfosztották őket (Lamperth, 2014). A 2005-ben elfogadott *új Országos Területfejlesztési Konceptió*ban foglaltak is bizonyítják a *regionális szint erősödését*, illetve a *megyei szint gyengülését*. A dokumentum egy-egy kisebb térség vagy régió fokozatos dinamizálását a *fejlesztési pólusok térszervező erejének kiterjesztésén és a városhálózati kapcsolatrendszer feszebbé válásán* keresztül képzei el. Adott régió célja a növekedési pólusoktól – jelen esetben Miskolctól – távol eső *perifériák dinamizálása a nagyváros(ok) szerepének erősítésével* (Rechnitzer, 2007). A területfejlesztés új elvi és gyakorlati keretei között már nem Borsod-Abaúj-Zemplén megyére, hanem annak (és az Észak-magyarországi régió) központja, *Miskolc fejlesztésére koncentráltak*. A fejlesztési pólus gazdasági prioritásai sokoldalú kapcsolat kiépítését biztosítják a régiós alközpontokkal, a szomszédos régiókkal, annak központi városaival. Emellett a K+F és a termelési, szolgáltató hálózat tágabb országos és nemzetközi együttműködési rendszerbe illeszkedik. A gazdaságfejlesztési terv végeredménye *Miskolc* (amelyet technopoliszként említ a dokumentum) *nemzetközi szinten is elismert növekedési pólussá válása* (OTK, 2005; Fejlesztési Pólus Stratégia – Miskolc, 2006). Maga a növekedési póluselmélet Európa nyugati országaiban több évtizede elfogadott és gyakorlatban is sikert hozó területfejlesztési elv. Ennek adaptálása az Észak-magyarországi régióban kissé problematikus, ugyanis egykoron az ország fő válságtérsége volt, amely országon (és EU-n) belüli gazdasági pozícióját csak részben tudta javítani, sőt éles intraregionális egyenlőtlenségek szabdalják a területi és társadalmi szerkezetet is.²⁵⁸

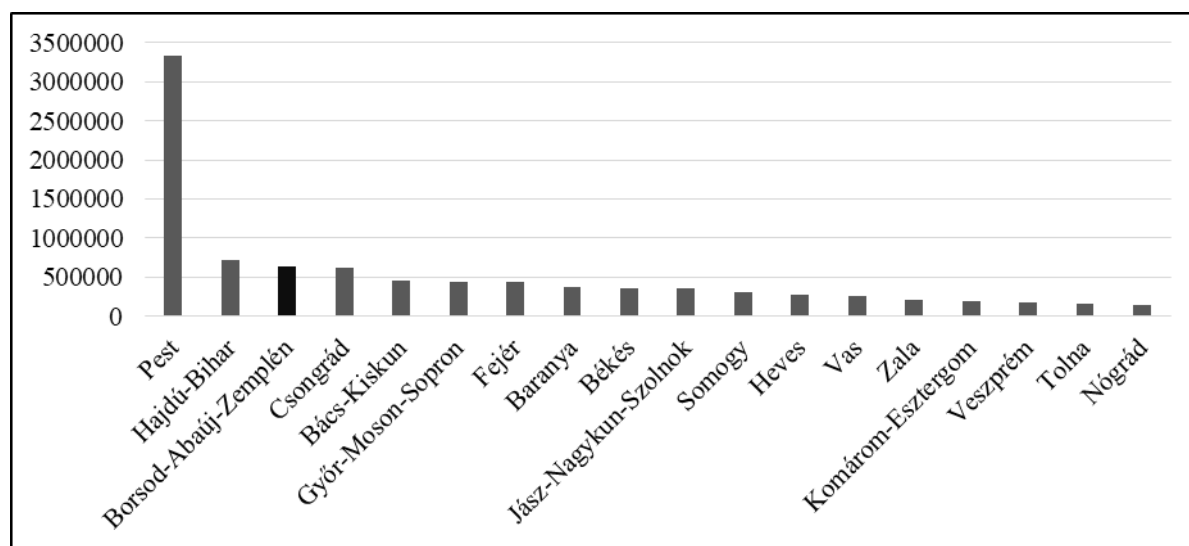
A magyarországi területfejlesztésen belül jelentős strukturális változások történtek 2010 után. A különböző területi szinteken tapasztalható feladat- és hatáskörök esetében érzékelhető évtizednyi anomáliák (pl. a kistérségek esetében az önkormányzati és többcélú kistérségi társulások közötti párhuzamok, a megyei szint évtized eleji erősítése, majd kivéreztetése, vagy a regionális szint 2000-es évek eleji jelentékenységeinek növekedésével (főként a decentralizált forráskezelés terén) miatt 2011-ben *(ismét) módosították a területfejlesztési törvényt*.²⁵⁹ A területfejlesztési feladatokat területi szinten 2012-től a megyei önkormányzatok hatáskörébe utalták. A regionális és megyei területfejlesztési tanácsok jogutódjává a területileg érintett megyei önkormányzatok váltak, akik feladata a 2014–2020 EU-s költségvetési periódusra való felkészülés volt. Egyik fő penzumként a megyei területfejlesztési koncepciók elkészítését rótták erre a területi szintre, amelyek meghatározták a *2030-ig történő fejlesztések irányát, céljait*, valamint *2020-ig a megye*

²⁵⁸ Elhangzott alábbi interjúk alkalmával: B6N_2018; B7N_2018.

²⁵⁹ Területfejlesztéssel és a területrendezéssel összefüggő egyes törvények módosításáról szóló 2011. évi CXCVIII. törvény.

fejlesztésének átfogó célját.²⁶⁰ A forrásokat a regionális operatív programok helyét átvevő terület- és településfejlesztési operatív program (TOP) biztosította. A megyei önkormányzatok adminisztratív funkciói megmaradtak, fő feladatuk pedig a TOP keretében beadott pályázatok előkészítése és menedzselése lett. Miskolc esetében fontos megemlíteni a megyei jogú városok önálló területi szereplőkké avanszálását, ennek köszönhetően pedig közigazgatási területük vonatkozásában a megyei önkormányzattól függetlenül, önállóan tervezhetnek. Így viszont nem érvényesültek a törvényben leírtak, miszerint a megyei önkormányzatok dönthetnek a területükre allokált területfejlesztési források esetében. Ehelyett pont a megyei jogú városok azok, akik döntési jogkört és függetlenséget kaptak közigazgatási területükön belül zajló fejlesztésekről.

55. ábra: A magyar megyéknek allokált Európai Unió támogatások (2004–2015) (millió Ft)

Adatok forrása: https://www.palyazat.gov.hu/tamogatott_projektkereso

Az Európai Unióhoz történő integráció elmélyülésének köszönhetően jelentékeny összegű fejlesztési támogatásokat allokáltak egyrészt a megye/régió felzárkóztatására, másrészt a szélsőséges intraregionális egyenlőtlenségek oldása érdekében. 2004 óta 629.919 millió forint érkezett a megyébe, amely az összes Magyarországra allokált támogatási összeg 6,7%-a. 2004 és 2006 között az I. Nemzeti Fejlesztési Tervnek köszönhetően 62.048 millió forint, 2007 és 2013 közötti költségvetési periódusban 512.900 millió forintot kapott a megye, 2014–2020-as programozási időszakban a Széchenyi 2020 keretében 15.766 millió forintot allokáltak, míg a Kutatási, Technológiai és Innovációs Alapból 5.651 millió forintot csatornáztak Észak-Magyarország legnépesebb megyéjébe.²⁶¹

²⁶⁰ Borsod-Abaúj-Zemplén megye Területfejlesztési Konceptiója, 2013.

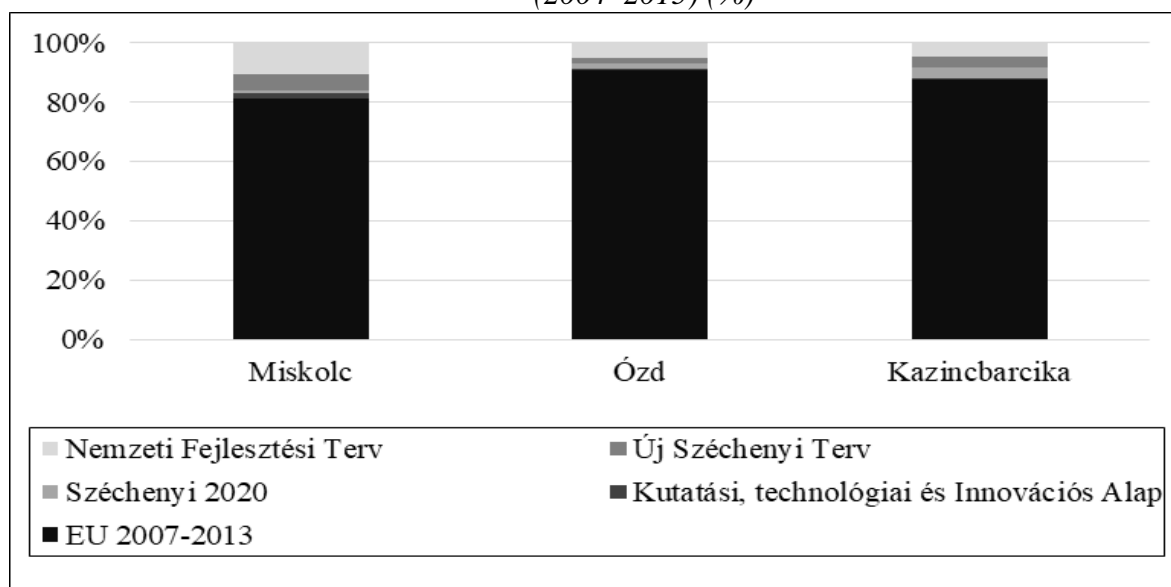
²⁶¹ https://www.palyazat.gov.hu/tamogatott_projektkereso (Letöltés dátuma: 2018. szeptember 11.)

<https://adat.atlatszo.hu/eu-kereso/> (Letöltés dátuma: 2018. szeptember 11.)

<http://terkeper.palyazat.gov.hu/> (Letöltés dátuma: 2018. szeptember 12.)

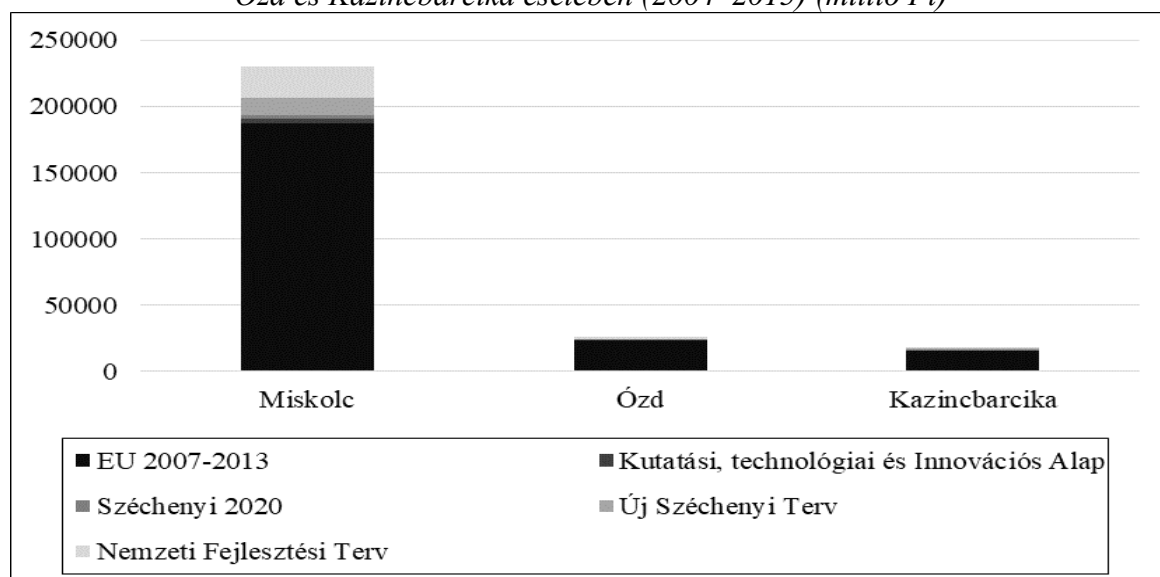
Az 55. ábrán látható, hogy *Borsod-Abaúj-Zemplén* támogatottsága nem csak az 1990-es évek válságkezelése idején élvezett preferenciát, hanem az Európai Unió források lehívásában is Pest és Hajdú-Bihar megye után a *harmadik legnagyobb összegű dotációt becsatornázó megye*.

56. ábra: Az Európai Unió összegek támogatási alapok szerinti megoszlása (2004–2015) (%)

Adatok forrása: https://www.palyazat.gov.hu/tamogatott_projektkereso

57. ábra: Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe érkezett EU-s támogatások megoszlása Miskolc, Ózd és Kazincbarcika esetében (2004–2015) (millió Ft)

Adatok forrása: https://www.palyazat.gov.hu/tamogatott_projektkereso

Miskolc, Ózd és Kazincbarcika 2004 és 2015 között a megyei EU-s támogatások 45,45%-át kapták meg (56. ábra). Természetesen népességi és közigazgatási súlya miatt Miskolc járt az élen, amely a megyébe érkezett támogatások 40%-a fölött diszponált. Ózd 3,3%-kal, Kazincbarcika 2,1%-kal részesült. A támogatási összegek tekintetében Miskolc a magyarországi települések rangsorának 4. Ózd a 43., Kazincbarcika a 69. helyén áll, míg

Borsod-Abaúj-Zemplén megyében Miskolc az első, Ózd a második, Kazincbarcika a harmadik. Ha a támogatásokat évenkénti bontásban vizsgáljuk (57. ábra), Miskolcon 2008 és 2015, Ózdon 2011, 2012 és 2013, Kazincbarcikán 2013 és 2014 számított a legintenzívebbnek. Az acélvárosba érkezett évi átlagban a legmagasabb EU-s összeg (22.690 millió Ft), Ózdra 2.862 millió Ft, Kazincbarcikára pedig 1.862 millió Ft. A támogatási intenzitásból látszik, hogy a megye kiemelt támogatása megmaradt. Jóllehet ez nem meglepő, ugyanis az Unió NUTS 2-es régiói között Észak-Magyarország egy főre jutó, PPS-ben kifejezett GDP alapján az EU átlag 44,81%-án áll. A régiók közötti rangsorban ezzel a 274. (Magyarországon a Dél-dunántúli és Észak-alföldi régiók állnak szorosan mögötte), igaz, a felzárkóztatást és versenyképesség javítást célzó programoknak köszönhetően 2007 és 2015 között 6,64%-kal javított értékein.²⁶²

6.2. Borsod-Abaúj-Zemplén megye meghatározó területfejlesztési dokumentumai

Már 1988-ban elkészült Borsod-Abaúj-Zemplén megye *Regionális Fejlesztési Programja*, amely lajstromba veszi a gazdasági szerkezetátalakítás célkitűzéseit, valamint deklarálja az akkori helyzet fenntarthatatlanságát. Neoklasszikus szemléletű, tehát elfogadja a piac szabályozó szerepének primátusát és az állami redisztribúció oldását támogatja. Kiemeli az innováció, a rugalmas gazdaság, a társadalom képzettségi szintjének emelése, a jövedelemtermelő-képesség javítása, a kultúra, a demokratizálódás és a társadalom önszerveződésének jelentőségét. Ideológiai átitatottságára bizonyíték, hogy a nehézipari, bányászati fejlesztéseket továbbra is fontosnak minősíti és a politikai vezetés irányító, szervező szerepét sem változtatja meg. A program egyrészt úttörő módon máig érvényes fejlesztési elveket, beavatkozási lehetőségeket fogalmaz meg, másrészt korlátolt látókörű, a valóságos és több évtizede zajló globális gazdasági folyamatokat szelektíven, árnyalva láttatja/ignorálja. A térségi fejlődést továbbra is a nehézipari és bányászati tevékenységek kapacitás- és hatékonyság-növelésére alapozza, igaz, rávilágít a vegyipar és gépgyártás feldolgozottsági fokának emelésére, hangsúlyozva az autóipar meghonosítására irányuló törekvést. Relevánsan érzékelik a szociális, a politikai és tudati szintű akadályokat, hiányolja a lokális és térségi társadalmi önszerveződéseket, a felelősségtudatot, a párt egyeduralmát azonban sziklaszilárdnak véli.

²⁶²https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/GDP_at_regional_level (Letöltés dátuma: 2018. szeptember 12.)

Az egyre súlyosbodó társadalmi, gazdasági helyzet orvoslására 1986 és 1988 között elkészült, 1990 és 1995 közötti időszakra dedikálták *Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Regionális Fejlesztési Koncepcióját*. A dokumentum nívója az akkoriban ritkán előforduló komplex gondolkodás, a társadalom, gazdaság és környezet egységes kezelése. Döntően az öngazgatási intézményrendszer korszerűsítésére és a helyi adottságokra alapozott gazdaság struktúra-váltására, a nehézipar részarányának csökkentésére, progresszív iparágak telepítésére és a térségi gazdaság diverzifikációjára, társadalmi folyamatok javítására, infrastruktúra-fejlesztésre, az évtizedes lemaradások csökkentésére, a válságfolyamatok megállítására/mérséklésére, az életkörülmények javítására, beruházások esetében az ökológiai egyensúlyra való odafigyelésre sarkall. Ágazati és területi gondolkodás jellemzi. A világgazdasági tendenciákat nem láttatja objektíven, elkerülhetőnek véli a globális válság begyűrűzését. Célja erős városhálózat, városszövetségek, funkcionális módon szerveződő urbánus zónák kialakítása. Ennek legfőbb haszna a kistérségekhez hasonló településszövetségek iránti igény országos szinten történő első említése. Nem egynemű gazdasági egységként kezeli a megyét, hanem gazdaságilag és a válságjelenségek különbözősége tekintetében hasonló téregységekre osztja: depressziós, elmaradott, stagnáló.

A Megyei Tanács határozatot jelentetett meg az *Észak-magyarországi térség hosszú távú fejlesztési koncepciójáról* és a megvalósításával kapcsolatos feladatokról. Ezek a munkahelyteremtés, a közhasznú foglalkoztatás, a nyereségadó-kedvezmény, a magán- és kisvállalkozások számára kedvezmény, az állami garancia és tőkejuttatás, a vállalkozói kölcsönök és a vállalkozásélénkítő programok bátorítása. Ezek mellett a leginkább sújtott településeken lokális válságkezelést, megújulást segítő szervezeteket hoztak létre (például az ózdi Régió Kft. (inkubátorház), munkaügyi szolgáltató irodák és vállalkozásfejlesztési osztály. Ózdot (Záhonyal egyetemben) a várható több ezer fős létszámleépítések miatt kritikus foglalkoztatási térségnek deklarálták (amelynek utóöngéje a vállalkozási övezeti besorolás 1998-ban). Emellett regionális pénzügyi és átképzési központot vizionálnak.

A legkevésbé fájdalommentes struktúraváltás érdekében az 1980-as évek végén az EU gazdaságpolitikájához és területfejlesztési elveihez közelítő nemzetközi tanulmányokat készítették a kontinens nyugati felén referenciával rendelkező szakértőkkel, akik a válságkezelésben több évtizedes tapasztalattal rendelkeztek. Még a rendszerváltás előtt bízták meg a svéd Indevco Svenska AB Consulting Company szakértőgárdáját, hogy az Uddevallai svéd modell tapasztalatait felhasználva dolgozzanak ki fejlesztési stratégiát (Ózdi Üzletfejlesztési Projekt, 1989; Bajka et al., 1997; Germuska, 2002). Nagyszámban szólították meg az érintetteket és érdekelteket, a stratégia-kidolgozást kezdettől fogva a hatékony kooperáció és a helyi specifikumok szemmel tartása jellemezte. Komplex

látásmódot alkalmaztak, a nehéziparhoz nem kötődő, de a térség népességmegtartó erejét alapjaiban befolyásoló szektorokkal, tevékenységekkel (pl. mezőgazdaság) is foglalkoztak. Kiemelt figyelmet szenteltek a tovább- és átképzéseknek az aktív korú társadalom minél szélesebb köreire vonatkozóan. Támogató, tanácsadó, szakértő szervezetek munkáját hangsúlyosnak tekintették, sőt marketingeszközök alkalmazása is lényeges újításnak számított. Összességében úttörő dokumentum született, ugyanis az évtizedes gyakorlattól gyökeresen eltérő megközelítésmódot alkalmazott, noha inkább általános módszertani eszközöket ajánlott konkrét megoldási javaslatok nélkül. Nyugati típusú, kapitalista utat bejárt országok ipari régiói válságkezelési gyakorlatát igyekeztek adaptálni, azonban a merőben eltérő társadalmi, demográfiai, gazdasági, környezeti, kulturális és egzisztenciális viszonyok a megvalósítást már kezdeti állapotában ellehetetlenítették. Czomba Sándor (2008) lényegre törő összefoglalása szerint túl sokat vártak a külföldi tanulmányoktól – ez az addigi évtizedes állami gondoskodás és folyamatos tűzoltás-szerű beavatkozások miatt érthető, a helyi, térségi specialitásokat ismerő szakértői csoportok útkeresései viszont leálltak. Ezzel szemben a kooperáción alapuló komplex gondolkodás magjait elvetették, amely csírái erőre kaptak a rendszerváltozás utáni fejlesztéspolitikában.

Cambridge-i szakértőket felsorakoztató Segal Quince Wicksteed dolgozta ki PHARE támogatással a kifejezetten kis- és középvállalkozásokat erősítő, helyzetbe hozó *Borsod-Abaúj-Zemplén megye Regionális Fejlesztési Tervet*. Célul tűzték ki a Magyar Vállalkozásfejlesztési Alapítvány létrehozását, amely megyei központokkal rendelkezik. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 3 inkubátor-tevékenységre szakosodott iroda kezdte meg működését Ózdon (Ózdi Vállalkozói Központ és Inkubátor Alapítvány²⁶³), Kazincbarcikán (Kazincbarcika és Térsége Vállalkozásfejlesztési Alapítvány²⁶⁴) és Sátoraljaújhelyen. A rendszerváltozás hajnalán példa nélküli nehéz feladatnak tűnt olyan megyei központ alapítása, amely Borsod-Abaúj-Zemplén megye összes vállalkozása számára segítséget nyújt(hat), viszont a már meglévő hasonló funkciót betöltő szervezetekkel úgy működik együtt, hogy azok függetlenségükből, település-specifikus arculatukból nem veszítenek. 1991-re megnyílt a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Vállalkozói Központ és öt helyi alapítvány. Fő célja kis- és középvállalkozások támogatása, vállalat alapítások előmozdítása, tanácsadás és információnyújtás. Jóllehet néhány év eredményes működés után töke kivonásnak köszönhetően lankadt a kezdeti lendület, azonban az ózdi alapítvány máig jelentékeny szerepet tölt be a térség vállalkozástámogatásában és új vállalkozások felkarolásában. Az említett intézményekben a helyiségbérleten, valamint az infrastrukturális

²⁶³ <http://www.ozdivallalkozoikozpont.hu/> (Letöltés dátuma: 2017. szeptember 5.)

²⁶⁴ <http://www.ktva.hu/> (Letöltés dátuma: 2017. március 30.)

háttér biztosításán túl számos szolgáltatás vehető mai napig igénybe a partnerek számára, sőt a vállalkozók a vállalkozás hatékony működtetéséhez a napi feladatok megoldásához szakmai segítséget kapnak. Ózdon 1998-ban tevékenységük az országban elsők között megnyíló innovációs centrummal bővült.²⁶⁵

1994-ben készítették el az *Acélipari régiók integrált átalakítási műveletek* című tanulmányt. Az erősödő munkaerő-piaci egyensúlytalanság (mind a több tízezer fős munkanélküliség, mind a térségben élők nem piacokonform képzettsége, végzettsége miatt megjelenő munkaerőhiány orvoslása céljából íródott PHARE támogatással a francia Centre Européen de Ressources sur les Reconversions et les Mutations cég szakértői által. A dokumentum célul tűzte ki, hogy minden feladatot a jóváhagyott stratégiával összhangban, integráltan végezzenek el, támogatja a magánszektor intenzívebb bevonását, a jövőbeni fejlődés bázisaként a versenyképesség növelését jelöli, ennek kulcsaként új befektetők hívását fogalmazza meg. Kiemelte a komplex gondolkodás, a folyamatos együttműködés és a hosszú távú tervezés szükségszerűségét, a transzparenciát és korrupciómentességet, valamint hangsúlyozta a Megyei Fejlesztési Ügynökség koordinációs munkájának jelentőségét. Irreális tervek készültek, amelyek gyakorlatban használható javaslatokat kevésbé, sokkal inkább az Európai Unió nomenklatúrájából átvett hangzatos kifejezéseket alkalmaznak, azonban az újszerű gondolkodás magjait mégis elültették a térségi tervező-fejlesztő és befektetői szakma szereplőiben. Helyi specifikumokat részleteiben nem ismerték és nem is vették figyelembe a kidolgozásnál. Kapitalista piacgazdaságokban alkalmazott és sikeres modelleket a szocializmus utáni válságos helyzetből kievickélni próbálkozó térségek, települések képtelennek tűntek hatékonyan alkalmazni. Gyakorlatilag nem a kabáthoz varrták a gombot, hanem fordítva.

1992-ben dolgozták ki az ország két leghátrányosabb megyéjére, Borsod-Abaúj-Zemplénre és Szabolcs-Szatmár-Beregre vonatkozóan az ún. *Kísérleti PHARE-programot*. Eleinte 1993–1995 közötti időszakra kaptak támogatást, végül 1996-ig kitolódott a program megvalósítási periódusa. Legnagyobb kihívást a magyar támogatások beruházásközpontúsága okozott, míg a PHARE-programok az EU csatlakozásra, az európaizációra készítették fel a jövőbeni tagjelölt országokat. Kötelezően előírt integráció (fejlesztések gazdasági, foglalkoztatási, infrastrukturális és szociális szférákat együtt kezeli) keretében egyetlen forrásként, összevontan szerepeltek a program finanszírozásában külön kezelt célelőirányzatok és PHARE, állami, valamint helyi forrásokkal is számolt. Stratégiai célja a gazdasági potenciál hosszú távú növelése, fő erénye pedig a decentralizáció megteremtése,

²⁶⁵ <http://ozdivallalkozoikozpont.hu/> (Letöltés dátuma: 2017. október 3.)

ennek érdekében Magyarországon először létrehozták a Megyei Fejlesztési Közalapítványt, illetve ennek operatív szervét, a Megyei Fejlesztési Ügynökséget. A programok, stratégiák (agrár-, idegenforgalmi, termékpiaci, információs) kidolgozását, munkahelyteremtő beruházásokat a KPA (Kísérleti Fejlesztési Program Alap) támogatta. Kifejezetten nagy pályázási aktivitás jellemezte a programot, amelynek fő céljainak a példamutatás, az együttműködés ösztönzése, a szervezett intézményrendszer, a decentralizáció kialakítása tekinthető. A program egyik fő eredménye az EU, a Kormány és a megyei érdekeket ötvöző Megyei Integrált Szerkezetátalakítási és Válságkezelési Program elkészülte. (Ezt a Kormány 1996 és 1998 között kiemelt állami támogatásban részesítette.) Országos sikert arattak a fejlesztések, módszerek, eljárások, pályázati rendszer, ezek az elkövetkező évtized integrált fejlesztéseinek alapjául szolgáltak, a tapasztalatok nagyban hozzájárultak a területfejlesztésről és területrendezésről szóló 1996/21. törvény kidolgozásához és elfogadásához. Az EU által elvárt intézményrendszer működése is sikert hozott, valamint megkezdődött a pályázati elven (és nem egyénileg odaítélt) működő támogatási rendszer alkalmazása.

Összességében az erőn feletti összefogáson alapuló stratégiai és operatív beavatkozások ellenére a térségi válságot csak kismértékben sikerült mérsékelni. Külső szemmel a Borsodi-iparvidék „feneketlen zsáknak” tűnt fejlesztési pénzek szempontjából, azonban a szinten tartás, a konvergencia, a végleges leszakadás megállítása egyértelmű érdeme az 1990-es évek eleji fejlesztési beavatkozásoknak. Ezen kívül hozzájárult a javulást megalapozó, a következő évek helyi programozás és integrált forrásfelhasználás jellemezte térségi fejlesztési gyakorlatok kialakításához. A megye központilag kezdeményezett státusza megmaradt, így magasabb arányú decentralizált forráshoz jutottak.

1995-re elkészült *Integrált Szerkezetátalakítási és Válságkezelési Program* megvalósítása 1996-ban indult és 1999-ben zárult, célja az 1980-as évek óta tartó válság komplex módon történő kezelése. Leginkább a vállalkozói integrációk létrehozására, a foglalkoztatottsági szint emelésére, a tartós piacképesség biztosítására, üzleti szolgáltatásfejlesztésre allokáltak emelt összegű kormányzati, PHARE és helyi forrásokat. A Megyei Fejlesztési Alapítvány (1996-tól Megyei Területfejlesztési Tanács) kapta meg a döntési jogot a decentralizált fejlesztési források elosztása felett, azonban a központi pályázati elvekhez ragaszkodni kellett. A komplex (ágazati és területi egyesítő) gondolkodás és a helyi szint megerősítése, döntési jogkörrel felruházása váltak a program legfőbb újdonságaivá. A gazdasági, társadalmi, infrastrukturális és pénzügyi integráció is megvalósult. Kialakították a megye fejlesztési célrendszerét, a prioritásokat, a pályázatok közötti szelekció kritériumait. (Pl. a társadalmi-gazdasági válsággócok úgy, mint

Kazincbarcika és Ózd, valamint a határ menti falusi térségek (Ózd aprófalvas térsége) emelt összegű támogatásban részesültek.) Párhuzamosan próbáltak megoldásokat találni a válság akut hatásaira és elősegíteni, gyorsítani a szerkezetváltást. A program kidolgozásában térségi szakemberek tucatjai vettek részt szoros együttműködésben a PHARE és a minisztériumok szakembereivel. A feldolgozó- és környezetvédelmi ipar preferenciát élvezett, prioritásként tűzték ki a versenyképesség növelését és a foglalkoztatás bővítését, hiszen a munkanélküliség még mindig bőven az országos átlagot meghaladta. Külön prioritást kapott a gazdaság- és kereskedelemfejlesztés, amely keretében kiírt pályázásban többek között Miskolc és Ózd a megyén belül diadalmaskodott. Az ipari szolgáltatásfejlesztést, a gazdasági szerkezet átalakítását és a gazdaság élénkítését, a külföldi tőkebevonást, műszaki korszerűsítést, környezetbarát technológiák alkalmazását, termelési és értékesítési integrációk létrehozását, munkahelyteremtést, abszorpciós képesség javítását és a megyén belüli társadalmi-gazdasági kohézió erősítését kiemelten támogatták. Az egykori ipari területek infrastrukturális fejlesztése, majd ipari parkok (pl. ÓKÜ, DIGÉP, BorsodChem) kialakítása, kihasználatlan vagy alulhasznosított ingatlanok fejlesztése, inkubátorházak (Ózd) és logisztikai központok létesítése a program talán leglátványosabb elemeit jelentették. Új prioritásként szerepeltek a megye regionális versenypozíciójának erősítése, a technikai infrastruktúra fejlesztése, a társadalmi és gazdasági válsággócok emelt összegű támogatásban részesültek (pl. Ózd és Kazincbarcika vonzáskörzete), végül külön kamattámogatást kaptak a kisvállalkozások. Az újonnan létrehozott ipari parkok, vállalkozói övezetek a későbbiekben számos külföldi befektetőt vonzottak a térségbe, pl. Ózd: GE, Miskolc: Shinwa, Autowill, Miskolci Sütőipar, mellettük a legígéretesebbnek tartott piacképes vállalatok privatizációja is megtörtént. A direkt és indirekt módon új munkahelyeket létrehozó beruházások nagy része Miskolcon, ezen felül Ózdon és néhány más megyei középvárosra koncentrálódott, tehát a Borsodi-iparvidék városai ismételten magasan túlreprezentáltak. Összefoglalóan a program fontos értéke, hogy a térség az 1990-es évek eleji sokkterápia-szerű leépítések és az ezt követő mély társadalmi és gazdasági válság ellenére talpon maradt, ezen felül az új fejlődési pálya alapköveit lerakták. A megyén belüli területi egyenlőtlenségek ennek ellenére megmaradtak, viszont további lecsúszásukat és a különbségek éleződését megakadályozta.

1995 és 1998 között realizálódott *Második PHARE-program* az EU konform területfejlesztési intézményrendszer továbbfejlesztését, a megyei integrált szerkezetátalakítási program társfinanszírozását és az Unió területfejlesztési alapelveinek (pl. koordináció, komplex gondolkodás, partnerség) gyakorlatban történő fogyanatosítását tűzte ki célul, illetőleg kistérségi fejlesztéseket és kiemelt (zászlóshajó jellegű) turisztikai

beruházásokat (pl. a miskolctapolcai fürdőfejlesztés) emelt összeggel támogatott. Egyre több célzott pályázat jelent meg, amelyek elsősorban a gazdaságfejlesztésre és szerkezetátalakításra, innovációra, ipari parkok infrastruktúra-fejlesztésére, a kistérségi kohézió erősítésére és az Európai Unió integrációra koncentráltak. A kis- és középvállalkozások inkubációja továbbra is kiemelt figyelmet kapott azzal a céllal, hogy az újonnan betelepült multi- és transznacionális nagyvállalatok piacképes beszállítóivá váljanak. (1997-től kezdett lassan, de biztosan növekedni a külföldi működő tőke aránya a megyei gazdaságban.) Az Ózd – Putnok – Észak-hevesi Vállalkozási Övezet külön preferenciát élvezett, amely fő eredménye a General Electric évtized végi ózdi letelepedése.

1999-re az előző évek sikeres fejlesztési programjainak tapasztalataira alapozva 2000 és 2002 közötti időszakra a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Területfejlesztési Tanács kidolgozta az EU által elvárt operatív feladatokra osztott *Fejlesztési és Felzárkóztatási Programot*. Igaz, csökkentett és nem integrált támogatást kapott, ugyanis a Kormány decentralizált forrásait az ekkorra felállított és konszolidálódott regionális szintnek allokálta. Legfőbb fókusként immáron a humán erőforrás fejlesztése és a gazdasági növekedést támogató beruházások tekinthetők, ugyanis 10 év alatt több kevesebb sikerrel sikerült a gazdasági helyzet részleges stabilizálása. A Területfejlesztési Tanács számára juttatott decentralizált források integrált módon lettek felhasználva. A források korlátozottsága miatt a stratégiai programok erősen koncentráltan kerültek kidolgozásra: gazdasági szerkezetátalakítás, agrárstruktúra átalakítása és vidékfejlesztés, humán erőforrás fejlesztése, műszaki infrastruktúra fejlesztése, környezetvédelem és szektor-semleges területfejlesztési feladatok.

Ezt követően elsősorban a térségi, tehát *regionális hatással bíró fejlesztések élveztek előnyt*, illetve a *központi pályázati kiírásokat „klónozták”*. A fél évszázados borsodi lobbi ereje lankadt, a válságtérségnek juttatott megyei fejlesztéseken alapuló többlet állami források elapadtak. A támogatás forrása 2004-től csökkent és a központi büdzből felszabaduló keretet főként *EU-s források társfinanszírozására* fordították. A korábbiakra jellemző konvergencia cél mellett viszont egyre határozottabb súlyt kapott a versenyképesség növelése, ugyanis bebizonyosodott, hogy ezáltal a felzárkóztatási műveletek is gyorsabban és hatékonyabban realizálhatóak.

1999-re készült el Borsod-Abaúj-Zemplén Megye *Területfejlesztési Koncepciója*, amely a 2000–2006 közötti EU programozási időszakra vonatkozó fejlesztési feladatokat, célokat, prioritásokat foglalja össze és kiegészült gazdaságfejlesztési, infrastrukturális és marketing stratégiával. Az előző fejlesztési dokumentumokhoz hasonlóan egyrészt kényszerűen

ügyel a komplexitásra, másrészt gyakorlatilag az összes EU-s területfejlesztési alapelveket integrálja. Újdonság gyanánt elemzései átlépik a megye, sőt az ország határait is, globális társadalmi és gazdasági folyamatokat vizsgál, emellett a magyar nemzetgazdaság sikerességét is górcső alá veszi. Átfogó célként az emberközpontú megyei fejlesztések kerültek meghatározásra, ahol prioritást élvez a lakosság jól(l)étének fokozatos növelése. Gazdasági célok között említést érdemel a teljesítőképesség és hozzáadott érték növelése, a versenyképesség javítása, gazdaság strukturális diverzifikálása és korszerűsítése, vállalatok nemzetköziesítése, export- és importforgalom növelése, munkahelyteremtés. A kulturális célok esetében a lakosság képzettségi szintjének emelése, oktatási intézményfejlesztés, K+F beruházások támogatása, hagyományörzés- és terjesztés, végül a nyelvismeret javítása jelenik meg. Környezeti célokként az infrastruktúra fejlesztése, épített és természeti környezet védelme és az egészséges környezet feltételeinek megteremtése kap hangsúlyt. Az eddigi dokumentumokban marginálisan integrált, itt azonban jelentékeny részt képviselő közösségi célok (pl. szociális biztonság növelése, egészséges életmód elterjesztése, belső kohézió és lokálpatriotizmus erősítése) is előkelő helyet kapnak. A koncepcióban három területfejlesztési scenáriót vázolnak (dinamikus felzárkóztatás-felzárkózás, követő típusú növekedési forgatókönyv és válságkezelési). Ezek közül – talán túlzott optimizmussal²⁶⁶ – a dinamikus növekedést fogadták el, ez a kis- és középvállalkozás-orientált fejlesztésre, a konfliktus-minimalizálásra és jövőbeni saját forrásokkal is megerősített intenzívebb fejlesztést megalapozó térségi kiegyenlítődésre, végül magas színvonalú infrastruktúrára fókuszál.

Az Európai Unióhoz történő csatlakozás utáni, az Unió fejlesztési elveket kivétel nélkül magába foglaló dokumentum, a *Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Fejlesztési–Felzárkóztatási Program* 2006-ra véglegesedett. Három évtizednyi időtávra vonatkozó hosszú távú célokat, komplex jövőképet és az ehhez szükséges programokat tartalmazza. A fejlesztések legfőbb fókusza a területileg kiegyenlített fejlődés a társadalmi, gazdasági, környezeti tényezők komplex figyelembevételével. A stabilan működő és fenntartható gazdaság úgyszintén preferenciát élvez. Három prioritást határoztak meg, a gazdasági versenyképesség növelését (a lisszaboni stratégia fő célkitűzésével összhangban), a területi kohézió kialakítását, végül a fenntarthatóság és biztonság megtartását (mint Európa 2020 stratégiai célkitűzés). A célok egy része összhangban van a korábbi fejlesztéspolitikai ambíciókkal (gazdasági versenyképesség növelése, foglalkoztatás bővítése, fizikai elérhetőség javítása, lakossági szolgáltatásokhoz való kiegyenlített hozzáférés biztosítása, természeti erőforrások és környezeti értékek védelme és fenntartható hasznosítása,

²⁶⁶ Elhangzott alábbi interjú alkalmával: B1F_2017.

hátrányos helyzetű rétegek felzárkóztatása és turisztikai lehetőségek kihasználása). Az kilencvenes évek dokumentumainak kihagyhatatlan céljait, a válságkezelést és a gazdasági szerkezet diverzifikációját már nem említik hangsúlyosan. Ez azért is vitatható, ugyanis ha a szűkebb vizsgálati mintaterületet tekintem, főként Ózd városára az ipari leépülés következtében berobbanó válságjelek ugyanúgy jelen vannak, csupán megjelenési formájuk változott (pl. kisebb számú munkanélküli, azonban kiemelkedően magas arányú inaktívak és a munkaerő-piacról kiilleszkedettek, emellett súlyosbodó szociális válság). A turizmussal kapcsolatos fejlesztési célok úgyszintén egyre látványosabban megjelennek – ott is, ahol idegenforgalmi vonzerő nincs, vagy nem rendelkezik térség határain túlmutató vonzással.²⁶⁷

2013-ra készült el *Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Területfejlesztési Koncepciója*, amely középtávra – kissé túlzó elragadtatással – jellemzi mindazon erőforrásokat, amelyre építve, amelyeket fejlesztve a versenyképesség növelése (a magyarországi megyék átlagos fejlődési dinamizmusát felülmúlva 2020-ig) és a fenntartható fejlődés megvalósuljon. A célok megfogalmazása terén kiemeli, hogy a jelenlegi, országos összehasonlításban kevés reményt keltő helyzetéből való érdemi és tartós hatású elmozdulás csak a belső adottságokra és erősségekre épített, azok továbbfejlesztésére összpontosító stratégiával érhető el. A gazdaságélénkítést a foglalkoztatás bővítését és hozzáadott érték növelését lehetővé tevő, diverzifikált gazdaság megteremtését célzó beavatkozásokkal képzei el az ágazati és területi szemlélet integrálásával. A kulturális, valamint természeti erőforrások fenntartása úgyszintén fontos prioritás. Stratégiai célokként a gazdasági versenyképesség javítása, munkahelyteremtés és innovációs tevékenységek ösztönzése – pl. technológiai park, high-tech zóna létrehozása,²⁶⁸ helyi társadalom munkaerő-piaci igényekhez történő alkalmazkodó képességének javítása, elérhetőség javítása,²⁶⁹ az egyedi természeti és kulturális erőforrások fenntartható hasznosítása, az energia megújuló forrásokból történő előállításának és helyi felhasználásának ösztönzése és a környezeti állapot és környezetbiztonság javítása – szerepel a dokumentumban. A Koncepció területi részegységekre specifikus fejlesztési célrendszert határozott meg. A Borsodi-tengely fejlett centrumtérsége esetében (Miskolc – Kazincbarcika – Tiszaújváros térsége) a gépgyártási és vegyipari kapacításra alapozva ösztönözni kell a magas hozzáadott értéken alapuló, innováció-orientált termelést, a

²⁶⁷ Elhangzott alábbi interjú alkalmával: B7N_2018.

²⁶⁸ A megye három kiemelt, jelentős foglalkoztatási potenciált magában foglaló térségében szükséges a térségi gazdasági versenyelőnyök kihasználásnak ösztönzése (Borsodi tengely térsége: Mezőkövesd – Tiszaújváros – Miskolc – Kazincbarcika – Ózd térsége. Gazdaságfejlesztés finanszírozási rendszerének megújítása, Gazdaságfejlesztést ösztönző intézményrendszer kialakítása, A transznacionális áruforgalom kiszolgálására építő logisztikai centrumok kialakítása. A vállalkozások versenyképességét támogató információs technológiai fejlesztések

²⁶⁹ Miskolcon a vasúti elérhetőség javítása, Ózdon intermodális személyszállítási központ kialakítása a cél.

szolgáltatásnyújtást és a szak- és felsőoktatási képzés működését. A települések között jól működő közösségi közlekedési rendszer kialakítását várja el, amely biztosítja a munkába való eljutást és a vállalkozások közti kapcsolat erősítését. Ózd térségére vonatkozóan a közösségi foglalkoztatást, a kulturális infrastruktúra erősítését és a mezőgazdasági tevékenységet emeli ki.

Összefoglalóan Borsod-Abaúj-Zemplén megye,²⁷⁰ azon belül Miskolc, Ózd és Kazincbarcika térségének fejlesztésével foglalkozó dokumentumok stratégiai célrendszere és prioritásai *öt fő fókusz*t mutatnak. (1) *A gazdasági szerkezetváltás/átalakítás* kivételes preferenciát élvez. Az 1990-es évek elején fő hangsúly a válságkezelésre, a monokultúras gazdasági struktúra diverzifikálására és a felzárkóztatásra helyeződött. A recesszió mérséklését követően a több lábon álló, kooperáló kis- és középvállalatok, majd az új évezredtől a több száz vagy ezer főt foglalkoztató külföldi tulajdonú multi- és transznacionális vállalatok által megerősített gazdaság élénkítése és a versenyképesség növelése fogalmazódott meg vezető fejlesztési célként. A *foglalkoztatás bővítése* és a *munkaerő-piaci egyensúly helyreállítása* úgyszintén rangos helyet foglal el a fejlesztési prioritások között. A hangzatos és az Európai Unió elveivel konszonáns célok ellenére, noha a megye további leszakadását sikerült megállítani, látványos pozíciójavulás nem történt és a jövőbeni települési, térségi, országos vagy globális válságokkal szembeni rezilienciája sem javult nagymértékben (példának okáért Kazincbarcika működése mai napig elképzelhetetlen a BorsodChem nélkül, Miskolc költségvetési bevételeinek döntő hányadát autóiparú profillal rendelkező cégek adják). A megyén belüli gazdasági egyenlőtlenségek növekedtek, amelyek a vizsgált *három város egyre eltérőbb fejlődési útjai* is bizonyítanak.²⁷¹ Míg Miskolc (és várostérsége) „*fejlett szigetként*”, a külföldi működő tőke egyik legrangosabb észak-magyarországi célpontjaként kiemelkedik a megye városai közül, úgy Kazincbarcika az *elhúzó* válságból csak 2006–2010 után tudott kikeveredni. Ezzel szemben Ózd városának munkaerő-piaci és humán-erőforrás jellemzőit és struktúráját tekintve eltérő, azonban mélységében az 1990-es évek közepéhez hasonló „*befagyott*” válságot, *félbemaradt szerkezetváltást* sejtetnek. Emellett a megyében a foglalkoztatottság jelentősen elmarad az országos átlagtól, a munkanélküliségi ráta pedig évtizedek óta meghaladja a Magyarországon mért ráta másfél-, két-, háromszorosát. (2) A *társadalmi folyamatok konszolidálása* úgyszintén jelentékeny stratégiai cél. Három évtized fejlesztési

²⁷⁰ A fejezet összegző megállapításai az Országos (Fejlesztési és) Területfejlesztési Koncepciók (1998; 2005; 2013), a jelen fejezetben elemzett Borsod-Abaúj-Zemplén megyével foglalkozó területfejlesztési dokumentumok helyzetfeltáró-, elemzési, értékelő részleteinek megállapításain, valamint a szakértői interjúk során elhangzott tanulságokon alapulnak.

²⁷¹ Részletesebben lsd. a 4. fejezetben.

dokumentumai kivétel nélkül foglalkoznak a lakosság iskolai végzettségének javításával, a hátrányos helyzetű csoportok védelmével és felzárkóztatásával, az általános életszínvonal növelésével. Ez a cél részben teljesült, például a képzettség, esélyegyenlőség tekintetében egyértelmű a javulás. Mindazonáltal abban az esetben, ha akár a megye, akár a vizsgálatba bevont városok társadalmi konfliktusait, negatív előjelű társadalmi és demográfiai folyamatait megvizsgáljuk, kedvezőtlen képet kapunk. Az országos átlagot három évtizede meghaladja a – főként kvalifikált – lakosság elvándorlása, magas szinten stagnál/nőtt a halmozottan hátrányos helyzetű társadalmi rétegek (évtizedek óta szegények, elszegényedettek, cigányok, krónikus betegséggel küzdők, szenvedélybetegek) aránya, akik leszakadása, szegregáltságának foka élesedik, életkörülményeik keveset javultak. (3) Az *infrastruktúra-fejlesztés, a térségi elérhetőség javítása* érdekében hozott intézkedések megvalósulási foka előzőekkel szemben kiemelkedő. Ebben a prioritási kategóriában javultak leginkább a megye, ezen belül a Borsodi-iparvidék városainak jellegzetességei. Az M30-as autópálya 2004-re elérte Miskolcot, ezáltal a térség integrálódott a TEN-T nemzetközi közlekedési hálózatba, emellett a megye perifériális elhelyezkedésű térségei egy részének megközelíthetősége is javult. Ennek ellenére a közlekedési rendszer modernizációjából kimaradt helyek (pl. Ózd és térsége) versenyhátránya növekedett. (4) A *természeti környezet védelme* kihagyhatatlan célként szerepel minden dokumentumban. Egyrészt a Borsodi-iparvidék az ipari szennyezőanyagok tekintetében az ország talán legterheltebb zónája, másrészt az Európai Unió fejlesztési elveinek fontos eleme a fenntarthatóság, a környezetvédelem, a természeti környezettel való felelősségteljes bánásmód, így hangsúlyos megjelenése a megyei fejlesztéspolitikában nélkülözhetetlen. (5) *Kulturális és idegenforgalmi fejlesztések* szintén visszatérő elemei a dokumentumok célrendszerének, amely összhangban van a helyi és térségi gazdaság több lábra állítása, versenyképessé tétele prioritással. Így azonban az a paradox helyzet teremthető, hogy olyan településeken történtek milliárdos beruházások, amelyek adottság híján sosem szerepeltek az idegenforgalom fő célterületei között. (Például Ózdon több mint 4 milliárd forintnyi támogatással készült el az egykori ÓKÜ területén a „kultúrgyár”).²⁷²

²⁷² Részletesebben lsd. az 5. fejezet ózdi barnamezős beruházásokkal foglalkozó részét.

10. táblázat: 1989 és 2013 közötti Borsod-Abaúj-Zemplén megyére vonatkozó területfejlesztési dokumentumok stratégiai célrendszere

BAZ Megye hosszú távú regionális fejlesztési koncepciója (1989)	Acélipari régiók integrált átalakítási művelete (1994)	BAZ megye Integrált Szerkezet-átalakítási és Válság-kezelési Programja (1995)	BAZ Megye terület-fejlesztési koncepciója (1999)	BAZ Megye fejlesztési – felzárkóztató programja (1999)	BAZ Megye fejlesztési – felzárkóztató programja (2006)	BAZ megye Terület-fejlesztési Koncepciója (2013)
Gazdasági szerkezet-váltás	Verseny-képesség növelése	Gazdasági szerkezet-átalakítás, gazdaság-élénkítés, munkahely-teremtés	Gazdasági célok	Gazdasági szerkezet-átalakítás	Gazdasági verseny-képesség növelése	Foglalkoztatás bővítése
Társadalmi gazdasági stabilizáció, megteremtés	Humán-erőforrás fejlesztés	Ipari szolgáltatás-fejlesztés	Környezeti célok	Agrár-struktúra átalakítása és vidék-fejlesztés	Foglalkoztatás növelése	A gazdaság teljesítő-képességének javítása
Élet-körülmények javítása	Nagy tapasztalati háttérű, tanácsadó operatív intézményekkel történő kooperáció	Külföldi tőkebevonás, műszaki korszerűsítés	Közösségi célok	Humán-erőforrás fejlesztése	Fizikai elérhetőség javítása	Társadalom alkalmazkodó képességének javítása
Válság-folyamatok megállítást, a további válság-helyzetek kialakulásának megelőzése	Korrupciómentes, transzparens ügymenet	Társadalmi-gazdasági kohézió erősítése	Kulturális célok	Műszaki infrastruktúra fejlesztése, környezet-védelem	Lakossági szolgáltatásokhoz való kiegyenlített hozzáférés biztosítása	Természeti és kulturális erőforrások fenntartható hasznosítása
		Termelési és értékesítési integrációk létrehozása		Szektor-semleges terület-fejlesztési feladatok (pl. turizmus)	Természeti erőforrások és környezeti értékek védelme és fenntartható hasznosítása	Térségi együtt-működések ösztönzése
		Környezetbarát technológiák alkalmazása			Hátrányos helyzetű rétegek felzárkóztatása	
					Turisztikai lehetőségek kihasználása	

Forrás: A táblázat fejlécében megnevezett dokumentumok

Közel három évtized területfejlesztési beavatkozásainak köszönhetően Borsod-Abaúj-Zemplén megye és a Borsodi-iparvidék városaiban – eltérő mértékben – nőtt a gazdaság diverzifikációja, megerősödtek a vállalkozások, akik bátrabban, tudatosabban és eredményesebben pályáznak, a külföldi működő tőke érdeklődése főként 2000 után fokozatosan erősödött, a vegyipar, modern gépipar és feldolgozóipar megőrizte előkelő pozícióit, a kutatás, fejlesztés és innováció az elmúlt másfél évtizedben teret nyert. A felsorakoztatott pozitívumok mellett a megye fejlettségét tekintve mai napig a megyei rangsor tekintetében a sereghajtók közé tartozik. Ezen felül látványosan ágaznak el a városok fejlődési pályái, a települések közötti és településeken belüli társadalmi problémák átstrukturálódnak és mélyülnek, tehát a megyére jellemző társadalmi és gazdasági dichotómia foka erősödik.

A vizsgált városok *Integrált Városfejlesztési és Településfejlesztési Stratégiáinak*, mint az Európai Unió csatlakozás után készült, az Unió településfejlesztési alapelveit adaptáló dokumentumok határozott párhuzamokat mutatnak az adott időszakra érvényes megyei területfejlesztési programok célrendszerével.

A 2007–2014-es költségvetési periódusra vonatkozóan Miskolc és Kazincbarcika az ott lakók életminőségének javítását, ezen kívül a borsodi megyeszékhely az Unió nagyvárosai közötti „előkelő helyet” fogalmazott meg átfogó célként, míg Kazincbarcika saját szerepének bővülését annak érdekében, hogy térsége számára funkcionálisan erős vonzásközponttá váljon. Ózd, ahol a legsúlyosabb problémával küzdenek az ott lakók életminősége terén, a gazdasági struktúra diverzifikálását tekinti prioritásnak. A célrendszer utal a városok Unió csatlakozás utáni fejlettségi jellemzőire, főbb megoldásra váró problémáira, konfliktusaira. A miskolci stratégia célrendszere egy, a válságot maga mögött hagyó, megfelelően rugalmas munkapiaccal rendelkező nagyvárost vizionál, ahol – a Fejlesztési Pólus Stratégiával összhangban – a kutatási, fejlesztési és innovációs bázis erősítésére, a tudásalapú gazdaság alapköveinek lefektetésére koncentrálnak. Emellett az élhetőbb környezet, a lakosok jóléti szintjének emelésére és környezeti, kulturális aspektusokra is fókuszál. Az ózdi középtávú stratégia reálisan láttatja a problémagócokat és a célrendszer ezek mérséklésére, oldására törekszik. A versenyképesség növelése alapvető fontosságú, emellett a gyenge térségi kapcsolatok erősítése és megszilárdítása. A célok közötti hierarchia utolsó fokán helyezkedik el társadalmi leszakadás megelőzése és a kohézió erősítése annak ellenére, hogy ez Ózd egyértelműen legsürgetőbb megoldásra váró krónikus problémája. Kazincbarcika célrendszere egy gyors ütemben zsugorodó várost sejtet, ahol mind a munkapiacok bővítésével, mind a szociális konfliktusok oldásával a

népességmegtartó erő növelésére koncentrálnak. A 2014–2020 közötti időszakra vonatkoztatva az átfogó célok nagyrészt maradtak, azonban a stratégiai célok tekintetében érzékelhető a város-specifikus látásmód, a valós helyi problémákra való koncentráció. Miskolcon a gazdaság erősítése, a külföldi működő tőke vonzóképességének növelése a legfőbb cél, emellett a szocializmus alatt súlyosan károsított természeti környezet revitalizációja, az épített környezet állapotjavítása és a városon és városrészekben belüli szociális problémák megoldása, az egyenlőtlenségek oldása kiemelt prioritás. Ózdon a félbemaradt szerkezetváltás és fokozatos, kényszerű dezindusztrializáció okán a gazdasági struktúra átalakítása, ezzel együtt a reindusztrializáció vezeti a célhierarchiát. A három vizsgált település közül leginkább stigmatizált településként a városimázs fejlesztése ésszerű cél ugyanúgy, mint a fenntarthatóság, környezetvédelem és a közszolgáltatások fejlesztése. Ezen a téren (is) nagy a város lemaradása, amely erősíti, csaknem behozhatatlanná teszi versenyhátrányát. A célok között utolsó helyen szerepel a szociális szegmens, tehát a város társadalmilag leszakadó, gyors ütemben gettósodó városrészeinek regenerálása, valamint a szociális kohézió. Kazincbarcika új fejlődési útra tért, emiatt célrendszere nem az ipari múlt továbbéltetésére, hanem a több lábon álló gazdaság és a turisztikai potenciál (Színes város) erősítésére összpontosít. Végül a közszolgáltatások színvonalemelése és mind a kazincbarcikai legfelső és legalsó társadalmi státuszcsoporthoz számukra lakóhelyül szolgáló Herbolya városrész komplex fejlesztése, az ottani társadalmi problémák megoldása került a célrendszerbe.

13. táblázat: Miskolc, Ózd és Kazincbarcika IVS és ITS célrendszere

	Integrált Városfejlesztési Stratégiák (2007–2014)			Integrált Településfejlesztési Stratégiák (2014–2020)		
	Miskolc	Ózd	Kazincbarcika	Miskolc	Ózd	Kazincbarcika
Átfogó stratégiai cél	Miskolc, az élhető város: Életminőség javítása – az európai uniós színvonalhoz közelítő legjobb hazai városok közé kerülés	Multi-szektorális, korszerű gazdasági struktúra kialakítása	Az itt élők számára XXI. századi életminőséget és esélyegyenlőséget biztosító térségi központ - Megújuló Kazincbarcika, mint térségi szerepkörű, élhető város	Versenyképes gazdaság, élhető környezet, javuló életminőség, növekvő biztonság		Kazincbarcika térségi szerepkörének és népességmegtartó erejének erősítése

Célok	Tudásbázis folyamatos fejlesztése	Kistérségi versenyképesség javítása	Helyi foglalkoztatás bővítése	Gazdasági potenciál növelése	Gazdasági szerkezetváltás és az ipartelepítés ösztönzése, üzleti környezet-fejlesztés és alternatív gazdaság-fejlesztés a foglalkoztatás bővítése érdekében	Helyi gazdaság diverzifikálása
	Kulturális-természeti értékek teremtése, megőrzése és hatékony hasznosítása	Térségi szerepkörök kialakítása, erősítése	Szociális integráció fenntartható megvalósítása	Természeti környezet megóvása, sérült környezet rehabilitációja	Városi imázs fejlesztése	Turizmus jövedelemtermelő-képességének növelése
	Új munkahely-teremtő beruházások	Települések komfort-fokozatának növelése	A város lakosságmegtartó képességének növelése	Életminőség javítása, humán potenciál fejlesztése	Környezet-orientált város-fejlesztés, környezettudatos város-rehabilitáció	Élhető települési környezet
	Folyamatosan összehangolni a vonzáskörzetbe tartozó településekkel a közintézmények működését	Társadalmi leszakadás megállítása, a felzárkózás megindítása		Épített környezet fejlesztése, az épített és a természeti környezet harmóniájának megteremtése	Városi közszolgáltatások és közösségi életterek fejlesztése	Köszolgáltatások színvonalának és elérhetőségének javítása
	A lakosság foglalkoztathatóságának javítása			Biztonság, esélyteremtés, szociális kohézió erősítése	Leszakadt és leszakadó városrészek fizikai, közösségi regenerálása, szociálisan hátrányos helyzetű társadalmi csoportok segítése	Kertváros-Herbolya – a város szabadidős körzete

	Magas minőségű fenntartható, tisztá lakókörnyez et kialakítása					
--	--	--	--	--	--	--

Forrás: IVS és ITS – Miskolc, Ózd, Kazincbarcika

7. A DOKTORI KUTATÁS ÖSSZEFOGLALÁSA

Doktori értekezésemben *Miskolc, Ózd és Kazincbarcika* rendszerváltozás keretében fellépő *strukturális válságának jellemzőit* és azok *kezelési gyakorlatait*, a városok *átalakulásának folyamatait* és az (új)kapitalista időszak *fejlődési pályáinak* sajátosságait *komplex módon* (társadalmi, gazdasági, térszerkezeti és fejlesztéspolitikai változások szempontjából) mutattam be. A szocializmus alatt hasonló fejlődési mintázatú, 1989 óta a rendszerváltozás traumájának béklyóját magukon viselő iparvárosokat *túlélési, megújulási képességük* alapján hasonlítottam össze. *Multidiszciplináris* jellegű kutatómunkám során igyekeztem *változatos vizsgálati módszertant* alkalmazni: nemzetközi és hazai *szakirodalmak áttekintése és feldolgozása*, statisztikai *adatelemzés*, stratégiai jellegű *fejlesztési dokumentumok tartalomelemzése*, félig strukturált kvalitatív *interjúk készítése és résztvevő megfigyelés*.

A disszertáció legfontosabb *eredményeit* a következőkben foglalom össze.

Nemzetközi és hazai szakirodalmak feldolgozásán alapuló *városzsugorodással* foglalkozó *elméleti fejezetben* a folyamat *interpretálásának nehézségeire* és a témában született *magyarázó modellekre* (városfejlődési, monofunkciós, sokkterápia, kreatív hanyatlás, kreatív/teremtő rombolás) fókuszáltam. Ezen kívül a zsugorodással kapcsolatos *kutatások pionírjait* is számba vettem, különös tekintettel az *amerikai és német iskolák* eredményeire (kreatív zsugorodás, vissza-természetesítés, nyugodt/lassú város mozgalom). Bemutattam a jellemző *társadalmi, demográfiai, gazdasági folyamatokat*, kiemelve a város különböző „rétegeiben” érvényesülő *dualitást*. Igazoltam, hogy a *városi terek polarizációja és koncentrációja párhuzamosan* zajlik: egyes városrészek belülről *homogénebbekké*, míg egymással szemben lényegesen *különbözőbbekké* válnak.

Bizonyítottam, hogy a városi *zsugorodás zsákutcás fejlődésként és alternatív urbanizációs jelenséggént* is interpretálható, ezeket a megközelítéseket a három vizsgált város példáján keresztül is prezentáltam. Sorra vettem azokat a *stratégiai jellegű városfejlesztési koncepciókat*, *külföldi jó gyakorlatokat*, amelyeket a borsodi társadalmi és gazdasági miliőben is *adaptálhatónak* tartok. Kritikával illettem a magyar terület- és településtervező, -fejlesztő szakma *ragaszkodását a növekedés-orientált városfejlődési paradigmához*, amely a zsugorodást abnormalis, az általános trendektől ideiglenesen eltérő folyamatnak véli. Ennek magyarázataként kiemeltem a jelenséggel kapcsolatos *fejlesztői-tervezői gyakorlat hiányát*, ugyanis a zsugorodás optimális kezelésére eddig sem elegendő tapasztalat, sem erőforrás nem állt rendelkezésre. Nézetem szerint, amíg *nincs konszenzus a*

zsugorodó városok jövőjét illetően, addig néhány lokális szintű ötleten kívül nem várható előrelépés a stratégiaalkotás és az ezen alapuló operatív beavatkozási gyakorlatok alkalmazása területén. Végezetül megállapítottam, hogy *Miskolc, Ózd és Kazincbarcika szocialista időszaki extenzív fejlesztése tekinthető inkább abnormálisnak*, tehát az elmúlt három évtizedben nem történt más, mint a *városfejlődés folyamatainak visszarendeződése*.

Áttekintést nyújtottam a városok *demográfiai pályáiról, társadalmi kihívásairól*. Ebben elemeztem a települések fejlődési útjait hosszútávon befolyásoló *társadalmi folyamatokat*, többek között a *szelektív elvándorlás*, a *társadalmi rezidualizáció*, a *demográfiai idősödés*, a *népességszám*, a *tényleges szaporodás*, az *iskolai végzettség* változásának helyspecifikus tendenciáit. Emellett kitértem azon sajátosságokra, amely a helyi *cigányságot* jellemzi.

Külön ismertettem a *Miskolci Egyetemet*, amelynek szerepe kimagasló a *népesség-megtartásban* és a térségi *kutatási, fejlesztési, innovációs tevékenység* meghonosításában, fejlesztésében és integrálásában.

Munkámban rámutattam, hogy elsősorban az 1990-es évtizedben vált egyre látványosabbá a *városi társadalmi státuszcsoporthoz*, illetve a *városrészek szétcsúszása*, ugyanis negyed évszázada – rövidebb idejű konvergencia-hullámok kivételével – az *(újra)polarizáció* folyamatosan mélyül, hozzájárulva a *társadalmi rendszer aszimmetriáihoz*. A városok egyes negyedeiben a *slumosodás*, *szegény- és nyomortelepek* kialakulása követhető nyomon, míg máshol a *dzsentifikáció*, sőt *elit szegregáció* jelentkezik. A helyi társadalmakat *töredezettség*, a városszövetek területi-társadalmi mintázataiban is nyomon követhető *fragmentáció* jellemzi, amelyek *intra- és interurbán mobilitások* erősödéséhez vezetnek.

Az előzőekben leírtak magyarázataként leírást adtam a *szegregáció* alakulásával, a *szociális és etnikai* alapon elkülönült *gettók* formálódásával és a *mélyszegénység fokozódásával* kapcsolatban. Szakirodalmak segítségével mutattam be a *kettős* vagy *kétsebességes város* jelenségét, a *társadalom fragmentálódásának* folyamatát, sőt betekintést nyújtottam a *marginalizált csoportok életstratégiáiba*. A létbizonytalanságban, élő (*prekarizálódott*) réteget *szociokulturális* értelemben is elemeztem.

Kronológiailag részleteztem a *gettók* kialakulását, *történelmi fejlődését*, illetve kritikával illettam a *gettók felszámolását* és az ezt követő *társadalmi kirekesztés* jelenségét. Ismertettem a *miskolci, ózdi és kazincbarcikai gettósodott szegregátumok* speciális mintázatait, az ott élők társadalmi és demográfiai jellemzőit. Gyakorlatias áttekintést adtam

az elmúlt két évtizedben végrehajtott *anti- és deszegregációs programokról*, azok megvalósításának folyamatáról és az akadályozó tényezőkről. Megállapítottam, hogy ezekben a *fejlődésből kimaradt helyekben a hátrányok halmozódnak*, így jelentős részük végleg leszakadt, egy „*másik Magyarországot*” alkot.

Meghatároztam azokat a *globális tendenciákat*, amelyek a *szegregáció* irányába hatnak és a vizsgált városokban is érvényre jutnak: (1) Az *alsó középrétegek* jelentős részének *lecsúszása*, emellett a mélyszegénység, mint tartós életforma fennmaradása és elterjedése. (2) Növekednek a *településen belüli különbségek*, a kedvezőtlen adottságú térségek leszakadnak, ezeken a területeken belül *újabb gettósodó szegregátumok* alakulnak ki, valamint a *régiék is fennmaradnak, deklasszálódnak*. (3) A többségi társadalom és a cigányok közötti *konfliktusok halmozódása* és megoldatlansága, amely elősegíti a magas és alacsony státuszcsoportok közötti *fizikai és szimbolikus elkülönülés* fennmaradását.

A gazdasági átalakulás ismertetésénél *történelmi összefoglalót* készítettem a *szocialista nagyipari fejlesztések és az iparváros-építések XX. századi sajátosságairól*. Ezt követően a *(nehéz)ipari válságához vezető makrostrukturális gazdasági és politikai változásokat* vettem sorba. Megállapítottam, hogy a rendszerváltás utáni kormányok párhuzamosan folytattak *neoklasszikus és neok Keynesiánus politikát*, ezzel egyrészt legitimálták a piaci törvények érvényesítését, másrészt ragaszkodtak a határozottabb, ámde piacokonform állami szerepvállaláshoz. Áttekintettem az *országos tendenciákat*, bemutattam az *egykori LKM, az ÓKÜ és a BVK fejlődéstörténetét* az államszocializmus idején tapasztalt *konjunktúráról a kapitalista időszak privatizációkon, visszaállamosításokon, fokozatos leépítésén keresztül a végső bezárásig*, illetőleg a piaczgazdasági körülmények között folytatott *további működtetésig*.

A térségi és városi *gazdaságok átalakulását* két oldalról közelítettem meg, egyrészt a *válságkezelések időszaka*, másrészt a *konszolidáció* utáni fejlődés felől. A fejezetben kitértem arra, miként váltak el egymástól a szocializmus alatt nagyjából *párhuzamosan haladó városi fejlődési pályák*, miként lett Miskolcból *regionális vonzerejű dinamikus pólus*, milyen próbálkozásokat tett *Kazincbarcika* annak érdekében, hogy *stabil fejlődési pályára álljon*, valamint hogyan *szakadt félbe az ózdi rendszerváltás* és miként vált *leszakadó, halmozottan hátrányos helyzetű depressziós településsé*.

Az 1990-es évek *transzformációs válságának* elemzése segítségével célom volt láttatni, hogy a térségi gazdaság, azon belül az ipar leépülését okozó legfontosabb faktorként a *nehézipar négy évtizeden át tartó, támogatási mértékében változatlan preferáltsága* értelmezhető. Bizonyítottam, hogy a város gazdaságait *monolit iparszerkezet*,

a termelés szélsőséges területi és ágazati *koncentrációja* és *visszaesése* jellemezte. Ennek következményeként a térség országos megítélése viharosan romlott, ami jelenkorunkban is érvényes *megbélyegzéshez* vezetett. Megfogalmaztam, hogy mindezek a problémák nem a *piacgazdasági átmenettel* kezdődtek, csupán ez *hozta felszínre a konfliktusokat*

Részletesen elemeztem, milyen gazdasági folyamatok járultak hozzá a települések közötti *gazdasági különbségek* éleződéséhez. Szakirodalmi áttekintésben írtam a *dezindusztrializációról*, annak hatásairól, a szimultán zajló, azt gyakorta kiegészítő *tercierizációról*, illetve az *újraiparosodásról*. A folyamatok alátámasztása érdekében a városokba települt jelentős *multi- és transznacionális nagyvállalatokat* (pl. Bosch, Takata, Max Aicher, GE) és az *ipari parkokat* szemléltettem. Következtetéseim értelmében mindhárom város *gazdasági szerkezete* meglehetősen *egyoldalú maradt*, amely *kockázati tényező* esetleges makrogazdasági recesszió esetén. E területen *nem történt* nagymértékű *változás*, csupán a *függőségi viszonyok és irányok strukturálódtak át*. Igazoltam, hogy a városi ipar részarány-csökkenésének köszönhetően eltérő mértékben, de a városok tradicionális értelemben *már nem iparvárosok többé*, viszont *jövőbeni szerepkörük még nem kristályosodott ki*.

Szakirodalmi tényekkel és statisztikai adatokkal alátámasztottam, hogy az 1990-es évtized első felében történt *transzformációs leépülés* miatt kialakult válság *negatív hatásait* az évtized második felére sikerült *konzolidálni* olyannyira, hogy *pozitív* jellegű *változások* indultak meg. Ekkorra körvonalazódott azon *vállalkozások köre*, amelyek a megváltozott gazdasági miliőben is *életképesek* és további *fejlődésre alkalmasak*. A pozitív folyamatokkal párhuzamosan megkezdődött a *gazdasági térszerkezet fragmentálódása*. A *dinamikus pólusok* (pl. Miskolc) és *leszakadó, depressziós térségek/települések* (pl. Ózd) közötti *különbségek* markánsabbá váltak.

Megállapítottam, hogy a kilencvenes évtized első felében főként a *válságelemek polarizáló hatása* tűnt erősnek, míg az évtized második felében inkább a *dinamikahordozó faktorok* lettek meghatározóak. A *regionális és térségi differenciák* megszilárdultak, ennek következményeként *fejlett „szigetek”* és összefüggő, nagy kiterjedésű *válsággócok* jellemezték a térbeli mintázatot. Mind *ágazatilag*, mind *területileg koncentrált gazdaságfejlesztés* történt. Ezt bizonyítja, hogy az ezredforduló környéki külföldi befektetések nagy része Miskolcon összpontosult, míg a továbbra is egyoldalú ipari bázisától függő Kazincbarcika és Ózd *kisebb volumenű* *investíciókkal* bővült.

Külön részfejezetben foglalkoztam a *munkaerőpiac* sajátosságaival. Jellemeztem a térségi és városi *munkanélküliséget* és a *munkanélkülieket*, elemeztem a kilencvenes évek

eleji *transzformációs válság* és 2008 utáni *világgazdasági recesszió* sajátosságait a munkaerő-piaci megrázkódtatás szemszögéből. Ezen felül időrendi sorrendben bemutattam a *munkaerő-piaci anomáliákat* és azok kezelésének periódusait, sőt leírást készítettem a *munkaerő-piaci válságkezelés próbálkozásairól*, módszereiről és eszközeiről.

Archív felvételekkel illusztrált fejezetben három évtizednyi komplex városi átalakulást mutattam be *városszerkezeti és urbanisztikai változások* láttatásával. A posztszocialista városok *szabdaltsága*, az építészet *eklektikája*, a városi tér *kommercializálódása* a *posztmodern urbanizáció* leképeződései, ahol az *egykori szocialista térszerkezeti örökségre új városi rétegek* rakódtak és rakódnak, így vizsgálatukkal több, mint fél évszázadnyi urbanisztikai átalakulást láttattam.

Várostörténeti szakirodalmak segítségével prezentáltam a szocializmus alatt extenzív módon fejlesztett városokat. Sorra vettem az *1989 utáni átalakulás* térszerkezeti és urbanisztikai következményeit. Kiemeltem, hogy a városok valaha *egységes szerkezete* darabokra esett szét, ezeket a különböző erejű és mélységű társadalmi, gazdasági és politikai változások eltérő irányokba sodorták. Ennek hozadéka, hogy a posztszocialista átmenet időszaka *kaotikus fejlődési mintázatokban* jelent meg. Bemutattam, miként/miért *polarizálódik és fragmentálódik* a városi tér, a szocialista múlt *urbanisztikai öröksége* mennyire *befolyásolja a kapitalista időszak építkezéseit*, ennek farvizén kitértem a *kulturális térfoglalás* lehetőségeire.

A legfontosabb városszerkezeti egységek átalakulására külön koncentráltam. A *városközpontok* esetében áttekintettem a *puha és kemény típusú városrehabilitációs beavatkozásokat*, a szocialista időszakban tudatosan elhanyagolt *főterek kialakítását és további fejlesztését*. Részletesen írtam a városok arculatát meghatározó *lakó- és paneltelepek* és a *kertvárosok átalakulásáról*. Ennek kapcsán Miskolc esetében az *agglomerálódás és (belső) szuburbanizáció* sajátosságait is elemeztem. Mindezekon felül foglalkoztam az egykori ipari területeket újraformáló *barnamezős beruházásokkal* miskolci (DAM) és ózdi („kultúrgyár”) példákon keresztül.

Ismertettem a *posztmodern építészeti ideológia* szellemében történt *városmegújításokat*, amely komplex, a terület épületállományát, arculatát, gazdasági és társadalmi struktúráját átalakító folyamat. A városok *központi és központ környéki szövetében* radikális *változások* következtek be, amelynek legszembeütőbb jele az erősödő *szegregáció és szeparáció*. Képillusztrációkkal bizonyítom, hogy az 1990 után véghezvitt beruházásokkal gyakorta esztétikai érzéket mellőző fejlesztések *hektikus, vizuálisan zavart*,

patchwork-szerű mintázatokat alakítottak ki. Megemlítettem a *meghasonlott építészeti* jellemzőit (amelyben az eklektika, a modern, a posztmodern és a historizmus elemei következetlenül kerültek felsorakoztatásra), valamint mindezek kialakulásának okait.

Komplex problémái és a térségben végrehajtott *úttörő jellegű válságkezelési beavatkozások* okán Borsod-Abaúj-Zemplén megye a magyarországi területfejlesztés egyik „*állatorvosi lovának*” számított. Megközelítési módozatait vizsgálva az országban egyedülálló, a későbbi *integrált* jellegű terület- és településfejlesztési dokumentumok mintájául szolgáló *stratégiák, koncepciók és operatív tervek* készültek. Az új évezredtől pedig a megyei/térségi/települési szintű *gazdasági diverzifikáció erősítésének és a társadalmi polarizáció mérséklésének* adekvát területeként került a regionális fejlesztés érdeklődésének fókuszába. A megyei és városi fejlődés szempontjából meghatározó *fejlesztési dokumentumok tartalomelemzésével* rámutattam a *prioritások, célok, eszközök* tekintetében tapasztalható *változásokra*.

Kronológiai sorrendben vázoltam azokat a *beavatkozásokat*, amelyeket a területfejlesztés intézményesülése, a felelősségi körök, a területi szintek, a támogatások típusai kapcsán jelentékenynek tartok. Külön kitértem a megye és a települések *politikai alkupozícióinak* és a becsatornázott *források* nagyságrendbeli változásaira. A dokumentumokat *három időkeretben* mutattam be, egyrészt a nyolcvanas évek vége és kilencvenes évek közepe (*válságkezelés*), másrészt az *Európai Unió integráció előtti időszak (konszolidáció)*, harmadrészt a *2004 és 2018 közötti másfél évtized*. Megállapítottam, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megye, azon belül Miskolc, Ózd és Kazincbarcika térségének fejlesztésével foglalkozó dokumentumok *stratégiai célrendszere és prioritásai* öt fő fókusz köré csoportosíthatók: a *gazdasági szerkezetváltás/átalakítás*, a *társadalmi folyamatok konszolidálása*, az *infrastruktúra fejlesztése* és a *térségi elérhetőség javítása*, a *természeti környezet védelme*, végül a *kulturális és idegenforgalmi fejlesztések*. Kritikával illettem, hogy a területfejlesztés céljainak hierarchiájában a *szociális szegmensek* hátul helyezkednek el.

Kutatómunkám kvalitatív jellegű vizsgálódásai (interjúk és résztvevő megfigyelés) alapján kijelentettem, hogy a fejlesztési dokumentumok, a város vezető politikusai vagy a média által vázolt „*Kánaán*” még igen *messze van*, ennek bekövetkezése előtt lényegesen *több az akadályozó tényező*, mint a tovalendítő erő. A fejlesztési dokumentumok összegző tanulságai alapján igazoltam, hogy közel *három évtized beavatkozásainak köszönhetően – eltérő mértékben – nőtt a gazdaság diverzifikációja, megerősödtek a vállalkozások*, nőtt a *külföldi működő tőke érdeklődése*, az *ipar megőrizte előkelő pozícióit*, végül a *kutatás*,

fejlesztés és innováció az elmúlt másfél évtizedben teret nyert. A felsorakoztatott pozitívumok mellett fejlettségét tekintve mai napig Magyarország megyéi közül a sereghajtók csoportját gazdagítja. Ezen felül látványosan ágaznak el a városok fejlődési pályái, a települések közötti és településeken belüli társadalmi problémák átstrukturálódnak és mélyülnek, tehát a megyére jellemző társadalmi és gazdasági dichotómia erősödik.

Összességében a városok árnyaik egykori önmaguknak (amelyek tulajdonképpen nem önmaguk voltak, mesterséges „kreálmányok”, abnormálisan felduzzasztott ipari centrumok). Különböző társadalmi, gazdasági, természeti és politikai faktorok egymással összefonódva, egymást erősítve okozták azt a kumulatív válságot, amely véget vetett az államszocialista időszak fejlődésüknek és hozzájárult a települések 1989-ben történt hibernálódásához. A Borsodi-iparvidék városai a szocializmus csúcsteljesítményei, az elmúlt évszázad legmonumentálisabb vállalkozásai voltak, amelyeket 1989 után gyakorlatilag amputáltak és kénytelenek voltak az államszocializmus romjain építkezni. Mindhárom várost a horizontnélküliség jellemezte, ebből az állapotból eltérő időben és különböző gyorsasággal próbáltak kilépni. Közel fél évszázadig állami védettséget élveztek, amiben továbbra is hittek, azonban a kapitalizmus újfajta kiszolgáltatottságot hozott számukra. A városok önmeghatározását két ellentétes erő polarizálta. Egyfelől a szocialista örökség (amely az építészetben, a gazdasági szerkezetben, a helyben lakók gondolkodásmódjában mai napig él), másrészt az (új)kapitalista rendszerek globalizáló, homogenizáló hatása.

Miskolc több-kevesebb sikerrel – régió- és megyeközpont státusza, az évtizedek óta fejlesztési pólusként való bánásmód miatt, valamint a 2000-es évek elejétől beindult külföldi működőtőke-befektetéseknek köszönhetően – maga mögött hagyta a dermedt állapotot. Erőteljesen terciarizálódó, illetve a kutatás, fejlesztés és innováció terén eredményesen teret hódító, emellett újraiparosodó városként stabilizálódott fejlődési pályája, azonban az útkeresés, a pontos önmeghatározás még várat magára. Kazincbarcika a 2000-es évek második felétől kezdte el gazdaságának konszolidációját, valamint a társadalmi konfliktusok mérséklésében is elől jár. A kulturális térfoglalásnak köszönhetően a városi arculat alapvetően megváltozott, ettől függetlenül a monofunkciós iparvárosi jellege megmaradt. Ózdon az évtizedekig kedvezményezett helyzet, majd a szerkezetátalakítási kísérletek nem hoztak gyökeres változást, a város talajvesztett településsé vált, ahol a rendszerváltás tulajdonképpen nem fejeződött be, hanem félbemaradt.

Az általam vizsgált városok közül azok a városok az újkapitalista korszak (sikeres) túlélői, ahol az iparágazat fennmaradt, akár azonos, akár alacsonyabb szinten, sőt a

nemzetközi versenyben is prosperál, lezajlott a nagyvállalati *privatizáció* és kisebb kapacitással, de megmaradt profittal sikerült a vállalat működését biztosítani. Ezen felül *diverzifikálták a helyi gazdaságot*, így több lábon állás okán a konjunktúra-változásokkal szembeni *sérülékenység csökkent* és a város funkcionális komplexitása is erősödött. A városok közötti *gazdasági verseny*, a gazdasági fejlettség szintje és a *népességmegtartó erő* képezték azokat az alapvető elemeket, amelyek a posztoszocialista korszak urbanizációját alakították, valamint meghatározták, mely városok váltak attraktívvá az ott élők és újonnan érkezők számára, illetve melyek indultak el a zsugorodás útján és lettek fő népesség-kibocsátókká.

Értekezésemmel igyekeztem hozzájárulni ahhoz a *multidiszciplináris diskurzushoz*, amely a sztereotípiákból emelt fal mögé néz és reálisan látja, értelmezi és magyarázza a *térség deklasszáldásának* folyamatát. Objektív és szubjektív kutatási módszereken alapuló vizsgálataimmal bemutattam az egyes városi „rétegekben” tapasztalható eredményt hozó pozitív *változásokat* és *kudarcokat*, valamint a *megmaradás* és *fejlődés* lehetőségeit. A városok haldoklásától semmiképp sem kell tartani, viszont *szerepkörük* a kilencvenes évek elején *bizonytalanná* vált, társadalmi alapjaik megroppantak. Nézetem szerint a városok fejlődése, túlélése egyrésztől *szenvedéstörténet*, másrésztől *diadalmenet*. Értekezésem egyik fő eredménye helyzetük elmúlt negyed évszázad folyamatain alapuló újbóli meghatározása, mindazonáltal a további *újrarendelésre* a jövőben is szükség mutatkozik, így kimeríthetetlen muníciót biztosíthat a térségre koncentráló *városföldrajzi kutatások* számára.

FELHASZNÁLT IRODALMAK JEGYZÉKE

- ÁDÁM A. (1985): Ipartelepítés az első öt éves terv időszakában. Decentralizációs elképzelések és a valóság. In: Molnár J. – Orbán S. – Urbán K. (szerk.) *Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéről*. Kossuth, Budapest, 181–200.
- AEPPEL, T. (2007): Youngs, town thinks small as its population declines. *Wall Street Journal*, 2007. május 4.
- ALABÁN P. – MAJTÉNYI B. – MAJTÉNYI GY. (2012): *Cigánykérdés Magyarországon 1945–2010*. Libri, Budapest.
- ALEKSANDROWICZ, D. (1999): *The socialist city and its transformation (Discussion Papers)*. Frankfurter Institut für Transformationsstudien, Europa-Universität Viadrina, Frankfurt am Oder.
- ALLEN, J. – MASSEY, D. (Eds.) (1992): *The Economy in Question, Restructuring Britain*. SAGE Publication, California.
- ANDORKA R. – SPÉDER ZS. (1994): Szegénység a 90-es évek elején. In: Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1994*. TÁRKI, Budapest, 74–106.
- ANDORKA R. (2003): *Bevezetés a szociológiába*. Osiris, Budapest.
- ANDRÁS-KOVÁCH I. (2000): *A terület- és vidékfejlesztés rendszere az EU tagországaiban és Magyarországon* – kézirat. Budapest.
- ANDRUSZ, G. – HARLOW, M. – SZELENYI, I. (1996): *Cities after socialism: urban and regional change and conflict in post-socialist societies*. Blackwell, Oxford.
- ARADI M. (1992): Tartósan munkanélküliek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, 1992 márciusában. *Munkaügyi Szemle*, 36., 2–8.
- ARADI M. (1995): Munkanélküliség Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (1990–1993). *Társadalmi Szemle*, 2 (5), 27–37.
- B. SIMON KRISZTIÁN (2014): Miskolc „szégyenfoltja”. Indul a számozott utcák felszámolása. *Vs.hu*, 2014. július 14.
- BABBIE, E. (2001): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi, Budapest.
- BAJKA G. – KORMOS I. – KUTAS J. (1997): Ózd és környéke foglalkoztatási gondjainak enyhítési lehetőségei. In: Munkácsy Ferencné (szerk.) *Foglalkoztatás, szociális gondok. Munkatudományi tanulmányok*. Struktúra Munkaügy, Budapest, 85–91.
- BAJMÓCY P. (2000): A vidéki szuburbanizáció Magyarországon, Pécs példáján. *Tér és Társadalom*, 2–3., 323–330.
- BAJMÓCY P. (2001): A szuburbanizáció motivációi Magyarországon. *Földrajzi Konferencia*, Szeged, 1–8.
- BAJMÓCY P. (2014): A szuburbanizáció két évtizede Magyarországon. In: Kóródi T. – Sansumné Molnár J. – Siskáné Szilasi B. – Dobos E. (szerk.) *VII. Magyar Földrajzi Konferencia kiadványa*. Miskolci Egyetem Földrajz Intézete, Miskolc–Lillafüred, 25–35.
- BAKOS I. (2002): *Területfejlesztési stratégiák és programok tervezésének módszertana*. Bíbor, Miskolc.
- BAKOS I. (2003): *Európai válságkezelési esettanulmányok* – oktatási segédlet. Miskolci Egyetem, Miskolc.
- BAKOS I. (2006): A kohászati válság okai és regionális hatásai a borsodi iparvidéken. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 2 (1), 12–24.
- BÁLINT, M. (2013): Statistical data. In: Fazekas, K. – Benczúr, P. – Telegdy, Ád. (Eds.) *The Hungarian*
- BALOČKAITE, B. (2010): Post-Soviet Transitions of the Planned Socialist Towns: Visaginas, Lithuania. *Studies of Transition States and Societies*, 2 (2), 63–81.
- BARTA GY. (2001): A nagyvállalatok szervezeti – tulajdoni – térbeli változásai. *Tér és Társadalom*, 15 (1), 39–64.
- BARTA GY. (2002): A magyar ipar területi folyamatai, 1945–2000. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.

- BARTA, GY. – BELUSZKY, P. – CZIRFUSZ, M. – GYÖRI, R. – KUKELY, GY. (2006): *Rehabilitating the Brownfield zones of Budapest* (Discussion Papers 51). Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences, Pécs.
- BARTA, GY. – KUKELY, GY. – CZIRFUSZ, M. (2007): The role of foreign direct investments in Hungary's regional development. *Moravian Geography Report*, 2., 2–12.
- BARTA GY. – CZIRFUSZ M. – KUKELY GY. (2008): Újraiparosodás a nagyvilágban és Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 4., 1–20.
- BARTA GY. (2009): A külföldi működő tőke szerepe a magyar ipar duális struktúrájának és a regionális differenciálódásnak kialakulásában. In: Lengyel I. – Rechnitzer J. (szerk.) *A regionális tudomány két évtizede Magyarországon*. Akadémiai, Budapest, 275–292.
- BARTA GY. (2014): Szocialista városok – városok a szocializmusban. Berki M. – Halász L. (szerk.) *A társadalom terei, a tér társadalma. Megújulás és fenntarthatóság a város- és térségfejlesztésben*. 75–98.
- BARTKE I. (2003): A második világháború utáni gazdasági folyamatok. In: Percel Gy. (szerk.) *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza*, 103–147.
- BAXANDALL, P. (2003): Postcommunist Unemployment Politics: Historical Legacies and the Curious Acceptance of Job Loss. In: Ekiert, G. – Hanson, S. (Eds.) *Capitalism and Democracy in Eastern and Central Europe: Assessing the Legacy of Communist Rule*. Cambridge University Press, Cambridge, 248–287.
- BELUSZKY P. (1999): *Magyarország településföldrajza*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- BELUSZKY P. (2000): *A magyarországi városok versenyképessége*. MTA RKK, KÉTI, Budapest.
- BELUSZKY P. – GYÖRI R. (2004): Fel is út, le is út... Városaink településhierarchiában elfoglalt pozícióinak változásai a 20. században. *Tér és Társadalom*, 1 (18), 1–41.
- BENCsik J. (2000): *Megmenekültünk! (?) – A gazdasági szerkezetváltás tíz éve Tatabányán, 1990–2000*. Tatabánya Város Önkormányzata, Tatabánya.
- BÉRCESI F. (2002): A kistérség helye és szerepe a közigazgatás rendszerében. *Magyar Közigazgatás*, 9., 522–540.
- BEREND T. I. (szerk.) (1980): *q. Ózdi Kohászati Üzemek*, Ózd.
- BEREND, T. I. (2002): Economic fluctuation revisited. *European Revision*, 10 (3), 305–316.
- BERENTE KONTRA BARCIKA (2007): *Heti Világgazdaság*, 2007. február. 21.
- BERG, L. VAN DEN ET AL. (1982): *Urban Europe. Vol. I. Study of Growth and Decline*. Pergamon Press, New York–Oxford.
- BERKI M. (2014): *Az egykori ipari területek funkcióváltásának példái Budapesten – A poszt szocialista kontextus és a földrajzi lépték szerepe az átalakulásban* – PhD-értekezés. ELTE TTK–MTA Szociológiai Intézet, Budapest.
- BERKI, M. (2016): Economic Restructuring and Social Polarisation in Kazincbarcika and its Region. In: Szirmai V. (Ed.) *Artificial towns in the 21st Century*. Hungarian Academy of Sciences Centre for Social Sciences Institute for Sociology, Budapest, 217–244.
- BIHALL T. – SZILÁGYINÉ BAÁN A. (2005): Borsod-Abaúj-Zemplén megye gazdaságának helyzete az EU-csatlakozás után másfél évvel. Esélyek, lehetőségek, kockázatok. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 2., 45–64.
- BIHALL T. (2013): *A nagyvállalatok szerepe Borsod-Abaúj-Zemplén megye gazdaságában*. BOKIK, Miskolc.
- BLASKÓ ZS. – GÖDRI I. (2014): Kivándorlás Magyarországról: szelekció és célország-választás az „új migránsok” körében. *Demográfia*, 57 (4), 271–307.
- BODNÁR, J. (2001): *Fin de Millénaire Budapest. Metamorphoses of Urban Life*. University of Minnesota Press, Minneapolis.

- BODNÁR D. (2004): Búcsú a vámszabad területektől – vagy mégsem? *Világ gazdaság*, 2004. április 20.
- BODNÁR J. (2013): Bevezetés: A kritikai városkutatás kritikája. In: Jelinek Cs. – Bodnár J. – Czirfusz M. – Gyimesi Z. (szerk.) *Kritikai városkutatás*. L'Harmattan, Budapest, 10–22.
- BONTJE, M. (2005): Facing the challenge of shrinking cities in East Germany: The case of Leipzig. *GeoJournal*, 61 (1), 13–21.
- BORÉN, T. (2009): *Meeting-Places of Transformation. Urban Identity, Spatial Representations and Local Politics in Post-Soviet St. Petersburg*. Ibidem-Verlag, Stuttgart.
- BORÉN, T. – GENTILE, M. (2007): Metropolitan processes in post-communist states: an introduction. *Geografiska Annaler. Series B. Human Geography*, 89 (2), 95–110.
- BOROS Á. (2005): *Tények és képek a diósgyőri kohászat életéből 1770–2006*. BAZ Megyei Levéltárért Alapítvány, Miskolc.
- BOROS L. – PÁL V. (2011): A gazdasági válság hatásai és a rá adott válaszok különböző földrajzi léptékekben. *Földrajzi Közlemények*, 135 (1), 17–32.
- BORSOS J. (1961): *Vidéki városaink*. Közgazdasági és Jogi, Budapest.
- BRENNER, N. – PECK, J. – THEODORE, N. (2010): After Neoliberalization? *Globalizations*, 7 (3), 616–632.
- BUZAVÁRI GY. (2007): Kinek jó a maratoni per? *Borsod Online*, 2007. február 12.
- CAIRNCROSS, A. (1982): What is deindustrialisation? In: Blackaby, F. (Ed.) *Deindustrialisation*. Heinemann, London, 5–17.
- CALDEIRA, T. P. R. (2001): *City of Walls. Crime, Segregation and Citizenship in Sao Paolo*. University of California Press, California.
- CASTELLS, M. (1991): *The Informational City*. Blackwell, Oxford.
- CASTELLS, M. (1995): *La ciudad informacional*. Alianza Editorial, Madrid.
- CEPL, J. (2006): Oswald Mathias Ungers' Urban Archipelago for Shrinking Berlin. In: Oswald P. (Ed.) *Shrinking Cities. Vol. 2: Interventions*. Hatje Cantz Verlag, Ostfildern.
- CHELCEA, L. (2008): *Bucureștiul Postindustrial. Memorie, dezindustrializare și regenerare urbana*. Editura Polirom, Iasi.
- CHISHOLM, M. (1985): Deindustrialisation and British regional policy. *Regional Studies*, 19., 301–313.
- CHMIELEWSKA, E. (2005): The signs of place: A close reading of the visual landscape of Warsaw. In: Bartetzky, A. – Dmitrieva, M. – Troebst, S. (Eds.) *Neue Staaten – Neue Bilder? Visuelle Kultur im Dienst staatlicher Selbstdarstellung in Zentral- und Osteuropa seit 1918*. Böhlau, Cologne–Weimar–Vienna.
- CZOMBA S. (2008): *Iparfejlesztési tendenciák Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a rendszerváltozás előtti és utáni évtizedben* – PhD-értekezés. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Budapest.
- CSABA L. (2011): A magyar átalakulás és fejlődés néhány általánosítható elméleti tanulsága. *Közgazdasági Szemle*, 58., 813–831.
- CSANÁDI G. – CSIZMADY A. (2002): Szuburbanizáció és társadalom. *Tér és Társadalom*, 16 (3), 27–55.
- CSANÁDI G. – CSIZMADY A. (2013): *Társadalmi jelenségek térbeli összefüggései*. Digitális Tankönyvtár, Budapest.
- CSANÁDI G. – LADÁNYI J. (1992): *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*. Akadémiai, Budapest.
- CSAPÓ T. (2005): A magyar városok szerkezetének átalakulása a rendszerváltozás után. *Földrajzi Közlemények*, 1–2., 65–81.
- CSELÉNYI S. – SIPOS I. – LEHOCZKY L. (1999): Ipari parkok a jövő szolgálatában. *Gép*, 2–3., 92–93.
- CSERES-GERGELY ZS. – MOLNÁR GY. (2014): Közmunka, segélyezés, elsődleges és másodlagos munkaerőpiac. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2014*. TÁRKI Zrt., Budapest, 204–225.

- CSERES-GERGELY ZS. – MOLNÁR GY. (2014): Munkapiaci helyzet a közfoglalkoztatásból való kilépés után. In: Fazekas K. – Varga J. (szerk.) *Munkaerőpiaci Tükör 2014*, MTA KRTK, Budapest, 143–153.
- CSERTI CSAPÓ T. – ORSÓS A. (2015): Mélyszegénység – gyermekszegénység – a cigányok/romák helyzete és esélyegyenlősége. *Gypsy Studies*, 31., 1–31.
- CSITE A. – KOVÁCH I. (2000): *A falusi társadalom alakulása a rendszerváltozás folyamán* – kézirat. Budapest.
- CSIZMADY A. (2003): *A lakótelep*. Gondolat, Budapest.
- CSIZMADY, A. (2008): *From housing estates to gated communities*. Új Mandátum, Budapest.
- CSIZMADY A. (2013): Új városok-régi városok: összehasonlító elemzés. In: Szirmai V. (szerk.) *Csinált városok a XXI. század elején. Egy „új” városfejlődési út ígérete*. MTA TK Szociológiai Intézet, Budapest, 215–247.
- CSIZMADY, A. (2016): Hungarian Old and New Towns – The Results of the Comparative Analysis. In: Szirmai, V. (Ed.) *“Artificial Towns” in the 21st Century: Social Polarisation in the New Town Regions of East-Central Europe*. Institute for Sociology Centre for Social Sciences Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 371–399.
- CSOBA J. (2010): *A tisztas munka. A teljes foglalkoztatás: a 21. század esélye vagy utópiája?* L’ Harmattan, Budapest.
- CSURÁK ZS. (2004): *Kazincbarcika története*. Barcika Közélet Kft., Kazincbarcika.
- CSURGÓ B. (2013): Vidéken lakni és vidéken élni: *A városból vidékre költözők hatása a vidék átalakulására: a város környéki vidék*. Argumentum, Budapest.
- DICKEN, P. (1986): *Global Shift. Industrial Change in a Turbulent World*. Harper and Row, London.
- DICKEN, P. (1999): Beyond the business case: a three-pronged approach to equality action. *Human Resource Management Journal*, 9 (1), 9–19.
- DOBÁK J. (2008): *Életmód a Diósgyőr-vasgyári kolóniában* – PhD-értekezés. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- DOBÁK J. (2009): *Miskolc ipari társadalmának kialakulása a befogadó települések tükrében* – esettanulmány. <http://www.atjarokhe.hu/wp-content/uploads/2009/12/dobak-judit-miskolc-ipari-tarsadalmanak-kialakulasa-a-befogado-telepulesek-tukreben1.pdf> (Letöltés dátuma: 2017. április 4.)
- DOBOSY L. (1977): Ózd utcahálózata. *Ózdi Honismereti Közlemények*, 1., Ózd.
- DOBOSY L. (2001): *Ózd a XXI. század küszöbén*. Ceba, Budapest.
- DOBROSSY I. (1993): A miskolci Avas. In: Dobrossy I. (szerk.) *Avas*. Herman Ottó Múzeum, Borsodi Nyomda, Miskolc.
- DOBROSSY I. (1998): *Miskolc írásban és képekben 5*. B.A.Z. Megyei Levéltár, Miskolc, 223–288.
- DOBROSSY I. (1999): *50 éves a Miskolci Egyetem, Miskolc írásban és képekben 6*. BAZ Megyei Levéltár, Miskolc.
- DOBROSSY I. (2000): *Miskolc írásban és képekben 7*. FORMA GMK Nyomda, Miskolc.
- DOBROSSY I. (2002): *Miskolc írásban és képekben 9*. FORMA GMK Nyomda, Miskolc.
- DOBROSSY I. (2007): *Miskolc története V/1. 1918-tól 1949-ig*. Herman Ottó Múzeum, BAZ Megyei Levéltár, Miskolc.
- DÖVÉNYI Z. – KOVÁCS Z. (1999): A szuburbanizáció térbeni-társadalmi jellemzői Budapest környékén. *Földrajzi Értesítő*, 48 (1–2), 33–57.
- DÚLL A. – PÁLFY S. (2014): On Public Issues and Public Spaces – a Design Course Focusing on the Danube Bank in Budapest. *Periodica Polytechnica-Architecture*, 45 (2), 47–51.
- DURKHEIM, E. (1895): *Les règles de la méthode sociologique*. Alcan, Paris.
- EGEDY T. (2001a): A lakótelepek társadalmi környezetének átalakulása a rendszerváltozás után. *Földrajzi Értesítő*, 50 (1–4), 271–283.

- EGEDY T. (2001b): A társadalmi kirekesztés és a lakótelepek. *Tér és Társadalom*, 15 (1), 91–110.
- EGEDY T. (szerk.) (2005): *Városrehabilitáció és társadalom*. MTA Földtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- EGEDY T. (2012): A gazdasági válság hatása a nagyvárosok versenyképességére Magyarországon. *Földrajzi Közlemények*, 4., 420–438.
- EHRlich É. (1991): *Országok versenye 1937–1986. Fejlettségi szintek, struktúrák, növekedési ütemek, iparosodási utak*. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 143–149.
- EKÉNÉ ZAMÁRDI I. (2005): A belső vándorlás jellemzői bihari kistelepüléseken. In: Dövényi Z. - Schweitzer F. (szerk.) *A földrajz dimenziói. Tiszteletkötet a 65 éves Tóth Józsefnek*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 277–297.
- ELEKES ZS. (2004): *Alkohol és társadalom*. Országos Addiktológiai Intézet, Budapest.
- ÉLUARD, P. (1922): *Répétitions*. Au Sans Pareil, Paris.
- ENYEDI GY. (1984): *Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása*. Akadémiai, Budapest.
- ENYEDI GY. (1996): *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 59–77.
- ENYEDI GY. (1997): A sikeres város. *Tér és Társadalom*, 4., 1–7.
- ENYEDI, GY. (1998): Transformation in Central European Postsocialist Cities. In: Enyedi, Gy. – Marcińczak, S. (Eds.) *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Akadémiai, Budapest, 9–34
- ENYEDI GY. (2000): A területfejlesztés tudományos megalapozása. In: Horváth Gy. – Pálné Kovács I. (szerk.) *Területfejlesztés és közigazgatás-szervezés (Megye, régió, kistérség)*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 13–26.
- ENYEDI GY. – HORVÁTH GY. (szerk.) (2002): *Táj, település, régió*. MTA Társadalomkutató Központ, Kossuth Kiadó, Budapest.
- ENYEDI, GY. (2004): Processes of Regional Development in Hungary. In: Enyedi, Gy. – Tózsá, I. (Eds.) *The Region*. Akadémiai, Budapest, 21–35.
- ENYEDI GY. (2007): A város szíve. In: Enyedi Gy. (szerk.) *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. (Magyarország az ezredfordulón: műhelytanulmányok). MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 11–22.
- ENYEDI GY. (2012): *Városi világ*. Akadémiai, Budapest.
- FAINSTEIN, S. – GORDON, S. – HARLOW, M. (Eds.) (1992): *Divided Cities: New York and London in the Contemporary World*. Blackwell, Cambridge.
- FARAGÓ K. (1984): A hazai városépítési gyakorlat az elmélet tükrében. *Településtudományi Közlemények*, 32., 18–41.
- FARKAS E. J. (1993) Az önkormányzati tulajdonú bérlakások eladása. *Statistikai Szemle*, 8–9., 739–740.
- FARKAS P. (2010): Rosszabbodó szociális helyzet és a kirekesztettség Magyarországon a válság időszakában. *Eszmélet*, 2010. október 1.
- FAZEKAS K. – SCHARLE Á. (2012): Helyzetkép és tanulságok. In: Fazekas K. – Scharle Á. (szerk.) *Nyugdíj, segély, közmunka. A magyar foglalkoztatáspolitikai két évtizede, 1990–2010*. Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet és MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest, 1–19.
- FEHÉR K. (2016): Egy ipari munkáskolónia átalakulása. In: Virág T. (szerk.) *Törésvonalak: Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Argumentum, Budapest, 260–284.
- FEJES L. – RESTYÁNT J. V. (2005): *Élveszületések, termékenység és magzati veszteségek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében az 1960-as évektől napjainkig*. KSH Miskolci Igazgatósága, Miskolc.
- FEKETE N. (2013): A vaskohászati ipari örökség hasznosíthatósága Ostravában és Diósgyőrben. *Átjáró*, 1., 20–44.
- FERGE ZS. (1982): *Társadalmi újratermelés. A társadalompolitika*. Közgazdasági és Jogi, Budapest.
- FERGE ZS. (2000): A társadalom pereme és az emberi méltóság. *Esély*, 1., 42–48.

- FERGE ZS. (2017): *A magyar társadalom- és szociálpolitika (1990–2015)*. Osiris, Budapest.
- FLECK G. – ORSÓS J. – VIRÁG T. (2000): Élet a Bodza utcában. In: Kemény I. (szerk.) *A romák / cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 80–139.
- FÖLDI ZS. (2006): A társadalmi részvétel szerepe a városfejlesztés gyakorlatában – európai és hazai tapasztalatok. *Tér és Társadalom*, 23 (3), 27–43.
- FRISNYÁK S. (1979): *Kazincbarcika földrajza*. Kazincbarcika Város Tanács, Kazincbarcika.
- G. FEKETE É. (1998): *Bevezetés az alulról vezérelt (bottom up) vidékfejlesztés elméletébe és módszertanába*. Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola, Szolnok.
- G. FEKETE É. (2006): *Helyi fejlesztési stratégiák értékelése Magyarországon* – kézirat. Miskolci Egyetem, Miskolc.
- GADÁNYI D. (2001): Adalékok Ózd településfejlesztésével kapcsolatos elképzelések elemzéséhez. In: Koczinszky Gy. – Lóránté Orosz E. (szerk.) *Borsod-Abaúj-Zemplén megye kistérségeinek jelene és jövője az ezredfordulón*. BAZ Megyei Önkormányzat, Miskolc, 43–53.
- GÁLÓSI-KOVÁCS B. – HAFFNER T. (2016): A területfejlesztés magyarországi intézményesülése. *Új magyar közigazgatás*, 9 (2), 1–8.
- GAVRA G. (2003): A DAM Steel Rt. csődjé: Vasas, ne hagyd magad! *Magyar Narancs*, 2003. február 6.
- GÉCZI GY. – NAGY GY. (1956): *Szemtanúk szavaival*. Kazincbarcika Városi Pártbizottság, Kazincbarcika.
- GENTILE, M. – TAMMARU, T. – VAN KEMPEN, R. (2012): Heteropolitanization. Social and Spatial Change in Central and East European Cities (Guest Editorial). *Cities*, 29., 291–299.
- GERENTSÉR I. – TÓTH Á. (1997): A szénbányászat visszafejlesztésével kapcsolatos szociális és foglalkoztatási problémák kezelése. In: Munkácsy Ferencné (szerk.) *Foglalkoztatás, szociális gondok. Munkatudományi tanulmányok*. Struktúra Munkaügy, Budapest, 9–85.
- GERMUSKA P. (2001): *A szocialista városok helye a magyar urbanizáció történetében. A magyarországi szocialista városok kialakulása* – PhD-értekezés. ELTE, Budapest.
- GERMUSKA P. (2002): Válságkezelési utak a magyarországi szocialista városokban. Szerkesztváltás Tatabányán és Ózdon 1990 és 2000 között. *Évkönyv X*, 1956-os Intézet, Budapest, 391–417.
- GERMUSKA P. (2004): *Indusztria bővületében*. 1956-os Intézet, Budapest.
- GIDDENS, A. (1984): *The Constitution of Sociology*. University of California, California.
- GLOCK, B. (2005): Umgang mit Schrumpfung. Reaktionen der Stadtentwicklungs politik in Duisburg und Leipzig. In: Gestring, N. et al. (Eds.) *Jahrbuch StadtRegion 2004/2005 Schwerpunkt Schrumpfende Staedte*. VS Verlag fuer Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 71–89.
- GLOCK, B. (2006): *Stadt politik in schrumpfenden Städten – Duisburg und Leipzig im Vergleich*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden.
- GODSCHALK, D. R. (2003): Urban Hazard Mitigation: Creating Resilient Cities. *Natural Hazards Review*, 4., 136–143.
- GROSSMANN, K. – HAASE, A. – ARNDT, T. – CORTESE, C. – RUMPEL, P. – RINK, D. – SLACH, O. – TICHA, I. – VIOLANTE, A. (2014): How urban shrinkage impacts on patterns of socio-spatial segregation: the cases of Leipzig, Ostrava, and Genoa. In: Yeakey, C. C. – Thompson, V. S. – Wells, A. (Eds.) *Urban Ills: Post Recession Complexities to Urban Living in Global Contexts*. Lexington Books, New York–London–Boston, 241–267.
- GRUBBAUER, M. (2012): Toward a More Comprehensive Notion of Urban Change: Linking PostSocialist Urbanism and Urban Theory. In: Grubbauer, M. – Kusiak, J. (Eds.) *Chasing Warsaw. Socio-Material Dynamics of Urban Change since 1990*. Campus, Frankfurt, 35–60.
- GRUBBAUER, M. (2013): A városi változás átfogóbb fogalma felé: A poszt szocialista urbanizáció és a városelmélet összekapcsolása. In: Jelinek Cs. – Bodnár J. – Czirfusz M. – Gyimesi Z. (szerk.) *Kritikai város kutatás*. L'Harmattan, Budapest, 480–504.

- GYARMATI GY. (1979): *A közigazgatás ideiglenes rendezésétől a tanácstörvényig. (Közigazgatási reformtörekvések Magyarországon 1945 és 1950 között)*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- HAASE, A. – RINK, D. – GROSSMANN, K. (2016): Shrinking cities in post-socialist Europe: What can we learn from their analysis for theory building today. *Geografiska Annaler Series B, Human Geography*, 98 (4), 305–319.
- HABLICSEK L. (2007): Kísérleti számítások a roma lakosság területi jellemzőinek alakulására és 2021-ig történő előrebecslésére. *Demográfia*, 50 (1), 7–54.
- HAGER, F. – SCHENKEL, W. (2003): *Schrumpfung*. Oekom, München.
- HAJDÚ I. (2005): *Acélváros. Társadalom és építészet kölcsönhatásában. Egyszer volt, hol nem volt, Acélváros*. Észak-Keleti Átjáró Kulturális és Tudományos Egyesület, Miskolc.
- HALÁSZ, L. (2016): Social and Economic Transformation in Komló and its Region. In: Szirmai, V. (Ed.) *“Artificial Towns” in the 21st Century: Social Polarisation in the New Town Regions of East-Central Europe*. Institute for Sociology Centre for Social Sciences Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 197–215.
- HARDI T. (2012): Győr, Pécs és Miskolc agglomerációja a vidéki szuburbanizációban. In: Somlyódyne Pfeil, E. (szerk.) *Az agglomerációk intézményesítésének sajátos kérdései*. Publikon, Pécs, 15–41.
- HÁRS Á. (2012): *A munkaerő migrációja Magyarországon a kilencvenes és kétezres években*. Bevándorlás és elvándorlás a Munkaerő-felmérés adatai alapján – összegző tanulmány. Budapest.
- HÁRS Á. (2016): Elvándorlás, bevándorlás és a magyar munkaerőpiac. Jelenségek, hatások, lehetőségek. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2016*. TÁRKI Zrt., Budapest, 243–262.
- HARVEY, D. (1973): *Social Justice and the City*. John Hopkins, Baltimore.
- HARVEY, D. (1978): The Urban Process Under Capitalism: A Framework for Analysis. *International Journal of Urban and Regional Research*, 2 (1–4), 101–131.
- HARVEY, D. (1989): From Managerialism to Entrepreneurialism. The Transformation in Urban Governance in Late Capitalism. *Geografiska Annaler (Series B)*, 71 (1), 3–17.
- HAUMONT, N. – JALOWIECZKI, B. – MUNRO, M. – SZIRMAI, V. (1999): *Villes nouvelles és villes traditionnelles. Une comparaison internationale*. L'Harmattan, Paris.
- HÄUSSERMANN, H. – SIEBEL, W. (1987): *Neue Urbanität*. Suhrkamp Verlag, Berlin.
- HEGEDŰS I. – SZAKMÁRY É. – PAKSY A. (2011): Public health conditions of the unemployed in the Ózd small area (microregion) before the financial-economic world crisis II. *Central European Journal of Occupational and Environmental Medicine*, 17 (1–4), 3–44.
- HEGYI-KÉRI Á. (2013): Barnamezős fejlesztések költséghaszon vizsgálata. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 10 (2), 72–86.
- HEIMER GY. – NAGY P. (1993): Búrában születnek. Vállalkozói inkubátorházak. *Heti Világgazdaság*, 12., 86–87.
- HEIMER GY. (1995): Vidám park? Ózdi átalakulási tervek. *Heti Világgazdaság*, 43., 122–123.
- HELYZETKÉP BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYE TÁRSADALMÁRÓL ÉS GAZDASÁGÁRÓL (2010): Központi Statisztikai Hivatal, Miskolc.
<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regio/miskolchelyzetkep.pdf> (Letöltés dátuma: 2018. január 4.)
- HERMÁNY G. – KOROMPAY GY. (szerk.) *Sztálinváros, Miskolc, Tatabánya. Városépítésünk fejlődése*. Műszaki, Budapest, 88–123.
- HIRT, S. (2008): Landscapes of Postmodernity: Changes in the built fabric of Belgrade and Sofia since the end of Socialism. *Urban Geography*, 29 (8), 785–810.
- HIRT, S. (2012): *Iron Curtains. Gates, Suburbs and Privatization of Space in the Post-Socialist City*. John Wiley & Sons, Chichester, West Sussex.

- HOLLANDER, J. B. – PALLAGST, K. – SCHWARZ, T. – POPPER, F. J. (2009a): Planning Shrinking Cities. *Progress in Planning*, 72 (4)., 1–37.
- HOLLANDER, J. B. (2009b): *Polluted and dangerous: America's worst abandoned properties and what can be done about them*. University of Vermont Press, Burlington.
- HOLLANDER, J. B. (2011): *The Sunburnt Cities: The Great Recession, Depopulation and Urban Planning in the American Sunbelt*. Routledge, New York.
- HORVÁTH B. (1972): A miskolci városkép változása. *HOMÉ*, 189–216.
- HORVÁTH GY. – PÁLNÉ KOVÁCS I. (szerk.) (2000): *Területfejlesztés és közigazgatás-szervezés (Megye, régió, kistérség)*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- HORVÁTH GY. (1992): *Regionális politika és szerkezetátalakítás a depressziós térségekben (nyugat-európai tapasztalatok)*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs.
- HORVÁTH GY. (1998): *Európai regionális politika*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- HORVÁTH, GY. (1999): Regional and Cohesion Policy in Hungary. In: Brusis, M. (Ed.) *Central and Eastern Europe on the Way into the European Union: Regional Policy-Making in Bulgaria, the Czech Republic, Estonia, Hungary, Poland and Slovakia*. CAP, München.
- HORVÁTH GY. (2010): Szubszidiaritás és területfejlesztés. In: Hajdú Z. (szerk.) *Szubszidiaritás és regionalitás az egyház- és államszervezetben*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 87–100.
- HUSZ I. (2011): Alacsony végzettség – sok gyerek? A magas termékenység néhány területi és etnikai aspektusáról. *Demográfia*, 54 (1)., 5–22.
- HUSZÁR I. – BASSA E. – FÁBRI M. (1986): *30 év krónikája 1956–1986*. Kossuth, Budapest.
- IGLÓI GY. (1997): Városépítés és építészet Miskolcon 1960–1970. In: Dobrossy I. (szerk.) *Miskolc a millicentenárium évében*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 253–263.
- ILLÉS I. (1998): *Területfejlesztés Magyarországon a 20. században*. Miskolci Egyetem, Miskolc.
- ILLÉS I. (2008): *Regionális Gazdaságtan – területfejlesztés*. Typotex Kiadó, Budapest.
- IVÁNYI G. (1997). *Hajléktalanok*. Sík, Budapest.
- IZSÁK É. (2004): *A városfejlődés természeti és társadalmi tényezői – Budapest és környéke*. Napvilág, Budapest.
- IZSÁK É. (2014): A települési környezet átalakulása a 20. század második felében Budapesten. In: Berki M. – Halász L. (szerk.) *A társadalom terei, a tér társadalma. Megújulás és fenntarthatóság a város- és térségfejlesztésben*. 195–211.
- IZSÁK É. (2015): A nagyváros-térségi térhasználati szokások és a társadalmi jól-lét. In: Szirmai V. (szerk.) *A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 201–214.
- JANKÓ F. – BERTALAN L. (2009): Egy sosemvolt iparváros ipari öröksége: Barnamezők Sopronban. *Tér és Társadalom*, 23 (4)., 103–116.
- JANKY B. – KEMÉNY I. (2004): Települési és lakásviszonyok. *Beszélő*, 9 (4)., 96–110.
- JANKY B. (2007): A korai gyermekvállalást meghatározó tényezők a cigány nők körében. *Demográfia*, 50 (1)., 55–73.
- JARY, D. – JARY, J. (1991): *Collins Dictionary of Sociology*. Harper Collins, Glasgow.
- JÁSZ E. (2016): A cigányság helyzete az oktatásban. In: Szilágyi F. – Pénzes J. (szerk.) *Roma népesség Magyarország északi határtérségében*. Partium, Nagyvárad, 127–145.
- JELINEK CS. – BODNÁR J. – CZIRFUSZ M. – GYIMESI Z. (2013): *Kritikai városkutatás*. L'Harmattan, Budapest.
- JENEY L. – VARGA Á. (2016): A felzárkóztatás eredményei és kudarcai az Encsi járásban. *Területi Statisztika*, 56 (2)., 183–208.

- JÓZSA V. – NAGY H. (2013): Helyi gazdaságfejlesztés – megéri-e a befektetést, és ha igen, kinek? In: Rechnitzer J. – Somlyódy E. – Pfeil E. – Kovács G. (szerk.) *A hely szelleme – a területi fejlesztések lokális dimenziói*. Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskolája, Győr, 271–280.
- JÓZSA V. (2014): A Robert Bosch csoport miskolci letelepedésének és beágyazódásának folyamata. *Tér és Társadalom*, 28., 199–213.
- JÓZSA V. (2017): *A nagyvállalati beágyazódás vizsgálata helyi szinten három magyar nagyváros példáján* – PhD-értekezés. Szent István Egyetem, Gödöllő.
- JUNG J. – KISS L. – SÉLEI I. – SZIKLAVÁRI J. (2004): *A diósgyőri acélgyártás története a folytacélgyártás bevezetésétől napjainkig*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc.
- KALOCSAI K. (2003): *Borsod-Abaúj-Zemplén megye – válságkezelési esettanulmány*. Miskolci Egyetem, Miskolc.
- KÁPOSZTA J. (2016): Ózd – egy volt szocialista város társadalmának átalakulási tendenciái. In: Sikos T. T. – Tiner T. (szerk.) *Tájak, régiók, települések térben és időben*. Dialóg Campus, Budapest, 145–156.
- KAPROS T. (1997): *Borsod-Abaúj-Zemplén megye társadalma és gazdasága*. KSH Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Igazgatósága, Miskolc.
- KAPROS T. (1998): Kistérségek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. *Területi Statisztika*, 3., 223–238.
- KAROSI I. (1994): A fekete város. *Heti Világgazdaság*, 11., 102.
- KARVALICS L. (1996): *Magyarország városai. 1–2. kötet*. Égisz, Budapest.
- KASABOV, E. (2011): Towards a theory of peripheral, early-stage clusters. *Regional Studies*, 45 (6), 827–842.
- KAZINCBARCIKAI MODELL (2017): Menekülés a szürkeségből. *Népszava*, 2017. szeptember 14.
- KELEMEN I. (1997): Az elmúlt évszázad városépítése. Városépítés és építészet Miskolcon 1892–1991 között. In: Dobrossy I. (szerk.) *Miskolc a millecentenárius évében. 1. kötet*. Miskolc, 264–272.
- KEMÉNY I. – FERGE Zs. – ANDORKA R. – SZENTPÉTERI I. – MÓDRA L. – LAKY T. – SZALAI B. (1972): *Szociológia*. Akadémiai, Budapest.
- KEMÉNY I. – JANKY B. – LENGYEL G. (2004): *A magyarországi cigányság. 1973–2003*. Gondolat, Budapest.
- KEMÉNY I. (1972): *Az alacsony jövedelmű népesség életkörülményei Magyarországon* – kézirat. Budapest.
- KEMÉNY I. (1976): A magyarországi cigányok helyzete. In: Kemény I. (szerk.) *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 7–63.
- KEMÉNY I. (szerk.) (2000): *A magyarországi romák*. Press Publica, Budapest.
- KERTESI G. (2005): *A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában*. Osiris, Budapest.
- KIRILY T. (2002): Ami még menthető. A borsodi vaskohászatról. *Beszélő Online*, 7 (1), <http://beszelo.c3.hu/cikkek/ami-meg-mentheto> (Letöltés dátuma: 2018. április 7.)
- KISS É. (2002): A magyar ipar térszerkezeti változásai. *Földrajzi Értesítő*, 3–4., 347–365.
- KISS É. (2010): *Területi szerkezetváltás a magyar iparban 1989 után*. Dialóg Campus, Pécs–Budapest.
- KISS É. (szerk.) (2013): *A hazai ipari parkok különböző dimenzióban*. Dialóg Campus, Pécs–Budapest.
- KISS J. P. (1998): Az ágazati gazdaság szerkezet szerepe a regionális differenciálódásban Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 1–2., 138–162.
- KISSFAZEKAS, K. (2013): Metamorphosis of public spaces in Hungary or the question of context within the public spaces of the communist and post-communist period. *Journal of Architecture and Urbanism*, 37 (3), 182–193.
- KISSFAZEKAS, K. (2016): Urban Structures and Architectural Specificities in the Post-Socialist New Towns. In: Szirmai, V. (Ed.) *“Artificial Towns” in the 21st Century: Social Polarisation in the New Town Regions of East-Central Europe*. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 403–437.

- KLEINHEINCZ F. (2008): Spin-off vállalkozások, avagy: barátokozunk egy új megnevezéssel. EXIST weboldal. <http://www.exist.de/2008.november.12/> (Letöltés dátuma: 2017. október 7.)
- KNEISZ I. – KUTTOR D. (2006): Borsod-Abaúj-Zemplén megye területfejlesztési dokumentumainak vizsgálata. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 3 (19)., 82–92.
- KOCZISZKY GY. – PISKÓTI I. – NÉMETHY L. (2000): A területfejlesztés új irányai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. *Északkelet-Magyarország*, 4 (5)., 4–20.
- KOCZISZKY GY. – LÓRÁNTNÉ OROSZ E. (szerk.) (2001a): *Borsod-Abaúj-Zemplén megye kistérségeinek jelene és jövője az ezredfordulón*. BAZ Megyei Önkormányzat, Miskolc.
- KOCZISZKY GY. (2001b): Gondolatok Borsod-Abaúj-Zemplén megye gazdasági helyzetéről az ezredfordulón. In: Kocziszky Gy. – Lórántné Orosz E. (szerk.) *Borsod-Abaúj-Zemplén megye kistérségeinek jelene és jövője az ezredfordulón*. BAZ Megyei Önkormányzat, Miskolc, 5–11.
- KOLOS T. (2000): *A terhes babapiskóta*. Osiris, Budapest.
- KOLTAI Z. (2014): *Sikeres és versenyképes városok. Piackutatás a magyar települések körében*. PTE FEEK, Pécs.
- KONDRATIEV, N. (1926): About the question of the major cycles of the conjuncture. *Planovoe Khozyaystvo*, 8., 167–181.
- KONRÁD GY. – SZELENYI I. (1971): A késleltetett városfejlesztés társadalmi konfliktusai. *Valóság*, 12., 19–35.
- KOÓS B. (2004): Adalékok a gazdasági szuburbanizáció témaköréhez. *Tér és Társadalom*, 18 (1)., 59–71.
- KOÓS B. (2016): Közfoglalkoztatás a mezőgazdaságban. *Tér és Társadalom*, 30 (3)., 40–61.
- KORMOS I. (1996): Az Ózdi Ipari Park fejlesztési tervei. *Ipar–Gazdaság*, 9–10., 38–39.
- KORNAI J. (2007): *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás*. Akadémiai, Budapest.
- KÓRÓDI J. (1959): *A borsodi iparvidék*. Közgazdasági és Jogi, Budapest.
- KOTUS, J. (2006): Changes in the spatial structure of a large Polish city – The case of Poznań. *Cities*, 23 (5)., 364–381.
- KOVÁCH I. (2014): *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szervezeti és hatalmi változásai*. Argumentum, Budapest.
- KOVÁCS I. (2013) Az utolsó tégláig – városrészeket loptak el az illegális bontóbrigádok. *Magyar Narancs*, 2013. március 30.
- KOVÁCS K. – VÁRADI M. M. (2003): Hozzászólás egy nem létező tanyavítához. In: Kovács T. (szerk.) *A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia*. MTA Regionális Kutatások Központja – Magyar Regionális Tudományi Társaság, Pécs, 279–285.
- KOVÁCS T. (szerk.) (2003): *Miskolci agglomeráció*. KSH BAZ Megyei Igazgatósága, Miskolc.
- KOVÁCS Z. – DOUGLAS, M. (1996): A városépítés időzített bombája – avagy a magyar lakótelepszindróma társadalomföldrajzi megközelítésben. *Földrajzi Értesítő*, 1–2., 101–117.
- KOVÁCS Z. – SZIRMAI V. (2006): Városrehabilitációs beavatkozások és a térbeli társadalmi kirekesztés: a társadalmilag fenntartható városfejlődés Budapest lehetőségei. *Tér és Társadalom*, 20 (1)., 1–19.
- KOVÁCS Z. (2014): A budapesti városrégió térbeli-társadalmi szerkezetének átalakulása. In: Berki M. – Halász L. *A társadalom terei, a tér társadalma. Megújulás és fenntarthatóság a város- és térségfejlesztésben*. 173–194.
- KOVÁCS, Z. (1998): Ghettoization or gentrification? Post-socialist scenarios for Budapest. *Netherlands Journal of Housing and the Built Environment*, 13 (1)., 63–81.
- KOVÁCS Z. (szerk.) (1999a): A szuburbanizáció jellemzői a budapesti agglomerációban – esettanulmányok. *Földrajzi Értesítő*, 1–2, 59–82.
- KOVÁCS, Z. (1999b): Cities from state-socialism to global capitalism: an introduction. *GeoJournal*, 40 (1)., 1–6.

- KOVÁCS, Z. (2000): Cities from state-socialism to global capitalism: an introduction. *GeoJournal*, 49., 1–6.
- KOZÁKNÉ KESZEI V. (2001): Cigánypolitika Magyarországon. Elmélet és gyakorlat az 1960-as évek elejétől a 90-es évekig. *Romológiai Kutatóintézet Közleményei*, 5., 96–135.
- KOZMA J. – CSOBA J. – CZIBERE I. (2004): *Helyi társadalmak, kirekesztettség és szociális ellátások*. Kossuth, Debrecen.
- KÖLLŐ J. (2010): Foglalkoztatás, munkanélküliség és bérek a válság első évében. In: Fazekas K. – Molnár Gy. (szerk.) *Munkaerőpiaci Tükör 2010*. MTA KTI–OFA, Budapest, 43–78.
- KÖRNER ZS. – NAGY M. (2006): Az európai és a magyar telepszerű lakásépítés története 1945-től napjainkig. *Urbanisztikai Füzetek*, 4., Terc, Budapest.
- KÖSZEGFALVI GY. (1985): A magyarországi településrendszer strukturális változása. In: Rechnitzer J. (szerk.) *Vonzáskörzetek – agglomerációk II*. Akadémiai, Budapest, 31–54.
- KÖSZEGFALVI GY. (2009): *Területfejlesztés Magyarországon a rendszerváltás után*. Imedias, Budapest–Pécs.
- KÖVES A. (2003): A KGST-kereskedelemtől az EU-csatlakozásig. *Közgazdasági Szemle*, 5 (július–augusztus), 635–653.
- KRISTÓF Á. – VÁCZI P. (2006): Ózd örökség alapú városrehabilitációjának előkészítése. *Építészfórum*, 2006. január 4.
- KRISTÓF A. (2015): Adalékok Miskolc külterületeinek sajátosságaihoz. *Településföldrajzi Tanulmányok*, 4 (2)., 55–67.
- KRISTÓF, A. (2017): The Development Path of the Miskolc Agglomeration (1970–2015). *Acta Univ. Sapientiae, European and Regional Studies*, 12., 5–24.
- KUKELY GY. – ZÁBRÁDI ZS. (2004): Az ipar szerepe vidéki nagyvárosaink rendszerváltozás utáni fejlődésében. In: Kovács F. (szerk.) *Táj, tér, tervezés*. Geográfus Doktoranduszok VIII. Országos Konferenciája tudományos közleményei. Szeged, 2004. szeptember 5–6.
- KUKELY GY. – BARTA GY. – BELUSZKY P. – GYÖRI R. (2006): Barnamezős területek rehabilitációja Budapesten. *Tér és Társadalom*, 1., 57–71.
- KULCSÁR G. (2006): A munkaerő területi mobilitását akadályozó tényezők. *Esély*, 3., 61–84.
- KUTTOR D. (2011): Az ipari szerkezetváltás területi hatásai a visegrádi országokban. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 2., 94–103.
- L. MURÁNYI L. – GELEI J. (2012): *Süllyedő világ*. Axel Springer Magyarország, Szolnok.
- labour market, 2013* – Review and analysis. Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences & National Employment Non-profit Public Company Ltd., Budapest.
- LADÁNYI, J. (1991): Discrimination ethnique et auto-protection: le cas des tziganes de Miskolc. *Espaces et Sociétés*, 64., 113–127.
- LADÁNYI, J. (1993): Patterns of residential segregation and the Gypsy minority in Budapest. *Internal Journal of Urban and Regional Research*, 17 (4)., 30–41.
- LADÁNYI J. – SZELENYI I. (1997): Szuburbanizáció és gettósodás. *Kritika*, 7., 4–12.
- LADÁNYI J. – SZELENYI I. (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág, Budapest.
- LADÁNYI J. (2005): Rehabilitáció budapesti módra. *Magyar Építőművészet*, 6., 31–33.
- LADÁNYI J. (2008): *Lakóhelyi szegregáció Budapesten*. Mandátum, Budapest.
- LADÁNYI J. – VIRÁG T. (2009): A szociális és etnikai alapú lakóhelyi szegregáció változó formái Magyarországon a piacgazdaság átmeneti időszakában. *Kritika*, 2009. július–augusztus, 1–19.
- LADÁNYI J. (2012): *Leselejtettek. A kirekesztett népesség társadalom- és térszerkezeti elhelyezkedésének változása Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában*. L'Harmattan, Budapest.
- LADÁNYI J. – SZELENYI I. (2014): Újrakasztozás. *Élet és Irodalom*, 58 (38)., 2014. szeptember 19.

- LAGENDIJK, A. (1999): *Good practices in Cluster initiatives. Lessons from the 'Core' regions and beyond*. Centre for Urban and Regional Development Studies, University of Newcastle Upon Tyne, Newcastle.
- LAKY T. (2003): A munkaerőpiac Magyarországon 2002-ben. In: Fazekas K. (szerk.) *Munkaerő-piaci Tükör 2003*. MTA KTI, Budapest, 14–42.
- LAMPERT M. (2014): Megyei Önkormányzat – Új szerepkörben. *Magyar Közigazgatás*, 2., 144–149.
- LANKS, B. (2006): Creative shrinkage. *New York Times Magazine*, 2006. december 10.
- LAUSÉN, J. R. (1973): Urbanization and Development. The Temporal Interaction between Geographical and Sectoral Clusters. *Urban Studies*, 2., 163–188.
- LEFEBVRE, H. (1991): *The production of space*. Basil Blackwell, London.
- LEFEBVRE, H. (1993): *The production of space*. Blackwell, Cambridge.
- LEHOCZKY L. (1994): *Miskolci Ipari Park megvalósíthatósági tanulmány* – munkaközi anyag. Miskolci Egyetem, Miskolc.
- LENGYEL G. (2009): Szilánkos mennyország. Szegénytelepek, cigánytelepek Miskolcon. *Beszélő Online*, 14 (7)., <http://beszelo.c3.hu/cikkek/szilankos-mennyország> (Letöltés dátuma: 2017. február 5.)
- LENGYEL I. – NAGY B. (szerk.) (2016): *Térségek versenyképessége, intelligens szakosodása és újraiparosodása*. JATEPress, Szeged.
- LENGYEL I. – RECHNITZER J. (2000): A városok versenyképességéről. In: Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.) *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA RKK, Pécs, 130–152.
- LENGYEL I. (szerk.) (2003): *Verseny és területi fejlődés. Térségek versenyképessége Magyarországon*. JATEPress, Szeged.
- LENTZ, S. (2002): Moskau – aktuelle Stadtentwicklungsprozess. *Geographische Rundschau*, 136 (4)., 29–33.
- LEVER, W. F. (1991): Deindustrialisation and the Reality of the Post-Industrial City. *Urban Studies*, 28 (6)., 983–999.
- LÉVI-STRAUSS, C. (1958): *Anthropologie structurale*. Plon, Paris.
- LÓRÁNT K. (2017): *Az acélváros végnapjai*. Antilógia, Lakitelek.
- LÓRÁNTNÉ OROSZ E. – SIMKÓ J. (2001): A foglalkoztatási és munkanélküliségi helyzet átalakulásának jellemzői és befolyásolásának lehetőségei BAZ megyében. In: Kocziszkó Gy. – Lórántné Orosz E. (szerk.) *BAZ megye kistérségeinek jelene és jövője az ezredfordulón*. BAZ Megyei Önkormányzat, Miskolc, 10–19.
- LOSONCZI Á. (1989): *Ártó–védő társadalom*. Közgazdasági és Jogi, Budapest.
- LOSONCZI Á. (2005): *Sorsba fordult történelem*. Holnap, Budapest.
- LŐCSEI H. (2004). *A vidéki városi agglomerációk fejlődési pályája*. Műhelytanulmányok, 24. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- LŐCSEI H. (2010): A gazdasági világválság hatása a munkanélküliség területi egyenlőtlenségeire. In: Fazekas K. – Molnár Gy. (szerk.) *Munkaerőpiaci Tükör 2010*. MTA KTI–OFA, Budapest, 126–142.
- LUX G. (2012): Reindusztrializáció Közép-Európában. In: Baranyi B. – Fodor I. (szerk.) *Környezetipar, újraiparosítás és regionalitás Magyarországon*. MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs–Debrecen, 21–34.
- LUX G. (2013): Az újraiparosítás lehetőségei: Fejlesztési együttműködés a periférián. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 10 (1)., 4–13.
- MADÁR I. (2014): Újraiparosítás? Minek? *Portfólió*, 2014. április 15.
- MAES, M. – LOOPMANS, M. – KESTELOT, C. (2012): Urban shrinkage and everyday life in post-socialist cities: living with diversity in Hrusov, Ostrava, Czech Republic. *Built Environment*, 38 (2)., 229–243.

- MAGYAR J. (1991): Ózdi változások. *Településfejlesztés*, 6., 1–30.
- MAGYAR VAS- ÉS ACÉLIPARI EGYESÜLÉS KÖZLEMÉNYE (1992): A magyar vaskohászat helyzete az 1991. évi adatok és az érvényesülő tendenciák tükrében. *Kohászat*, 9., 321–324.
- MAJOR I. (1996): Az 1972-ben kiemelt 49 nagyvállalat életútja 1980 és 1993 között a mérlegadatok tükrében. Pénzügykutató Rt., Budapest.
- MANZAGOL, C. (1993): La localisation des activités spécifiques. In: Bailly, A. – Ferras, R. – Pumain, D. (Eds.) *Encyclopédie de Géographie II. Economica*. S.A., Suisse, 507–533.
- MARCIŃCZAK, S. (2007): Przemiany struktury rezydencjalnej miasta – Łódź w okresie transformacji ustrojowej (1988–2002). *Przestrzeń rezydencjalna w miastach polskich, Biuletyn KPZK PAN*, 227., 132–150.
- MARTINEZ-FERNANDEZ, C. – WU, C. T. (2007): Stadtentwicklung in einer differenten Wirklichkeit – schrumpfende Städte in Australien. *Berliner Debatte Initial*, 18 (1), 45–60.
- MARTINEZ-FERNANDEZ, C. – AUDIRAC, I. – FOL, S. – CUNNINGHAM-SABOT, E. (2012a): Shrinking cities: urban challenges of globalization. *International Journal of Urban Regional Research*, 36 (2), 213–25.
- MARTINEZ-FERNANDEZ, C. – WU, C. T. – SCHATZ, L. K. – TAIRA, N. – VARGAS-HERNÁNDEZ, J. G. (2012b): The shrinking mining city: urban dynamics and contested territory. *International Journal of Urban Regional Research*, 36 (2), 245–260.
- MATLOVIČ, R. – IRA, V. – SÝKORA, L. – SZCZYRBA, Z. (2001): Transformation of the spatial structure of post-communist towns: the case of Prague, Bratislava, Olomouc and Presov. In: Jażdżewska, I. (Ed.) *Miasto postsocjalistyczne – organizacja przestrzeni miejskiej i jej przemiany (II). XIV Konwersatorium Wiedzy o Mieście*. Uniwersytet Łódzki, Łódź, 243–251.
- MEGGYESI T. (2005): *A 20. század urbanisztikájának útvesztői*. Terc, Budapest.
- MERLIN, P. (1972): *Les Villes Nouvelles: Urbanisme Régional et Aménagement*. Presses Universitaires de France, Paris.
- MEZEI I. (1999): Két út áll mögöttünk... – Ózd és Tiszaújváros 1997-ben. *Comitatus*, 4., 21–34.
- MINK M. (2002): Öntőforma. Válságban az Ózdi Acélművek Kft. *Heti Világgazdaság*, 33., 99–101.
- MIZSEI A. (2016): Kiszínezett barna zóna: az ózdi projekt. *Építészfórum*, 2016. június 17.
<http://epiteszforum.hu/kiszinezett-barna-zona-az-ozdi-projekt> (Letöltés dátuma: 2017. február 7.)
- MOLDOVA GY. (2017): *Kegyelemkenyér*. Urbis, Budapest.
- MOLNÁR E. – LENGYEL I. M. (2015): Újraiparosodás és útfüggőség: gondolatok a magyarországi ipar területi dinamikája kapcsán. *Tér és Társadalom*, 29 (4), 42–59.
- MÓRICZ ZS. (1930): Mai napok: Miskolc. *Nyugat*, 22., 1.
- MUSTERD, S. – OSTENDORF, W. (Eds.) (1998): *Inequality and Exclusion in Western Cities*. Routledge, London–New York.
- MYKHENKO, V. – TUROK, I. (2008): East European cities – patterns of growth and decline, 1960–2005. *International Planning Studies*, 13 (4), 311–342.
- NAGY B. GY. (2000): Számháború. Leépítés a GE ózdi üzemében. *Heti Világgazdaság*, 50.
- NAGY K. (1989): *Szemelvények Farkaslyuk történetéből*. Farkaslyuki Bányauzem, Ózd.
- NEMES NAGY J. (1999): Elágazó növekedési pályák az ezredvégi Magyarországon. In: Nemes Nagy J. (szerk.) *Helyek, terek, régiók. Regionális Tudományi Tanulmányok. 4.* ELTE TTK Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest, 6–86.
- NEMES NAGY J. (2001): Az ezredév regionális folyamatai Magyarországon. Átfogó átalakulás – egyedi fejlődési pályák. *Regionális Tudományi Tanulmányok*, 5., 23–32.
- NEMES NAGY J. (2005): Fordulatra várva – a regionális egyenlőtlenségek hullámai. In: Dövényi Z. – Schweitzer F. (szerk.) *A földrajz dimenziói*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 141–158.

- NEMES NAGY J. (2009): Fordulatra várva – a regionális egyenlőtlenség hullámai. In: Lengyel I. – Rechnitzer J. (szerk.) *A regionális tudomány két évtizede Magyarországon*. Akadémiai, Budapest, 38–59.
- NEMES NAGY J. – LÖCSEI H. (2015): Hosszú távú megyei ipari növekedési pályák (1964–2013). *Területi Statisztika*, 55 (2)., 100–121.
- NÉMETH N. – KISS J. P. (2007): Megyeink és kistérségeink belső jövedelmi tagoltsága. *Területi Statisztika*, 10 (47)., 20–47.
- NUISSEL, H. – RINK, D. (2005): The 'production' of urban sprawl in eastern Germany as a phenomenon of post-socialist transformation. *Cities*, 22 (2)., 123–134.
- OLAJOS CS. (1998): *A Diósgyőr-vasgyári kolónia*. BAZ Megyei Levéltár, Miskolc
- OSWALT, PH. – RIENIETS, T. (szerk.) (2006): *Atlas of Shrinking Cities/Atlas der schrumpfenden Städte*. Hatje Cantz Verlag, Ostfildern.
- OZWAR, A. (2008): Schrumpfen in der Gegenwart - Schrumpfen in der Geschichte. In: Lamper, A. – OZWAR, A. (Eds.) *Schrumpfenden Städte – Ein Phänomen zwischen Antike und Moderne*. Böhlau Verlag, Köln, 237–277.
- PALLAGST, K. – WIECHMANN, T. (2005): Shrinking smart – staedtische Schrumpfungsprozesse in den USA. In: Gestring, N. et al. (Eds.) *Jahrbuch Stadtregion 2004/05, Schwerpunkt: Schrumpfende Staedte*. VS Verlag fuer Sozialwissenschaften, Wisbaden, 105–127.
- PALLAGST, K. M. (2007): *Patterns of shrinking cities in the USA. The future of shrinking cities: Problems, patterns, & strategies of urban transformation in a global context*. Berkeley, California.
- PALLAGST, K. M. (2008): Shrinking cities – planning challenges from an international perspective, Urban Infill, Themenheft. *Cities Growing Smaller*, 1., 6–16.
- PALLAGST, K. – MARTINEZ-FERNANDEZ, CH. – WIECHMANN, TH. (Eds.) (2013): *Shrinking Cities: International Perspectives and Policy Implications*. Routledge, New York.
- PALMA, G. (2005): 'Four Sources of "De-Industrialisation" and a New Concept of the "Dutch Disease"'. In: J. A. Ocampo (Ed.) *Beyond Reforms: Structural Dynamics and Macroeconomic Vulnerability*. Stanford University Press and World Bank, New York.
- PÁLNÉ KOVÁCS I. (1999): *Regionális politika és közigazgatás*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- PÁLNÉ KOVÁCS I. (2000): Előszó. In: Horváth Gy. – Pálné Kovács I. (szerk.) *Területfejlesztés és közigazgatás-szervezés (Megye, régió, kistérség)*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- PÁLNÉ KOVÁCS I. (2004): A területfejlesztés kihívásai és válaszok a törvénymódosítás tükrében. *Európába megy-e a megye?* Előadások és hozzászólások a 2003. november 13–14-i pécsi konferencián. Baranya Megyei Önkormányzat, Pécs.
- PÁLNÉ KOVÁCS I. (2012): A középszintű kormányzás Magyarországon. *Új Magyar Közigazgatás*, 5 (10)., 33–36.
- PAPP A. (1974): *Ismerkedjünk Kazincbarcikával*. Kazincbarcikai Városi Könyvtár, Kazincbarcika.
- PAPP J. – TÓTH J. (1991): Ipari válságövezetek Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 7–8., 791–792.
- PAPP J. (1989): *Nehézipar és szerkezetváltás. Tények, kétségek, kérdőjelek*. Budapest.
- PAPP Z. A. (2012): Ratio of Roma students in Hungary and some characteristics of schools. In: Péntes, J. – Radics, Zs. (Eds.) *Roma population on the peripheries of the Visegrad Countries – Spatial Trends and Social Challenges*. Didakt, Debrecen, 31–59.
- PÁSZTOR, I. – PÉNTES, J. (2012): Foglalkoztatási krízis és jövedelmi periferizálódás Északkelet-Magyarországon a roma népességi arányok tükrében. *Területi Statisztika*, 52 (4)., 353–371.
- PÉCZELY GY. (2010): Iparpolitika – ne többet, hanem okosabban. *Menedzserforum*, 2010. május 21.
- PÉNTES J. – TÁTRAI P. – PÁSZTOR I. Z. (2018): A roma népesség területi megoszlásának változása Magyarországon az elmúlt évtizedekben. *Területi Statisztika*, 58 (1)., 3–26.
- PÉNTES, J. – RADICS, ZS. (2012): *Roma population on the peripheries of the Visegrad countries: integration issues and possible solutions*. Didakt, Debrecen.

- PERCZEL GY. (szerk.) (2013): *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza*. ELTE Eötvös, Budapest.
- PERÉNYI I. (1970): *A város központja*. Műszaki, Budapest.
- PERÉNYI I. (1988): A települési környezet minősége a településrendezés-tervezés szemszögéből. *Városépítés*, 5., 20–24.
- PIKÓ B. (2007): A serdülőkorú egészségmegtartás pozitív pszichológiai megközelítése. In: Demetrovics Zs. et al. (szerk.) *Iskolai egészségpszichológia*. L'Harmattan, Budapest, 243–265.
- PIRISI G. – MÁTÉ É. (2014): Zsugorodó kisvárosok – kincstári optimizmus: A demográfiai hanyatlás kérdéskörének megjelenése hazai kisvárosok tervezési dokumentumaiban. *Területfejlesztés és innováció*, 8 (2), 28–39.
- PIRISI G. – TRÓCSÁNYI A. (2015): Bővülő állomány, zsugorodó elemek – a XXI. századi kisvárosi urbanizáció kétarcúsága Magyarországon. Tésits R. – Alpek B. L. (szerk.) *A mi geográfiánk. Tóth József emlékezete. Geographica Pannonica Nova* 18. Publikon, Pécs, 443–460.
- PORTER, M. (2000): Location, Competition, and Economic Development: Local Clusters in a Global Economy. *Journal of Economic Development Quarterly*, 14 (1), 15–34.
- PRAKFULVI E. – SZÜCS GY. (2010): *A szocreál Magyarországon*. Corvina, Budapest.
- RECHNITZER J. (2002): A városhálózat az átmenetben, a kilencvenes évek változási irányai. *Tér és Társadalom*, 3., 165–183.
- RECHNITZER J. (2007): Az európai regionális politika és városfejlődés. *Magyar Tudomány*, 6., 690–703.
- RECHNITZER J. – PÁTHY Á. – BERKES J. (2014): A magyar városhálózat stabilitása és változása. *Tér és Társadalom*, 28 (2), 105–127.
- RÉVÉSZ J. (1988): *B-A-Z megye társadalmi-gazdasági problémáinak koncepcionális rendezése*.
- RHODES, J. – RUSSO, J. (2013): Shrinking 'Smart'? Urban Redevelopment and Shrinkage in Youngstown, Ohio. *Urban Geography*, 34., 305–326.
- RÓBERT P. (2013): Társadalmi rétegek, osztályok vizsgálata a 2011. évi népszámlálás adatain. *Statistikai Szemle*, 91 (3), 314–319.
- ROMHÁNYI T. (2009): Az őriznivaló város / Magyarország legnagyobb betonrengetege. *Népszabadság*, 2009. január 17.
- ROMSICS I. (2000): *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest.
- ROWTHORN, B. (1986): Desindustrialisation in Britain. In: Martin, E. – Rowthorn, B. (Eds.) *The Geography of deindustrialisation*. Macmillan, London, 1–30.
- ROWTHORN, R. – J. WELLS (1987): *De-industrialization and Foreign Trade*. Cambridge University Press, Cambridge.
- ROWTHORN, R. – RAMASWAMY, R. (1997): *Deindustrialization: Causes and Implications*. Working Paper 97/42. IMF, Washington.
- ROWTHORN, R. – K. COUTTS (2004): Commentary: Deindustrialisation and the Balance of Payments in Advanced Economies, *Cambridge Journal of Economics*, 28 (5), 767–90.
- RUGARE, S. – SCHWARZ, T. (Eds.) (2008): *Cities Growing Smaller*. Kent State's Cleveland Urban Design Collaborative, Cleveland.
- SAEGER, S. (1997): Globalization and Deindustrialization: Myth and Reality in the OECD. *Review of World Economics*, 133 (4), 579–608.
- SASSEN, S. (2000): *Cities in a world economy*. Pine Forge Press, London.
- SCHUCHMANN J. (2015): Nagyváros-térségi szuburbanizációs folyamatok és a költözési trendek. In: Szirmai V. (szerk.) *A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár–Budapest, 131–146.
- SCHUMPETER, J. (1980): *A gazdasági fejlődés elmélete*. Közgazdasági és Jogi, Budapest.
- SEBŐK B. (2009): *Az Alföld iparosítása – Szolnok megye példáján (1950–1970) – PhD-értekezés*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.

- SIKOS T. T. (1995): *Zsákutca vagy útelágazódás? – Kazincbarcika*. MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest.
- SIMAI M. (2002): Civilizációk és civil társadalmak a 21. század elején. *Magyar Tudomány*, 6., 738.
- SIMION, G. (2016): Effects of postsocialist deindustrialization in Central and Eastern Europe: Results of an industrial site survey and GIS mapping in Bucharest City, Romania. *Human Geographies. Journal of Studies and Research in Human Geography*, 10 (1)., 2067–2284.
- SINGH, A. (1977): UK industry and the world economy: a case of deindustrialisation? *Cambridge Journal of Economics*, 1., 113–136.
- SISKÁNÉ SZILASI B. – HALÁSZ L. (szerk.) (2018): *Boldogulni itthon vagy külföldön. Legújabb trendek a jelenkori kivándorlásban*. Miskolci Egyetem, Miskolc.
- SOMMER, R. (1969): *Personal Space: The Behavioral Basis of Design*. Englewood Cliffs, New Jersey.
- SOMOGYI E. – SZEMZŐ H. – TOSICS I. (2007): Városrehabilitáció kétszintű önkormányzati rendszerben: budapesti sikerek és problémák. In: Enyedi Gy. (szerk.) *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. Magyarország az ezredfordulón: műhelytanulmányok. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 69–91.
- SÓS A. – FARAGÓ K. – HERMÁNY G. – KOROMPAY GY. (1959) (szerk.): *Sztálinváros, Miskolc, Tatabánya. Városépítésünk fejlődése*. Műszaki, Budapest.
- SPÉDER, ZS. (2000): Getting better and becoming dissimilar: economic well-being of the elderly in Hungary. In: Stanovnik et al., (Eds.) *Economic well-being of the elderly: A comparison in five European countries*. Ashgate, Aldershot, 53–97.
- SPÉDER ZS. (2002): *A szegénység változó arcai*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég, Budapest.
- STANILOV, K. (2007): *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*. Springer, Dordrecht.
- STEFÁN M. (2003): A hazai acélipari társaságok tulajdonosi szerkezete és kiemelt mutatóinak alakulása. *Kohászat*, 1., 1–6.
- STIGLITZ, J. E. (2010): Lessons from the global financial crisis of 2008. *Seoul Journal of Economics*, 23 (3)., 321–340.
- STOCKDALE, A. (2010): The diverse geographies of rural gentrification in Scotland. *Journal of Rural Studies*, 26 (1), 31–40.
- STORPER, M. (1997): *The Regional World*. Guilford Press, New York.
- SÜLI-ZAKAR I. (1995): Makroregionális térstrukturák. In: Szoboszlai Zs. (szerk.) *Szolnoki Nyári Egyetem – 94. Juss Alapítvány, MTA RKK ATI Szolnoki Társadalomkutató Csoportja, Szolnok*, 192–197.
- SÝKORA, L. (1999): Changes in the internal spatial structure of post-communist Prague. *GeoJournal*, 49., 79–89.
- SÝKORA, L. (1999): Processes of Socio-spatial Differentiation in Post-communist Prague. *Housing Studies*, 14 (5)., 679–701.
- SÝKORA, L. (2009): New socio-spatial formations: places of residential segregation and separation in Czechia. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 100 (4)., 417–435.
- SZABÓ B. (1995): *Berente Helyzete 1995-ben. Kazincbarcika felelége: Berente*
http://berente.hu/hu/helytortenet_levallas.php (Letöltés dátuma: 2017. április 20.)
- SZALAI E. (1989): *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek*. Közgazdasági és Jogi, Budapest.
- SZALAI J. (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 4., 34–50.
- SZALAI J. (2008): A kirekesztésről: A mélyszegénység fennmaradásához komoly érdekek fűződnek. *168 óra*, 2008. december 25.

- SZCZEPAŃSKI, M. S. (1993): Planning, Housing and the Community in a New Socialist Town: The Case of Tychy, Poland. *The Town Planning Review*, 64 (1), 1–21.
- SZÉKELY GY. (2006): *Az aprófalvak népességmegtartó képességének állapota, változásai, irányai, illetve javításának lehetőségei*. Facilitátor Szociológus és Mediátor Munkacsoport, Budapest.
- SZÉKELY S. (2015): Kettéosztja az országot a közmunka. *Menedzsment Fórum*, 2015. június 29.
- SZEKÉR GY. (1970): *A magyar vegyipar 25 éve*. Magyar Kémikusok Lapja, 25., 169–194.
- SZELÉNYI I. (1971): *A szocialista városok és a szociológia*. Kossuth, Budapest.
- SZIKLAVÁRI J. (1994): Az acélipar válsága. *Kohászat*, 9., 349–355.
- SZIKRA, D. (2014): Democracy and welfare in hard times: The social policy of the Orbán Government in Hungary between 2010 and 2014. *Journal of European Social Policy*, 24., 486–500
- SZIRMAI V. (1988): *„Csinált” városok*. Magvető, Budapest.
- SZIRMAI V. (szerk.) (2002): *Verseny és/vagy együttműködés. Város és környéke kapcsolatai*. MTA Szociológiai Kutatóintézet–MTA RKK NYUTI Közép-dunántúli Kutatócsoport, Budapest–Székesfehérvár.
- SZIRMAI, V. (2011): Urban sprawl in Europe: An Introduction. In: Szirmai, V. (Ed.) *Urban Sprawl in Europe: Similarities or Differences?* Aula, Budapest, 15–44.
- SZIRMAI V. (szerk.) (2013): *Csinált városok a XXI. század elején. Egy „új” városfejlődési út ígérete*. MTA TK Szociológiai Intézet, Budapest.
- SZIRMAI V. (szerk.) (2015): *A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár.
- SZIRMAI, V. (Ed.) (2016): *Artificial Towns in the 21st Century*. Hungarian Academy of Sciences Centre for Social Sciences Institute for Sociology, Budapest.
- SZOLGA V. (2001): Miskolc Megyei Jogú Város településfejlesztési lehetőségeinek áttekintése. In: Koczinszky Gy. – Lóránté Orosz E. (szerk.) *Borsod-Abaúj-Zemplén megye kistérségeinek jelene és jövője az ezredfordulón*. BAZ Megyei Önkormányzat, Miskolc, 123–130.
- SZUHAY P. (1999): *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Panoráma, Budapest.
- TÁJÉKOZTATÓ BAZ MEGYE DEMOGRÁFIAI HELYZETÉNEK ALAKULÁSÁRÓL (2016): KSH, Budapest, 1–16. http://www.baz.hu/content/2016november/1611_06_ksh.pdf (Letöltés dátuma: 2017. november 10.)
- TARDY P. (1992): A magyar vaskohászat helyzete és kilátásai. *Kohászat*, 5., 181–189.
- TARDY P. – BÍRÓ GY. – ZIMONYI Z. (1995): Állami Acélprogramok 1970-90 között. *Korlátozott lehetőségek és eredmények*, 2–3., 49–51.
- TATAI Z. (1992): A válságterületek típusai és kezelésük Magyarországon. *Földrajzi közlemények*, 3–4., 205–208.
- TELLER N. (2011): Adaptációs csapdák. Hipotézisek a romák lakásmobilitásáról a 2010-es roma adatfelvétel lakásváltoztatási kérdéseire adott válaszok és a korábbi cigányfelvételek lakásmobilitási adatai alapján. In: Kurucz E. (szerk.) *Roma kutatások, 2010 – élethelyzetek a társadalom peremén*. Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, Budapest, 203–218.
- TIMÁR J. – BAUKÓ T. (1999): A "város-vidék peremzóna" néhány sajátossága és szerepe az alföldi városok átalakulásában. *Alföldi tanulmányok*, 17., 94–111.
- TIMÁR J. (1993): A városok körüli rurális peremzóna átalakulásának néhány sajátossága az alföldön. In: Kovács T. (szerk.) *Kiút a Válságból. II. falukonferencia*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 303–308.
- TIMÁR J. (1999): Elméleti kérdések a szuburbanizációról. *Földrajzi Értesítő*, 1–2., 7–31.
- TINER T. (2013): Az ipari parkok megközelíthetősége és telephelyválasztásuk közlekedéslgisztikai kritériumai. In: Kiss E. É. (szerk.) *A hazai ipari parkok különböző dimenzióban*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 56–75.

- TÓTH G. – NAGY Z. (2013): Eltérő vagy azonos fejlődési pályák? A hazai nagyvárosok és térségek összehasonlító vizsgálata. *Területi Statisztika*, 6., 593–612.
- TÓTH J. (1999): Ipari park: régi-új gazdaságfejlesztési eszköz. *Logisztikai Évkönyv*, 5., 167–177.
- TÓTH J. (2004): Az ipari parkok felfejlesztésének programja. *Logisztikai Évkönyv*, 10., 162–174.
- TÓTH P. (1990): A miskolci cigánylakosság belső tagozódása. *Borsodi Szemle*, 35 (1), 17–21.
- TÖMÖRY Á. (2000): Reményfutam. Ózdi szegényügyi és felzárkózási tervek. *Heti Világgazdaság*, 38., 21–27.
- TREGENNA, F. (2009): Characterising deindustrialisation: An analysis of changes in manufacturing employment and output internationally. *Cambridge Journal of Economics*, 33 (3), 433–466.
- UNGERS, O. M. – KOOLHAAS, R. – RIEMANN, P. – KOLLHOFF, K. – OVASKA, A. (1977): *The City in the City*. Green Archipelago, Berlin.
- UNGVÁRY GY. – ODOR A. – BÉNYI M. (2005): Romatelepek Magyarországon – gyermekek egészségügyi ellátása, higiénés viszonyok. *Orvosi Hetilap*, 146., 691–699.
- UNGVÁRY GY. – SZAKMÁRY É. – HEGEDŰS I. – ODOR A. – PAKSY A. – MORVAI V. (2014): Telepeken, illetve telepszerű lakókörnyezetben élő romák közegészségügyi helyzete és e kétféle lakókörnyezet életminőséget meghatározó jelentős különbsége Magyarországon a pénzügyi-gazdasági világválságot megelőzően. *Egészségtudomány*, 58 (3), 1–35.
- VAJNA T. (1994): Akció '94. Ózdi kohászati reorganizáció. *Heti Világgazdaság*, 33., 101–103.
- VALENTINY K. (1959): Miskolc. In: Sós A. – Faragó K. – Hermány G. – Korompay Gy. (szerk.) *Sztálinváros, Miskolc, Tatabánya. Városépítésünk fejlődése*. Műszaki, Budapest, 7–17.
- VALENTINYI Á. (2014): Újraiparosítás: út a semmibe! *Defacto*, 2014. szeptember 15.
- VALUCH T. (2014): A rendszerváltás hatásai a magyar társadalom térbeliségére. *Metszetek*, 2., 111–118.
- VAN BOOM, N. – MOMMAAS, H. (2009): *Comeback Cities. Transformation Strategies for Former Industrial Cities*. NAI Uitgevers, Rotterdam.
- VÁRADI M. M. (2008): *Az illegalitás peremén – avagy munkavállalási (túlélési) stratégiák inaktív társadalmi csoportokban – zárótanulmány*. MTA RKK Térségfejlesztési Kutatások Osztálya, Budapest.
- VÁRADI M. M. – VIRÁG T. (2014): A térbeli kirekesztés változó mintái vidéki terekben. *Szociológiai Szemle*, 25 (1), 89–113.
- VÁRADI M. M. (2015a): Szegénység, projektek, közpolitikák. *Tér és Társadalom*, 1., 69–96.
- VÁRADI M. M. (2015b): A túlélés és a társadalmi betagozódás között: szegénység, kirekesztettség és kapcsolatrendszerek. In: Virág T. (szerk.) *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Argumentum, Budapest, 45–68.
- VÁRADI ZS. (2013): A vegyipar fellegvára (?) Kazincbarcika és térsége. In: Szirmai V. (szerk.) *Csinált városok a XXI. század elején. Egy „új” városfejlődési út ígérete*. MTA TK Szociológiai Intézet, Budapest, 133–158.
- VASÁRUS G. (2016): Külterületi szuburbanizáció és szegregáció – példák vidéki agglomerációk konfliktusaira. *Településföldrajzi Tanulmányok*, 5 (1), 84–94.
- VELKEY G. (2014): *A helyi foglalkoztatás és a közfoglalkoztatás legfontosabb jellemzői egy empirikus kutatás tükrében*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományok Kutatóközpontja, Pécs.
- VERESNÉ JAKAB ZS. (2009): Egy „szétválás” anomáliái avagy Kazincbarcika és az önállóvá váló Berente 6 éves története. *Jegyző és Közigazgatás*, 7 (4), <https://jegyzo.hu/egy-szetvalas-anomaliai-avagy-kazincbarcika-es-az-onallova-valo-berente-6-eves-tortenete-20054/> (Letöltés dátuma: 2017. április 20.)
- VERESNÉ SOMOSI M. – KOCZISZKY GY. – FODORNÉ STUNYA E. (2016): A szegregációk kialakulásának okai és kezelésének lehetőségei Miskolcon. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*, 13 (1), 32–56.

- VEY, J. (2007): *Restoring prosperity. The state role in revitalizing America's older industrial cities*. The Brookings Institution, Washington D.C.
- VIDA A. – VIDRA ZS. (2016): „Ez is segély, csak máshogy hívják”. Helyi szegénypolitikák: segélyezési gyakorlatok és a közmunka. In: Virág T. (szerk.) *Törésvonalak: Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Argumentum, Budapest, 68–89.
- VIDRA ZS. (2012): *Önkormányzatok és segélyezettek a workfare szorításában. A szociális segély csökkentésének hatásai a vidéki Magyarországon* (Pillangó Kutatás). Pro Cserehát Egyesület, Budapest.
- VORSATZ B. (2000): Kohászat. In: Tarsoly I. (szerk.) *Magyarország a XX. században. IV. kötet Tudomány I*. Babits, Szekszárd, 157–182.
- VOSZKA É. (1997): *A dinoszauruszok esélyei. Nagyvállalati szerkezetváltás és privatizáció*. Pénzügykutató Rt.–Perfekt Rt., Budapest.
- WACQUANT, L. (1999): *Les Prisons de la misere*. Editions Raisons d'agir, Paris.
- WACQUANT, L. (2004a): What is a Ghetto? Constructing a Sociological Concept. In: Smelser, N. J. – Baltes, P. B. (Eds.) *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Pergamon Press, London <http://socialjustice.ccnmtl.columbia.edu/images/5/5d/Ghetto.pdf> (Letöltés dátuma: 2017. május 4.)
- WACQUANT, L. (2004b): *Body and Soul: Ethnographic Notebooks of An Apprentice-Boxer*. Oxford University Press, New York.
- WALDHEIM, C. – SANTOS-MUNNÉ, M. (2001): Decamping Detroit. In: Daskalakis, G. – Waldheim, C. – Young, J. (Eds.) *Stalking Detroit*. Actar, Barcelona, 119–132.
- WĘCŁAWOWICZ, G. (1988): *Struktury społeczno-przestrzeni w miastach Polski*. Ossolineum, Wrocław.
- WĘCŁAWOWICZ, G. (1998): Social Polarisation in Postsocialist Cities: Budapest, Prague and Warsaw. In: Enyedi, Gy. (Ed.) *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Akadémiai, Budapest, 55–66.
- WĘCŁAWOWICZ, G. (2016): Urban Development in Poland, from the Socialist City to the Post-Socialist and Neoliberal City. In: Szirmai, V. (Ed.) *Artificial Towns in the 21st Century*. 65–83.
- WEINER T. (1959): Sztálinváros. In: Sós A. – Faragó K. – Hermány G. – Korompay Gy. (szerk.) *Sztálinváros, Miskolc, Tatabánya. Városépítésünk fejlődése*. Műszaki, Budapest, 17–88.
- WESTKAMPER, E. (2014): *Towards the Re-Industrialization of Europe: A Concept for Manufacturing for 2030*. Springer, Heidelberg.
- WIECHMAN, T. (2007): *Between spectacular projects and pragmatic deconstruction. The future of shrinking cities: Problems, patterns, & strategies of urban transformation in a global context*. Berkeley, California.
- WIECHMANN, T. – PALLAGST, K. M. (2012): Urban shrinkage in Germany and the USA: a comparison of transformation patterns and local strategies. *International Journal of Urban and Regional Research*, 36 (2), 261–280.
- WILLIAMS, B. (1999): *Stemming the Urban Haemorrhage*. Orchard Park Environment Redevelopment Association (OPERA), Hull, Homethorpe.
- WILSON, W. J. (1987): *The Truly Disadvantaged. The Inner City, the Underclass and Public Policy*. The University of Chicago Press, Chicago.
- WILSON, W. J. (1999): *When Work Disappears: The World of the New Urban Poor*. Vintage Books, New York.
- WOLMAN, H. – WIAL, H. – HILL, E. (2015): Introduction to Focus Issue on Deindustrialization, Manufacturing Job Loss, and Economic Development Policy. *Economic Development Quarterly*, 29 (2), 99–101.
- WOOSLEY, M. (2008). America's fastest-dying towns. *Forbes*, 2008. augusztus 9.
- ZUMBRUN, J. (2008): America's fastest-dying cities. *Forbes*, 2008. augusztus 8.

Terület- és településfejlesztési dokumentumok

Regionális Fejlesztési Programja, 1988, MSZP Miskolci Városi Bizottsága, Miskolc.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Regionális Fejlesztési Konceptiója, 1988, BORSODTERV, Településtervezési osztály, Miskolc.

Észak-magyarországi térség hosszú távú fejlesztési koncepciója, 1989, BAZ Megyei Fejlesztési Ügynökség, Miskolc.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye Regionális Fejlesztési Terve, 1991, Segal Quince Wicksteed Limited Cambridge.

Acélipari régiók integrált átalakítási műveletei, 1992, CERRM (Centre Européen de Ressources sur les Reconversions et les Mutations), France.

Kísérleti PHARE-program (1993–1996), 1994, BAZ Megyei Fejlesztési Közalapítvány, BAZ Megyei Fejlesztési Ügynökség, Miskolc.

Integrált Szerkezetátalakítási és Válságkezelési Program (1996–1998), 1995, BAZ Megyei Fejlesztési Ügynökség, Miskolc.

Második PHARE-program (1995–1998), 1995, FVM Területfejlesztési Phare Programirányító Iroda.

Országos Területfejlesztési Konceptió, 1998, Magyar Köztársaság Kormánya, Budapest.

Fejlesztési és Felzárkóztatási Program (2000–2003), 1999, BAZ Megyei Fejlesztési Ügynökség, Miskolc.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Fejlesztési–Felzárkóztatási Program (2000–2002), 1999, BAZ Megyei Fejlesztési Ügynökség, Miskolc.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Területfejlesztési Konceptiója (2000–2006), 1999, BAZ Megyei Fejlesztési Ügynökség, Miskolc.

Észak-magyarországi Operatív Programja (2007–2013), 2006, Magyar Köztársaság kormánya, Budapest.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Területfejlesztési Konceptiója (2014–2020), 2013, BAZ Megyei Közgyűlés

Miskolc Megyei Jogú Város Integrált Városfejlesztési Stratégia (2007–2013), 2008, Miskolc MJV Önkormányzata, Miskolc.

Ózd Integrált Városfejlesztési Stratégia (2007–2013), 2008, Ózd Város Önkormányzata, Ózd.

Kazincbarcika Integrált Városfejlesztési Stratégia (2007–2013), 2008, Kazincbarcika Város Önkormányzata, Kazincbarcika.

Miskolc Megyei Jogú Város Településfejlesztési Stratégiája (2014–2020), 2013, Miskolc2020, Miskolc.

Kazincbarcika Integrált Településfejlesztési Stratégia (2014–2020), 2014, ITS 2014 Konzorcium.

Ózd Integrált Településfejlesztési Stratégia (2014–2020), 2015, ITS 2014 Konzorcium.

Miskolci Kistérség Többcélú Társulása Területfejlesztési Konceptió (2007–2013), 2005, Miskolci Kistérség Többcélú Társulása, Miskolc.

Miskolc-TECHNOPOLISZ Fejlesztési Pólus Stratégia (2007–2013), 2006, Nemzeti Fejlesztési Hivatal.

Ózdi Esélyegyenlőségi Program, 2013, Ózd Város Önkormányzata, Ózd.

FÜGGELÉK I. – Interjúk alanyai²⁷³

Miskolc

- M1F_2017: Munkatárs, Miskolci Roma Nemzetiségi Önkormányzat
M2F_2017: Vezető munkatárs, Miskolci Roma Nemzetiségi Önkormányzat
M3F_2017: Egyetemi tanár, Miskolci Egyetem Műszaki Földtudományi Kar
M4F_2017: Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar vezető munkatársa
M5F_2017: Vezető munkatárs, Szakképzési Központ, Miskolc – Ózd
M6F_2017: Építész, Miskolc Város Önkormányzata
M7F_2018: Egyetemi tanár, Miskolci Egyetem Műszaki Földtudományi Kar
M8F_2018: Egyetemi docens, Miskolci Egyetem Műszaki Földtudományi Kar
M9F_2018: Egyetemi adjunktus, Miskolci Egyetem Műszaki Földtudományi Kar
M10F_2018: Ügyvezető igazgató és tulajdonos, Miskolci utazási iroda
M11N_2018: Pénzügyi munkatárs, Robert Bosch Energy and Bodysystems Kft.
M12N_2018: Intézményvezető, Miskolc Város Önkormányzata
M13F_2018: Muzeológus, Miskolc Herman Ottó Múzeum
M14F_2018: Ügyvéd, Miskolc magán ügyvédi iroda

Ózd

- Ó1N_2017: Egyházi vezető, Ózd
Ó2N_2017: Ügyvezető igazgató, BAZ megyében működő területfejlesztési kft.
Ó3N_2018: Egykori főtanácsos, Ózd Város Önkormányzata
Ó4N_2018: Egykori főtanácsos, vállalatvezető, Ózd Város Önkormányzata
Ó5F_2018: Önkormányzati Képviselő, Ózd Város Önkormányzata
Ó6F_2018: Ózdi Roma Nemzetiségi Önkormányzat vezető munkatársa
Ó7F_2018: Egyházi vezető, Ózd

²⁷³ Az előzetesen validált, település-specifikus kérdéseket tartalmazó *félig strukturált kvalitatív interjúkat* 2017 és 2018 folyamán készítettem *miskolci, ózdi, kazincbarcikai, budapesti és gödöllői szakemberekkel*. Az interjúk átlagosan 45-60 perc hosszúak voltak. A gyakran *szenzitív témák* miatt interjúalanyaim teljes *anonimitás* mellett vállalták a válaszadást, emiatt alkalmaztam utólagos azonosításra alkalmatlan *kódrendszert*. A kódok első betűje a városnévre utal (M=Miskolc, Ó=Ózd, K=Kazincbarcika, G=Gödöllő, B=Budapest), az ezt követő szám az interjúk sorszáma (2017 januárjában készült az első, 2018 augusztusában az utolsó megkérdezés), az N vagy F betűk az interjúalany nemére utalnak (F=férfi, N=nő), végül az utolsó négy számjegy az interjú lebonyolításának évére (2017, 2018).

Kazincbarcika

- K1F_2017: Mérnökinformatikus, BorsodChem Zrt. Kazincbarcika
K2F_2017: Önkormányzati képviselő, Kazincbarcika Város Önkormányzata
K3N_2018: Egyházi vezető, Kazincbarcika
K4F_2018: Önkormányzati munkatárs, Kazincbarcika Város Önkormányzata
K5F_2018: Vállalatvezető, Kazincbarcika

Gödöllő

- G1F_2017: Kertészmérnök, egykoron BorsodChem munkatársa
G2N_2018: Jogász, egykoron a ME Állam- és Jogtudományi Kar egykori munkatársa
G3F_2018: Egyetemi docens, Szent István Egyetem, Gödöllő, egykori ózdi lakos
G4N_2018: Képviselő, Gödöllő Város Önkormányzata, egykoron a ME hallgatója

Budapest

- B1F_2017: Egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem
B2N_2017: Tudományos munkatárs, MTA Szociológiai Intézet
B3N_2018: Egyetemi tanár, Kodolányi János Főiskola
B4N_2018: Pszichopedagógus, két évtizedet dolgozott a térségbe
B5N_2018: Tudományos tanácsadó, MTA KRTK
B6N_2018: Tudományos főmunkatárs, MTA KRTK
B7N_2018: Egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem
B8F_2018: Tudományos tanácsadó, aktivista, romaintegrációval foglalkozó civil szervezet
B9N_2018: Bűnügyi újságíró (a miskolci szegénytelepek a fő kutatási területe)

FÜGGELÉK II. – A félig strukturált interjúk vázlata

- Az interjúalany személyes és szakmai kapcsolata a vizsgált településsel.
- Tényezők, amelyek a városban maradást vagy városba költözést erősítik/gyengítik.
- A három évtizednyi településfejlődésben tapasztalható törésvonalak.
- Településfejlesztési beavatkozások értékelése.
- A jelenkori városi életet leginkább befolyásoló problémák, konfliktusok.
- Legsúlyosabb társadalmi problémák, illetőleg ezek kezelésére tett gyakorlatok.
- A társadalmi polarizáció megnyilvánulási formái.
- Vizsgált városok településrészi differenciáltsága az ott lakók társadalmi státusza alapján.
- A város urbanisztikai arculatának átalakulása és az átalakulás dinamikája.
- Település arculatváltása, a településmarketing, branding terén tapasztalt pozitívumok, negatívumok.
- Gazdasági átalakulás értékelése. Kulcsfontosságú beavatkozások felsorolása, az ezt követő változások jellemzése.
- A városi kulturális élet, szórakozási lehetőségek jellemzése.
- Mindenkori városvezetés rátermettségének értékelése.
- Települési jövőkép alakulása, esetleges negatív és pozitív scénáriók felvázolása.

ÁBRÁK ÉS TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

1. ábra: *Globális népességszám-változás aszimmetriái (2005–2015)*
2. ábra: *A magyar települések állandó népességszámának alakulása (2004–2014)*
3. ábra: *A Sajó menti városok népességszám-változás (1870–2017) (fő)*
4. ábra: *Korcsoportok megoszlása a vizsgált városokban (1990–2015) (%)*
5. ábra: *Miskolc város korfája (2001)*
6. ábra: *Miskolc város korfája (2011)*
7. ábra: *Ózd Város korfája (2001)*
8. ábra: *Ózd Város korfája (2011)*
9. ábra: *Kazincbarcika Város korfája (2001)*
10. ábra: *Kazincbarcika Város korfája (2011)*
11. ábra: *A tényleges szaporodás jellemzői (1990–2015) (%)*
12. ábra: *Legmagasabb iskolai végzettség országos összehasonlításban (1990–2011) (%)*
13. ábra: *Miskolci Egyetem hallgatói létszámváltozása (1990–2018) (fő)*
14. ábra: *A gettók társadalmának szociokulturális tagozódása*
15. ábra: *Miskolc gettósodó szegregátumai (2011)*
16. ábra: *Miskolc jelenlegi legnépesebb gettósodott szegregátuma: Lyukóvölgy*
17. ábra: *Kazincbarcika 300 főnél népesebb gettósodott szegregátumai (2011)*
18. ábra: *Hámán Kató úti lakótelep változó arcai*
18. ábra: *Ózd Város gettósodó szegregátumai (2011)*
19. ábra: *Ózd–Újtelep gettósodott szegregátuma (Történelmi Ózd egykori faluközpontja)*
20. ábra: *Ózd Város gettósodó szegregátumai (2011)*
21. ábra: *Illegális házbontások Ózdon: Hétes telep, Somsály, Velence telep*
22. ábra: *Ózd városrehabilitáción átesett telepei: Hétes telep és Velence telep*
23. ábra: *A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei GDP alakulása az országos átlag százalékában (1994–2016) (%)*
24. ábra: *Magyarország megyéinek GDP alakulása az országos átlag százalékában (2000–2015) (%)*
25. ábra: *Nemzetgazdasági ágak aránya országos összehasonlításban (1990; 2001; 2011)*
26. ábra: *A munkanélküliség alakulása (1993–2016) (%)*
27. ábra: *Közfoglalkoztatási mutató értékei megyei és országos összehasonlításban*
28. ábra: *Az LKM az 1980-as évek elején (balra) és a DAM 2012-ben (jobbra)*
29. ábra: *A Vasgár az 1980-as években (balra fent), az öntőcsarnok 1989-ben (jobbra fent), az ÓKÜ iparterületének változása 1989/2000 (balra és jobbra lent)*
30. ábra: *A Borsodi Vegyi Kombinát az 1970-es években (balra) és a BorsodChem Zrt. 2018-ban (jobbra)*
31. ábra: *Vendégéjszakák számának változása (1990–2015)*
32. ábra: *Egy főre jutó helyi iparüzési adó változása (1991–2017) (HUF)*
33. ábra: *Kulturális térfoglalás Kazincbarcikán: KolorCity projekt keretében készített falfestmény és kínai jelenlétet szimbolizáló sárkányszobor a Városháza előtt*
34. ábra: *Miskolc, Ózd és Kazincbarcika látképe a szocialista városépítések és -fejlesztések idején*
35. ábra: *Miskolc (1. sor), Ózd (2. sor) és Kazincbarcika (3. sor) városok építése az 1950-es, 60-as és 70-es években*
36. ábra: *Miskolc és Ózd térképei az 1960-as években*
37. ábra: *Kazincbarcika városközpontjának terve az 1970-es években*
38. ábra: *Az avasi református templom és a szocialista időszak szimbólumaként városképet máig uraló Avas-kilátó, a Mindszenti-templom és az egykori MKP székház*

39. ábra: *A miskolci városképet meghatározó modernista építészeti örökségek. Városi Szabadidőközpont és a történelmi és modernista épületekkel, foghíjtelkekkel és panelmonstrumokkal jellemezhető városközpont*
 40. ábra: *Magyarország második legnépesebb vidéki paneltelepe, az miskolci Avas*
 41. ábra: *Kazincbarcika és Miskolc főutcái (a városközponti rehabilitáció, a köztér humanizálása és a „groundfloor capitalism” mintái*
 42. ábra: *A miskolci Avas-kilátó „generációi”*
 43. ábra: *A miskolci térhasználati átalakulás manifesztuma, a Szinva terasz*
 44. ábra: *Az ÓKÜ „szimbolikus” falának maradványa és a rehabilitált ózdi városközpont részlete*
 45. ábra: *Kazincbarcika városközpontjának rehabilitációja*
 46. ábra: *Városi lakásállomány számbeli változása*
 47. ábra: *Miskolc, Ózd és Kazincbarcika lakásállományának komfortfokozat szerinti változásai (1990; 2001) (%)*
 48. ábra: *Ózd egykori jelképe, a „kilenc kémény” és az Nagyacélsarnok megmaradt traktusa*
 49. ábra: *Az egykori ÓKÜ helyén létrehozott Digitális Erőmű és a Nemzeti Filmtörténeti Élménypark Ózdon*
 50. ábra: *A legfelső jövedelmi kvartilisbe tartozó családok aránya Miskolc városrészeiben (2011) (%)*
 51. ábra: *Miskolc az 1800-as évek végi és jelenlegi térképe*
 52. ábra: *Ózd az 1800-as évek végi és jelenlegi térképe*
 53. ábra: *Kazincbarcika az 1800-as évek végi és jelenlegi térképe*
 54. ábra: *A Területfejlesztési Alapból odaítélt támogatások meggyenként (1991–1996) (millió Ft)*
 55. ábra: *A magyar megyéknek allokált Európai Unió támogatások (2004–2015) (millió Ft)*
 56. ábra: *Az Európai Unió összegek támogatási alapok szerinti megoszlása (2004–2015) (%)*
 57. ábra: *Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe érkezett EU-s támogatások megoszlása Miskolc, Ózd és Kazincbarcika esetében (2004–2015) (millió Ft)*
-
1. táblázat: *A doktori kutatás módszertanának összefoglalása*
 2. táblázat: *Az öregedési index változásai (1990; 2001; 2011) (%)*
 3. táblázat: *Miskolc 100 főnél népesebb gettósodó szegregátumainak jellemzői*
 4. táblázat: *Kazincbarcika 100 főnél népesebb gettósodó szegregátumainak jellemzői (2001; 2011)*
 5. táblázat: *Ózd 100 főnél népesebb gettósodó szegregátumainak jellemzői (2001; 2011)*
 6. táblázat: *A kistérségi szintű bruttó hozzáadott érték változása (2010/2000; 2005/2010) (%)*
 7. táblázat: *Magyarország 2017-es Top 500 cége közül a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei székhellyel rendelkezők*
 8. táblázat: *Miskolc, Ózd és Kazincbarcika ipari parkjainak jellemzői*
 9. táblázat: *Foglalkoztatottsági megoszlás (1990; 2001; 2011)*
 10. táblázat: *A városok gazdasági átalakulásának meghatározó eseményei*
 11. táblázat: *Miskolc lakóparkjai*
 12. táblázat: *1989 és 2013 közötti Borsod-Abaúj-Zemplén megyére vonatkozó területfejlesztési dokumentumok stratégiai célrendszere*
 13. táblázat: *Miskolc, Ózd és Kazincbarcika IVS és ITS célrendszere*

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönetemet fejezem ki családomnak, doktori konzulensemnek, kutatásvezetőimnek, kollégáimnak és barátaimnak támogatásukért, tanácsaikért, iránymutatásukért.

ÖSSZEGRÖZÉS

Doktori disszertációmiban Miskolc, Ózd és Kazincbarcika rendszerváltozás keretében fellépő strukturális válságának jellemzőit, azok kezelési gyakorlatait, a városok átalakulásának folyamatait és az (új)kapitalista időszak fejlődési pályáinak sajátosságait komplex módon, társadalmi, gazdasági, térszerkezeti és fejlesztéspolitikai szemszögből mutattam be. A szocializmus alatt hasonló fejlődési mintázatú, 1989 óta a rendszerváltozás traumájának béklyóját magukon viselő iparvárosokat túlélési, megújulási képességük alapján hasonlítottam össze. Az értekezés alapvető módszere az induktív, problémafeltáró, a megfigyelt térbeli, társadalmi, gazdasági jelenségek, folyamatok hazai és nemzetközi szakirodalmakon, statisztikai adatok elemzésén, résztvevő megfigyelésén, valamint félig strukturált szakértői interjúkon alapuló összehasonlító vizsgálata. A témában megjelent eddigi térség- és téma-specifikus tanulmányok fókuszaitól három területen tértem el, egyrészt a kutatás hosszú, közel harminc évnyi időtávja, másrészt integrált jellege, harmadrészt az elméleti keret miatt, ugyanis a dez- és reindusztrializációs narratívák mellett a vizsgált településekre jellemző városi zsugorodás folyamatát is tanulmányoztam.

Munkámban számos kutatási fókuszot határoztam meg. Bizonyítottam, hogy a városzsugorodás mennyire tekinthető urbanizációs zsákutcának vagy alternatív városfejlődési útnak. Elemeztem a vizsgált városok demográfiai pályáit és leírtam, mely társadalmi kihívásokkal kellett megküzdeniük az elmúlt három évtized folyamán. Vázoltam, miként alakultak át, illetőleg milyen hasonlóságok és különbségek jellemezték a városi gazdaságokat, emellett a főbb térszerkezeti és urbanisztikai sajátosságokat is részleteztem. Összegeztem, hogyan változtak a terület- és településfejlesztési prioritások, célok, eszközök negyed évszázad folyamán.

A Borsodi-iparvidék városai az előző politikai rezsím csúcsteljesítményei, az elmúlt évszázad legmonumentálisabb vállalkozásai voltak, amelyeket 1989 után gyakorlatilag amputáltak és kénytelenek voltak az államszocializmus romjain építkezni. Mindhárom várost a horizontnélküliség jellemezte, ebből az állapotból eltérő időben és különböző gyorsasággal próbáltak kilépni. Önmeghatározásukat két ellentétes erő polarizálta. Egyfelől a szocialista örökség, másrészt az (új)kapitalista rendszerek globalizáló, homogenizáló hatása. Vizsgálataimmal bemutattam az egyes városi „rétegekben” tapasztalható eredményt hozó változásokat és kudarokat, valamint a megmaradás és fejlődés lehetőségeit. Nézetem szerint a városok fejlődése, túlélése egyrészt szenvedéstörténet, másrészt diadalmenet.

SUMMARY

The PhD Dissertation focuses on the characteristics of the structural crisis of three Northern Hungarian former industrial towns (Miskolc, Ózd and Kazincbarcika). Their unprecedented urban development practices, the processes of transformation/regeneration, moreover the particularities of the development paths are presented from social, economic, spatial and urban development perspectives. These towns owned similar patterns under Socialism, nevertheless, a severe crises has burdened them since 1989, for this reason a detailed comparison on the survival and renewal capability seemed to be indispensable. Methodological plurality characterizes my work. Research results are based on the review of international and Hungarian scientific literature, statistical data analysis, semi-structured qualitative in-depth interviews and participatory observation. The scientific fields of interests have been diverged intentionally from recent studies dealing with the chosen spatial units. These specificities are the three decade-long research period, the integrated approach and the theoretical framework, as I studied the process of urban shrinkage within the Northern Hungarian spatial frames.

According to the designated research questions, I presented the process and main features of urban shrinkage, furthermore, I proved whether it is an alternative urbanistic phenomenon or a failure of urban development. I analysed the demographic paths of the investigated towns and described the plethora of societal challenges these towns needed to tackle with under the capitalist period. The similarities and differences of urban economies, besides crucial macroeconomic and political changes have been highlighted, as well as the major attributes concerning the alteration of spatial structure. Eventually I recapitulated how the priorities, principal aims and tools of urban and regional development emerged in the past three decades. The investigated towns of Northern Hungary's former heavy industrial region were the most outstanding achievements of the previous political regime, although after 1989 they had to face up with unprecedented structural recession, then reconstruct their futures on the ruins of Socialism. These settlements could have left the state of 'hibernation' at different times and speeds. Their self-determination was polarized by two opposing forces, the historical heritage of state socialism and the globalizing and homogenizing effects of (new) capitalist systems. Within the confines of my doctoral research I endeavoured to present all changes and failures of the examined urban segments, in addition, the possibilities of survival and further development. According to my final views, the renewal of these Hungarian towns might be observed on the one hand as a history of constant suffering, on the other hand a sheer triumph.

ADATLAP

a doktori értekezés nyilvánosságra hozatalához*

I. A doktori értekezés adatai

A szerző neve: **Halász Levente**

MTMT-azonosító: **10033927**

A doktori értekezés címe és alcíme: **Városfejlődési pályák és válságkezelési alternatívák Miskolc, Ózd és Kazincbarcika rendszerváltozás utáni társadalmi, gazdasági és térszerkezeti átalakulása**

DOI-azonosító: **10.15476/ELTE.2018.246**

A doktori iskola neve: **Földtudományi Doktori Iskola**

A doktori iskolán belüli doktori program neve: **Földrajz – Meteorológia Doktori Program**

A témavezető neve és tudományos fokozata: **Dr. habil. Izsák Éva PhD**

A témavezető munkahelye: **ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet Regionális Tudományi Tanszék**

II. Nyilatkozatok

1. A doktori értekezés szerzőjeként

- a) hozzájárulok, hogy a doktori fokozat megszerzését követően a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban. Felhatalmazom a Természettudományi kar Dékáni Hivatali Doktori, Habilitációs és Nemzetközi Ügyek Csoportjának ügyintézőjét, hogy az értekezést és a téziseket feltöltse az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba, és ennek során kitöltse a feltöltéshez szükséges nyilatkozatokat.
- b) kérem, hogy a mellékelt kérelemben részletezett szabadalmi, illetőleg oltalmi bejelentés közzétételéig a doktori értekezést ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;
- c) kérem, hogy a nemzetbiztonsági okból minősített adatot tartalmazó doktori értekezést a minősítés (dátum)-ig tartó időtartama alatt ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;
- d) kérem, hogy a mű kiadására vonatkozó mellékelt kiadó szerződésre tekintettel a doktori értekezést a könyv megjelenéséig ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban, és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban csak a könyv bibliográfiai adatait tegyék közzé. Ha a könyv a fokozatszerzést követően egy évig nem jelenik meg, hozzájárulok, hogy a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban.

2. A doktori értekezés szerzőjeként kijelentem, hogy

- a) az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba feltöltendő doktori értekezés és a tézisek saját eredeti, önálló szellemi munkám és legjobb tudomásom szerint nem sértem vele senki szerzői jogait;
- b) a doktori értekezés és a tézisek nyomtatott változatai és az elektronikus adathordozón benyújtott tartalmak (szöveg és ábrák) mindenben megegyeznek.

3. A doktori értekezés szerzőjeként hozzájárulok a doktori értekezés és a tézisek szövegének plágiumkereső adatbázisba helyezéséhez és plágiumellenőrző vizsgálatok lefuttatásához.

Kelt: 2018. november 27.

.....
a doktori értekezés szerzőjének aláírása